ISSN 2490-3604(print)
ISSN 2490-3647(online)

dhs

Tuzla, God. III, br. 6, novembar 2018.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

Tema broja:

Društvene i humanističke nauke na raskršću

DHS - DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

Izdavač:
Filozofski fakultet
Univerziteta u Tuzli
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla, BiH

Glavni i odgovorni urednik:
Vedad Spahić

Zamjenik glavnog i odgovornog urednika:
Mirza Mahmutović

Redakcijski odbor:
Adisa Imamović
Tamara Efendić-Spahić
Hariz Šarić
Izet Šabotić
Vedada Baraković
Adib Đozić
Jasmina Đonlagić
Azra Bešić
Refik Bulić
Vanda Babić
Dijana Tiplić
Tatjana Vulić
Sead Alić
Anera Ryznar
Vladimir Vojinović

Naučni odbor:
Keith Doubt, Wittenberg University, USA
David Elmer, Harvard University, USA
Peter McMurray, University of Cambridge, UK
Enisa Pliska, Europa-Universität Flensburg, Germany
Krystyna Pieniążek-Marković, Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Alenka Šauperl, University of Ljubljana, Slovenia
Samo Fošnarič, University of Maribor, Slovenia
Mario Brdar, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Danijela Majstorović, Univerzitet u Banja Luci
Vladislava Gordić-Petković, Univerzitet u Novom Sadu
Miroslav Brkić, Univerzitet u Beogradu
Esat Harmanci, University of Kocaeli, Turkey
Viktorija Car, Sveučilište u Zagrebu
Jelenka Voćkić-Avdagić, Univerzitet u Sarajevu
Amela Mujagić, Univerzitet u Bihaću
Jure Zovko, Sveučilište u Zagrebu
Sanela Mešić, Univerzitet u Sarajevu
Darko Gavrilović, Univerzitet u Novom Sadu
Adnan Velagić, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar
Omer Hamzić, Univerzitet u Travniku
Mateo Žagar, Sveučilište u Zagrebu
Tanja Kuštović, Sveučilište u Zagrebu

Design:
Maja Hrvanović

Tehnička priprema:
Rešad Grbović

Štampa:

Tiraž: 200

Izlazi najmanje dva puta godišnje.

UDK 3+009

ISSN 2490-3604 (print)
ISSN 2490-3647 (online)

DHS

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES
Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences

Godina III
Broj 3 (6)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Tuzla
Tuzla, novembar 2018.

SADRŽAJ

CONTENTS

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE NAUKE NA RASKRŠĆU

Anna Legeżyńska, Bogusław Zieliński
KRIZA HUMANISTIKE, DRUŠTVA ILI TRŽIŠTA – POGLED IZ POLJSKE PERSPEKTIVE / CRISIS OF HUMANITIES, SOCIETY OR MARKET - THE POLISH PERSPECTIVE 11

Damir Matanović, Emina Berbić Kolar
POLOŽAJ I PERCEPCIJA HUMANISTIČKIH ZNANOSTI U REPUBLICI HRVATSKOJ NA POČETKU 21. STOLJEĆA / THE POSITION AND PERCEPTION OF HUMANISTIC SCIENCES IN REPUBLIC OF CROATIA IN THE BEGINNING OF 21ST CENTURY 27

Natalija Jovanović
DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE NAUKE I IT IZAZOVI / SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES AND IT CHALLENGES 37

Nemanja Spasenovski, Zlatko Miliša
KAKO JE DOŠLO DO KOMERCIJALIZACIJE VISOKOG OBRAZOVANJA? / HOW DID COMMERCIALIZATION OF HIGHER EDUCATION START? 49

Edin Pobrić
ZNANJE, ZNAK I INTERPRETACIJA / KNOWLEDGE, SIGN AND INTERPRETATION 69

Gabrijela Buljan, Tatjana Gradečak-Erdeljić, Goran Milić
METAFORA U I O ZNANOSTI / METAPHOR IN AND ON SCIENCE 105

BOSNISTIKA

Nehrudin Rebihić
IZMEĐU ESTETIKE I POLITIKE: PJESNIČKO I PROZNO DJELO MAKA DIZDARA OD 1937. DO 1956. GODINE / BETWEEN THE AESTHETICS AND POLITICS: POETRY AND PROSE WORK OF MAK DIZDAR FROM 1937 TO 1956 121

Ikbal Smajlović
MOTIV PROSTORA (BOSNE / KASABE) U ANDRIĆEVIM PRIPOVIJETKAMA / THE MOTIVE OF SPACE (BOSNIA, KASABA) IN ANDRIĆ'S STORIES 137

Indira Durmić
VAKAT ZA „NEVAKAT“: IDENTITETSKE TVORBE I POLITIKA IDENTITETA U ROMANU DERVIŠA SUŠIĆA / VAKAT FOR "NEVAKAT": IDENTITY CREATION AND IDENTITY POLICY IN DERVIŠ SUŠIĆ'S NOVEL 163

Fatima Bećarević
REPREZENTACIJA NEKIH TRADICIONALNO ŽENSKIH VRIJEDNOSTI U NOVOM BOSANSKOHERCEGOVAČKOM ŽENSKOM ROMANU / REPRESENTATION OF SOME OF THE TRADITIONALLY WOMEN'S VALUES IN THE NEW BOSNIAN WOMEN'S NOVEL..... 179

Vedad Spahić
ROMAN O GRADAŠČEVIĆIMA – PRVOJ I POSLJEDNJOJ ŠANSI TROJEDNE BOSANSKE NACIJE: OKVIR ZA INTERPRETACIJU ROMANA ″KOBNO RASPUĆE″ HALIDA KADRIĆA / A NOVEL ABOUT THE GRADAŠČEVIĆ'S - THE FIRST AND THE LAST CHANCE OF TRIUNE BOSNIAN NATION: A FRAME FOR INTERPRETATION OF A NOVEL „ KOBNO RASPUĆE“ WRITTEN BY HALID KADRIĆ 201

TOKOVI SVJETSKE KNJIŽEVNOSTI

Aida Džiho-Šator
HISTORIOGRAFSKA METAFIKCIJA U ROMANU *FLAUBERTOV PAPAGAJ* JULIANA BARNESA/HISTORIOGRAPHIC METAFICTION IN JULIAN BARNES’S NOVEL *FLAUBERT'S PARROT*..... 213

SOCIOLOŠKE STUDIJE

Biserka Košarac
POLOŽAJ SOCIOLOGIJE KAO TEMELJNE DRUŠTVENE NAUKE NA SAVREMENOM UNIVERZITETU / THE STATUS OF SOCIOLOGY AS A FUNDAMENTAL SOCIAL SCIENCE AT MODERN UNIVERSITY 225

Sarina Bakić:
(AUTO)MARGINALIZACIJA SOCIOLOGIJE U SAVREMENOM BOSANSKOHERCEGOVAČKOM DRUŠTVU / (AUTO)MARGINALIZATION OF SOCIOLOGY IN THE CONTEMPORARY BOSNIAN-HERZEGOVINIAN SOCIETY 235

POLITOLOŠKE TEME

Ehlimana Spahić:
POLITIČKA EKONOMIJA BALKANA: IZAZOVI I PERSPEKTIVE / POLITICAL ECONOMY OF BALKANS: CHALLENGES AND PERSPECTIVES 249

OGLEDI IZ FILOZOFIJE

Mirela Karahasanović:
PLATONOVO POIMANJE PAIDEIE / PLATO'S CONCEPT OF PAIDEIA 281

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Mirna Marković
AKADEMSKO OSOBLJE – IZMEĐU STABILNE ODLUKE O OSTANKU I NESIGURNE PROJEKCIJE O ODLASKU SA FAKULTETA / ACADEMIC STAFF – BETWEEN A STABLE DECISION TO STAY AND AN INSECURE PROJECTION OF DEPARTURE FROM THE FACULTY 301

Amela Dautbegović, Sibela Zvizdić
OSOBNO-EMOCIONALNA PRILAGODBA STUDENATA – ULOGA NEKIH PSIHOSOCIJALNIH FAKTORA / PERSONAL-EMOTIONAL ADAPTATION STUDENTS - THE ROLE OF SOME PSYCHOSOCIAL FACTORS 321

KOMUNIKOLOŠKA I MEDIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

Amela Delić
NAUKA KAO TEMA NA INFORMATIVNIM WEB PORTALIMA U BOSNI I HERCEGOVINI / SCIENCE AS A TOPIC ON INFORMATIVE WEB PORTALS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 345

Tatjana D. Đukić, Samir Ljajić
SOCIO-EKONOMSKI POLOŽAJ NOVINARKI SA JUGA SRBIJE / SOCIO ECONOMIC STATUS OF WOMEN JOURNALISTS FROM SOUTH SERBIA 365

Anita Jeličić, Tomislav Vidačić, Jelena Blaži
MODELIRANJE UPRAVLJANJA SLUČAJEVIMA U REFERENTNOM MODELU PROCESA IZGRADNJE KRIZNOG KOMUNIKACIJSKOG PLANA CMMN NOTACIJOM / MODELING OF CASE MANAGEMENT IN REFERENCE MODEL PROCESS OF BUILDING THE CRISI COMMUNICATION PLAN WITH CMMN NOTATION 383

Šejn Husejnefendić
AFINITETI STUDENATA NOVINARSTVA KA MEDIJSKOM AKTIVIZMU U BIH I AUSTRIJI: KOMPARATIVNA I KVANTITATIVNA ANALIZA / THE DIFFERENCES IN THETENDENCIES TOWARDS MEDIA ACTIVISM IN BIH AND AUSTRIA (COMPARATIVE AND QUANTITATIVE ANALYSIS) 401

PRIKAZI

Enita Čustović:
(NOVO)MEDIJSKA PISMENOST MLADIH U BOSNI I HERCEGOVINI ("INFORMISANJE INTERNETSKE GENERACIJE" UREDILA ZARFA HRNJIĆ KUDUZOVIĆ, PLANJAX KOMERC, TEŠANJ, 2016.) 423

Mirela Karahasanović
O RANOJ GRČKOJ FILOZOFIJI ONKRAJ IMPRESIJE ETABLIRANIM AUTORITETIMA (ŽELJKO KALUĐEROVIĆ: "RANA GRČKA FILOZOFIJA", HIJATUS, ZENICA, 2017.) 427

UPUTSTVO ZA AUTORE 433

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God. III, Br. 3, decembar 2018.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE NAUKE NA RASKRŠĆU

Anna Legeżyńska, Bogusław Zieliński
KRIZA HUMANISTIKE, DRUŠTVA ILI TRŽIŠTA – POGLED IZ POLJSKE PERSPEKTIVE / CRISIS OF HUMANITIES, SOCIETY OR MARKET - THE POLISH PERSPECTIVE 11

Damir Matanović, Emina Berbić Kolar
POLOŽAJ I PERCEPCIJA HUMANISTIČKIH ZNANOSTI U REPUBLICI HRVATSKOJ NA POČETKU 21. STOLJEĆA /THE POSITION AND PERCEPTION OF HUMANISTIC SCIENCES IN REPUBLIC OF CROATIA IN THE BEGINNING OF 21ST CENTURY 27

Natalija Jovanović
DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE NAUKE I IT IZAZOVI / SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES AND IT CHALLENGES 37

Nemanja Spasenovski, Zlatko Miliša
KAKO JE DOŠLO DO KOMERCIJALIZACIJE VISOKOG OBRAZOVANJA?/ HOW DID COMMERCIALIZATION OF HIGHER EDUCATION START? 49

Edin Pobrić
ZNANJE, ZNAK I INTERPRETACIJA / KNOWLEDGE,
SIGN AND INTERPRETATION 69

Gabrijela Buljan, Tatjana Gradečak-Erdeljić, Goran Milić
METAFORA U I O ZNANOSTI/ METAPHOR IN AND ON SCIENCE 105

UDK 168.522:378(438)

Primljeno: 20. 5. 2018.

Pregledni rad
Review paper

Anna Legeżyńska, Bogusław Zieliński

KRIZA HUMANISTIKE, DRUŠTVA ILI TRŽIŠTA - POGLED IZ POLJSKE PERSPEKTIVE

Pitanje stanja poljske huminastike ne može se posmatrati odvojeno od sudbine univerziteta u cjelini niti izvan procesa i promjena u poljskom društvu i evropskoj akademskoj zajednici. Kao odgovor na stanje koje je okarakterizirano kao kriza uslijedile su brojne rasprave i praktične reakcije, kao što je osnivanje Kriznog komiteta poljske humanistike (KKPH) 2013. godine. U cilju prevazilaženja teškog stanja komitet je tražio veća izdvajanja za nauku, finansiranje univerziteta nezavisno od broja studenata, promjenu načina ocjenjivanja istraživanja i istraživačkih projekata za egzaktne i humanističke nauke. Kriza se takođe dovodi u vezu sa potpisivanjem bolonjske povelje i idejom stvaranja jedinstvenog akademskog prostora u Evropi, čime se sva pažnja usmjerava na nastavni proces a zanemaruje istraživačka djelatnost. Autori moguća rješenja vide u tri konkretna poteza: 1) prirodnoznanstvenu i tehničku sferu obrazovanja oplemeniti pitanjima egzistencije, kulture i jezika; 2) vratiti u fokus humanistička istraživanja kroz sistem finansiranja i 3) zahtjev da u političko-upravljačkim strukturama učestvuju predstavnici humanistike.

Ključne riječi: kriza humanistike; sloboda univerziteta; bolonjski proces; pitanja egzistencije, kulture i jezika.

Šta je „humanistika"? Kao prvo, oblast (humanističkih) nauka, ne tako oštro odvojena od društvenih nauka. Kao drugo, oblast nastave, kako univerzitetske, tako i školske. Kao treće, na kraju, humanistika je tip refleksije o čovjeku, njegovom stvaralaštvu i egzistenciji. Barbara Skarga definisala ju je kao "mišljenje o ljudskom mišljenju". Nas interesira humanistika iz perspektive univerzitetskog obrazovanja, odnosno, želimo da se usredsredimo na oblast istraživanja i na oblast akademske nastave.

Šta može biti predmet diskusije? Zapravo sve što ispunjava ta dva veoma opširna pojma: humanistika i univerzitet. U različitim sredinama, akademskim i publicističkim, kruži uvijek isti spisak pitanja:

1. Kriza humanistike – postoji ili ne?
2. Posljedice izmjene *Zakona o visokom školstvu* 2011. godine
3. Stanje poljske humanistike u poređenju sa evropskom i svjetskom
4. Položaj humanistike u poređenju sa položajem nehumanističkih nauka
5. Finansiranje nauke, uključujući humanistička istraživanja
6. Principi parametrizacije
7. Principi ocenjivanja akademskih institucija
8. Društvena uloga i rang humanistike
9. Privredni kontekst akademskog obrazovanja
10. Granice i determinante autonomije univerziteta

Taj spisak može da se produži, ali ostanimo pri najvažnijem problemu, a to je suverenitet univerziteta. U sistemu liberalne demokratije granice univerzitetske slobode su najšire moguće i to je istina, ali nepotpuna. Sloboda univerziteta je u svakoj epohi imala svoja ograničenja, politička i privredna (Vidi: *Uniwersytety – 700 lat sporów*. Specijalno izdanje nedeljnika „Polityka", 2014/4); isto tako je i danas. Dozvoljeno je, dakle, nakon sistemske tranzicije osnivati u Poljskoj privatne fakultete, birati univerzitetsku vlast, izmišljati obrazovne programe, objavljivati bez ikakve cenzure, zapošljavati akademski kadar, upravljati finansijama, uspostavljati međunarodne kontakte, birati forme saradnje sa okruženjem. Sve su to znaci slobode koje je univerzitet bio potpuno ili delimično lišen pre 1989. godine, za vreme tzv. narodne demokratije.

Zbog čega dakle, i pored širokog opsega suvereniteta, imamo osjećaj sputavanja, ograničavanja, frustracije u univerzitetskoj svakodnevici? Zbog čega se sve češće apeluje da se **popravi slobodni univerzitet?**

1.

Tekovine promjene sistema se ne dovode u pitanje i niko ne bi od njih da odustane, ali negativne pojave u poljskoj nauci sve češće su efekat nesavršene i neefikasne slobode poljskog univerziteta u novoj društvenoj stvarnosti. Kao rezultat toga univerzitetska sloboda ne donosi željene rezultate.

Mogu se osnivati privatni fakulteti - ali ima ih toliko mnogo da bi možda trebalo neke od njih zatvoriti. Može se birati akademska vlast, ali na mnogim mjestima još uvjek traju oligarhijski običaji, koji toj vlasti dodjeljuju prevelike privilegije. Mogu se izmišljati programi, ali ih treba ugurati u mrežu ministarskih naloga (okviri kvalifikacije, silabusi, principi evaluacije). Može se zapošljavati akademski kadar, ali u kontekstu demografske krize dolazi do prezaposlenosti, pa treba blokirati nova radna mesta. Možemo upravljati finansijama, ali izdvajanja za nauku su nedovoljna, a distribucija sredstava za istraživanja (grantovi) apsolutno centralizovana, uprkos prividima liberalizacije (jer dvije glavne institucije, osnovane upravo za taj zadatak: Nacionalni centar za nauku i Nacionalni program za razvoj humanistike – iz različitih razloga nailaze na brojne kritike). I najzad – možemo razvijati međunarodne kontakte, ali kakva je realna naučna i nastavna korist od ogromnog stipendijskog programa Erasmus, koji je intenzivirao mobilnost akademskih sredina, ali najčešće u jednom pravcu, tj. od nas ka zapadu Evrope?

Humanisti, za razliku od predstavnika egzaktnih nauka koji uživaju prestiž i naklonost vlasti u svakoj zemlji tržišne privrede, brinu za sudbinu humanistike i svoj položaj u posttranzicijskom periodu. Humanisti **opravdavaju svoje prisustvo**, osjećajući da se njihova uloga u stvarnosti poslije 1989. godine nekako promijenila, obezvrijedila. Intenziviranje diskusije o humanistici i univerzitetu primjetno je u Poljskoj već najmanje jednu deceniju. Njen glas nije odmah zvučao pesimistički. Godine 2007., dakle iste one kada je nastala liberalno-centristička koaliciona vlada (Građanska platforma i Poljska narodna stranka), počeo je proces reforme visokog školstva (sve do 2011.), koju je projektovalo i nadziralo Ministarstvo nauke i visokog obrazovanja pod budnim okom ministarke Barbare Kudricke. Iste godine Institut za književna istraživanja PAN organizirao je konferenciju pod nazivom ″Poljske humanističke nauke u novom veku″, a istovremeno se održavao Skup polonista s provavilonskim nazivom ″Polonistika u rekonstrukciji″. Institut za književna istraživanja PAN i Komitet nauka o književnosti su 2009. godine organizirali su seminar pod nazivom ″Humanistika budućnosti. Potencijal, šanse, uspjesi″. Između prve i druge decenije sve jasnije je dijagnosticirana “kriza humanistike”. Časopis

"Wielogłos", koji izdaje Odjeljenje za polonistiku Jagjelonjskog Univerziteta (UJ) u Krakovu, registrirao je diskusiju o "krizi humanistike". Mihal Januškjevič, također 2009. godine, na stranicama časopisa "Znak" (br. 10) pita: *Imamo li danas krizu humanistike*? U istom broju uredništvo je objavilo esej J. Ellisa ″Literatura utracona. Programy społeczne a rozkład humanistyki″ (″Izgubljena književnost. Društveni programi i raspad humanistike″). Malo kasnije, 2010. god., na stranicama "Znaka" pisalo se čak o *Bankrotstvu humanistike*. Časopis "Kronos" je 2011. godine u br. 1 objavio ciklus radova na temu ″Budućnost humanistike″. Iste 2011. god. objavljen je broj časopisa "Teksty Drugie" pod naslovom ″Humanistika i moderno doba″.

Tadeuš Gadač u članku ″Bankructwo humanisty czy „tylko" kryzys?″ (″Bankrotstvo humaniste ili "samo" kriza?″), nadovezujući se na diskusiju objavljenu u "Znaku", pisao je: "Sudbina humanističkih nauka - uključujući filozofiju, čini mi se ugroženom". A dalje je analizirao:

> ″Osnovni problem nije sukob interesa između prirodnih i humanističkih nauka, nego pragmatizam koji nauku svodi na tehniku. Dok se to ne promisli i ne napravi izvjesni konsenzus, ne može se mnogo promeniti. (…)
>
> Mislim ipak da linija spora ne prolazi danas između humanističkih i egzaktnih nauka, nego između takozvanih čistih nauka koje se bave teorijom i idejama i primijenjenih nauka koje se bave praksom i primjenom. Zbog toga, smatram, ono što danas nazivamo naukom, nije - u suštini - nauka u uskom smislu, nego tehnika ili nauka u službi tehnike. Probleme takve kao što imaju istraživači književnosti ili filozofi mogu dakle imati i matematičari koji se bave čistom, a ne primijenjenom matematikom.″ (T. Gadacz, http://www.miesiecznik.znak.com.pl/3563/2/bankructwo-humanisty-czy-tylko-kryzys?_ga=1.140905590.552079655.1429832597, datum pristupa: 25.06.2015.)

U debati o stanju univerziteta i njegove funkcije duh prognoze se sve više povlačio pod pritiskom pesimističke dijagnoze – počelo se uporno govoriti o "krizi". Akademska sredina je manje ili više solidarno sastavljala i podržavala apele upućivane vlastima, došlo je čak do nekoliko susreta u formi Okruglog stola posvećenih humanistici. Manje-više od 2013. godine, odnosno dvije godine nakon izmjene zakona, čije su posledice počele bivati vidljive, ojačao je pokret akademske samoodbrane, što je pratila i promjena retorike: od prognostičko-pomirljive do katastrofično-revolucionarne. Profesor Antoni Dembinjski, rektor Katoličkog Univerziteta u Lublinu (KUL), tokom inauguracije školske godine govorio je: "Humanistika umire. To je činjenica" (www.lublin.gazeta.pl/.../1,48724,14993992, Rektor_KUL__Humanistyka_umiera, datum pristupa: 27.06.2015.). Međutim, nova

ministarka nauke Lena Kolarska-Bobinjska, smatrala je da krize nema (www.nauka.gov.pl/...ministerstwo/minister-nauki-nie-ma-kryzysu-humanistyki, datum pristupa: 27.06.2015.). Godine 2013. formiran je Krizni komitet poljske humanistike (KKPH), a 2014. objavljena je knjiga Pjotra Novaka *Hodowanie troglodytów (Uzgajanje trogloditâ)*. Dijagnoza univerziteta, predstavljena u poetici pamfleta, data je na sljedeći način:

> ″Postoje najmanje dva skrivena cilja reforme univerziteta. Prvi je odvlačenje mladih, sposobnih ljudi od intelektualnog posla – od čitanja knjiga, pisanja, predavanja – u korist kvazi-biznisa koji se svodi na nabavljanje novca za preduzeće nekad zvano Univerzitet. Drugi cilj je još demoničniji i u skladu je sa smjerom promjena globalnog karaktera – to je konsekventno oslabljivanje slobodarskog instinkta, a zasniva se na stvaranju dobrih uslova da se akademska sloboda (sloboda *tout court*) mijenja za materijalna dobra. To navraća vodu na mlin ciničnih osoba, koje bi htjele da ih slušaju oni koji ne umiju da vladaju.″ (http://lubimyczytac.pl/ksiazka/239956/hodowanie-troglodytow, datum pristupa: 28.06.2015.)

Komitet, osnovan 2013. godine, evoluirao je od spontane protestne grupe koju su formirali uglavnom predstavnici Varšavskog univerziteta (UW), do organizirane strukture koja se 2014. god. definirala kao društvo koje "povezuje osobe zainteresirane za budućnost poljske humanistike iznad svih političkih i svetonazorskih podjela". Osnivači društva izjavljuju: "Naš cilj je djelovanje u pravcu prevazilaženja krize institucionalne nauke, posebno humanistike, kao i integriranje sredina koje nisu ravnodušne prema sudbini nauke."

Na internet stranici KKPH (http://komitethumanistyki.pl/kkhp/kim-jestesmy/, datum pristupa: 28.06.2015.) nalazi se dokumentacija rastućeg protesta akademskih krugova, kao i spisak zahtjeva upućenih vlastima, a obuhvataju: realni porast finansiranja nauke (sa sadašnjeg 0,43% BDP na 1,2%), finansiranje univerziteta nezavisno od broja studenata, promjenu načina ocjenjivanja istraživanja i istraživačkih projekata za egzaktne i humanističke nauke, smanjenje birokratije na univerzitetima, smanjenje učešća grantova u korist stabilnog finansiranja fakulteta (jer sada, kako čitamo, 10 % naučnika dobija 90 % sume za grantove). Svi postulati KKPH su važni, ali glavno pitanje je pitanje finansiranja nauke, koje zavisi od političkih odluka vlade.

Da se poveća ulaganje fakulteti traže odavno, iako se možda ne čuje dovoljno dobro u tom apelu glas foruma koji su osnovani da bi ih reprezentovali, kao što su Konferencija rektora poljskih akademskih škola, Konferencija rektora poljskih univerziteta ili Glavni savjet visokog školstva.

Na početku juna 2015. godine, na inicijativu KKPH ulicama Varšave prošla je "crna povorka" predstavnika humanistike, zajedno sa spektakularnim "časovima" za vlast u vidu otvorenih, kritičkih predavanja, a u Ministarstvo nauke i visokog školstva predat je spisak zahtjeva. Odgovarajući na to, Ministarstvo je već 24. juna u varšavskoj Glavnoj trgovačkoj školi (SGH) organizovalo veliku debatu, uz učešće 400 predstavnika akademske sredine.

Treba podsjetiti da su programu KKPH prethodili brojni, mada možda ne tako spektakularni kritički nastupi različitih akademskih sredina[1]. Apelovalo se za različita pitanja finansiranja nauke, organizacije i formiranja okvira obrazovanja, kao što je, na primjer, davanje jeziku dokumenata vezanih za nauku i visoko školstvo (posebno jeziku korištenom u opisu Zemaljskih okvira kvalifikacije i - što za tim slijedi - opisima tzv. efekata obrazovanja) forme koju građani razumiju i koja je lišena elemenata novogovora. Ti apeli su bili upućivani na sve humanističke fakultete poljskih univerziteta, u uvjerenju da samo zajednička akcija garantuje realizaciju zahtjeva. U apelu poznanjskog Univerziteta Adama Mickjeviča izraženo je očekivanje da će nastati svojevrsni sporazum humanističkih akademskih centara iz cijele zemlje.

Na taj način formiran je široki front kritike stanja poljskih univerziteta, bez presedana u istoriji Republike Poljske. Humanistika se u njemu pojavljuje ili kao predstavnica cijele akademije, ili pak kao oblast posebno i nezasluženo diskriminisana. Vrijedi zato skrenuti pažnju na one glasove koji ističu neophodnost autorefleksije: šta je i šta treba da bude humanistika u današnje vreme, kao i u kojoj mjeri je i sama kriva za svoju situaciju?

2.

Poseban stav o uzrocima krize humanistike zauzima Vlođimjež Bolecki, koji na pitanje novinara o sve većem protestu zbog finansiranja humanističkih nauka na stranicama "Akademskog foruma" 2013. godine odgovara:

[1] Decembra 2012. godine Fakultet za polonistiku Jagjelonjskog univerziteta je donio odluku u kojoj se, između ostalog, govorilo o shematskom tretiranju nastavnog procesa "bez uzimanja u obzir specifičnosti pojedinih nauka", kao i o marginaliziranju humanistike i o "finansijskoj degradaciji" akademske sredine. S druge strane, Savjet Fakulteta za poljsku i klasičnu filologiju Univerziteta A. Mickjeviča je apelovao da se "poštuje autonomija fakulteta koja je posljednjih godina, posebno od stupanja na snagu novog zakona o visokom školstvu, znatno ograničena", kao i da se "u državnom budžetu bitno povećaju kvote predviđene za finansiranje nauke i visokog školstva, tako da budu uporedive s izdvajanjima u drugim zemljama, članicama Evropske Unije, kao i da se vrati fond predviđen za naučna istraživanja (tzv. vlastita istraživanja), da se obrade principi parametrizacije koji će uzimati u obzir specifičnost humanističkih nauka, da se obezbijede "čestite" plate naučnim radnicima.

> ″Diskurs o kojem vi govorite, dominira u medijima i u velikoj meri naša sredina - najavljujući histerične proteste - za njega je odgovorna. Na taj način stvaramo sliku humanistike (shvaćene zajedno s društvenim naukama; SSH) protiv koje su se urotile "zle sile": niko je ne cijeni, svi je obezvrjeđuju, država ne daje pare, etc. To je besmislica. Taj diskurs su isprazne medijske priče. Osim toga koristimo pojam humanistika u preširokom, neodređenom značenju te riječi. (…) ...stavljanje u prošloj finansijskoj perspektivi filtera "info-bio-tehno" na evropska sredstva, odnosno isključivanje SSH, potvrđuje vašu dijagnozu. Međutim, problem je bio takođe u tome što se naša sredina uopšte nije za to interesirala. Nikakvih pisama, protesta, diskusija, interpelacija. Ništa, muk. A imali smo desetine predstavnika u tijelima koja reprezentuju naučne krugove. Dakle, možda se to "gubljenje humanistike", za koje me pitate, zasniva na tome što naša sredina posljednjih godina nije konstruktivno učestvovala u stvaranju novih pravila organizacije i finansiranja nauke, u građenju sistema grantova koji odgovara standardima EU. Ako uporedimo dva velika rada o neophodnim reformama visokog školstva koje su pripremili Ministarstvo nauke i KRASP, među njihovim autorima skoro uopšte nije bilo humanista.″ (https://forumakademickie.pl/fa/2014/05/humanistyka-zyje-w-krwiobiegu-zmian-modernizacyjnych/ datum pristupa: 24.06.2015.)

Ponavljajući te iste zamjerke ranije (″O humanistici drugačije″, uvodni članak u "Druge tekstove" 2011/br. 6), Bolecki formuliše dva konkretna postulata koja bi trebala ojačati poziciju humanistike spram drugih nauka. Prvi je da se u društvenoj svijesti utvrde humanistička "otkrića koja se odnose na sistem, funkciju i značaj jezika u svim sferama čovjekove delatnosti". Drugi je prihvatanje ne samo interdisciplinarnog, nego čak modela istraživanja između pojedinih oblasti. Te ideje se mogu smatrati interesantnim, iako se lako može primijetiti da autor - pišući o značaju jezika - misli na svoju filologiju, tj. na nauku o književnosti i lingvistiku. Obje grane humani-stike u velikoj mjeri dominiraju tzv. kulturološkim teorijama, čije negativne posljedice (ne samo na poljskom tlu) detaljno analizira Agnješka Kluba u studiji ″Kriza humanistike - kriza univerziteta″ ("Tekstualia").

Ona piše o "metodološkoj vrevi" koju prave "namnožena" kulturološka istraživanja, ali takođe smatra podjelu na humanističke i egzaktne nauke za "nerazumnu" i anahroničnu. Tzv. kriza humanistike, kaže, samo je konsekvenca "specifičnog diskursa koji dominira posljednjih decenija u humanistici, a koji je nesumnjivo pomogao da se pripremi demontaža institucije Univerziteta". Počinilac demontaže univerziteta koju spominje Kluba i o kojoj piše niz zapadnih autora (između ostalih J. Ellis ili A. Bloom) jeste nemilosrdno Tržište koje u Poljskoj tek počinje da jača.

Bill Readings u eseju ″The University in Ruins″ (London 1996) postavlja tezu o krizi univerziteta imajući u vidu američki model akademije koja se našla pod tržišno-liberalnim udarcima. Izvor problema postalo je nešto što ćemo ovde metaforički nazvati matriksom obrazovanja dvadesetog vijeka, otuđenom u vrtlogu kapitalizma i globalizma. Sa njim raspravlja Dominik La Capra u opširnoj studiji ″Univerzitet u ruševinama?″, situirajući svoja razmišljanja u kontekst "postapokaliptičnog nereda" (La Capra 2009: 248), ali, kaže kako, u izvesnom smislu univerzitet "uvijek treba da se nalazi u kriznom stanju"(La Capra 2009: 254), jer to pozitivno utiče (posebno u oblasti humanističkih nauka) na njegov identitet i granice disciplina.

3.

Govoreći o krizi, treba razdvojiti stanje humanistike kao oblasti znanja i situaciju osoba, institucija i fakulteta. Po našem uvjerenju, humanistika se razvija bez posebnih simptoma bezizlaznog položaja: izdaje se mnogo novih radova, održavaju se brojne konferencije, mnoštvo je istaknutih istraživačkih dostignuća. Znatno prošireni, zahvaljujući elektronskim medijima, pristup izvorima i protok informacija intenzivniji su nego u epohi tradicionalnih medija i olakšano je objavljivanje rezultata istraživanja – sve to zajedno stvara izuzetno povoljne uslove za razvoj nauke, uključujući i humanistiku. Naravno, za nivo radova nisu presudne tehničke inovacije, čak je vrlo vjerovatno da imaju manji značaj nego što se misli. Međutim, ono što je loše u akademskoj instituciji jeste uplitanje vlasti u organizaciju nastavnog procesa, nebriga o pravilnom finansiranju sektora nauke, jačanje birokratizacije u upravljanju fakultetima. Formalizacija nastavnih i istraživačkih djelatnosti je danas glavni neprijatelj akademije.

Razrastanje birokratizacije nema objektivno obrazloženje ali je to, kao što je poznato, ne samo lokalna posebnost, nego je karakteristična i za zajednicu Evropske Unije, ako ne i za cijelu informatičku civilizaciju. Mehanizam *perpetuum mobile* sastavljanja izvještaja, koji munjevitim tempom umnožava svoje varijante, izaziva osećaj apsurda, jer su se u proteklim vijekovima i decenijama nauka i obrazovanje razvijale bez te informatičko-birokratske brnjice. Danas imamo poplavu naloga i naredbi koje služe kontroli nastavnog procesa i naučnog rada. Sistemi ECTS, APD (Arhiv diplomskih radova) i drugi, ne samo što predavaču i istraživaču oduzimaju dragocjeno vrijeme, nego doprinose pojavi koju nazivamo *dumping down*. Sukrivnja humanističkih krugova za upadljivo odsustvo erudicije, opštehumanističkog znanja i odsustvo jezičkih kompetencija je u znatnoj meri rezultat dva naša propusta: oslabljivanja ili čak odsustva aktivnog interesovanja za ranije izvršene "reforme"

školskog obrazovanja (na svim nivoima) i odustajanja od prijemnih ispita i snižavanja kriterija za upis na fakultet nakon što se pojavila demografska kriza.

4.

Treba ipak jasno reći da je birokratizacija poljskog univerzitetskog obrazovanja takođe posljedica tzv. bolonjskog procesa. Osnivački akt ove ideje potpisan je 1988. godine od strane međunarodne grupe rektora u Bolonji (u gradu najstarijeg univerziteta koji je slavio devetsto godina postojanja). Velika karta evropskih univerziteta *(Magna Charta Universitatum)* je relativno kratak ali važan dokument u čijoj *Preambuli* čitamo da je zadatak univerziteta "širenje znanja među mladim generacijama". Međutim, u dijelu koji okuplja *Fundamentalne zadatke*, tačka 1 glasi:

> ″Univerzitet je autonomna institucija u samom centru društava različito organiziranih s obzirom na geografiju i istorijsko nasljeđe, on stvara, istražuje, ocjenjuje i prenosi kulturu naučnom i nastavnom delatnošću. Kako bi se odgovorilo potrebama svijeta koji nas okružuje, njegova naučna i nastavna djelatnost mora biti moralno i intelektualno nezavisna od političke i ekonomske vlasti.″

Odmah potom, u tački 2, čitamo:

> ″Da bi nastava odgovorila promjenljivim uslovima, potrebama društva i napretku nauke, naučna i nastavna djelatnost na univerzitetima mora biti međusobno neraskidivo povezana.″ (http://www.magna-charta.org/ , datum pristupa 24. 12. 2016.)

Dalje je riječ o "slobodi vršenja istraživanja", toleranciji i o starateljskoj ulozi univerziteta prema tradiciji. Nema sumnje da se u sadržaju i tonu Velike karte ogleda duh evropskog univerziteta koji seže do tradicija srednjeg veka. Ideja *universitas* kao zajednice predavača i učenika tu je upisana u supranacionalni kontekst, ojačana direktivom "uzajamne razmjene informacija i dokumentacije" i uvjerenjem da je zajedničko djelovanje "neophodno za stalno napredovanje nauke". U tom dokumentu ideja universitas je okružena karakterističnim rječnikom modernizacije: *razvoj, nauka, informacija, razmjena* opslužuju opis univerziteta isto kao i drugih institucija savremenog svijeta. Posebno treba ovdje izdvojiti rečenicu, da je "naučna djelatnost neraskidivo povezana sa nastavnom" (https://www.umk.pl/uczelnia/dokumenty/statut/katra/), jer je u njoj sadržana direktiva proporcije: učitelj i dalje mora ostati istraživač, obje dužnosti su "neraskidivo" vezane.

Sljedeći važan čin uvođenja tzv. bolonjskog procesa bila je Zajednička deklaracija evropskih ministara obrazovanja, potpisana 1999. godine, koja je sadržavala, tada

optimističku, a danas već manje realističnu konstataciju o "sve jačoj svijesti o potrebi stvaranja kompletnije i proširene Evrope". Deklaracija je bila tumačenje projekta formiranja Evrope Znanja, odnosno Evropskog visokoškolskog područja (EVP). Za ostvarivanje tog zadatka navedeni su sljedeći uslovi: ECTS/ESTB, trostepene studije, sistemi akreditacije i certifikacije, programi mobilnosti, doživotno obrazovanje.

EVP je u zamisli bio atraktivan i konkurentan za druge dijelove sveta. Trebalo je da doprinosi strategiji "uravnoteženog razvoja" i da garantuje "visok kvalitet supranacionalnog visokog školstva"; trebalo je takođe da nudi "školstvo za sve" i da istovremeno spašava autonomiju obrazovnih institucija. Svaki nivo obrazovanja studenta pripremao bi ga za "tržište rada". Na narednoj konferenciji (Bergen 19-20. maja 2005.) određen je finalni datum kompleksne implementacije EVP: 2010. godina i konstatovano je "sa zadovoljstvom" da se "u većini zemalja" više od polovine studenata već obrazuje prema novom sistemu. Naglašen je takođe značaj istraživanja, a u odrednici karaktera obrazovanja III stepena zapisano je da je "glavni sastavni dio doktorantskog obrazovanja razvoj znanja putem originalnih istraživačkih radova". Odmah zatim istaknuto je jasno da te studije treba da promovišu "formiranje vještina koje se mogu prilagoditi, izlazeći u susret potrebama proširenog tržišta rada".

U kontekstu aktuelne situacije rastuće nezaposlenosti u Poljskoj i znatnom dijelu Evrope riječi Izvještaja iz Bergena, koje projektuju "prošireno tržište rada", kao da gube vezu sa stvarnošću. Očito da je bio momenat za razmisliti i o drugim pretpostavkama bolonjskog procesa, tj. kako ocijeniti (poslije skoro četvrt vijeka od proglašavanja Velike bolonjske karte) način njegove realizacije i praktične konsekvence za visoko školstvo u pojedinim zemljama.

U procesu implementacije smjernica bolonjskog procesa (uglavnom na ministerijalni, naređivački način) zvanog u Poljskoj reformom, akcenat je u većoj meri stavljen na prekomjerni plan "obuka" nego na široku i autentičnu diskusiju akademske sredine. Glasovi različitih predstavnika univerziteta su, čini se, samo u maloj mjeri našli odraz u aktuelnoj popravljenoj varijanti *Zakona o visokom školstvu.* Visokospecijalizovani instruktori - misionari reforme - objašnjavaju filozofiju promjena na sljedeći način:

1. Univerzitet mora služiti građenju "društva znanja"
2. Akademsko obrazovanje mora biti povezano sa potrebama privrede
3. Kategorija koja opisuje efikasnost obuke su "kvalifikacije" koje obučavani usvaja, standardizovane unutar evropskih i domaćih "okvira".

Najlakše se možemo složiti sa idejom "društva znanja", dok ostale tačke izazivaju nepovjerenje i brojna pitanja. Nije sad ni vrijeme ni mjesto da se razmatraju

mogućnosti vezivanja univerzitetskog (humanističkog) obrazovanja sa privrednim procesima, budući da ni ekonomisti ne mogu mjerodavno prognozirati tokove poljske privrede ni u mjesecima koji slijede. Međutim, želimo da skrenemo pažnju na treću tačku reformatorskih ciljeva, koja iznova definiše smisao akademskog obrazovanja kao umijeća koje student stiče (osim znanja i tzv. društvenih kompetencija). Naglašavanje tog elementa povlači praktične posljedice, jer je znatno više pažnje posvećeno i dalje se posvećuje modeliranju nastave, nego istraživačkim dužnostima univerziteta. To pomjeranje akcenta, možda karakteristično samo za poljski stil realizacije bolonjskih ciljeva, čini nam se posebno opasnom posljedicom reforme. Pred našim očima univerzitet se pretvara, kako se to često kaže u razgovornim (i od strane samih studenata korišćenim) formulacijama - u "školu". To odgovara širenju jednog vrlo suspektnog društvenog pristupa tzv. obrazovnim uslugama; u konstruisanom modelu nije bitno šta unosi kandidat koji počinje studije, nego koliko iznosi. Treba da iznese standardizovan prtljag, predviđen u silabusima, neprekidno ocjenjivan u stalno rastućem sistemu anketa i drugih instrumenata kontrole. Profesor-učitelj pretvara se u zanatliju obrazovanja.

5.

Naslovne kategorije, odnosno humanistika, društvo i tržište, predstavljaju komplikovan sistem spojenih sudova. Liberalizacija privrede utiče na premodeliranje društvene uloge humanistike koja mora redefinirati svoj status i istovremeno se odbraniti od konsekvenci pravila tržišta. To, naravno, nisu samo poljski problemi, doživjeli su ih i univerziteti zapadne Evrope, ali, što je važno, doživjeli su ih na svoj način, u sopstvenim političkim, društvenim i privrednim realijama. Vrijedi, dakle, konfrontirati procese oslabljivanja ili jačanja ranga humanistike u drugim kulturama sa situacijom u našoj zemlji, ali treba naći i svoja rešenja, npr. tako što će se tražiti oslonac u poljskoj obrazovnoj tradiciji međuratnog ili čak poslijeratnog perioda.

Važna osobina tradicionalnog obrazovanja bila je briga za **humanistički fundament obrazovanja** na svim nivoima i u svim specijalizacijama. Danas bi takođe obrazovanje inžinjera, biologa ili geodeta moglo obuhvatati problematiku egzistencije, kulture, jezika. To je jedna od mogućnosti širenja dometa humanističke misli, a samim tim i jedna od mogućnosti jačanja njenog društvenog statusa. Drugi način je da Ministarstvo obradi više od jednog sistema preferentnog finansiranja humanističkih nauka (kao dosadašnji NPRH), s ciljem da se to finansiranje decentralizuje, ali i da se priliv novca usmjeri na određene, društveno važne ciljeve, npr. ispravljanje "reformisanog" obrazovanja, gde bi bili vraćeni formacijski zadaci humanistike. I

najzad treći, s prethodnim mogućnostima povezan gest, moglo bi biti da u strukturama vlasti koje donose odluke (ministarskim, skupštinskim, predsedničkim) budu predstavnici humanistike. Drugim riječima, potreban nam je ne samo Nacionalni program razvoja humanistike, nego i Komitet za odbranu humanističke misli, koji bi bio nešto drugo nego sadašnji Krizni komitet, iako sasvim sigurno sa sličnim programom. Govorimo o tome u prenesenom smislu, jer takvu ulogu treba da ima kako ministarstvo nauke, tako i ministarstvo kulture, a takođe i sve skupštinske i senatske komisije. Pod odbranom humanističke misli razumijemo brigu za očuvanje umjerenosti u implementaciji ili prije interpretaciji naredbi EU o obrazovanju, jer je čak i u bolonjskoj deklaraciji naznačeno poštovanje kulturološke različitosti regiona.

Jedan od najvažnijih glasova po pitanju savremene humanistike jeste knjiga Mihala Markovskog iz 2013. godine *Polityka wrażliwości. Wprowadzenie do humanistyki (Politika senzibilnosti. Uvod u humanistiku)*. Po mišljenju autora, humanistika nije nauka u uskom smislu, nego oblast zasnovana na pokušajima shvatanja "na koji način ljudi grade svoje svetove i kako ih jačaju". Najvažniji zadatak univerziteta trebalo bi da bude stvaranje umijeća i senzibiliteta u odnosu na ovo višeglasje. Jedno od poglavlja knjige naslovljeno je ″Zwrot egzystencjalny w humanistyce″ (″Egzistencijalni preokret u humanistici″). Uskoro je vrlo oštru polemiku s Markovskim započeo Jan Sova u recenziji pod naslovom ″Humanistyka płaskiego świata″ (″Humanistika ravnog svijeta″), nazivajući viziju autora "množenjem diskursa" koje istiskuje Realno. A upravo to Realno treba da bude u centru naše pažnje. Humanistika XXI vijeka, kaže Sova, ima pred sobom misiju čiji je cilj da "otuđeni efekti čovjekove djelatnosti prestanu njime da vladaju" (Sova 2014: 192). U odgovoru na Sovinu filipiku autor *Politike senzibilnosti* još jednom precizira glavnu misao svoje knjige: "...tim više slobode imamo što je polifoničniji prostor naše svakodnevne egzistencije i zato humanistika ima politički značaj, jer se odnosi na zajednički život" (Markowski 2014: 212). Tom odgovoru Markovski daje znakovit naslov: ″Lewica akademicka: między hipokryzją i iluzją″ (″Akademska ljevica: između hipokrizije i iluzije″).

6.

Evropski univerzitet preživeo je revolucionarnu epizodu destrukcije u vidu tzv. pariskog proljeća, maja 1968. godine. Poljski univerzitet možda i nema drugačije oružje nego da posegne za radikalnim sredstvima – tako bar možemo zaključiti po memorandumu upućenom Ministarstvu od strane učesnika nedavne "crne procesije":

″Destruktivna politika vlade prema poljskoj nauci dovela je do prvog protesta naučne zajednice 1981. godine. Danas, 10. juna 2015. godine, na zgradama 16 poljskih univerziteta, tokom tri dana visiće crne zastave. Može biti zapanjujuće da su poslije 1989. godine univerzitetski profesori bili jedina grupa koja nikad nije protestvovala. Međutim, zbog kratkovide, katastrofalne obrazovne politike vlade našem strpljenju je kraj. **Kucnuo je poslednji trenutak pred jesenje proteste** da vlast promijeni kurs naučne politike.″ (komitethumanistyki.pl/2015/06/10/destrukcyjna-polityka/datum pristupa: 27.06.2015.) (podvukli autori)

Autori apela iz 2015. godine naglašavaju potrebu dijaloga sa vlastima i očekuju uvođenje "antikriznog paketa". Ne govore o ograničavanju slobode univerziteta niti same humanistike, ali traže da se krene s ispravkama, što bi obezbijedilo finansijsku i kadrovsku sigurnost, visok nivo obrazovanja, viši nivo istraživanja i, najzad, društveni prestiž.

Postscriptum

Cijela ova prilično pesimistička slika se radikalno pogoršala nakon što je na vlast došla sadašnja nacionalno-desničarska vlada (Prawo i Sprawiedliwość). Nakon usvajanja brojnih zakona koji su radikalno promijenili pravno stanje Ustavnog suda, opštih sudova i Vrhovnog suda i tužilaštva, Vlada priprema tzv. Ustav za nauku, najavljivan kao "reforma drugačija od svih", jer je "urađena u saradnji sa akademskom sredinom" u "konsultacijama bez presedana", a koju akademska sredina naziva samo prividnim dijalogom, sa sitnim popravkama koje nisu odgovor na kritičke glasove iz mnogih univerzitetskih sredina o ciljevima koje su u osnovi *Projekta*. Gremiji brojnih poljskih fakulteta nakon čitanja izmijenjenog *Projekta o visokom školstvu i nauci* od 22. januara 2018. godine protestuju, izražavajući svoje principijelne zamjerke na sadašnji, i prethodni projekat.

Projektovani zakon sadrži, naravno, i neke dobre prijedloge. Na odobravanje nailaze takva rješenja kao što su opšti stipendijalni sistem za doktorante, ukidanje vanrednih doktorskih studija, materinska i očinska odsustva za doktorante ili lakše upravljanje finansijama fakulteta. Međutim, ti dobri elementi projekta ne mogu zakloniti osnovni mehanizam koji ukida autonomiju univerziteta. Brojni krugovi poljskog akademskog života skreću pažnju na činjenicu da će Zakon ukinuti univerzitetsku autonomiju, podređujući sve elemente suptilnog društvenog tkiva akademskog svijeta jednoj osobi - rektoru. U takvom rješenju vidi se ukidanje akademskog samoupravljanja i opasnost od autoritarizma. Uznemirujuća je i opasnost od jednostrane zavisnosti slobodnih naučnih istraživanja od državnog i privatnog

mecenata. Gubljenje realnih kompetencija savjeta fakulteta i senata primljeno je kao javni napad na samoupravu i autonomiju akademske zajednice, teškom mukom osvojenu u borbi sa starim režimom 1980. i 1989. godine.

Apel Univerziteta u Lođu konstatuje:

> „Smatramo da je došlo vrijeme da se izrazi jasan protest prema aspiracijama Ministarstva nauke i visokog školstva kojima se sve ukida. Reforma će biti povezana sa ukidanjem i propadanjem mnogih fakulteta, univerziteta i uništavanjem individualnih života. To što je Ministar uspio formalno da uvjeri mnoge rektorske organizacije ne znači potpunu saglasnost cijele zajednice. I upravo to želimo jednoznačno da kažemo: Zakon dr. Govina ukida autonomiju univerziteta u Poljskoj. A autonomija je osnova Bolonjske deklaracije koju je potpisalo bezmalo 400 rektora prije 30 godina povodom proslave 900 godina Univerziteta u Bolonji. Autonomija od političara je fundament univerzitetskih, humanističkih vrednosti".

Projekti Zakona su nazvani "antidemokratskim", ukidaju subjektivnost fakulteta, označavaju (u slučaju predloženog novog tijela, Savjeta univerziteta) nepotrebno množenje akademskih instanci. Savjet univerziteta zamišljen je po uzoru na savjete u poslovnim subjektima, a povrh toga je jednoznačno u suprotnosti sa principom autonomije univerziteta, jer se učešćem osoba van akademske sredine upliće u proces izbora univerzitetskih vlasti. Pismo Savjeta fakulteta poljske i klasične filologije Univerziteta "Adam Mickjevič" u Poznanju takođe nedvosmisleno konstatuje da ukidanje subjektivnosti fakulteta i premještanje svih ovlaštenja donošenja odluka u univerzitetsku centralu uvodi autokratizam i centralizam umesto dosadašnje univerzitetske demokratije.

LITERATURA

1. La Capra, D. (2009), ″Uniwersytet w ruinie? Historia w okresie przejściowym″, *Doświadczenie, tożsamość, teoria krytyczna.* Prijevod K. Bojarska, Kraków
2. Legeżyńska, A. (2014), ″Krajobraz poboloński. Widok z okna poznańskiego nauczyciela (akademickiego)″, „Teksty Drugie" 2014/1
3. http://www.umk.pl/uczelnia/dokumenty/statut/katra/, datum pristupa: 24. 12. 2016.
4. Sowa, J. (2014), ″Humanistyka płaskiego świata″, „Teksty Drugie", 2014/1
5. Markowski, M. P. (2014), ″Lewica akademicka: między hipokryzją i iluzją″, „Teksty Drugie", 2014/1
6. *Uniwersytety – 700 lat sporów* (2014), specijalno izdanje tjednika „Polityka", 2014/4
7. http://www.lublin.gazeta.pl/.../1,48724,14993992,Rektor_KUL__Humanistyka_umiera, datum pristupa: 27.06.2015.
8. http//:www.nauka.gov.pl/...ministerstwo/minister-nauki-nie-ma-kryzysu-humanistyki, datum pristupa: 27.06.2015.
9. http://lubimyczytac.pl/ksiazka/239956/hodowanie-troglodytow, datum pristupa: 28.06.2015.
10. http://komitethumanistyki.pl/kkhp/kim-jestesmy/, datum pristupa: 28.06.2015.
11. http://forumakademickie.pl/fa/2014/05/humanistyka-zyje-w-krwiobiegu-zmian-modernizacyjnych/ datum pristupa: 24.06.2015.
12. http://komitethumanistyki.pl/2015/06/10/destrukcyjna-polityka/datum pristupa: 27.06.2015.
13. http://www.magna-charta.org/ , datum pristupa: 24. 12. 2016.
14. http://www.miesiecznik.znak.com.pl/3563/2/bankructwo-humanisty-czy-tylko-kryzys?_ga=1.140905590.552079655.1429832597, datum pristupa: 25.06. 2015.

CRISIS OF HUMANITIES, SOCIETY OR MARKET - THE POLISH PERSPECTIVE

Summary

The question of the situation in Polish huminastics can not be viewed separately from the fate of the university as a whole or out of the process and changes in Polish society and the European academic community. In response to a situation characterized as a crisis, numerous reactions, discussions and practical reactions, such as the establishment of the Polish Humanitarian Crisis Committee (KKPH) in 2013, are followed. In order to overcome the difficult situation, the Committee has demanded greater allocations for science, university funding, regardless of the number of students, a change in the way in which research is evaluated and research projects for exact and humanistic sciences. The crisis is also linked to the signing of the Bologna Charter and the idea of creating a unique academic space in Europe, which focuses on the teaching process and neglects the research activity. The author sees possible solutions in three concrete measures: 1) to complete the natural-scientific and technical spectrum of education with the issues of existence, culture and language; 2) restore focus to humanistic research through the funding system, and 3) the demand for the participation of representatives of humanities in political and governance structures.

Keywords: humanitarian crisis; freedom of the university; Bologna process; issues of existence, culture and language.

Adresa autora
Authors' address
Anna Legeżyńska
Bogusław Zieliński
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (UAM)
anna.legezynska@amu.edu.pl
zielbog@amu.edu.pl

UDK 168.522(497.5)"20"

Primljeno: 13. 6. 2018

Pregledni rad

Review paper

Damir Matanović, Emina Berbić Kolar

POLOŽAJ I PERCEPCIJA HUMANISTIČKIH ZNANOSTI U REPUBLICI HRVATSKOJ NA POČETKU 21. STOLJEĆA

Radom će se propitati suvremeni položaj humanističkih znanosti u Republici Hrvatskoj s obzirom na druge znanosti, osobito na STEM područje koje trenutačno zauzima primarni položaj u znanstvenim i stručnim krugovima u odnosu na humanističke, ali i društvene znanosti čiji se smisao i povijesna vrijednost gubi i/ili potiskuje u drugi plan. Cilj je rada kritički prikazati položaj i recepciju humanističkih znanosti u suvremenom hrvatskom društvu. Izvori za istraživanje bit će dostupna literatura te medijski članci i prikazi kako bi se cjelovito ukazalo na društvenu percepciju humanističkih znanosti te ponudilo moguća rješenja. Svrha je rada podići razinu svijesti o važnosti i vrijednosti humanističkih znanosti u najširem smislu njihova značenja te ukazati na njihovu neupitnu vrijednost kao temelja zapadnoga civilizacijskoga kruga.

Ključne riječi: humanističke znanosti, povijest, jezik, zapadni civilizacijski krug

1. UVOD

Humanističke znanosti su akademske discipline koje se bave pitanjem čovjeka i ljudskih vrijednosti u različitim segmentima ljudskoga života. U modernom određenju, obuhvaćaju filozofiju, teologiju, jezik (lingvistiku), povijest, književnost, antropologiju, umjetnosti te neke poddiscipline koje dijele, najčešće s društvenim

znanostima. Zadaća im je istraživanje i razmatranje čovjekova odnosa spram svijeta te proučavanje proizvoda ljudskoga duha, stoga one ne polaze od materijalne egzaktnosti prirodnih, tehničkih i nekih društvenih znanosti, već se većina njih najčešće koristi analizom, kritikom i interpretativnim pristupom predmetu proučavanja. Smatraju se najstarijom grupom znanosti (znanja), koje su temelji u antičkim disciplinama (preuzeto: www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=69772,13.4.2018.) Definiranjem humanističkih znanosti dolazimo do bitka i suštine njihove važnosti i iskonske vrijednosti za cjelokupnu civilizaciju i ljudsko društvo. Današnje razvijene civilizacje temelje svoj postanak na humanistici i humanističkom pristupu proučavanja života i svijeta oko sebe. Današnji položaj humanističkih znanosti umnogome ne odgovara njihovoj važnosti i njihovome civilizacijskom ustrojstvu. Živeći u vremenu ubrazanoga razvoja suvremenih tehnologija, mobilnosti i globalizacijske umreženosti, humanističke i društvene znanosti pale su u drugi plan, a gotovo da bismo mogli reći i posljednji plan prioriteta. STEM kao područje koje u sebe ugrađuje suvremenome svijetu "važnija" područja poput: tehnologije, inženjerstva, matematike, a sve u okrilju znanosti, potisnulo je humanističke, a onda i društvene znanosti na začelje prioriteta. Budući da smo svakodnevno izloženi informacijama koje idu u korist STEM području te se medijski stvara izobličena slika u kojoj, ako nisi dio STEM područja, nisi dio poželjnoga i konkurentnoga društva, kao humanistima, sveučilišnim profesorima koji se bave poviješću i lingvistkom, učinilo se potrebnim ući u suštinu ovih nejasnih i uglavnom netočno tumačenih podjela te utvrditi koji je razlog lošega položaja humanističkih znanosti u 21. stoljeću u Republici Hrvatskoj.

2. NEPOVOLJAN POLOŽAJ HUMANISTIČKIH ZNANOSTI U AKADEMSKOJ ZAJEDNICI

U Pravilniku o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama, humanističke su znanosti razvrstane ovako:

PODRUČJE HUMANISTIČKIH ZNANOSTI
Polja:
6.01. Filozofija
6.02. Teologija

6.03. Filologija
6.04. Povijest
6.05. Povijest umjetnosti
6.06. Znanost o umjetnosti
6.07. Arheologija
6.08. Etnologija i antropologija
6.09. Religijske znanosti (interdisciplinarno polje)
6.10. Interdisciplinarne humanističke znanosti
(Pravilnik o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama, Pročišćeni tekst –„Narodne novine“ broj 118/09, 82/12, 32/13 i 34/16)

Ukoliko bismo saželi podjelu humanističkih znanosti na polja, došli bismo do spoznaje da se radi o filozofiji, teologiji, filologiji, povijesti, povijesti umjetnosti, arheologiji, etnologiji i antropologiji te religijskim znanostima.

Zvonimir Despot je pisao u ″Večernjem listu″ o položaju humanističkih znanosti, 25. ožujka 2013. ovako: “Je li nekome u ovoj državi, nekome ili nekima koji su trenutačno na vlasti, ili bliski njima, cilj uništavanje Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje koji se tako žestoko bori za opstojnost hrvatskog jezika u globaliziranom društvu? Ili, postoji li ciljani pokušaj pojedinaca i skupina na uništavanju Hrvatskog instituta za povijest koji je odigrao važnu ulogu u brojnim diplomatsko-povijesnim bitkama, poput razbijanja jasenovačkog mita, razotkrivanja komunističke propagande o ulozi Katoličke crkve u Drugom svjetskom ratu i suočavanja s činjenicom postojanja komunističkih zločina? Taj pritisak izrazito narušava i ugled Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti pa je nevjerojatno da oni sa strane gotovo šutke promatraju što se radi humanističkim znanostima i institucijama.“ (dostupno na: https://www.vecernji.hr/premium/humanisticke-znanosti-na-udaru-ministarstva-529115 -www.vecernji.hr, preuzeto 13. 4. 2018.)

O položaju humanističkih znanosti govorilo se i na otvorenoj izvanrednoj sjednici Vijeća Filozofskoga fakulteta 7. studenoga 2012. Tema je otvorene sjednice bila ***Položaj humanističkih znanosti – europska i hrvatska perspektiva.*** Istaknuto je da Hrvatska mora humanističkim i društvenim znanostima postaviti težište na digitalizaciji svih oblika kulturne baštine, jezičnih pojavnosti itd. Također se referiralo na sastanak s povjerenicom za znanost Maire Geoghegan-Quinn u Britanskoj akademiji 10. studenog 2011. U njezinome govoru zapažen je dio u kojemu govori o važnosti humanističkih i društvenih znanosti u svim područjima istraživanja. Također je istaknula da humanističke i društvene znanosti čine potku kroz sve tzv. Velike izazove, ali da će dobiti svoj zaseban prostor u tzv. Šestom izazovu. (dostupno na :

http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/11/741&format=HTML&aged=08language=EN&guiLanguage=en, preuzeto 13. 4. 2018.)

Na istoj se sjednici postavilo i pitanje financiranja humanističkih i društvenih znanosti na nacionalnoj razini i to u svjetlu integriranja u okviru Obzora 2020, ali i financijskoga podupiranja tradicionalnih nacionalnih istraživanja, pogotovo u okviru humanističkih znanosti. Uz to, istaknuta je nužnost izradbe strategije razvoja znanosti i to u odnosu na Obzor 2020, ERC, ESFRI. Ponovo se istaknula nužnost posvećivanja posebne pozornosti humanističkim i društvenim znanostima.

Nacionalno vijeće za znanost, područno znanstveno vijeće za humanističke znanosti 10. prosinca 2012. godine uputilo je tadašnjem predsjedniku RH prof. dr. sc. Ivi Josipoviću, premijeru Zoranu Milanoviću, predsjedniku Hrvatskoga Sabora, Nacionalnom vijeću za znanost te medijima Izjavu o ugroženosti humanističkih znanosti: "Područno znanstveno vijeće za humanističke znanosti, polazeći od vlastitih dokumenata, zaključaka i iskustava te posebno uzimajući u obzir Predstavku koju je Vijeće Filozofskog fakulteta Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku uputilo 20. studenog 2012. Odboru za obrazovanje, znanost i kulturu Hrvatskog sabora, Izjavu o položaju humanističkih znanosti koju je Vijeće Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu donijelo na sjednici 29. studenog 2012., Izjavu o položaju društvenih i humanističkih znanosti u Republici Hrvatskoj koju je Vijeće Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci donijelo na sjednici 6. prosinca 2012., razmatralo je na sjednici 10. prosinca 2012. stanje u području humanističkih znanosti. Područno znanstveno vijeće za humanističke znanosti sa žaljenjem je konstatiralo da znanstvena politika u Hrvatskoj znanost tretira uglavnom kao proračunsko opterećenje pa se stoga i doprinos znanosti izlasku iz društvene i gospodarske krize mjeri stopama u kojima se smanjuju proračunska izdvajanja za znanstvenu infrastrukturu i znanstvena istraživanja. Takav će pristup prouzročiti daljnju stagnaciju znanstvenih istraživanja i postupno urušavanje znanstvene infrastrukture u svim područjima znanosti. Međutim, dok su sva područja znanosti suočena s restriktivnim mjerama i stagnacijskim posljedicama, područje humanističkih znanosti izloženo je dodatnim pritiscima i diskriminacijskom odnosu koji MZOS sustavno razvija prema ovom specifičnom znanstvenom području. Diskriminacijskom stavu MZOS-a prema humanističkim znanostima priklonilo se, nažalost, i Nacionalno vijeće za znanost nakon što je u srpnju 2012. godine došlo do promjene na čelnoj poziciji tog najvišeg državnog tijela za znanost. Umjesto da, kao tijelo koje imenuje Sabor Republike Hrvatske, djeluje korektivno u odnosu na izvršnu vlast, Nacionalno vijeće za znanost pretvorilo se pod predsjedanjem prof. dr. sc. Maje Vehovec u izvršnu ispostavu MZOS-a, te time iznevjerilo temeljnu svrhu svog

postojanja. Ta negativna sinergija vitalno je ugrozila infrastrukturne pretpostavke i istraživačke funkcije humanističkih znanosti čime je dovela u pitanje i njihovu društvenu ulogu nacionalnih znanosti." U navedeneom dokumentu posebno se ističu tri razine diskriminacije:

1. Diskriminiranje časopisa u području humanističkih znanosti u raspodjeli financijske potpore.
2. Nametanje nepovoljnih kriterija za vrednovanja znanstvenih rezultata u području humanističkih znanosti.
3. Omalovažavanje uloge i blokiranje rada Područnog znanstvenog vijeća za humanističke znanosti.

U zaključku izjave stoji: "Područno znanstveno vijeće za humanističke znanosti, na temelju navedenog, smatra da je problem diskriminiranja humanističkih znanosti poprimio takve razmjere da se u njegovo rješavanje, u skladu sa svojim ovlastima, nužno i hitno moraju uključiti najviša državna tijela izvršne i zakonodavne vlasti."

Izjava koju su uputili najvišim državnim dužnosnicima itekako upozorava i opominje o vrlo ozbiljnom stanju u kojemu su se našle humanističke znanosti, ali istovremeno i svi znanstvenici iz toga područja. Nužno je osvijestiti državne dužnosnike, ali i akademsku zajednicu, a naravno i javnost da je humanističko područje od iznimne važnosti i da ga se ne može podrgavati raznim prisilnim degradiranjima. Društvo u kojemu živimo je okrenuto tehničkim, medicinskim, prirodnim znanostima, ali to ne znači da se humanistika, na čelu s nacionalni područjima istraživanja, poput hrvatskoga jezika, hrvatske književnosti, hrvatske povijesti i jezikoslovlja, književnosti i povijesti u najširem kontekstu može stavljati u obezvrijeđeni i nedostojni rang znanosti pa često se i propitivati je li to uopće znanost?

U svojem pokušaju spašavanja humanističkog ideala obrazovanja, bitno oslonjenom na Nietzschea, čini se da i Liessmann prihvaća fatalnost poistovjećivanja "sposobnosti reflektivne distancije" i kulturnog pesimizma. I to bilo da kod kritičara koji ga optužuju za pesimizam denuncira žurnalističku poluobrazovanost ili, još bolje, neobrazovanost – bilo da i sam melankolično opisuje duhovnu situaciju vremena prepuštenog posljednjoj istini tehnoznanstvene kulture. Bolonja je savršena realizacija najzlokobnijih Nietzscheovih slutnji, u smislu otvorenog podvrgavanja poduzetništvu te svojevrsnom self-service i à-la-carte obrazovnom konzumerizmu.

Pojednostavljeno rečeno, društvene i humanističke znanosti strpane su – od strane državnih tijela, s Ministarstvom znanosti i obrazovanja na čelu – u isti lonac s tehničkim i drugim znanostima, što se tiče generalne organizacije njihova poslovanja.

To znači, u prvom redu, da su upućeni na što komercijalnije djelovanje, izloženost liberaliziranom tržištu i ovisnost o ekonomsko-političkom rezonu koji npr. sociologiju ili psihologiju automatski stavlja u inferiorni položaj naspram, recimo, stomatologije ili računarstva. (Dostupno na: http://www.dw.com/hr/uzbuna-za-humanistiku/a-16488307 , preuzeto 14. 4. 2018.)

3. POLOŽAJ HUMANISTIČKIH ZNANOSTI U OBRAZOVNOM SUSTAVU

Obrazovni sustavi diljem Europe u posljednjih nekoliko desetljeća svode se na uvjetovanost i potčinjenost vladavini neoliberalnog kapitalizma. Sistem slobodnog i samoregulirajućeg tržišta donosi zahtjeve koji u bitnome određuju ishodišta obrazovnih, gospodarskih i političkih ciljeva, dok je na državama zadaća prilagoditi procese za ostvarenje istih.

Razvoj nacionalnoga kurikuluma usmjerenog na učeničke kompetencije predstavlja jedan od glavnih smjerova kurikulumske politike u europskim i drugim zemljama. Da bi uspješno odgovorila izazovima razvoja društva znanja i svjetskoga tržišta, EU je odredila osam temeljnih kompetencija za cjeloživotno obrazovanje: komunikacija na materinjem jeziku, komunikacija na stranim jezicima, matematička kompetencija i osnovne kompetencije u prirodoslovlju i tehnologiji, digitalna kompetencija, učiti kako učiti, socijalna i građanska kompetencija, inicijativnost i poduzetništvo te kulturna svijest i izražavanje (Nacionalni okvirni kurikulum, 2011).

Na Tehničko i informatičko nastavlja se Društveno-humanističko, peto odgojno-obrazovno područje. Njegova je svrha pridonijeti razvoju učenika kao samostalnih i odgovornih osoba, pojedinaca i građana, razvijenog kritičkog aparata, koji će aktivno sudjelovati u svim segmentima društvenog djelovanja, te naučiti prepoznati i stvoriti svijest o sebi (identitet, osobnost), kulturi i društvu (Nacionalni okvirni kurikulum, 2011). To mjesto je jedino među svim artikuliranim ciljevima obrazovanja kroz odgojno-obrazovna područja, koje u sebi sadrži nešto od danas preostalog humanističkog duha. (Potlimbrzović, 2012)

Cjelovita kurikularna reforma jedna je od najvažnijih reformi koja je pokrenuta u Republici Hrvatskoj 2015. godine s vrlo mudrim i plemenitim ciljem rasterećenja postojećega kurikula u osnovnim i srednjim školama. Tadašnji voditelj ekspertne radne skupine Boris Jokić započeo je borbu sa sustavom na svim razinama. Stručne radne

skupine odrađivale su svoj posao i privodile dokumente završetku u trenutku kada je došlo do promjene vlasti u Republici Hrvatskoj te je posljedično tome došlo i do kočenja reforme. Nakon mnogobrojnih pokušaja uspostavljaja novoga voditelja kurikularne reforme i stavljanja gotovih dokumenata na stručnu raspravu, dogodilo se, po mišljenju mnogih, očekivano bojkotiranje, napadanje, degradiranje kurikulskih dokumenata iz humanističkoga područja, napose: hrvatskoga jezika i povijesti. Dokumenti su se našli na udaru Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, na udaru struke i javnosti. Drugim riječima, humanistička područja koja se u Republici Hrvatskoj promatraju u nepovoljnome i nepoželjnome kontekstu, isplivala su u prvi plan nacionalne važnosti. Pomalo je to apsurdna situacija za nepoznavatelje prilika u kojima se nalazi Republika Hrvatska kao i njezini građani. Naime, buka i negodovanje oko ovih dvaju kurikula ukazali su koliko su humanističke znanosti važne kada treba potvrditi i dokazati, a ponekad i izgraditi identitet jednoga naroda. Možemo postaviti pitanje i drugačije zbog čega kurikuli matematike ili fizike ili pak nekoga drugoga predmeta nisu izazvali reakcije poput onih prema napisanim kurikulima nacionalne skupine predmeta koja pripada humanističkim znanostima? Odgovor je vrlo jednostavan, jer nisu od nacionalnoga interesa te se njihovim raspisivanjem i uvođenjem u škole "ne narušava" integritet hrvatskoga nacionalnoga identiteta. Možemo li na temelju reakcija iz javnosti upravo prema Cjelovitoj kurikularnoj reformi i kurikulima Hrvatskoga jezika i Povijesti zaključiti da su humanistička područja u stvari najvažnija područja i da ovakve situacije, bez obzira na upitnost reakcija, ukazuju upravo na to.

Portal www.srednja.hr donio je ovakav tekst na svojoj stranici: "S obzirom na brojne primjedbe na kurikulum Hrvatskog jezika koje su u javni prostor stizale od istaknutih članova Akademije, HAZU smo još smo jučer upitali mogu li potvrditi da su riješeni svi prijepori oko kurikuluma Hrvatskog jezika. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti izradila je recenziju kurikuluma Hrvatskog jezika na traženje Ministarstva znanosti i obrazovanja i ne može komentirati sadržaj recenzije, odgovorili su nam iz HAZU-a. Osim toga, zamolili smo ih i da nam ustupe recenziju kurikuluma, no bez uspjeha. No, kako je objavljeno u današnjem tiskanom izdanju Jutarnjeg lista, akademici i njihovi suradnici koji su recenzirali kurikulum, na njega imaju šire zamjerke, zbog čega nabrajaju nužne promjene kurikuluma da bi mu uopće dali pozitivnu ocjenu." (www.srednja.hr , 7. veljače 2018., preuzeto 13. 4. 2018.)

4. ZAKLJUČAK

Na temelju izloženoga možemo zaključiti da je položaj humanističkih znanosti u Republici Hrvatskoj na početku 21. stoljeća u vrlo neizvjesnom, pa mogli bismo reći, i vrlo nepovoljnom položaju. Osim humanističkih znanosti, u sličnoj su situaciji i društvene znanosti. Prioritet se daje tehničkim, prirodnim i medicinskim znanostima ili popularno zvanom STEM području. Vrijednost humanističkih znanosti dolazi do izražaja u situacijama poput kurikularne reforme u kojoj su dva kurikula za nastavne predmete Hrvatskoga jezika i Povijesti izazvali najburnije reakcije i najžešće prijepore jer se radi o nacionalnom području, nacionalnom korpusu predmeta kojima se određuje identitet te stoga dolazi u prvi plan važnosti. Izvan takvoga okvira i situacija sličnih ovoj, humanističke znanosti bivaju stavljene na začelje u svakome pogledu, od privlačnosti odabira zanimanja u humanističkome području do financiranja projekata i istraživanja u humanistici pa do popularizacije humanističkih znanosti. Humanističke znanosti ne mogu se poistovjećivati s primjerice tehničkim ili medicinskim znanostima jer su one u potpunosti oprečne i usmjerene potpuno različitim područjima djelovanja i bivstvovanja.

Pojednostavljeno rečeno, društvene i humanističke znanosti strpane su – od strane državnih tijela, s Ministarstvom znanosti i obrazovanja na čelu – u isti lonac s tehničkim i drugim znanostima, što se tiče generalne organizacije njihova poslovanja. To znači, u prvom redu, da su upućeni na što komercijalnije djelovanje, izloženost liberaliziranom tržištu i ovisnost o ekonomsko-političkom rezonu koji npr. sociologiju ili psihologiju automatski stavlja u inferiorni položaj naspram, recimo, stomatologije ili računarstva. (Dostupno na: http://www.dw.com/hr/uzbuna-za-humanistiku/a-16488307 , preuzeto 14. 4. 2018.)

Zaključit ćemo riječima prof. dr. sc. Marka Trogrlića: „Riječ je o pogubnom ustroju vrijednosti“, izjavio je za Deutsche Welle Trogrlić, dekan splitskog Filozofskog fakulteta, „jer se tako gubi iz vida činjenica da se mi bavimo itekako društveno korisnim znanostima, koje su odraz duhovnosti te intelekta u zemlji i društvu. Zbog tih specifičnosti i presudne važnosti za Hrvatsku, potrebno je u državnoj projekciji razvoja uključiti drugu optiku za naše područje, a ne onu koja priznaje isključivo empirijska, egzaktna saznanja i znanstvene postupke“. (Dostupno na: http://www.dw.com/hr/uzbuna-za-humanistiku/a-16488307, preuzeto 14. 4. 2018.)

LITERATURA:

1. Potlimbrzović, Hrvoje (2012), ″Ideja humanističkog pristupa odgoju i obrazovanju nasuprot obrazovanju za poduzetništvo u Nacionalnom okvirnom kurikulumu, Ekvilibrij″, Hrvatsko pedagogijsko društvo
2. Pravilnik o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama, Pročišćeni tekst –„Narodne novine“ broj 118/09, 82/12, 32/13 i 34/16
3. Tafra, Alen (2008), ″Kulturni pesimizam u tradiciji filozofije povijesti″, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, str. 241–258

INTERNETSKI IZVORI

1. www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=69772 (13. 4. 2018.)
2. Izjava o ugroženosti humanističkih znanosti″, dostupno na: http://www.universitas.hr/wp-content/uploads/2012/12/Izjava-Podru%C4%8Dnog-znanstvenog-vije%C4%87a-za-humanisti%C4%8Dke-znanosti-o-ugro%C5%BEenosti-humanisti%C4%8Dkih-znanosti.pdf , pristupljeno 25. 4. 2018.
3. www.srednja.hr
4. preuzeto s https://www.vecernji.hr/premium/humanisticke-znanosti-na-udaru-ministarstva-529115 - www.vecernji.hr, 13. 4. 2018.
5. Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje 2011. Dostupno na: http://www.google.hr /url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&sqi=2&ved=0 CCkQFjAA &url =http%3A%2F%2Fpublic.mzos.hr%2Ffgs.axd%3Fid%3D16803&ei= Cv-11 T6XlJ8XJsgba4eTLCQ&usg=AFQjCNGmbkFmWzvhmOI3kgUapm8 TVlx3rw&sig 2=yTEvywaVSvTm6ivJdmrtKg (13.4.2018.)
6. http://www.dw.com/hr/uzbuna-za-humanistiku/a-16488307 (preuzeto 14. 4. 2018.)

THE POSITION AND PERCEPTION OF HUMANISTIC SCIENCES IN REPUBLIC OF CROATIA IN THE BEGINNING OF 21ST CENTURY

Summary

The paper will explore the contemporary position of humanities in the Republic of Croatia with regard to other sciences, especially the STEM area currently occupying the primary position in scientific and professional circles in relation to humanistic and social sciences whose meaning and historical value is lost and / or pushes into another plan. The aim of the paper is to present the contemporary position and reception of humanities in the contemporary Croatian society. Sources of research will include literature, media articles and reviews to fully address the social perception of humanities and offer possible solutions. The purpose of the paper is to raise awareness of the importance and value of humanities in the widest sense of its meaning and point to its unquestionable value as the foundation of the western civilization circle.

Key words:
humanities, history, language, western civilization cirkle

Adresa autora
Authors' address
Damir Matanović
Emina Berbić Kolar
Fakultet za odgojne i obrazovnne znanosti,
Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
dmatanovic@foozos.hr
ebkolar@gmail.com

.

UDK 378:316.422.44

Primljeno: 10. 07. 2018

Pregledni rad
Review paper

Natalija Jovanović

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE NAUKE I IT IZAZOVI

Društvene i humanističke nauke doživljavaju najveće izazove u vreme modernih tehnologija, informaciono-komunikacionih tehnologija. Informacione tehnologije (IT) uticale su neposredno na život i rad svakog pojedinca. Personalni računari postali su sastavni deo naših znanja i veština snalaženja u poslu i životu. Obrazovanje, naročito visoko obrazovanje, je u drugoj polovini dvadesetog veka, a posebno u dvadesetprvom veku, postalo od velike važnosti kako za društveni razvoj, tako i za razvoj i socijalnu promociju pojedinaca. Profesionalne kompetencije su postale odlučujuće za zauzimanje profesionalnih uloga. Pitanje tržišne opravdanosti pojedinih vrsta obrazovanja jeste nova dimenzija obrazovanja koja se nameće kao standard. Kao posledica, obrazovanje programera, informaciono-tehnoloških stručnjaka nametnulo se kao državna strategija i tržišni prioritet. U takvim okolnostima, društvene i humanističke nauke se potiskuju kao neprofitabilne i neisplative, i dolazi se do apsurdnog pitanja i problema – da li društvene i humanističke nauke imaju smisla i kakve bi trebalo da budu? Da bi se sagledao ovaj problem i odgovorilo na pitanje smisla društvenih i humanističkih nauka može se poći od nekoliko istraživačkih pitanja.

Istraživačka pitanja su: da li je potrebno da se sveukupno obrazovanje razvija isključivo kao obrazovanje za informacione tehnologije; da li je davanje apsolutnog prioriteta IT obrazovanju odgovor na to u kom pravcu obrazovanje treba da se razvija; da li su društvene i humanističke nauke prevaziđen koncept obrazovanja; da li i društvene i humanističke nauke treba da se prekomponuju tako da se uklope u koncept modernih informacionih tehnologija?

Ključne riječi: društvene i humanističke nauke, informacione tehnologije (IT), obrazovanje, visoko obrazovanje.

UVOD

Društvene i humanističke nauke doživljavaju najveće izazove u vreme modernih informaciono-komunikacionih tehnologija. Informacione tehnologije (IT) uticale su neposredno na život i rad svakog pojedinca. Računari, internet i moderne tehnologije postali su nezaobilazni u našim svakodnevnim aktivnostima. Personalni računari postali su sastavni deo naših znanja i veština snalaženja u poslu i životu. Transakcije u banci, lekarski pregledi, kupovina u hipermarketima i šoping molovima, avio prevoz, i ostale svakodnevne aktivnosti nije moguće obaviti bez određenog znanja iz oblasti informacionih tehnologija. Promena u načinu rada uslovila je povećanu potrebu za stručnjacima iz IT oblasti i istovremeno potrebu da se u svim oblastima rada u svim profesijama, pored konkretnog stručnog znanja, stiče i znanje i ovladavaju veštine iz informaciono-komunikacionih tehnologija. Obrazovanje, a posebno sistem obrazovanja, uslovljeno je kako stepenom društvenog razvoja, konkretnim društvenim potrebama, tako i stepenom razvoja nauka, posebno naukama i teorijama o obrazovanju. Razredno-časovni sistem nastave, sa nastavnikom kao nosiocem autoriteta znanja, reproduktivna nastava zasnovana na tradicionalnoj obrazovnoj tehnologiji, jeste sistem koji podržava i novo digitalno društvo. Fabrike se zamenjuju modernim automatizovanim kompanijama, rad na mašini zamenjuje rad na računaru, neposredni rad zamenjuje upravljanje, projektovanje i planiranje.

Velika didaktika, češkog pedagoga Komenskog je, u 17. veku, utemeljila razredno-predmetno-časovni školski sistem i to dva veka posle Gutembergovog pronalaska štamparije. Ovako postavljen didaktički sistem je i danas u osnovi sistema obrazovanja, iako su se društvene i tehnološke okolnosti višestruko promenile i menjaju se na dnevnom nivou. Razvoj nauke uticao je na preoblikovanje obrazovne paradigme. Internet je promenio dostupnost i izvore informacija i znanja, i doneo je nove pristupe u obrazovanju. Danas se u didaktici i metodici ne postavlja pitanje da li je potrebna primena nove obrazovne tehnologije, zasnovane na digitalnoj tehnologiji, već se preispituju mogućnosti novih pristupa učenju, ishoda i kompetencija za nova zanimanja i nove društvene uloge obrazovanja.

Na razvoj teorije i nauke o obrazovanju, kao i obrazovne prakse zapadne civilizacije, uticali su filozofski koncepti prosvetiteljstva. Francuski filozof Ruso i njegovo delo *Emil ili o vaspitanju* u 18. veku pokreću humanističku raspravu o obrazovanju kao ključnoj kategoriji ljudske slobode. Džon Djui (Djuji 1915: 63), američki filozof, psiholog, socijalni kritičar i teoričar obrazovanja u 20. veku, u delu *Vaspitanje i demokratija* zalaže se za koncept obrazovanja koji bi omogućio stvaranje i razvoj

demokratskog društva kroz razvoj i osvajanje individualnih sloboda. Verovao je u demokratiju i društvenu reformu. Povezivao je rast demokratije sa razvojem eksperimentalnog metoda u naukama, i trudio se da ukaže na promene u sadržaju i metodici obrazovanja. Ovakvi humanistički pristupi obrazovanje vide kao osnovu za oslobađanje pojedinca. Razvoj kapaciteta pojedinaca koji mogu graditi demokratsko društvo, ulazi u strateške planove obrazovnih politika svih društava koja se opredeljuju za demokratiju. U postmodernom kontekstu ciljevi obrazovanja se menjaju shodno potrebama i težnjama postindustrijskog društva. Analiza pokazuje da društvo znanja i njegovi razvojni trendovi višestruko utiču na razvoj obrazovanja. Dolazi do profesionalizacije zanimanja i do zahteva od obrazovanja da dostigne viši nivo i novi kvalitet obrazovanosti (nove kompetencije). Tržišna ekonomija zahteva i od škola da budu produktivne i efikasne institucije, da se kvalitet može meriti i ocenjivati. Zato su sve značajniji ishodi obrazovanja i njihova standardizacija.

Fokus rasprava o obrazovanju danas i jesu fundamentalna pitanja: koje su to univerzalne vrednosti pojedinaca i društva, koja društva omogućavaju humani razvoj pojedinaca, i kako se pojedinci mogu najbolje pripremiti (obrazovati) da bi doprineli razvoju i napretku takvog društva?

1. OBRAZOVANJE IZMEĐU POTREBE ČOVEKA I IKT IZAZOVA

Filozofska i pedagoška misao u 20. veku se sveobuhvatno i pragmatično bavi pitanjem koncepcija i ciljeva obrazovanja. Obrazovanje se posmatra u kontekstu zadovoljenja potreba čoveka, kao resurs razvoja čoveka i njegovih potencijala. Obrazovanjem se osvaja sloboda, pa tek onda stiču kvalifikacije za određena zanimanja. Racionalistički pristupi zastupaju ideju da obrazovanje omogućava razvoj nezavisnog razuma, koji je nužan uslov ljudske slobode – to je istovremeno i progresivistički pristup obrazovanju. Obrazovana osoba je racionalna, a to znači i slobodna, a samo slobodni pojedinci mogu da grade slobodno i demokratsko društvo. Romantičarska tradicija započela je pretpostavkom o „prirodnoj“ ljudskoj slobodi kojoj su pretila preterana ograničenja u obrazovnom procesu. Pragmatičan pristup obrazovanju gleda na obrazovanje kao na neophodan uslov za obavljanje određenog posla, za sticanje profesionalnih kvalifikacija. Ciljevi obrazovanja i teorijske misli o obrazovanju se uvek oblikuju u određenim socijalnim, kulturnim, ekonomskim i istorijskim uslovima. Industrijsko društvo i formiranje modernih nacionalnih država nameću potrebu masovnog osnovnog i srednjeg obrazovanja i ekskluzivnog visokog

obrazovanja. Digitalna ekonomija i digitalno društvo zahtevaju sve veći razvoj univerzitetskog obrazovanja, posebno u oblasti tehničko-tehnoloških nauka. Kontinuirano, celoživotno učenje postaje suština filozofije obrazovanja.

Pitanja obrazovnih ideala i ciljeva obrazovanja su se menjala i uklapala u sisteme tradionalnog obrazovanja, romantičarskog obrazovanja, klasnog obrazovanja, obrazovanja za potrebe državne administracije, do savremenog obrazovanja – obrazovanja za promene. Digitalna ekonomija postaje realnost i nameće brojne promene u čitavom nizu sektora koji prate ekonomiju. To se posebno odnosi na obrazovanje. Digitalna transformacija kako ekonomije, tako i čitavog društva, je realni trend sa svim izazovima modernog doba. Transformacija obrazovanja postaje paradigma, ali i izazov koji u velikoj meri može da odredi dinamiku razvoja i ekonomije i društva. Digitalna transformacija obrazovanja ne može da se svede na to da sve naučne oblasti, osim tehničko-tehnoloških nauka, budu marginalizovane kao karakteristika starog doba, predidigitalnog.

Nov način proizvodnje, nova ekonomija zasnovana na znanju, postavlja i nove zahteve – posebno je sistem obrazovanja pred brojnim očekivanjima i izazovima. Razdoblje prelaza iz industrijskog društva u postindustrijsko pokazalo je slabosti obrazovnog sistema. Od obrazovanja se očekivalo da postane efikasnije sredstvo razvoja novog načina proizvodnje, pa i odnosa u društvu. Ekonomija znanja postaje svojevrsni izazov za društvo znanja (Haralambos, Holborn 2002). Digitalno društvo se direktno oslanja na ekonomiju znanja i teži idealima društva znanja. Tvorac pojma društvo znanja Danijel Bel kaže da je reč o društvu postindustrijske ekonomije u kojoj je radna snaga koncentrisana u sektoru usluga, ideja i komunikacija i koja zavisi od ljudi i institucija koje proizvode znanje. Prema Belu, reč je o društvu čiji temelj razvoja čini područje znanja, a obrazovanje se snažno razvija kao deo ovog trenda. Pojam društva znanja sadrži i druge karakteristike koje su važne za razvoj obrazovanja. Kastels (Castells 1996: 218-223) naglašava da je reč o novom ekonomskom i društvenom poretku koji se zasniva i razvija na informacionom načinu proizvodnje. Digitalno društvo podrazumeva novu tehnologiju proizvodnje znanja i informacija, simboličku komunikaciju i trenutnu interaktivnu komunikaciju putem mreže digitalnih komunikacija.

Nove tehnologije uslovile su brojne promene kako u polju ekonomije, tako i u funkcionisanju svakodnevnog života. Digitalna revolucija je počela da prodire i u obrazovanje početkom 21. veka. Sistem obrazovanja dugo nije prepoznavao civilizacijske promene. Sistem je konstruisala industrijska revolucija i sa takvim sistemom obrazovanja se ušlo u novu eru, eru digitalnih komunikacija. Široka

upotreba IKT, informaciono-komunikacione tehnologije, počinje od 1980. godine. Za njenu široku upotrebu i implementaciju u sistem obrazovanja bilo je potrebno samo nekoliko decenija. IKT mogu doprineti univerzalnom pristupu obrazovanju, efikasnom upravljanju procesom učenja. Obrazovna tehnologija je izraz promena u sistemu obrazovanja nastalih pod uticajem IKT i obuhvata efikasnu upotrebu savremenih tehnologija u nastavi. Nauke koje omogućavaju razvoj obrazovnih tehnologija su: psihologija, komunikologija, teorije medija, tehničko-tehnološke nauke, softverske nauke, nauke o upravljanju sistema i dr.

Obrazovanje je, danas, glavno pitanje razvoja i društva i pojedinca. Pitanje tipa sistema obrazovanja koji bi odgovorio na savremene društvene i pojedinačne izazove je glavno pitanje postindustrijskog društva. Tehnološko-informaciona revolucija stvara uslove i za obrazovnu revoluciju.

2. HUMANISTIKA I HUMANISTIČKA DIMENZIJA OBRAZOVANJA

Ideja humanistike javlja se još u starom Rimu, u raspravi o tome koja vrsta obrazovanja je potrebna za retoričara. Još je Ciceron istakao potrebu da u obrazovanje govornika (retoričara) bude uvršten i humanistički program. Humanistika će ponovo biti aktuelizovana u 16. veku, kada se pod studijama humanitatis podrazumeva: gramatika, retorika, istorija, poezija i filozofija, i vezuje se za renesansu. Ponovo se redefiniše u 19. veku i to u Nemačkoj kao Humanismus, što je značilo filozofsko učenje usmereno na čoveka.

Moguće je napraviti razliku između teorijskog pristupa ideji humanistike ili humanizma i praktične upotrebe za označavanje vrste nauka – humanističke nauke. U humanistiku ili humanističke nauke spada: filozofija, filologija, istorija, umetnost, komunikologija.

Društvene nauke imaju izraženo humanističko obeležje i polaze od kritičke teorije obrazovanja. Ove teorije glavni cilj obrazovanja vide u društvenim promenama, u radikalnim transformacijama socijalnih, kulturnih i političkih struktura. Humanistička (oslobađajuća) pedagogija šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka (Freire 1993: 30-33) vidi u obrazovanju šansu za promenu položaja marginalnih društvenih grupa. Opismenjavanjem siromašnih seljaka i urbane sirotinje obrazovanje ostvaruje svoju oslobađajuću funkciju. Opismenjavanje predstavlja deo procesa osvešćivanja koje se postiže putem obrazovanja. Ono podrazumeva razvijanje svesti marginalizovanih

delova populacije o političkim, ekonomskim i socijalnim uslovima u kojima žive i jačanje njihovih kapaciteta za promenu društvenog položaja. Freire je u svojim radovima naglašavao poverenje u humanost i veru u čoveka. Za njega, obrazovanje je borba protiv dehumanizovanih snaga ugnjetavanja (Savićević 2002: 38). Kritičko obrazovanje postaje instrument za analizu kontradikcija u školskom sistemu i za razjašnjenje socijalnih i političkih uzoraka. Kritički teoretičari usmeravaju brojne kritike prema postojećim institucijama obrazovanja. Oni ističu da ono što se događa unutar institucija obrazovnog sistema i škola odslikava protivrečnosti koje postoje u društvu. Nejednakosti u oblasti obrazovanja su posledica društvenih nejednakosti koje se kroz obrazovanje samoreprodukuju. Po njima, cilj obrazovanja je reformisanje društva i promovisanje veće pravde. Obrazovanje je tokom 20. veka bilo pod snažnim uticajem razvoja nauke, posebno prirodnih i tehničkih nauka.

Fenomenološki pristup u obrazovanju ide u korak sa potrebama novog, digitalnog doba. Pristalice fenomenološkog pravca u obrazovanju smatraju da učenika ne treba poučavati šta da misli, već kako da misli, kako da rešava probleme i kako da se snalazi u izazovima. Predlažu problemsku nastavu koja bi bila koncipirana oko određenih problema, umesto predmetne nastave. To je po njima način kako se učenici mogu pripremiti za brze promene. Predstavnici ove teorije zastupaju ideju razvoja ličnosti, kreativnosti i potencijala individue. Humanističke teorije obrazovanja fokusirane su na probleme dehumanizovanosti i otuđenosti pojedinca u savremenim društvima. Obrazovanje vide kao instrument izgradnje čoveka kao jedinstvene celine.

Kant, Fihte, Hegel, Šeling, Gete, Šiler i Humbolt svojim filozofskim i pedagoškim idejama bili su glavni inicijatori promena koje su se desile krajem 18. i početkom 19. veka i iz kojih je rođena nova ideja univerziteta. Fihte, kao nastavljač Kantovih ideja, pa i ideje o univerzitetu i ulozi filozofskog fakulteta, vodi borbu za ideju univerziteta, i bitku za istorijsku reformu tadašnjih univerziteta. Centralno mesto ideje nauke u Fihteovoj filozofiji je mesto filozofskog fakuteta na univerzitetu. Prema Fihteu, duh filozofije garantuje duh naučnosti i drugim naukama i proširuje se i na njih. Po Fihteovom mišljenju, studiranje svake druge nauke počinje sa studiranjem filozofije. Fihte smatra da filozofija daje osnovu svim naukama, enciklopedijski pregled nauke. Filozofija određuje i svrhu znanja uopšte, i ostalim naučnim disciplinama ukazuje na njihovo mesto u korpusu nauka (Fihte 1976: 167). Fihte je osporio naučno mesto teologiji i u svojoj hijerarhiji nauka postavio filozofiju na mesto teologije.

Značaj koji Fihte daje filozofiji pokazuje da filozofski fakultet nosi suštinu ideje univerziteta. Drugi fakulteti – pravo, medicina, teologija – koji su činili središte srednjovekovne koncepcije univerziteta, imaju status specijalističkih škola, koje služe

normalnom funkcionisanju života u državi. Filozofski fakultet po Fihteu ima zadatak da utemeljuje život univerziteta i da svojim filozofskim principima obezbedi slobodu nauke. Po Fihteovom mišljenju, to je moguće postići samo ako se filozofija bavi poslednjim svrhama znanja i na taj način omogući postojanje svesti o jedinstvu svih naučnih znanja. Fihte se borili protiv jednostranog obrazovanja kojim država uništava i vaspitanje i obrazovanje. Decidiran je u stavu da univerzitet ne sme postati škola za praksu. Obrazovanje zasnovano na nauci ne treba da proizilazi iz "potreba mehaničkih zanimanja", kao ni iz potreba određenog poziva. Prema Fihteu, univerzitet ima dvostruku ulogu: on treba da pomogne duhovnu integraciju nacije a, sa druge strane, ima zadatak da izvrši organsko ujedinjenje čovečanstva pomoću nauke. Fihte je, u *Patriotizmu i njegovoj suprotnosti*, pokazao da u njegovom shvatanju ne postoji dualizam između patriotskog i kosmopolitskog. Fihteova poruka da će narod koji ima najtemeljnije i najsvestranije obrazovanje biti ujedno i najmoćniji i najsrećniji među narodima svoga vremena, izrečena na početku 19. veka, postala je glavna ideja vodilja ne samo nemačke već i prosvetne politike drugih naroda.

Pošto je uloga obrazovanja prepoznata u omogućavanju ličnog razvoja pojedinca – razvoja kritičkog mišljenja, autonomije, spoznaje i samospoznaje – onda se može reći da obrazovanje nosi suštinu ideje humanizma. Danas je humanistički pogled na obrazovanje evoluirao i iz njega su izrasle brojne teorije kao što su: teorija samoaktuelizacije, teorija grupne dinamike i spiritualističke teorije. Ono što ih sve povezuje i svrstava u humanističke teorije jeste ideja čoveka kao suštine.

Savremeno društvo, u bilo kom stepenu digitalizacije, ne može bez pesnika, književnika, pisaca, novinara, profesora, učitelja, psihologa, pedagoga, lekara, isto kao što ne može ni bez inženjera, programera i drugih stručnjaka iz IT sektora, pa je tako svako zagovaranje i upoređivanje značaja stručnjaka iz različitih naučnih oblasti i štetno i besmisleno.

Društvene i humanističke nauke traže svoje mesto između zahteva digitalne ekonomije i zahteva moderne privrede i humanističke uloge obrazovanja, posebno visokog obrazovanja. Naučno znanje koje se stvara i širi na univerzitetu ima i društveno-integrativnu funkciju; ima i funkciju stvaranja pogleda na svet. Ova funkcija je neophodna, a ona je i temelj ideje univerziteta. Bez široko prihvaćenih ideja i znanja koje na različite načine i u različitom stepenu dele pojedinci kao građani, društvo ne bi moglo da postoji. Pomenute funkcije znanja razvijaju se i prenose pre svega na fakultetima društvenih i humanističkih nauka. Razumevanje društvenih procesa i odnosa, principa funkcionisanja društva upoznavanjem različitih jezika, kultura, dilema i iskustava kroz koja su prošla i prolaze različita društva,

zajednice i pojedinci u osnovi je ideje univerziteta, a to znači i humanizma.

Društveno-humanističke nauke se, na globalnom nivou, suočavaju sa sličnim izazovima u digitalnom društvu. Glavni iskorak je postignut u razvijanju metodologije za istraživanje i analizu savremenih društvenih procesa i odnosa, posebno na kvantitativnom nivou. Nauka i tehnologija, posebno tehnologija naučnog istraživanja, postaju jednako razvojno intenzivne i kada je reč o društveno-humanističkim i inženjerskim naukama.

Ustav i brojni zakoni garantuju pravo na obrazovanje svakom građaninu kao osnovno ljudsko pravo. To je pravo koje je jednako dostupno bez diskriminacije i selekcije. U zakonima se ističu ciljevi obrazovanja: sticanje znanja, razvoj stvaralačkih sposobnosti, osposobljavanje za rešavanje problema, pripremanje za život u demokratskom društvu[1]. Svi ovi zakoni ukazuju na humanističku dimenziju obrazovanja.

Ivan Kovačević (2013: 166) u članku ″Lažne dileme srpskih društveno-humanističkih nauka″ piše o fenomenu citiranosti, vidljivosti, međunarodnoj saradnji, mitologiji evaluacije, ERIH listi, kao nametnutim standardima naučne uspešnosti i u društveno-humanističkim naukama. Pravilnici o vrednovanju naučnog rada u društveno-humanističkim naukama su pravljeni po uzoru na pravilnike iz tehničko-tehnoloških nauka, ne uvažavajući specifičnosti i različitost. U cilju standardizacije zanemaruje se suština, posebno humanistička suština nauka.

3. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Primenom IKT u obrazovanju može se uspostaviti moderan obrazovni sistem, ali to ne znači da će se time izgubiti humanistički karakter obrazovanja. Glavni nosilac humanističke dimenzije obrazovanja jesu društveno-humanističke nauke. Društvene i humanističke nauke doživljavaju najveće izazove u vreme modernih tehnologija, informaciono-komunikacionih tehnologija. Informacione tehnologije (IT) uticale su neposredno na život i rad svakog pojedinca. Računari, internet i moderne tehnologije postali su nezaobilazni u našim svakodnevnim aktivnostima. Personalni računari postali su sastavni deo naših znanja i veština snalaženja u poslu i životu. Transakcije u banci, lekarski pregledi, kupovina u hipermarketima i šoping molovima, avio prevoz, i ostale svakodnevne aktivnosti nije moguće obaviti bez određenog znanja iz

[1] Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja. *Službeni glasnik Republike Srbije* broj 72/2009, 52/2011, 55/2013, 68/2015, 88/2017

oblasti informacionih tehnologija. Promena u načinu rada uslovila je povećanu potrebu za stručnjacima iz IT oblasti i istovremeno potrebu da se u svim oblastima rada u svim profesijama, pored konkretnog stručnog znanja, stiče i znanje i ovladavaju veštine iz informaciono-komunikacionih tehnologija. Obrazovanje, naročito visoko obrazovanje, je u drugoj polovini dvadesetog veka, a posebno u dvadeset prvom veku, postalo od velike važnosti kako za društveni razvoj, tako i za razvoj i socijalnu promociju pojedinaca. Profesionalne kompetencije su postale odlučujuće za zauzimanje profesionalnih uloga. Pitanje tržišne opravdanosti pojedinih vrsta obrazovanja jeste nova dimenzija obrazovanja koja se nameće kao standard. Kao posledica, obrazovanje programera, informaciono-tehnoloških stručnjaka, nametnulo se kao državna strategija i tržišni prioritet. U takvim okolnostima, društvene i humanističke nauke se potiskuju kao neprofitabilne i neisplative, i dolazi se do apsurdnog pitanja i problema – da li društvene i humanističke nauke imaju smisla i kakve bi trebalo da budu?

Humanističke discipline, među kojima su: književnost, film, muzika, slikarstvo, istorija, filozofija, antropologija, jezici, sociologija, psihologija, pedagogija, proučavaju iskustvo i suštinu čoveka sa svrhom objašnjenja i razumevanja ljudskog života, onoga što je imanentno samo čoveku i što služi tome da on bude bolji, šta je to što čini bit čovečnosti. Humanističke discipline svoju važnost vide u otkrivanju suštine moralnosti, duhovnosti, različitosti u odnosu na ostali živi svet. Humanistika, a to znači i društveno-humanističke nauke, ima za cilj razvijanje svesti i samosvesti pojedinaca, kritičkog mišljenja i društvene odgovornosti: ko smo kao ljudi, kakvi bi trebalo da budemo i kakvo društvo treba da gradimo, kako bi se razvijali i bili bolji i kao pojedinci i kao zajednica.

LITERATURA:

1. Castells, Manuel (1996), ″The Rise of the Network Society″, *The Information Age: Economy, Society and Culture Vol. I.* Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell.
2. Djui, Dž. (1915), *Vaspitanje i demokratija: Uvod u filosofiju vaspitanja,* Obod, Cetinje
3. Fihte, Johan Gotlib (1976), *Učenje o nauci,* BIGZ, Beograd
4. Freire, Paulo (1993), *Pedagogy of the Oppressed,* Continuum, New York
5. Gavrilović, Bogdan (1912), *Socijalni zadatak univerziteta,* Beograd

6. Haralambos, Michael, Martin Holborn (2002), *Sociologija: teme i perspektive,* Golden marketing, Zagreb
7. Herrera, Antonio, Petar Mandić (1989), *Obrazovanje za XXI stoljeće,* Svjetlost, Sarajevo
8. *Ideja Univerziteta* (1991), Zbornik (I. Kant, F. Šeling, F. Niče), Zagreb
9. Kovačević, Ivan (2013), ″Lažne dileme srpskih društveno-humanističkih nauka″, *Antropologija* 13, sv. 3., str. 163-175.
10. Percival, W. P. (1954) ″Clearing the issues in the educational controversy″, *Vital Speeches of the Day,* 21(3), str. 854-858.
11. Peri, Marvin (2000), *Intelektualna istorija Evrope,* Clio, Beograd
12. Savićević, Dušan M. (2003), *Filozofski osnovi andragogije,* Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Filozofski fakultet, Institut za pedagogiju i andragogiju, Beograd
13. Wallis, Claudia (1995), ″The learning revolution″, *Time,* 145(12), 49-51.
14. Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja. *Službeni glasnik Republike Srbije* broj 72/2009, 52/2011, 55/2013, 68/2015, 88/2017.

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES AND IT CHALLENGES

Summary:

Social sciences and humanities are experiencing the greatest challenges in the era of modern technologies – information and communication technologies. Information technologies (IT) have directly influenced the life and work of every individual. Personal computers have become an integral part of our knowledge and skills in our lives and work. In the second half of the twentieth century, and especially in the twenty-first century, education, primarily higher education, has become of great importance both for the social development and for the development and social promotion of individuals. Professional competencies have become crucial for assuming professional roles. The question of the market feasibility of certain types of education is the new dimension of education which is imposed as a standard. As a consequence, the education of programmers, information technology experts, has imposed itself as a state strategy and a market priority. In such circumstances, social sciences and humanities are suppressed as unprofitable, and there arises an absurd question and problem – whether social sciences and humanities make sense and what they should be. In order to analyse this problem and to answer the question on the meaning of social sciences and humanities, one may start from several research questions.

Research questions are: is it necessary to develop education exclusively as an information technology education; whether giving an absolute priority to IT education is the answer to the direction in which education is to be developed; whether social sciences and humanities have overcome the concept of education; should both social sciences and humanities be re-assembled so that they can fit into the concept of modern information technology?

Key words: social sciences and humanities, information technologies (IT), education, higher education.

Adresa autora
Authors' address
Natalija Jovanović
Filozofski fakultet u Nišu
natalija.jovanovic@filfak.ni.ac.rs

UDK 378:37.014.53'54

Primljeno: 10. 05. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Nemanja Spasenovski, Zlatko Miliša

KAKO JE DOŠLO DO KOMERCIJALIZACIJE VISOKOG OBRAZOVANJA?

Komercijalizacija visokog obrazovanja je posljedica sveopće komercijalizacije života, koju ćemo u ovome članku sagledati iz povijesnog i sociopedagogijskog aspekta. U radu analiziramo pojavu i razvoj konzumerizma, ne kao ekonomske teorije, već nametnutog životnog stila. Konzumerizam je proizvod korporativnog kapitalizma koji pomoću manipulativnih medija kreira potrošačke navike. Potrošnja je još krajem 18. stoljeća postala masovna, a od 21. stoljeća prerasta u ideologiju posjedovanja proizvoda, a odabir proizvoda nosi sa sobom statusnu pripadnost, ili identifikacijski značaj (prepoznavanja) konzumenta. Cilj je ovoga rada dati okvir pedagoške problematike u analizama konzumerizma te potaknuti struku s aktualnim pitanjima na dodatna istraživanja. Da bismo udovoljili zahtjevima tako definiranog cilja, konzultirana je relevantna literatura različitih društvenih znanosti kao i recentna istraživanja (iz inozemstva). Jedan od važnijih razloga ekspanzije konzumerizma na svim razinama je svakako i šutnja akademske zajednice. U radu se navode neki poticajni primjeri za pedagošku praksu – osvještavanje problema konzumerizma kod djece i mladih, ali i navodi potreba za uvođenjem preventivnih programa na nacionalnoj razini. Ovaj rad tretira konzumerizam i komercijalizaciju života kao iznimno važno sociopedagoško pitanje, stoga se nadamo ovim člankom potaknuti na širu akademsku raspravu iz različitih akademskih perspektiva i znanstvenih područja o nadasve aktualnom problemu komercijalizacije života iz koje posljedično analiziramo i komercijalizaciju visokog obrazovanja.

Ključne riječi: komercijalizacija života, komercijalizacija visokog obrazovanja, konzumerizam, društvene znanosti, humanističke znanosti

UVODNA RAZMATRANJA

U ovom članku aktualiziramo ključne pojmove: konzumerizam, komercijalizacija života i komercijalizacija visokog obrazovanja. O ovim pojmovima postoje prilozi brojnih autora, teorijska polazišta i recentna istraživanja.[1] Međutim, nismo uspjeli pronaći ni jedan izvor koji analizira povijesne i sociopedagogijske poveznice nastanka i ekspanzije konzumerizma, s jedne, te aktualnosti komercijalizacije društveno-humanističkih znanosti, s druge strane. U ovom članku nastojimo dati znanstveni doprinos povezivanjem ovih dvaju fenomena, iznimno intrigantnih za više znanstvenih disciplina.

Komercijalizacija visokog obrazovanja je logična posljedica sveopće komercijalizacije života, koju u ovome članku sagledavamo sa sociopedagogijskog aspekta. Kako bismo mogli utvrditi parametre komercijalizacije života moramo razmotriti pojavu i razvoj konzumerizma kao nametnutog životnog stila i društvene ideologije. Konzumerizam je posljedica kapitalističkog sustava koji pomoću manipulativnih medija kreira potrošačke navike. Potrošnja je još krajem 18. stoljeća postala masovna, a u našem je vremenu potiho prerasla u ideologiju posjedovanja proizvoda koji nosi sa sobom statusnu pripadnost i identifikacijski značaj. Posljedično, događa se i neizbježna komercijalizacija javnog obrazovanja koja je na Zapadu krenula krajem 20. stoljeća. Tradicionalno obvezno školstvo razvijenih zemalja možemo ugrubo podijeliti na javno i privatno. U takvoj podjeli javno je svako ono koje je financirano, upravljano i regulirano od strane države, dok bi privatno bilo ono koje je financirano iz privatnog kapitala i kojim upravlja onaj tko ga financira, ali da bi bilo priznato u većini je slučajeva i dalje regulirano od strane države (Staničić 2006). Ipak u svakodnevnoj praksi sve se više suočavamo s činjenicom da se, antiprotagorijanski, profitabilnost priznaje kao jedina mjera svih stvari. U takvim okolnostima i sveučilišta su postala mjesta na kojima se gleda jedino tržišna isplativost operacionalizirana u ekonomskim pojmovima poput profita i koristi koji su stavljeni ispred općeg interesa. Tako su sveučilišta u modernom zapadnom svijetu postala ovisna o financiranju velikih moćnih korporacija. Autonomija sveučilišta je u takvim okolnostima izložena privatnim ekonomskim interesima koji se nužno ne

[1] O konzumerizmu vidjeti npr.: Baudrillard, Jean (1998), *Consumer Society: myths and structures,* Greenwood Press, London; Bauman, Zygmunt (2007), *Consuming life,* Polity Press, Cambridge; Hromadžić, Hajrudin (2008), *Konzumerizam: potreba, životni stil, ideologija,* Jesenski i Turk, Zagreb; o komercijalizaciji vidjeti npr.: Bok, Derek (2005), *Univerzitet na tržištu,* Clio, Beograd; Robbins, Richard (1999), *Global problems and the culture of capitalism,* Allyn and Bacon, Boston; Jolly, *Vijay* (1997), *Commercializing new technologies: Getting from mind to market,* Harvard Bussines School Press, Brighton

preklapaju s javnim interesima i javnim dobrom (Kukić 2013). Sve više utjecaj sveučilišta, prvenstveno u društvenim i humanističkim znanostima, postaje upitan, jer njihovu je korisnost teško izraziti u tržišnim pojmovima profita i isplativosti ali to nikako ne umanjuje njihovu važnost i potrebu egzistiranja u očuvanju javnog i općeg dobra. Ipak, komercijalizaciju sveučilišta ne smijemo promatrati kao proces izuzet od sveobuhvatne komercijalizacije života kojoj smo svjedoci, koju ćemo kroz fenomen konzumerizma analizirati u sljedećem poglavlju.

KONZUMERIZAM KAO NAMETNUTI ŽIVOTNI STIL

Davne 1776. godine u jednom spisu Adam Smith ustvrdio da je "konzumerizam jedini cilj i svrha proizvodnje" (Smith prema Stažić 2013: 172). Potonja konstatacija je uvelike utjecala na sociologijska zapažanja. Tako britanski sociolog Colin Campbell konzumerizam definira kao "društveni fenomen koji se očituje u trenutku kada potrošnja postaje visoko na listi ljudskih prioriteta,… ali i sama svrha ljudskog postojanja" (Campbell 2004: 1). On time implicira da potrošačke navike određuju kako razumijemo sami sebe te kako ulazimo u odnose s drugima i kao potrošači shvaćamo svoju ulogu u zajednici. Francuski filozof Jean-Paul Sartre također je dao značajan doprinos razumijevanju odnosa između stvari koje posjedujemo i definiranja slike o sebi. On je u svojem kapitalnom djelu *Biće i ništavilo* zaključio da su "imati, raditi i biti … kardinalne kategorije ljudske stvarnosti" (Sartre 1969: 431). Sartre nam kaže kako je jedini način da znamo tko smo taj da znamo zašto posjedujemo. Karl Marx naglašava kako ljudi proizvode razne materijalne proizvode, zaboravljajući da su ih sami proizveli pa im počinju pridavati posebnu vrijednost. Marx ovdje govori o kapitalističkim društvima i fetiškom karakteru robe (Marx 1971). Slične je stavove o kapitalizmu, kao sustavu u kojemu se proizvode lažne potrebe, imao i Herbert Marcuse. On je u djelu *Čovjek jedne dimenzije* objasnio kako umjetno stvorene potrebe radničkoj klasi nameću lažnu svijest i kako živimo u civilizaciji u kojoj se ono što je suvišno pretvara u potrebno. Marcuse upozorava kako "ljudi poznaju sebe u svojim robama, nalaze svoju dušu u automobilima, kućama i kuhinjskim aparatima" (Marcuse 1989: 27-28).

Najdalje je u kritici radikalnog hedonizma otišao Erich Fromm, koji jasno artikulira zabrinutost za svijet u kojemu je egzistencija zasnovana na posjedovanju. Stoga se Fromm nada da će društvo kojem zadovoljstvo predstavlja posjedovanje zamijeniti (zdravo) društvo u kojemu će zadovoljstvo pružati dijeljenje i žrtvovanje

(Fromm 1997). Ono što je zajedničko Sartreu, Marxu, Marcuseu i Frommu su njihove eksplikacije kada i kako ljudi posjedovanjem dobara i roba održavaju osjećaj vlastite vrijednosti. Kako Slater primjećuje, ‘’…potrošačka kultura postaje povlašteni medij za posredovanje identiteta i društvenog status’’ (Slater 2004: 30). Na tragu Slaterove teze i Zygmunt Bauman u knjizi *Consuming life* tvrdi kako su se zapadna društva, koja su nakon industrijske revolucije bila organizirana oko masovne proizvodnje, transformirala u društva masovne potrošnje. Prema njemu to se počelo događati u drugoj polovini 20. stoljeća kada je, krenuvši iz SAD-a, veliki broj proizvodnih poslova počeo se premještati u prekomorske zemlje s jeftinom radnom snagom (Bauman 2007). Ovome bismo dodali sjajnu misao nepoznata autora: “Ljudi su stvoreni da se vole. Stvari su stvorene da se koriste. Svijet je u neredu zato što se stvari vole, a ljudi koriste”. Moderni konzumerizam od predkonzumerističke ere razlikuje važna činjenica da on više nije ograničen samo na bogatije društvene klase već je postao ukorijenjen u sve slojeve društva. Prvu značajniju studiju o potrošnji napravio je Thorstein Veblen u svojoj *Teoriji dokoličarske klase* 1899. godine. U tom djelu on iznosi ideju *upadljive potrošnje*, koju opisuje kao praksu trošenja radi pokazivanja višeg društvenog statusa. Veblen je na određeni način prvi kritičar konzumerizma, jer je shvaćao brojne nedostatke koje takav životni stil sa sobom donosi (Veblen 1966). U isto vrijeme početkom 20. stoljeća pitanjima potrošačkog društva i konzumerizma bavio se i Georg Simmel. Veblenove i Simmelove studije o konzumerizmu u mnogočemu su bile određene socijalnim i kulturnim karakteristikama i moralnim načelima devetnaestostoljetnog viktorijanskog puritanizma (Hromadžić 2008). Ipak, njihove teze nisu mogle obuhvatiti oblike transformacije suvremenog konzumerizma. Zato Zeldin upozorava da je konzumerizam postao *nova religija*, jer su svi povjerovali da će “kada svi pojedinci zadovolje svoje žudnje, kakve god one da bile, svijet postati sretno mjesto” (Zeldin 2005: 261). Trošenje se počelo predstavljati kao (utopijska) proslava pobjede nad siromaštvom i životnim nedaćama. Privatni domovi postali su metafora velebnih ladanjskih vila aristokrata, jer se običan čovjek u svojem domu mogao sakriti od poniženja na radom mjestu, a bio je okružen brojnim predmetima koje si je sam odabrao i koji su mu pružali, autor će ironično zaključiti, “nepresušan izvor kratkoročnog zadovoljstva životom” (Zeldin 2005: 262). Veliku je ulogu za promicanje takvih zabluda donio (i) razvoj reklamnog oglašavanja. U tom procesu važna je politika banaka kod odobravanja potrošačkih kredita uz obročnu otplatu (Hedges 2009). Povijesna je činjenica da je industrijska revolucija dovela do masovne proizvodnje pa posljedično i do pojeftinjenja robe. Dostupnost robe i usluga po znatno nižim i pristupačnijim cijenama omogućilo je širokom sloju

stanovništva konzumaciju dotad nezamislivih proizvoda, a onda time i imitaciju stila i načina života viših klasa. U knjizi *The Sociology of Consumption* Peter Corrigan analizira nastanak i razvoj potrošačkog društva, tvrdeći kako je tijekom 20. stoljeća konzumerizam počeo poprimati masovne razmjere i postao jedna od temeljnih karakteristika suvremenih društava (Corrigan 2005). Proizvodnja postaje uvjetovana potrošnjom te se tretira kao temeljni društveni pokretač.

I McKendrick proučava nastanak potrošačkih društava stavljajući ga u kontekst razvoja industrije. On konstatira: "Više je muškaraca i žena nego ikada ranije u povijesti ljudskog roda uživalo u iskustvima materijalnog vlasništva. Predmeti koji su stoljećima bili povlastica bogatih došli su na dohvat ruke većeg dijela društva" (McKendrick 1982: 1). I on primjećuje da potrošnja krajem 18. stoljeća prestaje biti obilježjem aristokracije i da postaje masovna. U ovo vrijeme McKendrick tvrdi kako novi generator potrošnje postaje moda i kako upotrebna vrijednost nekog predmeta postaje manje važna od njegove modne vrijednosti. On primjećuje da se već od tada očituje uloga žena kao (novog) glavnog potrošača (McKendrick 1982). Posjedovanje onoga što je dobilo imperativ modernog postaje obilježje društvenog statusa, a slijeđenje modnih trendova znači kupovanje nove robe, neovisno o činjenici što je stara još upotrebljiva. Campbell zamjećuje da modernog potrošača opsjeda želja za kupovinom, (p)a stalno žudjeti za nečim postaje stvar prestiža (Campbell 2004). U tom trendu, razvidan je enormni porast uloge marketinške industrije, koja djeluje na principu proizvođenja želja i užitaka. Želja za posjedovanjem proizvoda nadrasta njegovu funkcionalnost, a odabir proizvoda nosi sa sobom snažan identifikacijski značaj konzumentu. Modni kreatori stvarali su nove ukuse, ali i novu ovisnost o posjedovanju i/ili potrošnji. Milivoj Solar u knjizi *Kritika relativizma ukusa* brani svoju glavnu tezu: "Ukus se oblikuje u komunikaciji, a koja je najvećim dijelom određena modom jer jedino ona kao da osigurava snalaženje u obilju medijskih sadržaja koji ne zahtijevaju napor osobnog mišljenja" (Solar 2011: 88).

Featherstone također propitkuje korijene konzumerizma, kako ih pronaći, odrediti i razlikovati, te kako isti određuju specifičnost razvoja suvremenih društava. Zaključuje da promjenjivi karakter konzumerizma predstavlja srž suvremenog društva, pri čemu masovni mediji i dinamika tržišta uzrokuju kreiranje novih moda, stilova i trendova koji potom determiniraju nove životne stilove potrošača (Featherstone 1991). Baudrillard tretira potrošačke predmete kao svojevrstan sustav znakova koji imaju primarno označiteljsku i diferencijacijsku funkciju u društvu i kao takvi postaju vodilje u realizaciji neiscrpne imaginacije želja. Prema Baudrillardu potrošačko je društvo utemeljeno na hiperprodukciji dobara i usluga i ono

kulturalizira iskustva, vrijednosti i životne stilove. No s obzirom na to da ne postoji objektivna potreba kod potrošača za tolikom paletom roba i usluga, impuls za stvaranje potrošačke želje mora biti simultano stimuliran mehanizmima oglašavanja i marketinškim strategijama prodaje (Baudrillard 1998). O tome koliko je marketing važan govori činjenica da je 2008. godine količina novca utrošena u reklamni biznis u SAD-u bila veća od javne državne potrošnje SAD-a. Pod javnom državnom potrošnjom autori podrazumijevaju federalno, državno i lokalno financiranje policije, školstva i ostalih administrativnih poslova. Konzumerizam jest nastao u kapitalističkom zapadnom svijetu, no nije zaobišao niti socijalističke zemlje. Tako Radina Vučetić u svojoj knjizi *Koka-kola socijalizam* tvrdi da je bivša Jugoslavija počela doživljavati snažnu *amerikanizaciju*[2] već od početka 60-ih godina (Vučetić 2015). Iako su se socijalističke zemlje, pa tako i tadašnja Jugoslavija, politički protivile konzumerizmu kao produktu kapitalističkih društava i one su brzo uvidjele da je to jednostavan način za uveseljavanje građana potrepštinama kojima su opijeni. Potrošačko je društvo doživljavalo munjeviti uspon krajem šezdesetih godina i sve više je postajalo sredstvo manipulacije i ekonomske propagande. Jugoslavija je dobila svog novog ‘’unutarnjeg neprijatelja uz sve postojeće vanjske’’ (Vučetić 2015: 356). Jedan od načina na koji se otvarao teritorij za pojavu potrošačkih dobara u Jugoslaviji bio je Zagrebački velesajam, na kojemu je SAD prvi put sudjelovao 1955. godine. Znakovite tematske izložbe koje je zanimljivo istaknuti su one iz 1957. godine pod naslovom *Samoposluga SAD-a* kao i izložba iz 1961. pod nazivom *Konstruktivno korištenje slobodnog vremena.* Jednoj i drugoj izložbi cilj je bio pokazati socijalističkim građanima drugi i drugačiji način života od onoga na koji su oni navikli (Vučetić 2015). Prvi korak prema pojavi velikih šoping centara kakve danas imamo svakako je osmišljavanje koncepta samoposluge. Švicarska je bila prva europska država koja je preuzela američki koncept samoposluga, a nije prošlo puno vremena prije negoli će on doći u Jugoslaviju i to upravo u Hrvatsku. Prva jugoslavenska samoposluga, ali i prva u jugoistočnoj Europi, otvorena je 17. prosinca 1956. godine u Ivancu nedaleko Zagreba, a iste je godine u SAD-u otvoren prvi šoping centar Southdale u Edini. Zagrebačke novine su danima oduševljeno pisale o neobičnoj radnji koja snažno privlači ljude i kao kuriozitet su navodile da na jednim vratima piše ‘ulaz’, a na drugima ‘izlaz’. Velika zagrebačka samoposluga, ovaj put gotovo u centru grada, otvorena je na Ilici 29. prosinca 1957. godine. Tri godine nakon

[7] Ovdje mislimo na *amerikanizaciju* u onome kontekstu u kojem je pojam prvi definirao engleski novinar William Thomas Stead 1901. godine u svom djelu *The Americanisation of the world.* Kao trend izvoza američkih materijalnih dobara, kulture, znanosti, sporta, umjetnosti i sl. u ostatak svijeta. (Stead 1901)

otvaranja poslovnice u Ilici, Zagreb je imao 13 samoposluga rasprostranjenih po cijelom gradu, a planirano je do 1965. godine otvaranje još 21 samoposluge (Vučetić 2015). Usporedno tomu, glavni grad ondašnje Jugoslavije – Beograd, prvu je samoposlugu dobio 1958. godine, a beogradska Politika zabilježila je kako je ona ''…preslikana američka samoposluga sa Zagrebačkog velesajma prošle godine'' (Vučetić 2015: 367).

Naglašavamo važnost sociopedagoškog analiziranja konzumerizma kao ideologije koja potiče na pretjeranu potrošnju, akviziciju materijalnih stvari i usluga, ali koji jednako tako u današnje vrijeme postaje sam sebi svrha i cilj, što je neupitno dovelo do sveopće komercijalizacije života. Najnegativnije posljedice su evidentne na preferencijama i ponašanju djece i mladih. U današnjoj Hrvatskoj se nije operacionaliziralo načelo slobodnog tržišta, poduzetništvo se stihijski razvija(lo), privatizacija se transformirala u državnu i/ili privatnu otimačinu, pa odatle imamo sveopću neodgovornost i egzodus mladih (obitelji). Na određeni način možemo reći da je konzumerizam danas postao prevladavajuća kulturalna i *ideologija zavođenja* djece i mladih (Alić 2009). Onog trenutka kada je konzumerizam postao prioritet u životu mladih on je trebao postati i predmet izučavanja pedagogije, a nije. Iznimno je malo pedagogijskih istraživanja u Republici Hrvatskoj na ovu temu.[3]

Konzumerizam je zauzeo važnu ulogu u uspostavljanju odnosa među mladima. Sve češće aktivnosti koje mladi rade u slobodnom vremenu okrenute se činu konzumiranja roba i usluga. Više se ne ide u šetnje po prirodi, promenadama, rivama, u gradska kina ili kazališta, već u druženja i provođenja vremena u trgovačkim centrima.[4] Slovenska znanstvenica Marija Ule u svojim radovima otkriva da proces suvremenog života mladih obilježava odmak od zahtjevnog rada i okrenutost hedonizmu i svijetu zabave i potrošnje. Najzastupljenija slobodnovremenska orijentacija mladih u Hrvatskoj postaje dokoličarenje (gledanje televizije, surfanje na internetu, slušanje radija, čitanje revija, časopisa, novina, sve do izležavanja i/ili lutanja po gradu, trgovačkim centrima i sl.), pa orijentacija na zabavu (odlazak na koncerte, izlazak u diskoklubove, odlazak na kućne zabave), zatim obiteljska orijentacija (odlazak u crkvu, sudjelovanje u tradicijskim igrama, tj. u obiteljskim igrama, i briga o kućnim ljubimcima), onda orijentacija na sport (aktivno, rekreativno bavljenje sportom, odlazak na sportske priredbe) i kulturna orijentacija (odlazak u

[3] Treba ovdje svakako spomenuti zasada jedinu doktorsku disertaciju napisanu iz ovoga područja Katarine Dadić pod nazivom ″Pedagoški aspekti suvremenog djetinjstva u potrošačkom okruženju″, koja je obranjena 2015. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu pod vodstvom mentora prof. dr. sc. Marka Pranjića

[4] O ovom fenomenu vidjeti više u: Miliša, Zlatko (2017), *Šok današnjice*, Grafika, Osijek

kazalište, posjet izložbama, čitanje knjiga, pohađanje tečajeva) (Miliša, Mlinarević, Proroković 2007).

U Osijeku postoji primjer u kojemu je parola jednog trgovačkog centra dugi niz godina bila ″Nova osječka promenada″. Megapotrošački centri postali su katedrale konzumerizma. Konzumerizam je zauzeo i centralni aspekt u proslavljanju tradicionalnih blagdana među mladima, kao što su recimo Božić, Nova Godina, Uskrs i sl. Medijski manipulatori su uspjeli stvoriti dane kao što su Crni petak i slične u kojima svijet staje kako bi se moglo neograničeno trošiti i kupovati. Roman *Klub boraca* Chucka Palahniuka navodi primjere ljudi koje su nekada posjedovali ljudi, a sada ih posjeduju stvari. David Fincher je prema tome romanu snimio istoimeni film 1999. godine i aktualizirao priču o posljedicama konzumerizma koji promiče tzv. popularna kultura. U navedenom je razvidna iznimno aktualna pedagogijska implikacija konzumerističkog društva na današnju djecu i mlade.

VIŠESTRUKE IMPLIKACIJE KOMERCIJALIZACIJE ŽIVOTA

Naomi Klein je 2001. godine izdala knjigu *No Logo*, nedugo zatim, 2004., pojavila se *Born to Bu*y iz pera Juliet Schor. Susan Linn je iste godina napisala *Consuming children*, a 2009. godine su Ed Mayo i Agnes Nairn izdali *Consumer kids*. Postoje naravno i brojna druga djela, no ova su na određen način odredila istraživački put problema djece potrošača. Svi oni argumentiraju činjenicu kako djeca više ne žive, kao nekada, izvan diktata konzumerizma, a marketinška industrija je učinila sve kako bi i djecu učinila potrošačima. Argumentacija im sigurno stoji, no teško je da možemo samo marketinšku industriju okriviti za takav ishod. Robbins zaključuje "Nevjerojatno je koliko se život promijenio u svega 30 godina. Uloga djeteta u Americi promijenila se najviše i nije mi jasno kako su ona najednom postala stupovi potrošačke ekonomije s ekonomskom moći ravnom onoj svojih roditelja" (Robbins 1999: 24). Determinirani kaos ima jasno određenje u kvantnoj fizici, kemiji i drugim prirodnim znanostima. On još samo nije dobio priznanje u društvenim znanostima! Kant kaže da je znanost organizirano znanje, a mudrost organiziran život (Kant 1970). U Europskoj Uniji ili Sjedinjenim Američkim Državama nemamo poticajnih primjera o participiranju u vlasti u interesu radne većine, a ne kapitala. Svi traže svoje prava, a ravnodušni su na probleme drugih. Viewegh ispravno zaključuje da je posljednja prilika ovoga svijeta empatija, koju pedagogija ponovno mora postaviti visoko na listi vrednota (Viewegh 1997). Ona je umijeće razumijevanja emocija drugih.

Tolerancija uči životu u različitostima, a vrednota altruizma požrtvovnosti. To su ključne odredbe u komunikaciji i odgoju. Svaki odgojitelj mora znati prenijeti djetetu vrednote empatije i altruizma. Mora se djeci objasniti da je temeljno pravo osobe na izražavanje različitosti, a da time ne ugrožavaju prava drugih. Virus komercijalizacije se širi diljem svijeta bez prosvjeda i/ili argumentiranih rasprava. Moćne korporacije žele dominirati svijetom, što nije nikakva novina niti teorija zavjere, ali sve više se upliću i u obrazovne procese. Projekt mekdonaldizacije[5] društva i konzumerizma se od SAD-a nezaustavljivo širi diljem svijeta. S virusom amerikanizirane fast food obitelji imamo obiteljski život gdje ukućani žive jedni pokraj drugih, a ne jedni s drugima. Jeffrey Grupp u knjizi *Korporatizam: Tajna vlada novog svjetskog poretka* tvrdi da su korporatisti Amerikancima isprali mozak tako da vjeruju kako je normalno najveći dio vremena živjeti izvan obitelji i doma. Ironično opisuje (ka)da Amerikanci žive kao beskućnici, u nedostatku intime razorenih obitelji. Natjeralo ih se da rade za korporacije, da u radnim logorima budu svjesno robovi, a njihova djeca u cjelodnevnom boravku i/ili u školama. Grupp detaljno opisuje porobljavanje prezrenih na svijetu od monopolističkih svjetskih korporacija koje kontroliraju sve resurse, od informacija, medicine, farmacije, obrazovanja. Korporacije uzurpiraju sve ljudske resurse pa građani postaju ovisni o korporatistima koji te resurse kontroliraju. Drži da se ostvarenjem ciljeva korporatista ostvaruje neofeudalizam. Izjednačava socrealističku diktaturu s korporativnom (Grupp 2011). Korporatisti, kao i svjetske vlade, inzistiraju na načelu racionalizacije, koju možemo opisati na primjeru već spomenute Ritzerove teze o mekdonaldizaciji društva. On je predstavio plan te korporacije, u kojoj su načela učinkovitosti, mjerljivosti, isplativosti, predvidljivosti i kontrole temelji funkcioniranja suvremenog društva. Tim se načelima nameće poželjni obrazac ponašanja i/ili nametnuti stil – konzumerizam. Ritzer u mekdonaldizaciji uočava brojne nehumane aspekte (Ritzer 2004). Opasnosti od mekdonaldizacije osobito su vidljive u načinu života, zdravlju i obiteljskom životu. S obzirom na interakciju, članovi fast food-obitelji više vole brzu komunikaciju jer tako stvaraju privid bliskog kontakta. Roditelji se ne umiju othrvati izazovima sadašnjosti pa se odriču svojih temeljnih zadaća. Mekdonaldizacija društva povezana je s bigbrotherizacijom društva i tako (zajedno) stvaraju fast food i virtualnu obitelj.

[8] Na izvornom engleskom *McDonaldization* je termin koji je prvi upotrijebio američki sociolog George Ritzer 1993. u svom kapitalnom djelu *The Mcdonaldization of Society*. Dok Weber koristi model birokracije kako bi opisao smjer razvoja tadašnjeg društva, Ritzer smatra da u modernom vremenu analogno Weberu McDonalds kao lanac restorana brze hrane opisuje smjer razvoja suvremenog društva. (Ritzer 2004: 553) O samom fenomenu pisali su i drugi autori, u Republici Hrvatskoj vidjeti u: Miliša, Zlatko (2017), *Šok Današnjice,* Grafika, Osijek.

Najperfidniji način manipuliranja mladima jest onaj pomoću tzv. reality show-programa u kojima se veliča sebičnost, prijetvornost, nerad, voajerstvo i uspjeh bez muke. Te emisije gledateljima nude avanturu, slavu, novac, kako izići iz sjene na medijsku scenu i tako ostvariti (toliko željeni) bijeg iz anonimnosti.

Suvremeno društvo pretvorilo je čovjeka od roba stvari, u svjesnog roba koji gubi potrebu za pripadanjem i slobodom. Na kraju gubi potrebu za promjenom sebe i svijeta oko sebe. Takav otuđeni čovjek ne može upravljati sobom pa upravljanje povjerava drugima. Paralelno s tim, i dalje materijalnim dosegom mjerimo civilizacijske vrednote. Jean Jacques Rousseau proročki je predvidio da će proporcionalno napretku materijalne civilizacije nestajati duhovna dimenzija čovjeka i moralnost. Postmoderno doba, koje se nekritički slavi kao vrijeme u kojemu su sve veće mogućnosti stvaranja čovjekovih sloboda, postaje vrijeme sofisticiranog porobljavanja. Václav Havel je, kao prvi predsjednik Češke, 1995. godine na Harvardu izjavio: "Glavna zadaća sljedećega razdoblja bit će radikalna obnova ljudske odgovornosti" (Havel 1995).

Do dvadesetoga stoljeća znanost je bila uglavnom teorijski orijentirana, ali i pokretač razvoja svih drugih ljudskih potencijala pa i važnih društvenih promjena. O tome je pisao Max Weber u knjizi *Protestantska etika i duh kapitalizma.* Od pojave znanstveno-tehnološke revolucije prirodne i tehničke znanosti tretira se kao korisnije i bolje iskoristive. Pozitivizam potkopava temelje kritičkog mišljenja, svodeći obrazovanje na tehnicizam. Takav pristup Giroux oštro kritizira stavom da vodi opasnom nadhistorijskom i nadkulturnom pozicioniranju: "Što se podrazumijeva pod znanjem društvenih znanosti? Kako nastaje znanje i kako postaje validno? Čijim interesima ono služi? Kako se znanje prenosi i reproducira u nastavnom procesu? Kakve sve proturječnosti postoje između ideologije ugrađene u postojeće forme znanja društvenih znanosti i društvene stvarnosti?" (Giroux 2013) Njegova kritička pedagogija implicira i pitanje kako argumentiramo ono što mislimo da znamo. Ovo su samo neka od najvažnijih njegovih pitanja koja smo izdvojili u demistificiranju objektivnog znanja, a u kojima autor vidi kako se treba razvijati obrazovna teorija i praksa. Giroux, nadahnut svojim uzorom i prijateljem Paulom Freireom, podučava(ju) aktere u obrazovnom procesu u cilju otpora dominantnim oblicima potlačenosti. Dok je Giroux upozoravao na tržišne fundamentaliste, Freire je pisao o ideološkim fundamentalistima. To vidimo kao njihov najveći doprinos razvoju građanske kritičke svijesti. Da i daleki Japan odlazi predaleko s pozitivističkom dogmom dokaz je dopis koji je u lipnju 2015. japansko Ministarstvo obrazovanja uputilo rektorima, u kojemu je od njih zatražilo da humanističke i društvene znanosti ukinu ili ih transformiraju u "korisnije znanosti" (Kovačić 2015).

Antropolog John Henry u knjizi *Culture Against Man* konstatira kako u tradicionalnim i ekonomski manje razvijenim društvima postoji komplementarnost između onoga što se proizvodi i onoga što se želi (Henry 1963). Korporativno-konzumeristička društva nude iluzije da kupovinom proizvoda potrošač kupuje (nerealnu!) predodžbu o samome sebi kako bi stekao željeni ugled koji se veže uz posjedovanu stvar (Šušnić 1976). Trivijaliziranjem i relativiziranjem (odgojnih) vrednota djecu odgajamo u raspuštenosti, "…i to nazivamo progresivnim odgojem. Mi smo ogrezli u pornografiji i bogohulnosti, i to nazivamo slobodom izraza. Izrugujemo se duhovnom naslijeđu naših predaka, i to nazivamo prosvijećenošću" (Platonov 2002: 50). Mlade smo učinili prognanicima iz života i sada nam uzvraćaju udarac. Posljedica je svega današnja boomerang-generacija mladih.

ZNANJE (NI)JE ROBA I ULOGA STUDENTSKIH PROSVJEDA

Studenti su u svojim nedavnim prosvjedima bili protiv komercijalizacije školstva, ali nisu ustali protiv komercijalizacije života, besperspektivnosti i činjenice da se obrazovanje i znanje nisko vrednuju među drugim vrednotama. Međunarodni dan akcije protiv komercijalizacije obrazovanja uveden je 5. studenoga 2008. godine, a studenti su svoje zahtjeve konkretizirali na globalnoj razini 18. travnja 2009. godine u okviru akcije *Reclaim your Education – Global Week of Action*[6]. Internetski je organiziran studentski pokret *Free and Emancipatory Public Education*, u koji su bila uključena brojna sveučilišta u cijelom svijetu. U svojem proglasu su se pozvali na članak 26. *Opće deklaracije o ljudskim pravima* iz 1948., u kojemu stoji da *"svatko ima pravo na odgoj i obrazovanje"* (*"*Narodne novine*"* 2009). Bio je to prvi svjetski virtualni pokret studenata. Iako pravo na obrazovanje ima univerzalnu važnost, nužan je bio aspekt primjenjivosti toga prava na obrazovanje za sve, jer implementacija toga prava "ovisi o uvjetima koji prevladavaju u pojedinoj državi"[7] (Međunarodni pakt za gospodarska, socijalna i kulturna prava 1999). Prosvjede kojima su ustali protiv plaćanja školovanja studenti su pravdali činjenicom da je znanje postalo roba. No,

[6] Pokret je i danas aktivan s drugim ciljevima - https://reclaimeducation.wordpress.com/

[7] Republika Hrvatska stranka je Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima od 6. listopada 1991. godine prema odluci o objavljivanju mnogostranih međunarodnih ugovora kojih je Republika Hrvatska stranka na temelju notifikacija o sukcesiji. Tu odluku donijela je Vlada Republike Hrvatske 30. rujna 1993. godine (Narodne novine - Međunarodni ugovori, br. 12/1993.) Prema odredbi II. te Odluke: "Tekstovi mnogostranih međunarodnih ugovora iz točke I. ove Odluke, objavljeni u službenim glasilima država sljednica, važe i primjenjuju se kao službeni tekstovi do objave službenih tekstova tih međunarodnih ugovora na hrvatskom jeziku u Narodnim novinama - Međunarodni ugovori." Službeni tekst Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima objavljen je u Službenom listu SFRJ, br. 7/1971., i još uvijek je jedini službeni prijevod.

mislimo suprotno. Smatramo, naime, da su studenti, ako žele prihvatiti operacionalizaciju sintagme društva znanja, trebali ustati zbog činjenice da se znanje ne tretira kao roba, da nije kurentno i/ili isplativo među drugim (intelektualnim) proizvodima i uslugama. Tržišni odnosi znanje tretiraju kao resurs. Studenti su pod pojmom tržišta podrazumijevali da se sve može kupiti novcem, kako bogati mogu sve, a siromašni – ništa. *Znanje nije roba*[8], bio je i ostao jedan od njihovih upečatljivih slogana. No, tržište je način raspodjele (bilo kojeg) resursa, a roba je drugo ime za razmjenu dobara. U tome kontekstu i znanje je roba na robnom tržištu. Problem je kada znanja koja mladi usvajaju zaostaju za znanjima koja bi trebali usvojiti, kada se diploma omalovažava ili kada knjiga među drugim robama nije konkurentna. Dakle, bit je u pitanju koliko je znanje u funkciji proizvodnje znanja. To je prepoznatljivost društva koje uči[9]. Besplatno studiranje ne postoji. Pitanje je samo tko daje novac i odakle.

Nekontrolirano tržište drugi je problem, koji može nastati i zbog monopola nad znanjima i tehnologijama. Primjerice, nedopustiva je činjenica da brojni znanstveni radnici bivaju sretni kada im izdavač odluči tiskati knjigu, unaprijed znajući da neće imati honorara. Od mnogih sveučilišnih profesora traže se javna izlaganja bez honorara, traži se da pišu predgovore, recenzije i pogovore (za knjige drugih autora), ali rijetki nude ugovore za (njihove) knjige jer se izdavači pravdaju da im knjiga nije dobra roba i da sebi tako prave gubitke. Dakle, suprotno prosvjednicima, smatramo da znanje treba biti (konkurentna i kurentna) roba na tržištu (kapitala). Njemački su studenti u lipnju i u studenome 2009. radikalizirali prosvjede s napisima *Novac za obrazovanje umjesto za banke*[10]. Odabrali su prosvjede povodom obilježavanja deset godina od potpisivanja Bolonjske povelje. U Potsdamu, Heidelbergu, Münchenu, Berlinu i drugim većim gradovima njemački su studenti, osim zahtjeva za besplatnim studiranjem, tražili i ukidanje ispitnih rokova, a prvi su put zaprijetili i preuzimanjem banaka. Karakteristični su napisi s plenuma: *Sami ćemo odlučiti kako ćemo se školovati i kako živjeti, Tražimo nove profesore na sveučilištima, Vrijeme je da vaša pravila prekršimo i da sada vi živite po našima pravilima*[11]. Kao da su im ti profesori

[8] Studiju o tome je napisao Čulig, Benjamin (2013), *Znanje nije roba*, Jesenski i Turk, Zagreb

[9] Ovdje aludiramo na Bijeli dokument o obrazovanju koji je izdalo Povjerenstvo europske zajednice na temelju zaključaka Europskog vijeća 1995. godine, a u Republici Hrvatskoj je objavljen 1996. u izdanju zagrebačke Educe i u prijevodu Ivana Čehoka pod nazivom *Prema društvu koje uči: poučavanje i učenje (Bijeli dokument o obrazovanju)*

[10] Kod nas je o tome izvještavao dnevnik Nove TV, https://dnevnik.hr/vijesti/svijet/njemacki-studenti-traze-besplatno-obrazovanje.html

[11] Prema izvorima na tim je prosvjedima sudjelovalo gotovo 100.000 njemačkih studenata - https://www.reuters.com/article/us-germany-students-strike/more-than-100000-german-students-protest-idUSTRE55G52M20090617

donijeli komercijalizaciju sveučilišta i sve ostale posljedične poteškoće. Zanimljivo je koliko su bili spremni boriti se za svoj *veliki cilj,* a nisu bili zainteresirani za društvene prioritete. Nije ni čudo, s obzirom na to da ova civilizacija gura koncept sebičnosti. Godine 2004. Ivan Rimac u istraživanju *Siromaštvo u Hrvatskoj* otkriva da su od dvadeset jedne ispitivane vrednote bogatstvo i uspjeh zauzele prva dva mjesta kod hrvatskih građana. Suosjećajnost i altruizam na dnu su ljestvice. Taj podatak sve govori. Tisuće studenata okupilo se 10. prosinca 2010. ispred britanskog Parlamenta u Londonu na prosvjedu protiv povećanja fakultetskih školarina za 300%. (Wintour, Watt 2010). Istoga je dana Parlament odobrio povećanje školarina. No, razlog i tih prosvjeda nisu bili sukobi svjetskih razmjera i režirani ratovi, kao studentima – *šezdesetosmašima*.

Britanski ministar znanosti i obrazovanja David Blunkett pravdao je tada poskupljenje školarina činjenicom da britanska Vlada nije jedina socijaldemokratska vlada koja uvodi školarine. I tada nitko nije reagirao. Profesor na američkom Yaleu Slobodan Prosperov Novak odlučno je bio protiv prosvjeda na kojima se tražilo besplatno školovanje, jer takvo školovanje ne postoji. Ono što postoji jest mogućnost da sveukupni troškovi studiranja budu plaćeni iz prikupljenih poreza. Prema njemu, ideja besplatnog obrazovanja može izgledati privlačno, kritički komentirajući ultimativni zahtjev studenata da netko drugi plaća njihovo školovanje. To znači, tvrdi on, da od financiranja visokog obrazovanja iz poreza najviše izravne koristi imaju obitelji imućnijih dijelova društva (Miliša, Letica 2009). Zajedničko je stajalište svih kritičara pobune studenata da nema besplatnog obrazovanja. Pitanje je jednostavno: plaća li se ono izravno, iz roditeljskih sredstava, ili posredno, iz proračuna, ili kombinacijom prvoga i drugoga? Studenti su protiv komercijalizacije školstva, ali nisu ustali protiv komercijalizacije života, golemog otuđenja građana, besperspektivnosti ni činjenice da se obrazovanje i znanje nisko vrednuju među drugim vrednotama, te da vlasti samo demagoški ponavljaju da živimo u društvu znanja. Glavne probleme studenata i mladih ne vidimo u (besplatnom) obrazovanju, nego u društvu koje potiče socijalno izolirane pojedince, društvu u kojemu je nestalo suosjećanja, društvu u kojemu sve ima cijenu, a ništa vrijednost. Studenti su ostvarivanje svoje ideje solidarnosti vidjeli u neposrednoj demokraciji, metodi blokade nastave i glavnom cilju – besplatnom školovanju. Najveći dio studenata nije prosvjedovao i odbacio je takvu ideju solidarnosti revolucionarnih aktivista. Reagirajući na prosvjede svojih kolega studenata, ovako im odgovara splitski student Antun Domazet: "Licemjerno je tražiti besplatne studije blokadama i štrajkovima, a vegetirati u učmalosti kada je riječ o bezbroj drugih problema jednako

marginaliziranih skupina… Kako netko može mirno stajati i gledati kako se rasprodaje sve što se ne bi smjelo rasprodati, a onda od te iste trgujuće institucije tražiti neke beneficije?" (Slobodna Dalmacija 2009). Početkom 2015. godine opet su se svijetom širili studentski buntovi. Pobune kanadskih, britanskih i nizozemskih studenata ponavljale su iste ciljeve iz 2009. godine – zaustavljanje komercijalizacije i birokratizacije sveučilišta. Dva najveća kanadska sveučilišta bila su blokirana od veljače 2015. Najradikalniji su bili prosvjedi koje je organizirao *Revolucionarni pokret*[12], koji se predstavljao kao "zajednica mladih komunista i revolucionarnih antikapitalista" (Šimičević 2014). Tijekom prosvjeda došlo je do eskalacije sukoba s interventnom policijom. Prije toga prosvjedovalo se u Beogradu, gdje je oko 2.000 studenata 7. listopada 2014. izišlo pred zgradu srbijanskog Ministarstva znanosti, obrazovanja i tehnološkog razvoja, protiveći se izmjenama Zakona o visokom obrazovanju. Tome je prethodila blokada, koja je započela 9. rujna 2014. na Filozofskom fakultetu. Studenti tzv. *Samoorganiziranog studentskog pokreta*[13] metodu blokade preuzeli su iz ranijih prosvjeda, ovoga puta kao instrument u borbi protiv "kriminalnog stanja u visokom obrazovanju u Srbiji" (Šimičević 2014). No, u svojim su se zahtjevima obratili Upravi Fakulteta s parcijalnim zahtjevima, a između ostaloga i traženjem prava nastavka studiranja za one koji su upisali fakultet još po starom pravilniku o studiranju prije 2006. godine. Tim su zahtjevom stali na stranu vječitih studenata. Svi ti zahtjevi nisu zadirali u bit problema komercijalizacije obrazovanja i znanosti. Neredi su izbili 23. listopada iste godine, kada su studenti Filozofskog i Filološkog fakulteta bili izloženi prijetnjama nepoznatih napadača koji su u maskirani prijetili studentima da okončaju prosvjede. U medijskoj blokadi teško je odgonetnuti što se sve događalo iza kulisa te predstave, no to je bio još jedan u nizu ugušenih prosvjeda. Demoralizirani studenti okarakterizirat će te događaje kao još jedno nepotrebno iscrpljivanje energije, drugi će Pokret etiketirati kao anarhističko djelovanje, treći će zaključiti da je sve uzaludno i da više neće prosvjedovati.

Demokratizacija visokog obrazovanja ne postiže se samo krilaticom obrazovanje za sve. Ona mora uvažiti i uspjeh i trajanje studiranja, uvjete studiranja, atraktivnost studijskih programa i predavača, implementacije kriterija izvrsnosti, motiviranost za

[12] Srbijanski su mediji detaljno pratili *Revolucionarni pokret*, a pojedine studentske udruge u Hrvatskoj su se solidarizirale s kolegama iz susjedstva. https://www.blic.rs/vesti/beograd/samoorganizovani-studentski-pokret-tokom-noci-50-studenata-zakljucano-na-filozofskom/yjnlxff

[13] Pokret je nastao jer studenti nisu imali povjerenje u postojeće studentske organizacije i smatrali su da suradnja s resornim ministarstvom nije bila adekvatna. Govorili su kako aktualna vlast nema dugoročna rješenja, te da je vrijeme da im studenti i mladu postanu prioritet. http://www.telegraf.rs/vesti/beograd/1266910-nezadovoljni-studenti-porucili-zajedno-smo-najjaci-znanje-nije-roba

studiranje, uključenost studenata u procese donošenja odluka, kvalitetu studentskog standarda, postotak diplomiranih u odnosu na upisane, mogućnost (vertikalnog) napredovanja i zapošljavanja, (dis)proporcije radnog mjesta i stečene diplome, ekspanziju obrazovanja i privrednog razvoja. Sedamdesetih godina na hrvatskim je sveučilištima bilo malo više od četrdeset tisuća studenata, a danas ih je oko sto šezdeset tisuća. U posljednjih petnaest godina u Hrvatskoj je otvoreno tridesetak visokih učilišta i četiri nova sveučilišta. Trenutno je devet nacionalnih sveučilišta hrvatskog visokoobrazovanog prostora i to su redom osnivanja, Sveučilište u Zagrebu (1669), Sveučilište u Rijeci (1973), Sveučilište u Splitu (1974), Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku (1975), Sveučilište u Zadru (2003), Sveučilište u Dubrovniku (2003), Sveučilište Jurja Dobrile u Puli (2006), Sveučilište Sjever u Koprivnici/Varaždinu (2015), te jedino sveučilište na hrvatskom jeziku izvan RH, Sveučilište u Mostaru (1977) (Miliša, Spasenovski 2018). Privatnih je sveučilišta u Republici Hrvatskoj tek dva, Hrvatsko katoličko sveučilište u Zagrebu te Međunarodno sveučilište u Dubrovniku. Također imamo i dva privatna veleučilišta, Vern - Veleučilište za ekonomiju i poduzetništvo, te Veleučilište Velika Gorica, dok je najviše privatnih visokih škola čak dvadeset i osam. Podatci Eurostata pokazuju da je 2016. u Hrvatskoj bilo samo 2,8 posto onih koji napuštaju formalno školovanje i usavršavanje, pa po tome Hrvatska prednjači u Europi. Postotak smanjivanja prekidanja obrazovnog ciklusa je kontinuiran u članicama EU, tako da je 2002. iznosio 17 posto, a 2016. godine je pao na 10,7%. Pored Hrvatske, školovanje se najmanje prekida u Litvi, Sloveniji, Poljskoj i Luksemburgu. Tjeranjem velikog broja srednjoškolaca na upisivanje fakulteta samo se prolongira njihova nezaposlenost. Sve manji broj osoba koje prekidaju obrazovanje može se povezati s olakšavanjem školskih programa čiji je cilj *proizvodnja diploma*. Litva, Slovenija, Poljska i Hrvatska nisu slučajno vodeće na listi ostanka u obrazovnom ciklusu, jer upravo one proizvode jeftinu radnu snagu za bogati Zapad. Porastom broja kvalificiranih stručnjaka neovisno o stupnju obrazovanja, pada vrijednost i cijena rada, osobito nas s Balkana i bivših socijalističkih država. Ministri znanosti i obrazovanja u Hrvatskoj posljednjih su se desetak godina hvalili kako su za njihova mandata povećane šanse i uspjeh na studijima, skratilo vrijeme studiranja ili povećao postotak diplomiranih. Nisu navodili podatak koliko se povećao postotak nezaposlenosti, da prvostupnici nisu traženi na tržištu rada, koliko diplomiranih radi u struci ni (kao najaktualnije) koliko ih je otišlo u inozemstvo bez namjere povratka. S druge strane, studenti su prosvjedovali zbog ekspanzije visokog obrazovanja na štetu kvalitete. Otvaranje novih studija ministri su pravdali brojkama koje navodno potvrđuju demokratizaciju visokog obrazovanja.

Prešućivali su činjenicu da u zavodima za zapošljavanje, iz godine u godinu, raste postotak onih s najvišom razinom obrazovanja. Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa dalo je u svibnju 2012. naputak rektorima za skraćivanje vremena studiranja. U njemu se navodi "strateški cilj" da najmanje 40% stanovništva u dobi od 30. do 34. godine do 2020. godine u Europi treba imati završen visoki stupanj obrazovanja! Nije li to poziv na *štancanje* diploma (i) kod nas u postsocijalističkim zemljama?

Današnje akademsko napredovanje postaje determinirano brojkama o objavljenim radovima u relevantnim bazama podataka (Thomson Reuters, Current Contents, Scopus i dr), o citiranosti i *impact factoru.* Po tim kriterijima napredovanja znanstvenika, možemo zanemariti svjetski renomirane filozofe, sociologe, povjesničare koji su dali input kritičkom pristupu u društveno-humanističkim znanostima, a nisu objavljivali u vidljivim inozemnim znanstvenim časopisima (Miliša, Spasenovski 2018). Kako bi što prije stekli uvjete za napredak, mlađi znanstvenici s *brdovitog Balkana*, po diktatu politike, okreću se međunarodnim časopisima, koji postaju presudni kod napredovanja u viša akademska zvanja. Mladi znanstvenici s područja društvenih znanosti, da bi poslali vidljivi po citiranosti *Web of Sciencea, Thomson Reutersa, Scopusa* i drugih moraju izdvojiti poveće svote novca. Ukoliko žele aplicirati rad (tek) sa sažetkom, na međunarodne znanstvene konferencije navedene u indeksiranim bazama trebaju znati da su njihovi partneri *Svjetska banka, Deutsche Bank* i slične korporacije. Na kraju našeg članka postavljamo aktualna (akademska) pitanja: Što to znači biti indeksiran i biti vidljiv u svijetu društvenih znanosti? Tko nam nameće procjene i s kojim posljedicama o kvaliteti znanstvenih članaka? Tko su priznati znanstvenici iz društveno-humanističkih znanosti prema kriteriju citiranosti i impact factoru? Ovo su neka od mnogih pitanja koja osobito pogađaju mlađe znanstvenike na društveno-humanističkim fakultetima, ali u Hrvatskoj (i) o tome šuti akademska zajednica. Smatramo da se (i) ta pitanja ne mogu tretirati izvan šireg – sociopedagogijskog diskursa sveopće komercijalizacije života.

ZAKLJUČAK

U ovom smo radu dali osnove sociopedagogijske znanstvene problematike u analizama suodnosa konzumerizma i komercijalizacije života. Konstatirali smo kako komercijalizacija sveučilišta nije izdvojeni fenomen, već da je ona u skladu sa sveopćom komercijalizacijom života. O konzumerizmu, komercijalizaciji života i komercijalizacija visokog obrazovanja pisali su i/ili istraživali brojni autori, međutim nismo uspjeli pronaći ni jedan relevantan izvor koji analizira povijesne i socio-

pedagogijske poveznice nastanka i ekspanzije konzumerizma, s jedne, te aktualnosti komercijalizacije društveno-humanističkih znanosti, s druge strane. U ovom članku nastojali smo potaknuti struku na dodatna istraživanja. Šutnju i nezainteresiranost akademske zajednice po ovim pitanjima, smatramo važnim razlogom ekspanzije konzumerizma na svim razinama. U ovome članku apeliramo na značajno veći angažman znanstvenika u interdisciplinarnim pristupima, osobito iz društvenih i humanističkih znanosti. Komercijalizacija društvenih i humanističkih znanosti ima svoje višestruke negativne posljedice i treba se tretirati kao jedan od najvažnijih problema današnjice.

IZVORI I LITERATURA:

1. Alić, Sead (2009), *Mediji od zavođenja do manipuliranja,* AGM, Zagreb
2. Baudrillard, Jean (1998), *Consumer Society: myths and structures,* Greenwood Press, London
3. Bauman, Zygmunt (2007), *Consuming life,* Polity Press, Cambridge
4. Bok, Derek (2005), *Univerzitet na tržištu,* Clio, Beograd
5. Campbell, Colin(2004), *Elusive consumption,* Berg Publishers, Oxford
6. Corrigan, Peter(2005), *The Sociology of Consumption,* SAGE Publications, London
7. Featherstone, Mike(1991), *Consumer Culture and Postmodernism,* SAGE Publications, London
8. Fromm, Erich (1997), *On Being Human,* Continuum, New York
9. Giroux, Henry (2013), *O kritičkoj pedagogiji,* EDUKA, Beograd
10. Grupp, Jeffrey (2011), *Korporatizam: Tajna vlada novog svjetskog poretka,* Teledisk, Zagreb
11. Havel, Vaclav (1995), ‘’Radical Renewal of Human Responsibilty’’, Harvard, Cambridge, govor održan 12. svibnja 1995. dostupan cjelokupni transkript na http://www.humanity.org/voices/commencements/vaclav-havel-harvard-university-speech-1995 , pristupljeno 9.5.2018.
12. Hedges, Chris (2009), *Empire of Illusion,* Nation Books, New York
13. Henry, Jules (1963), *Culture Against Man,* McGraw-Hill Publishing, New York
14. Hromadžić, Hajrudin (2008), *Konzumerizam: potreba, životni stil, ideologija,* Jesenski i Turk, Zagreb
15. Jolly, Vijay (1997), *Commercializing new technologies: Getting from mind to market,* Harvard Bussines School Press, Brighton

16. Kant, Immanuel (1970), *Kritika čistoga uma,* preveo: Nikola M. Popović, Kultura, Beogard
17. Kovačić, Mateja (2015) ‘’Zbogom humanističke i društvene znanosti – za bolju budućnost’’, portal H-alter, Zagreb – cjeloviti tekst dostupan na http://www.h-alter.org/vijesti/zbogom-humanisticke-i-drustvene-znanosti-ndash-za-boljubuducnost , pristupljeno 9.5 2018.
18. Kukić, Damir (2013), ‘’Sveučilište kao tvrđava’’, *Filozofska istraživanja,* sv. 3, br. 131(33), str. 433-440.
19. Marcuse, Herbert (1989), *Čovjek jedne dimenzije,* prevela: Branka Brujić, Veselin Masleša, Sarajevo
20. Marx, Karl (1971), Kapital: *Kritika političke ekonomije,* preveli: Moša Pijade, Rodoljub Čolaković, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd
21. McKendrick, Neil (1982), *The Birth of Consumer Society,* Europa Publications, London
22. Međunarodni pakt za gospodarska, socijalna i kulturna prava (1999), rezolucija br. 2200 A /XXI/
23. Miliša, Zlatko, Vesnica Mlinarević, Ana Proroković (2007), ‘’Slobodno vrijeme mladih u procesima modernizacije – usporedba slavonskih gradova i Zadra’’, *Pedagogijska istraživanja,* 4(1), 81-99.
24. Miliša, Zlatko, Slaven, Letica (2009) ‘’Od skepticizma do studentskih prosvjeda’’, u: Slavica Juka, Majstorović Vlado, ur., *Korijeni i pretpostavke visokog obrazovanja u Hercegovini,* Sveučilište u Mostaru, Mostar
24. Miliša, Zlatko (2017), *Šok današnjice,* Grafika, Osijek
25. Miliša, Zlatko, Nemanja Spasenovski (2018) “Kako se Bolonjom kompromitiraju društvene znanosti i potire kritičko mišljenje’’, u: Albina Abidović, ur., *Aktuelni problemi visokog obrazovanja i nauke,* Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa, Tom 1, Evropski Univerzitet Brčko Distrikt, Brčko
26. Narodne novine (2009), *Odluka o objavi Opće deklaracije o ljudskim pravima,* Narodne Novine, Zagreb dostupno na https://narodne-novine.nn.hr/clanci/medunarodni/2009_11_12_143.html , pristupljeno 9.5.2018.
27. Platonov, Oleg (2003), *Zašto će propasti Amerika,* Laus, Split
28. Ritzer, George (2004), *The McDonaldization of Society: Revised New Century Edition,* SAGE Publications, London
28. Robbins, Richard (1999), *Global problems and the culture of capitalism,* Allyn and Bacon, Boston;

29. Sartre, Jean Paul (1969), *Being and nothingness,* Routledge, London
30. Slater, Don (2004), *Consumer Culture and Modernity,* Polity Press, Cambridge
31. Staničić, Stjepan (2006), *Menadžment u obrazovanju,* Vlastita naklada, Rijeka
32. Stažić, Katica (2013), ‘’Društveni otpor konzumerizmu: antikonzumeristički pokreti ili alterkonzumeristički pokreti’’, u: Snježana Čolić, ur., *Potrošačka kultura i konzumerizam,* Ivo Pilar, Zagreb
33. Šimičević, Hrvoje (2014), ‘’Pobuna na Filozofskom’’, portal H-alter, Zagreb – cjeloviti tekst dostupan na http://www.h-alter.org/vijesti/pobuna-na-filozofskom , pristupljeno 9. 5. 2018.
34. Veblen, Thorstein (1966), *Teorija dokoličarske klase,* Kultura, Beograd
35. Zeldin, Theodore (2005), *Intimna povijest čovječanstva,* VBZ, Zagreb
36. Solar, Milivoj (2011), *Kritika relativizma ukusa:* Predavanja o ukusu, moralu i poetici, Matica Hrvatska, Zagreb
37. Šušnić, Đuro (1976), *Ribari ljudskih duša: Ideja manipulacije i manipulacija idejama,* NIP Mladost, Beograd
38. Viewegh, Michal (2009), *Odgoj djevojaka u Češkoj,* Profil, Zagreb
39. Vučetić, Radina (2015), *Koka-kola socijalizam: Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka,* Treće izdanje, JP Službeni Glasnik, Beogard
40. Wintour, Patrick, Nicholas, Watt (2010), ‘’Prince Charles and Camilla caught up in London violence after student fees vote’’, International Edition, dostupno na - https://www.theguardian.com/education/2010/dec/09/charles-camilla-car-attacked-fees-protest , pristupljeno 9.5.2018.

INTERNET IZVORI:

1. https://szssplit.hr/studentski-prosvjedi-u-beogradu - pristupljeno 9.5.2018.
2. http://www.mvep.hr/hr/vanjska-politika/multilateralni-odnosi-staro-ijvhj/ujedinjeni-narodi-(un)/ljudska-prava-u-rh/ - pristupljeno 9.5.2018
3. http://www.telegraf.rs/vesti/1260375-studenti-postigli-dogovor-sa-ministarstvom-prosvete - pristupljeno 9.5.2018
4. http://www.telegraf.rs/vesti/beograd/1265011-studenti-na-barikadama-ne-verujemo-studentskim-organizacijama-i-parlamentu - pristupljeno 9.5.2018
5. http://www.telegraf.rs/vesti/beograd/1266910-nezadovoljni-studenti-porucili-zajedno-smo-najjaci-znanje-nije-roba - pristupljeno 9.5.2018
6. http://www.nsz.hr/tag/studentski_prosvjedi/ - pristupljeno 9.5.2018

HOW DID COMMERCIALIZATION OF HIGHER EDUCATION START?

Summary

Commercialization of higher education is consequence of the overall commercialization of life, which will be analyzed in this article from a historical and sociopedagogic perspective. This paper discusses the emergence and development of consumerism, not as an economic theory, but an imposed lifestyle and social ideology. Consumerism is the product of capitalist system which designs consumer behavior through manipulative media. Consumption became massive in the late 18th century and now in 21st century it has grown into unnecessary or non-functional items possession ideology. The aim of this paper is to give the pedagogical problematics frame in consumerism analyses and to encourage the profession through current questions to conduct further research. In order to comply with demands of such defined cause, relevant literature concerning various social sciences and recent research (from abroad) have been consulted on the topic of consumerism. The silence of the academic community is one of the important reasons for the rapid expansion of consumerism at all levels. In this paper we appeal for a greater involvement of scientists in researching this topic, especially in social sciences and humanities. Therefore, we hope that this article will inspire a broader academic debate from different perspectives and scientific areas over the current problem of commercialization of the life which results in the commercialization of higher education. This paper treats consumerism and commercialization of the life as a highly important pedagogical issue which has a great influence on children and young people nowadays so we think it should become the subject of theoretical and practical analysis of educational system.

Key words: commercialization of the life, commercialization of higher education, consumerism, social sciences, humanities

Adresa autora
Authors' address
Nemanja Spasenovski
Zlatko Miliša
Filozofski fakultet Osijek
Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
nemanja.spasenovski@gmail.com
zmilisa@ffos.hr

UDK 82:1
82.09:001

Primljeno: 15. 05. 2018

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Edin Pobrić

ZNANJE, ZNAK I INTERPRETACIJA

Ovaj rad se bavi problematikom odnosa znanja pozicioniranog unutar dvije discipline: nauke, i naracije. Znanje se ovdje posmatra kao vrsta diskursa, odnosno, tematizira se činjenica da u savremenom dobu znanje svoju ključnu pažnju orijentira prema jeziku.
Narativni oblik je, u tom smislu, posebna vrsta znanja. Roman, na primjer, kao reprezentativna vrsta naracije, postavlja izvjesna mjerila: on predlaže ili propisuje šta je dobro a šta je loše. Potom, roman dopušta višestrukost iskaza, množinu pravila, različitost jezičkih igara. Najzad, postoje i posebna pravila prenošenja ovog tipa znanja: sāmo znanje u romanesknom žanru je na bitan način vezano za svoju formu. Znači da iz naučnog znanja ne možemo prosuđivati ni o postojanju ni o vrijednosti narativnog, i obrnuto: bitni kriteriji nisu jednaki u jednom i drugom.

Ključne riječi: znak, znanje, nauka, naracija

1. OD APSOLUTA DO DISKURSA

Ako se krećemo u bilo kojem području ljudskog znanja, od teologije do ideologije, od prirodnih, društvenih i humanističkih nauka do filozofije, moramo sebi priznati sljedeću činjenicu: Mi, ljudi, kako stvari stoje, nikada nećemo uspjeti spoznati vlastitu prirodu, jer nam se pokazalo da ne postoji ništa *stalno* ili dovoljno *određeno* u nama da bismo zasigurno *znali*. Mi smo sebi nedostižni na sličan način kako nam je nedostižna vlastita podsvijest. S apolutom znanja o nama samima možemo da raspolažemo samo u jednom slučaju – u trenutku kada priznamo sebi da baš i ne znamo ko smo.

Zbog toga se ovaj tekst bavi problematikom odnosa znanja pozicioniranog unutar dvije discipline: nauke i umjetnosti. Znanje se ovdje posmatra kao vrsta diskursa, u ozračju činjenice da istina ne bi trebala ležati u onome što je diskurs bio, ili u onome što je činio nego u onome što je govorio, dakle istina se pomjerila u sam iskaz, ka njegovom odnosu prema referentu.

U tom smislu, zanimljivo je pratiti malu povijest znanja u *modernom dobu* te kakve su iza sebe posljedice ostavile nauka, s jedne strane, i umjetnost, s druge strane. Koliko je slika znanja o pojavnoj stvarnosti kroz dva odraza, nauke i umjetnosti, identična a koliko se razilazi u njihovim interpretacijama!?

2. MODERN(O)A

Priča o *moderni* i *modernom* počinje sa Francis Baconom, savremenikom Shakespearea, koji u svom djelu *Novi organon* daje temelje novom dobu. On piše da je cilj nauke i filozofije opskrbiti ljudski život novim pronalscima, ovladati prirodom jer – *znanje je moć*. Za cijeli taj period veže se ubrzani naučni razvoj koji se odvijao u Evropi između 1500. i 1750. godine, danas poznat pod nazivom – naučna revolucija. Prva stepenica u tom razvoju bila su Kopernikova otkrića[1] iz 1542. godine koja su „pomjerila Zemlju" iz centra svijeta, zatim rad Johanessa Keplera iz 1630. koji iz putanje kretanja nebeskih tijela, u našoj galaksiji, izbacuje krug (osnovni simbol u Grčkoj i srednjem vijeku) i ubacuje „neprijateljsku" elipsu[2]. Godine 1642. Galileo Galilei je bio prvi koji je pokazao da se jezik matematike može koristiti da se opiše ponašanje stvarnih predmeta u svijetu. A Rene Descartes je 1650. godine uspostavio radikalano novu „mehanističku filozofiju" prema kojoj se fizički svijet sastoji od internih čestica materije koje djeluju jedna na drugu i međusobno kolidiraju. On će *moderni* dati filozofski temelj, gdje će ljudsko *ja* postati prva istina koju sumnja ne može negirati. Naučna revolucija je dostigla svoj vrhunac sa možda najvažnijom

[1] Ptolomejov sistem univerzuma je podrazumijevao: Zemlja je u centru svijeta, oko nje, u skladu sa koncentričnim krugovima, kruži sedam sfera i taj svijet je konačan. Zbog toga „vrhunac" srednjovjekovne umjetnosti je sposobnost opcrtavanja potpunog kruga jednim potezom, što sugeriše identifikaciju s njegovim središtem koje je neodređeno. U tom smislu krug je simbol nedjeljivog jedinstva, dok kvadrat (na kojem počivaju sveti hramovi – arhitektura) označava njegovu prvu i nepromjenljivu determinantu. Hramu odgovaraju tri faze obreda: krug kao prikaz solarnog ciklusa (sveukupnost života), križ koji čini osnove ose (apscisa i koordinata kruga) i kvadrat kao njihov produkt. Zbog svega toga, geometrijski plan simbolizira Božanski plan.

[2] S Keplerovim modelom planeta u kojem se Zemljina revolucija vrši po eliptičnoj putanji oko Sunca jedna je, nakon radova Kopernika, od posljednjih naučnih činjenica s kojom Ptolomejeva „savršena slika svijeta" pada u krizu. Keplerovski kosmos je bio produkt matematičkih zakona, ali on više nema ništa zajedničko sa pitagorejsko-platonovskim „savršenstvom" sistema koncentričnih krugova.

knjigom u povijesti prirodnih nauka, *Principi matematike*, Isaaca Newtona iz 1727. godine. Njegova fizika je obezbjedila okvir za razvoj nauke tokom narednih 200 godina, izmijenivši, pritome, kartezijansku sliku svijeta.

Moglo bi se reći da, na planu društveno-političkih promjena, *moderno doba* počinje s Francuskom revolucijom 1789. godine, kada širom svijeta odjekuje niz promjena koje, na različite načine, traju i do danas (od revolucije 1848., preko italijanskih Karbonera i Pariske komune, ustaničkih pokreta na Balkanu, Sovjetske revolucije 1917., Revolucije 1941-1945. na prostorima Jugoslavije itd.). Baconovu ideju o vladavini čovjeka nad prirodom Jean Jacques Rousseau će inkorporirati u socijalni rascjep između prirode i društva. Tvrdio je da se čovjek ne rađa ni kao dobar ni kao zao, već te odrednice uslovljava socijalna kategorija društva u kome se živi. U svom najznačajnijem djelu, *Društveni ugovor*, Rousseau je pisao da se čovjek „rađa slobodan, a svugdje ga vidimo u lancima. Čovjek misli da je gospodar drugih, a u stvari je veći rob od svih njih." (Rousseau 1978: 78) Njegov *društveni ugovor* govori o tome da treba obezbijediti da se svi podrede zajedničkoj volji, a ne volji nekog pojedinca koji se opet poziva na neko „prirodno pravo" kako bi vladao. Da bi pojedinac bio slobodan mora se pokoriti volji većine. To je bio princip *suverenosti naroda*. Revolucija koja je slijedila, značila je prekretnicu u povijesti Evrope, jer je dovela u pitanje božansko porijeklo kraljevske moći i suprotstavila mu volju većine.

Danas te postavke jednako nisu izgubile na svojoj aktuelnosti. Kako možemo razlikovati šta je biološki determinisano od onoga što ljudi pokušavaju da opravdaju uz pomoć bioloških mitova? Praktično pravilo bi glasilo: biologija omogućava, kultura zabranjuje ili odobrava. Biologija je voljna da toleriše veoma širok spektar mogućnosti. Kultura je ta koja obavezuje ljude da ostvare neke mogućnosti, dok druge zabranjuje. Tako na primjer, priroda jednako omogućava ženi da rađa više djece, dok s druge strane, to neke kulture zabranjuju a neke afirmišu ili, biologija omogućava da muškarci međusobno mogu imati seksualnu privlačnost, neke kulture to zabranjuju a neke dozvoljavaju. Od spoznajne revolucije pa na ovamo, ne postoji jedan način prirodnog života *čovjeka*. Postoji samo mogućnost izbora kulture, među zbunjujućim spektrom mogućnosti.

U najvećem broju slučajeva, viđenje odnosa onoga što moderni svijet naziva *prirodnim* i *neprirodnim* nije preuzeto iz biologije nego iz hrišćanske mitologije. Teologija značenje prirodnog posmatra u skladu s intencijama Boga koji je stvoritelj svijeta. U tom smislu, kako naučava teologija, Bog je stvoritelj tijela i svakom njegovom dijelu i svakom organu podario je određenu svrhu. Korištenje dijelova tijela u skladu s svrsishodnosti koju naučava teologija, znači ostati u prirodi i *prirodnim*

radnjama. S druge strane, poznato je da evolucija baš i nema konačnu svrhu, jer organi nisu uvijek evoluirali s određenom namjerom, a načini na koji se koriste u povijesti stalno su se mijenjali. Ne postoji nijedan organ u ljudskom tijelu koji obavlja samo one radnje koje je obavljao kad se, kao njegov prototip, u nekom organizmu prvi put pojavio stotinama miliona godina ranije. Organi evoluiraju i mogu se prilagoditi za različite funkcije. (Usta, na primjer, koristimo na nekoliko različitih načina koji nisu u skladu sa radnjama koje je obavljao njihov prototip – organ za hranu. Da li je poljubac neprirodan?)

U ekonomiji *modernu* karakterizira akumulacija kapitala i upotreba mašina u proizvodnji, pa se tri stoljeća modernih vremena, 18, 19. i 20., uslovno rečeno, mogu okarakterisati kao stoljeća materije, energije i informacija.

U povijesti ideja, postoji uvriježeno mišljenje da je to, po svemu, burno 19. stoljeće (stoljeće energije) donijelo ekspanziju napretka nauke i tehnologije u odnosu na umjetnost i kulturu!? Bilo je to stoljeće pozitivizma koje je trebalo da potvrdi ideje koje su zacrtane sa novim dobom: sa racionalizmom kao vjerom u *um*, i prosvjetiteljstvom kao vjerom u ljudski *napredak*. Stoljeće pozitivizma podarilo je brojne izume čovječanstvu pa je uticalo na ekspanziju komunikacija: od fotografije (Nijepsov), telegrafa (Morse) do telefona (Bell), a naredno stoljeće je samo nastavilo taj niz, pa se tako 1920. godina može smatrati godinom rođenja prve komercijalne radio-stanice, nakon čega će biti osnovan BBC i ovjekovječen put ka moći televizije, da bi stoljeće informacija dobilo svoju krunu šezdestih godina kada počinje povijest Interneta i doba globalizacije, odnosno konstituisanje modernog društva u kome sada *moć* postaje stalni i stalno mijenjajući odnos snaga. Za razliku od Baconovog mišljenja da nam znanje daje moć nad stvarima, Michel Foucault (Fuko 2010: 151-160) će smatrati da je znanje moć nad drugima, moć definiranja drugih, odnosno, da se moć ne može sprovoditi bez znanja, a znanje se ne može stvarati bez moći. *Znanje*, dakle, prestaje biti slobodno i postaje načinom *nadzora i discipline*, jer se moć više ne vrši u ime kralja nego u ime društva koje je sada postalo subjekt moći.

3. MODERNI ROMAN I MODERNA

Renesansa je, dakle, načinila taj veliki zaokret u shvatanju pojma čovjeka i njegovog mjesta u historiji. Renesansa je razvila kult individualizma kao uslov traganja za istinom što će postati mjerilo svih vrijednosti; iako su se, paralelno, na njenom duhovnom nebu konstituisale dvije istine: naučna i teološka.

Najširu sliku renesansnog svijeta u književnoj prozi, pored Cervantesa, nalazimo u djelima Geoffreya Chaucera i Françoisa Rabelaisa. Ipak, dok Chaucerove *Kanterberijske priče*, po ugledu na anglosaksonske legende i orijentalne priče, naizmjenično dočaravaju komičnu, satiričnu ili romantičnu stranu života uz mnoštvo upečatljivih detalja i psiholoških suptilnosti, Rabelaisov duh enciklopedijskog prikaza svijeta obuhvata i teološka saznanja srednjeg vijeka i naučna otkrića svog vremena. U njegovom djelu sustižu se uticaji satirično-ironijskog diskursa, antiklerikalne literature i humorističko-parodijskih karikatura ljudskih tipova i situacija. S Rabelaisom je smijeh – kao povratak tjelesnosti i optimizma – postao legitiman izraz ljudskog bića, u istoj mjeri u kojoj su to vjerovanje ili mišljenje.

Smijeh se tako, u obliku *ironijskog diskursa*, ušetao u samu poetiku romaneskne riječi i tu će ostati do danas kao jedan od prepoznatljivih elemenata strukture žanra (Pobrić 2017: 77-80). To nije ništa čudno s obzirom na prirodu romanesknog žanra, njegov polažaj unutar kulture (dekonstrukcionistički odnos naspram filozofije, nauke i pojavnog svijeta) i činjenicu da je smijeh, po svojoj prirodi, neprijateljski prema hijerarhiji, klanjanju pred autoritetima, da je jednostavno rušilac tabua, shema i rangova. Tamo gdje je smijeh, tu je anarhija. Međutim, za razliku od ostalih anarhija, smijeh unutar romaneskne riječi, preobražen u ironiju, parodiju, grotesku ili pastiš, preobražava i obnavlja svijet. Smijeh ne poznaje udaljenost, on *spaja*. U krajnjoj instanci, smijemo se zbog toga što smo jedina vrsta na zemlji koja je svjesna svoje smrtnosti. A o smrti, u principu, ne govori epski diskurs, nego ironijski. Ironijski diskurs je u stanju pokazati smrtnost i zla koje pobjeđuje, a ep uvijek potvrđuje besmrtnost junaka koji gine. Ep je, ali i tragedija, „tužna pjesma" o nenadoknadivom gubitku heroja, ali u isto vrijeme su i oda ideji o produžavanju čovjekovog života u čovječanstvu i (ili) u Bogu. Ukrštajući se s problemom tragičnog na nov način, na onom mjestu na kojem se ocrtava vječna neusklađenost pojedinca i svijeta, romaneskni žanr, putem smjehovne kulture, pokušava ideju smrti i tragičnosti učiniti sastavnim dijelom onoga što je živo. S modernim romanom[3] netragički likovi postaju *junacima tragičkih situacija*. Stoga je smijeh u romanesknoj riječi, u različitim svojim oblicima – od komičnog do ironije – jedan od načina, između ostalog, na koji moderni čovjek pokušava učiniti prihvatljivom nepodnošljivu ideju vlastite prolaznosti.

Upravo se u tom periodu prvi put u povijesti romanesknog žanra tematizira i materijalna osnova društvenih i međuljudskih odnosa, odnosno tema novca. Pitanje je: „kako zaštiti bogatstvo?" Odgovor je, u skladu s povijesnim brakom politike, ekonomije i vjere, vrlo jasan: strogim moralom. Otuda ta ogromna poplava mora-

[3] Pod *modernim romanom* ovdje se podrazumijeva roman nakon Cervantesa.

lizacije koja s teoloških visina, kroz historiju (od srednjeg vijeka do danas), pada na zemlju u različitim segmentima. Prateći ogromnu kampanju vjerskog unutar političkog uviđamo da je svaki period modernog doba težio, na različite načine, uspostaviti narod kao moralni subjekt, dakle odvojiti ga od nevjernika, koje je trebalo pokazati kao opasne, kao one koji su puni svih mogućih poroka i od kojih prijeti najveća opasnost. Otuda su režimi uvijek puni priča o „zločinima", s jedne strane, i moralu, s druge strane – jer u toj kombinaciji tvore najsigurniji trezor za opljačkani novac. Novac je apologija ljudskoj toleranciji. Novac je, kako svjedoči povijest i književnost, svrsishodniji od samog jezika, zakona, kulturnih događaja, društvenih navika i, dakako, svrsishodniji od same vjere.

Do promjene pravca dolazi, između ostalog, i u odnosu prema književnoj istini. Od stare Grčke pa preko srednjega vijeka (tragedija i ep) istiniti diskurs je bio onaj koji izaziva poštovanje i strah i kojem se moralo potčiniti, jer je bio vladajući, diskurs koji je izgovoren, uz posebna prava i prema već unaprijed predviđenom i zahtjevnom ritualu. Može se čak reći da je to bio diskurs kojem je pravda bila u prvom planu. Ali već od Cervantesa istina se počela pomjerati od ritualizovanog, djelotvornog i pravednog čina iskaza u sam proces iskazivanja. Uspostavljanje razlike između iskaza i iskazivanja jeste osnovna distinkcija na osnovu koje se u nauku o književnosti uvodi trijada: priča – narativ – narativni diksurs. Danas znamo da je diskurs uvijek samo jedna vrsta igre: igra pisanja u prvom slučaju, čitanja u drugom i razmjene u trećem. Ili kako kaže taj začudni M. Foucault, „pod krstom historije, svaki je diskurs postao molitva bogu ispravnih uzroka". (Fuko 2010: 151)

U tako izmijenjenom duhovnom prostoru „novog svijeta", moderni roman napušta tradicionalne narativne obrasce ispovjedno-hroničarskog karaktera i prihvata kritički dijalog sa svijetom. U svijetu neizvjesnosti, nestabilnih vrijednosti, u svijetu nasilja i zla, veliki romani će propitivati prostore slobode i mjerila čovječnosti; u svijetu otuđenosti i nasilno uvedene unifikacije ideala, oni će tražiti osnove čovjekovog raspršenog identiteta, pokazujući da je on samo subjekt koji u moru diskursa zavisi od ostalih riječi u rečenici.

Time se roman kao žanr oslobodio referenci koje određuju ili uslovljavaju čovjekov život: „ni mit ni historija, ni psihologija ni teologija – ništa nije shvaćeno kao datost izvan ljudske prakse, kao 'objektivni korelat', nego je čitavo iskustvo predstavljeno kao izraz jedinstvenog koncepta: da sve što postoji i što se zbiva postaje pozornica ljudske drame u vremenu". (Kovač 1985: 28)

Stoga, moglo bi se reći da *vremena modernog romana* kao žanra započinju u trenutku kada je, kako to slikovito opisuje Kundera u svojoj knjizi *Umjetnost romana,*

Don Kihot izašao iz svoje kuće i „nije više bio u stanju prepoznati svijet“ (Kundera 1986: 45). Svijet mu se više nije ukazivao kao cjelina, nego kao fragmentarni nered, nije se suočio s jednom neprikosnovenom istinom nego je ugledao svijet koji se razvodnio na niz malih istina koje su odijelile ljude jedne od drugih, i što je najvažnije, vidio je, taj „ludi“, zaneseni „vitez tužnog lica“ da svijet nije bio svijet kojim je upravljao razum, logos, nego se pojavljivao u svoj svojoj životnosti volje i erosa. „Ako je točno da su filozofija i znanosti zaboravile bitak čovjeka, utoliko biva jasnije da se sa Cervantesom oblikovala jedna velika evropska umjetnost koja nije ništa drugo do istraživanje tog zaboravljenog bitka.“ (Kundera 1986: 7)

Dakle, u istom tom periodu (renesansa) kada počinje moderna era javlja se i moderni roman. I *roman* i *moderna* će doživljavati krize uvjetovane različitim paradigmama kroz različite epohe povijesti, ali zajedničko i jednom i drugom je to što „osjećaju“, na različite načine, da Don Kihot još uvijek luta podvojenim svijetom (bez obzira što je Cervantes, nakon dugih izbivanja, vratio svoga junaka kući) tražeći tu jednu istinu koja bi trebala donijeti smiraj, i svijetu romana i svijetu moderne, u nekom viteškom kontekstu nevetiških vremena.

U odnosu na do sada rečeno, imamo četiri pojma određena fenomenom modernosti: *moderno, moderna, moderni roman i modernizam. Moderno* je ono što je novo, originalno, ono je sada i ovdje, to je govor u kome se kultura susrela sa svojim subjektom. *Moderna* u sebi, kako se moglo vidjeti, baštini ideju progresa, napretka, cjelovitosti i racionalnosti subjekta, vladavinu logosa itd., dakle moderna društva su ona koja su se posvetila materijalnom i tehnološkom napretku. Kartezijanski *um* podrazumijeva da je znanje sigurno, objektivno, nužno dobro, stoga svaka razumna osoba može spoznati istinu. *Moderna* nije razmatrala činjenicu da čovjek sam stvara *istinu* i *vrijednosti,* već se vjerovalo da se i jedno i drugo treba *otkriti*. Svijet se doživljava kao cjelovit i jedinstven, pa se kao takav može u potpunosti spoznati i njime se, svijetom, može upravljati uz pomoć *razuma* i naučnog načina mišljenja. *Moderna*, dakle, nije sinonim za *modernizam*, nego su, u dobroj mjeri, ova dva pojma u opreci. *Modernizam* kao književno-umjetnička epoha 20. stoljeća s romanima Kafke, Prousta, Bulgakova itd., ili slikama P. Cézanne i P. Picassa itd. prevazilazi i kritikuje svaku od spomenutnih ideja. A sama sintagma *moderni roman*[4] je, treba reći

[4] Nije nimalo slučajno što se roman kao moderni žanr javlja u 17. stoljeću kada vrijeme, za razliku od srednjeg vijeka, postaje ovozemaljsko. Naravno da je bilo romana i prije Cervantesovog romana Don Kihot, ali roman kakvog prepoznajemo danas, konstruira se upravo u ovom periodu kada historijsko-biografska osa poništava linernu osu epa i avanturističkog romana, dakle u vremenu racionalizma i prosvjetiteljskog uma, koje je neprikosnoveno odredilo evropsku misao modernog doba.

i to, u najmanju ruku čudna. S jedne strane, to je očajanje zbog toga što ništa nije trajno, a s druge, radost saznanja da nakon te „smrti" svaka forma ima mogućnost novog postojanja koje nikada nije bezazleno.

4. HISTORIJA I ROMAN

Historiografija je u modernom dobu oduvijek težila da se približi naučnom načinu mišljenja, da se „tretira" kao sama nauka – gdje sumnja u vjerovanje nikad ne bi došla do izražaja. Međutim, sasvim je izgledno da postoji velika razlika između povijesne istine i istine kojom operiše, naprimjer, fizika. Područje djelovanja fizike se utvrđuje posmatranjem i eksperimentom, dakle, ona svoj legitimitet kao nauka dobiva putem mjerenja. Ono što se ne može izmjeriti, nije područje interesovanja fizike kao nauke (u tački singularnosti se slamaju svi zakoni fizike). Sa historijom stvari stoje sasvim drugačije. Povijesne činjenice su stvar prošlosti, a prošlost je, kako se zna, *tamo gdje više nije*. Ne možemo je rekonstruisati kao oblik savremenosti, ne možemo izvršiti metamorfozu ponovljenog života. Jedino što ostaje je sjećanje i kolektivno pamćenje, a ono što se naziva naučnom činjenicom uvijek je odgovor na naučno pitanje koje je unaprijed formulisano. Historičar u tom smislu može malo učiniti – ne mogu se sučeljavati sami događaji u smislu njihove objektivnosti, i ne može se direktno ulaziti u oblike života prošlosti. Zbog toga, historiografiji ostaje drugačiji put: zanemaruje se iskustveno posmatranje i ide se prema prvom koraku povijesne spoznaje putem „idealne" rekonstrukcije – kao nekog modela duha prošlosti.

Historijski pristup građi je, dakle, posredan. On se tiče konsultovanja izvora koji, očito, nisu fizička datost, nego su prostor mogućih svjetova – svjetovi znakova i simbola. Historičar je po tome, najprije, semiotičar jer treba znati čitati znakove dokumenata i spomenika (znakovnu proizvodnju, međusobne odnose i njihov put od značenja do smisla). Njegov zadatak je, ustvari, utjelovljenje duha prošlosti putem dekodiranja tih znakova i simbola unutar njihovih različitih konteksta.

Ko god se bavio proučavanjem historije mogao je zapaziti jedan njen paradoks. Što se više izučava neki određeni period, postaje sve teže objasniti zašto su se stvari i događaji odigrali baš tako kako su se odigrali, a ne, s obzirom na razvojnu logiku, drugačije. U skladu s tim, prvo i osnovno obilježje historije je da ona nije deterministička, odnosno, to znači da treba prihvatiti činjenicu da samo *slučajno* većina ljudi danas vjeruje u zamišljenje poretke kao što su, naprimjer, ljudska prava ili nacionalizam, kapitalizam ili demokratija itd. Historijski događaji naprosto ne

mogu biti objašnjeni sa stanovišta determinizma prirodnih nauka, i ne mogu se predvidjeti, s obzirom na prostu činjenicu da su haotični. Struktura *haosa* historije počiva na činjenici da u isto vrijeme, na različitim mjestima zemaljske kugle, toliko različitih sila ulazi u igru konstrukcije onoga što će se podrazumijevati kao povijest i da je njihova uzajamna povezanost toliko složena da prevazilazi bilo kakvu vrstu predviđanja u konačne ishode. Nasuprot naučnim teorijama koje funkcioniraju uvijek prema budućnosti (a+b=c je teorija koja bi u budućnosti uvijek trebalo potvrditi da je jedna jabuka i još jedna jabuka, dvije jabuke), historija nije disciplina za postavljenje tačnih predviđanja. Iako ne znamo kako pravi svoje izbore, ono što zasigurno znamo je da historijski izbori nisu izbori koji su napravljeni za opću dobrobit ljudi.

Međutim, „pod krstom historije, svaki je diskurs postao molitva bogu ispravnih uzroka". (Fuko 2010: 151), pa se u savremenom dobu, bez obzira na knjige o historiografiji koje su iza sebe ostavili, na primjer, Nietzsche, Derrida, i spomenuti Foucault itd. održala, nažalost, zamisao o linearnoj historiji koja je organizovana po modelu priče kao velikog niza događaja u hijerarhiji determinacije. Na taj način, historija je kao individualni i, ujedno, totalitarni projekt, postala sama sebi cilj bez mogućnosti da se u njenu istinu unosi bilo kakva sumnja. S tim u vezi, Nikola Kovač napominje da postoji onaj iskrivljeni horizont historijskog poimanja u kome se ukrštaju dijahronija i sinhronija, u kome se sustižu ideje porijekla i zbivanja, u kome su djela predaka amanet potomcima, „pa se formira i izrasta paradoksalna predstava o ljudskom trajanju kao besprizivnoj nostalgiji i kao nezadrživom bjekstvu u predjele snova i utopije". (Kovač 1985: 23)

Jedan od ključnih elemenata mnogih moćnih ideologija, od romantizma pa do danas, upravo je njihovo obećanje da će „iznova izgraditi" idealnu nacionalnu prošlost. To obećanje sugeriše da bi se svako trebao odreći bilo kakvog kritičkog mišljenja jer bi emocije „zajedništva" trebale biti nova-stara poveznica. U tom smislu, nacionalno jedinstvo, satkano na romantičarskom povratku u prošlost, ovjerava i povijesne poraze koji sada u očima društvene zajednice imaju jednako važnu ulogu kao i pobjede. Na ovaj način, nacionalne države zasnivaju se na društvenom ugovoru koji je, prije svega, ugovor emocija potvrđen „slavnom" prošlošću.

S tim u vezi, prema Nietzscheu (2006), vrijeme najviše i najprije djeluje kao historizacija i sedimentacija historije u vidu ovog ili onog znanja. Ono djeluje kao sjećanje koje otežava stvaralačku volju. Život pati od bolesti historije, a sama ta „bolest je historijska bolest." Ona je historijska utoliko što je stvorena, što ne predstavlja nešto inherentno vremenu. Nietzsche opisuje tri simptoma ove bolesti:

(1) bavljenje prošlošću u monumentalnom vidu, gdje ono što je nekada bilo veliko mora biti sačuvano vječno takvo, (2) u vidu antikvarnog skupljanja i odavanja počasti svemu što je prošlost, i (3) u vidu kritičke revalorizacije, onkraj nastojanja da sebi damo prošlost iz koje bismo htjeli da potičemo.

Historija tako, oslanjajući se na tri tipa čitanja i interpretacije prošlosti, izmišlja sebe kao snagu za život, ne ostajući ono što jeste – prošlost kao prošlost. Historija sebe razumije i tumači kao život, ali ona sebe, u stvari, „čita protiv života". Ona sebe predstavlja kao nešto što je nužno za postojanje, u toj mjeri da uzima na sebe lice same savremenosti kao modernosti. Savremeni čovjek se, napominje dalje Nietzsche, predstavlja kao moderni čovjek, ali njime zapravo vlada historija, to jest prošlost u vidu znanja koje se ne može savladati. Dolazi do toga da „historija nosi šminku i kostim" koji joj prijanjaju na lice i tijelo toliko i tako da može obmanjivati. Ta obmana, razumije se, ima svoj govor, govor razmjene i prisvajanja onoga što joj izvorno ne pripada.

Nasuprot romantičarskom poimanju prošlosti, Nikola Kovač pod historijom podrazumijeva onaj „zagonetni splet uzroka i posljedica, povoda i zbivanja, zakonomjernosti i stihije, nužnosti i slučaja, promišljenosti i proizvoljnosti, koji se kao zloćudni sindrom jednog vremena katkada pretvara u zastrašujući ponor koji guta narode i ustanove, ruši poretke, i obara ili uspostavlja vrijednosti." (Kovač 1985: 47) Historiju, dakle, danas možemo shvatiti kao skup artikulisanih iskaza jezika s obzirom na diskurs, s obzirom na iskaze koji sačinjavaju predmet tumačenja.

Shvaćena na taj način, historija sama po sebi upozorava na svu komičnost slavljenja porijekla. Visoko porijeklo je metafizički izdanak koji upozorava da se u početku svih stvari nalazi ono najdragocjenije, ono najsuštinskije: čovjek nepopravljivo voli da vjeruje kako su u početku stvari bile savršene, kako su iz ruke stvaraoca izašle sjajne, bez mane i time bez ičega ljudskog. Porijeklo je, kako upozorava mitologija, uvijek prije pada, prije svijeta i vremena; ono je od bogova i kada se o njemu pripovijeda uvijek se, nekako, ispjeva teogonija. Ali, po svemu izgleda da je historijski početak niže, parodijski, ironično spreman na rušenje svake uzvišenosti. Paradoks je taj, što se s druge strane treba primijetiti da to traženje porijekla, danas je, svakako, postao zabranjeni put i to od samih esencijalista, jer se na početku puta nalazi Darwin i Teorija evolucije. „Čovjek je", kako dobro primjećuje Foucault, „započeo kao grimasa onoga što će postati." (Fuko 2010: 85)

Svrha inkorporirane historije unutar romaneskne riječi, dakle, nije da ponovo pronađe korijene našeg identiteta, već naprotiv, da ga sa strašću rastvore. Umjetnost ne radi na projektu otkrivanja jedinstvene postojbine iz koje potičemo, tu prvobitnu

zemlju kojoj ćemo se, kako nam obećavaju esencijalisti, vratiti; roman, suprotno, čini vidljivim sve diskontinuitete koji prolaze kroz čovjeka i koje ga, ustvari, čine onime što jeste. To znači da, romaneskni žanr historiju, za raziliku od epa, ne shvata kao puki vremenski slijed zbivanja nego, prije svega, kao prostor u kome se formira svijest o socijalnom, političko-ideološkom, moralnom i filozofskom značenju onoga što se zbiva.

Roman putem različitih tipova tekstualnih igara, historijske patine i različitih tipova analogija, potpuno drugačije tematizira prošlost, nego što to čini historiografija. Roman, u stvari, s obzirom na prirodu samog jezičkog znaka i njegovu referenciju (književni znak se referiše kako na druge znakove, tako i na pojavne oblike), izražava problematiku kako poricanja, tako i afirmisanja referencije. Drugačije kazano, percepcija recipijenta odvija se simultano u dva pravca – u mreži tekstova neograničene semioze (svijet diskursa i intertekstova) i kao reakcija na kontekst koji „bježi“ iz teksta uspostavljajući neki simultani paradigmatski obrazac u pojavnom svijetu. Na taj način se i svijet teksta vraća pojavnom svijetu oblikujući ga u neku novu stvarnost, jer mu nudi drugačiji smisao.

Roman, dakle, reći će Kovač „historiju ne prezentuje kao zbivanje zatvoreno u cikluse, završeno i paralelizovano, nego kao trajno produžavanje, vezivanje i anticipaciju one duhovne i socijalne realnosti u kojoj su prošlost i sadašnjost, sjećanje i pojavna stvarnost, nerazlučivi elementi naše životne situacije. Okrećući se prema historiji, pisac, ustvari, živi dvostrukim životom – realnim i fiktivnim: on događaje i ličnosti posmatra iz perspektive njihove podudarnosti sa trajnim odlikama čovjekove ljudske drame, ali i sa svim specifičnostima njihovog realnog života“. (Kovač 1985: 53)

U odnosu na karakter svog nastanka i razvoja, roman danas ne možemo nazvati epskim djelom. Za razliku od epa, savremeni roman se poistovjetio sa specifičnim medijumom *knjige*, dakle, opsežnog štampanog teksta koji svojim velikim semiotičkim mogućnostima šeta, eksperimentirajući, različitim umjetničkim žanrovima i različitim naučnim disciplinama.

Knjiga, dakle, s jedne strane, ukida svaku mogućnost klasifikacije žanrova i postaje metafora univerzuma sa svim svojim neredima i harmonijama, kontingentnostima i redovima, ali na isti način, s druge strane, to miješanje žanrova – putopis, esej, dramske forme, lirika, šetanje priče po svim pravcima narativa, ili nivoi filozofskog, socijalnog, naučnog i teološkog – ponajbolje oslikavaju specifičnu ulogu romaneskne riječi čime, ustvari, roman samo potvrđuje svoju žanrovsku pripadnost. Ako se sadržaj i forma međusobno propituju i na taj način uslovljavaju akt

međusobnog postojanja, roman nužno pronalazi svoj plašt čija se tkanina vidljivo mijenja kako se, usljed kretanja, zastajanja i vijuganja priče, ponovo bude oblikovala slika značenja dva univerzuma: svijeta teksta i pojavnog svijeta, svijeta u kojem neposredno sudjelujemo procesom čitanja, i svijeta iz kojeg, ustvari, i dolaze modeli interpretativnih sudova svakoga od nas ponaosob. Zbog toga je tu kompleksnu poetiku romaneskne riječi Walter Benjamin sažeo u konstataciju: *roman je knjiga*[5].

Stoga, ako uporedimo nauku i umjetnost sa stanovišta znanja i cijeli problem povežemo s tematizacijom *subjekta*, onda vidimo da je romaneskno znanje, ne samo sadržajno i tematski vrlo često išlo korak ispred naučnog znanja (kako će se vidjeti u nastavku ove studije) nego je svoju specifičnost potvrđivalo i žanrovskom osnovom svog bića, a time, ujedno, i problematizacijom diskurzivne svijesti. Subjekt je u romanu nužno podijeljen na tri svoja dijela: na onoga koji priča priču (vrijeme pripovijedanja – narativ), onoga koji je ispričan u priči (ispripovijedano vrijeme – priča) i onaj kome se priča priča (vrijeme života – narativni diskurs). Naravno da ta tri subjekta ne dijele jedan te isti hronotop. To je naprosto prostor nekog vremena u kome se dešava neka priča.

Ali, šetnja subjekta unutar priče umnožava mu uloge i pravi razliku između *subjekta* i *identiteta*. S obzirom da onaj ko priča priču uvijek dolazi sa nekog drugog mjesta nego što je neposredni hronotop u kojem se priča odvija, subjekt, za razliku od identiteta (istost) u *modernoj*, može da bude, i najčešće jeste, podvojen subjekt, suprotan od sebe samog.

5. ZNANJE I UMJETNOST

Šta je uopšte nauka? Nauka je, odgovara Lyotard u svojoj knjizi *Postmoderno stanje*, neko znanje ozakonjeno kao istinito; ona nije samo istinito znanje (deskripcija stvari) već i znanje koje propisuje oblike svog predstavljanja, nastajanja i upotrebe. Kad je o nauci riječ, uvijek se pojavljuju barem dva pitanja: da li su njeni iskazi istiniti i ko

[6] Slijedom Louisa Hjelmsleva koji je znak podijelio na dva plana: izraz i sadržaj, a u svakom planu razlikuje njegovu supstanciju i formu, i tako dobio četiri kategorije: supstanciju i formu izraza, te supstanciju i formu sadržaja, može se uspostaviti temeljna razlika između naučnog i romanesknog teksta. U ovom slučaju, plan izraza romanesknog znaka je jezik koji sačinjava njegov iskazni kod. Roman, kao vrsta književnog iskaza, raspolaže nizom pripovjednih tehnika. Sva ta izražajna sredstva su supstancija njegovog izraza (fabula, dijalog, unutarnji monolog i dr.) koja stoje na raspolaganju piscu da bi ostvario neki tekst. Pored supstancije izraza, dakle, postoji supstancija sadržaja, a ona se odnosi na tematski materijal romana. Supstancija je uvijek, bilo da je riječ o izrazu ili sadržaju znaka, ona građa koja služi da bi se sačinio novi znak, odnosno da bi se ustrojila forma njegova izraza i sadržaja. Međuovisnost izraza i sadržaja je takva da jedna drugu uslovljavaju.

određuje i ozakonjuje šta je istina? Pitanje nauke je pitanje znanja i pitanje moći, što su, u stvari, dva lica istoga pitanja: ko odlučuje šta je znanje i ko zna šta treba odlučiti?

Ono što danas znamo je da znanje, u stvari, uopšte nije svodljivo na nauku, niti na spoznavanje. Postoje oblici i iskazi koji važe kao znanje, iako nisu nauka (poput vještina – življenja, slušanja itd.), kao i što postoje izvjesni oblici *poznanja* koji nisu spoznavanja, jer izmiču opoziciji tačnosti-netačnosti, odnosno, istini-laži. Tako na primjer, genealogija znanja se sastoji iz dva različita korpusa znanja: prvo, iz drugačijih mišljenja i teorija koje se nisu etablirale niti su široko priznate i, drugo, iz lokalnih vjerovanja i shvatanja. Genealogija ne tvrdi da je istinitija od institucionalizovanog znanja, već samo da predstavlja nedostajući dio slagalice. Između nauke i znanja, između umjetnosti i znanja postoji jezik, ono *nešto* vanjsko što je kultura dopustila kao oblik komunikacije i time kao oblik koji je nužno povezan sa znanjem.

U tom smislu, iako smo svjesni postojanja ljudi oko sebe, o njima ne možemo ništa kazati osim ako ih ne označimo njihovom esencijom, odnosno rodom i specifičnom razlikom. Ali čim govorimo o suštini, mi definišemo, odnosno, nalazimo se u univerzumu jezika koji definiše. Imamo malo imena i malo definicija, pisao je Hjelemslev, za beskonačan broj pojedinačnih predmeta. Stoga, pribjegavanje univerzalnom ne predstavlja snagu misli, već *slabost govora*. Drama proizilazi iz činjenice što čovjek uvijek, u principu, govori uopšteno, dok su predmeti jedinstveni.

Mi živimo, paralelno, u dva svijeta (moglo bi se reći da konsenzus o tome imaju filozofija, prirodne, društvene i humanističke nauke) – svijetu fizičkih predmeta i prirodnih pojava, s jedne, i duhovnom svijetu, s druge strane. Ta dva svijeta ne moraju uvijek biti konzistentna (ovdje nije riječ o klasičnoj podvojenosti i dualizmu svijeta – tijelo/duh[6]), ali je nepobitna činjenica da ovaj drugi, duhovni svijet, počiva i funkcionira na principu znakova i simbola. Problem je u tome, što se *čovjek* ne može izravno suočiti sa pojavnom stvarnošću, ne može joj se pojaviti licem u lice a da joj pri tome ne odredi značenje. To su, u principu, kantovske stvari po sebi, granice naše spoznaje kojom ne možemo pericipirati stvari po sebi, ne možemo odvojiti objekt od subjekta.

Predmeti i pojave su obojene specifičnom bojom ljudskih strasti, ljubavi ili mržnje, straha ili nade itd. Teško da je postoji jači kontrast u „sveukupnosti života" nego između tog smjera našeg iskustva i ideala istine što ga je uvela nauka. S tim u vezi, Kant u *Kritici moći suđenja* opisuje osnovnu strukturu ljudskog intelekta. U karakteru čovjekove spoznaje je činjenica da je razumijevanje uslovljeno nužnošću oštrog

[6] Aristotel naučava, da bi neka tvar postala ovo ili ono, ona mora da se združi sa svojim oblikom, i samo tako može da bude stvar, može da bude biće.

razlikovanja između *stvarnog* i *mogućeg* postojanja stvari. Samo u čovjeku, u njegovom semiotičkom umu, nastaje problem mogućnosti. Razlika između stvarnosti i mogućnosti nije metafizička nego epistemiološka. Mogući svjetovi su svjetovi u (s) kojima živi čovjek modernog doba. Oni su konstruirani upravo na kantovskoj razlici između mogućeg i stvarnog. Zamišljena stvarnost, konstruirana i time realizirana[7] iz svoje mogućnosti, nije laž nego postojanje zasnovano na principu *intersubjektivnog vjerovanja.*

Intersubjektivno je nešto što postoji u okvirima komunikacijske mreže koja povezuje subjektivnu svijest mnogih ljudi. Novac i ljudska prava, nacije i države, na primjer, postoje u zajedničkom vjerovanju miliona ljudi, i nijedan pojedinac ne može ugroziti njihovo postojanje ukoliko ne bi promijenio svijest svih onih koji vjeruju u te iste zamišljene, moguće, i na kraju, realizovane svjetove. U tom sudaru *stvarnog* i *mogućeg*, koji u sebi krije različite realizovane i nerealizovane svjetove, kroz koje se krećemo uporno tražeći paradigmu dostojnu života čovjeka, umjetnost, za razliku od nauke, pokušava da „suprotstavi" ta dva svijeta jedan drugome vezujući svijet fikcije i pojavni svijet u neki (novi) svijet koji objedinjava oba prethodna. Uostalom, za razliku od historije koja pokušava da iznađe odgovor šta je nekada bilo, i nauke koja pokušava dati odgovor na pitanje šta će nekada biti, umjetnost nije nijedno od toga dvoga. Ona govori šta bi moglo biti.

Književni svjetovi su *mali svjetovi*, reći će Umberto Eco, jer ne grade maksimalno i potpuno stanje stvari, pa su u tom smislu pripovjedački svjetovi i *parazitski svjetovi* jer, ukoliko ih ne određuju neke drugačije osobine, podrazumijevamo da važe osobine koje postoje u stvarnom svijetu. „Čitalački ugovor", koji je čitalac sklopio sa pričom koju čita, zahtijeva od njega ne samo da pristane na svijet priče (u kojoj likovi mogu biti pola ljudi a pola životinje) nego i da iz pojavnog svijeta „posudi" sve one osobine za te iste likove, koje se u tekstu ne spominju. Pojavni svijet mora biti pozadina za bilo kakvu vjerovatnu-nevjerovatnu priču kako bi dobila svoj vjerovatni okvir.

Svijet romana se (kao izričiti proizvod različitih uticaja i veza između nauke, književnosti, historije, filozofije itd.), ne može identifikovati *linearnom manifestacijom*

[7] Razlika između *realiziranog* i *realnog* (koristim oba termina u tekstu ne kao čvrste već kao *termine-indikatore*) je u tome što prvi termin svoje svojstvo duguje vremenu, dakle, procesu, a drugi istovremenosti. Drugi pojam želim izbjeći gdje je to god moguće, jer se on najprije veže za ustrojstvo *pojavnog svijeta*, naspram svjetova *fikcije*, i trećeg pojma *svijeta* koji redovno objedinjuje oba prethodna. Mogući svjetovi, književnost i umjetnost ne poznaju pojam „realnog" na način kako se taj pojam ustalio na nivou svakodnevnice (činjenice bića i stvari pojavnog svijeta). Pojam *realnog*, kako je to poznato, između ostalog, šeta od epohe *realizma* prema realističkom prikazivanju u *modernizmu*, ali se isto tako prenosi i na onaj dio stvarnosti koji počiva na *intersubjektivnom vjerovanju* a ne odgovara činjenicama i faktima *pojavnog svijeta*. Na sličan način pravim distinkciju između *unutarnjeg* (duhovnost) i *unutrašnjeg* (naturalizam).

teksta. Ako je skup predstava o pojavnom svijetu njegova enciklopedija, potencijalno maksimalna i potpuna, onda se svjetovi romana *ugovaraju* kao produkti kulture. U tom smislu se Ivan Focht (1959: 112-134) bavio ontologijom umjetnosti, ispitujući je onaj specifični modus postojanja po kojem se umjetnost, kao biće, razlikuje od svih ostalih bića – stvarnih, imaginarnih i svjesnih. Pozivajući se na radove Maxa Bensea, Focht kaže da je umjetničko djelo dato u stvarnosti, sa stvarnošću, sa svojim materijalom – s glinom, tonovima, sa živim čovjekom, sa riječima, sa bojama – tako da je taj element stvarnosti njegov nosilac i medij u kojem se i preko kojeg se javlja. S druge strane, umjetnost iz stvarnosti transcendira, ona je sa stvarnošću data uz jednu drugu stvarnost, jer posredstvom stvarnosti (svog materijala) i uz pomoć stvarnosti (pojavnog svijeta) gradi sopstvenu stvarnost koja, bez obzira na uslove svog postanka, do tada nije nigdje drugo postojala – gradi svoje biće u formi *sastvarnosti*.

Po ovome, umjetnost je nužno upućena na pojavnu stvarnost time što mora da govori o stvarnosti (a stvarnost su i pojavni oblici i tekstovi stvarnosti) i što se prema pojavnoj stvarnosti odnosi, tako što neposredno iz nje uzima tematiku i što uvijek mora da je dekonstruira. Ali, dok govori o stvarnosti i dok je interpretira preobražavajući je, ona svoj govor/pismo pretvara u neku novu stvarnost za sebe koja do tada nigdje drugo nije postojala

Umjetnost živi, kao i nauka, od raspravljanja, eksperimenata, radoznalosti, raznovrsnosti pokušaja, izmjene gledišta i upoređivanja stanovišta. Ali, njena tajna, za razliku od nauke, krije se, između ostalog, u tome što strogi formalni zakoni, koji naizgled nemaju ničeg zajedničkog sa sadržajem, omogućavaju izražavanje stvari koje izmiče bilo kojem drugom obliku kazivanja, pa tako i naučnom. Odnos umjetničkog djela naspram *istine* je takav da se ono otvara naspram *nje* ukoliko je *istina*, u stvari, njen sadržaj. Samo umjetnost spoznaje *istinu* tako što je ona dio nje, sve druge discipline (naučne, filozofske, historijske) *istinu* uočavaju izvan samih sebe. Naukom se označava svijet tako što se zatvara u deduktivne sheme našeg razuma (iako induktivni metod preovladava u nauci[8]); pomoću umjetnosti označavamo sami sebe posmatrajući našu psihu kao odraz neuhvatljivog procesuiranja našega uma. Ideje (smrti, ljubavi, lijepog, ružnog itd.) u umjetnosti postaju stvarnost, pa ako nas ideje same po sebi ne mogu uzbuditi, stvarnost to sigurno može. To je zbog toga što umjetnost nikada nije bila kopija nego vjerovatnoća/mogućnost života.

[8] Danas je sasvim jasno da se skoro svaka teorija u nauci sukobljava sa određenim opservacijama, odnosno, teško je pronaći teoriju koja se savršeno podudara sa svim podacima. Uostalom, još uvijek stoji svojevrsni paradoks nauke (induktivnog naučnog mišljenja) koji je postavio filozof David Hume još u 18. stoljeću. On kaže, da tvrditi da je *indukcija* vrijedna povjerenja, jer je do sada dobro funkcionisala, predstavlja rasuđivanje na induktivan način. Takav argument ne bi mogao uticati na nekoga ko već ne vjeruje u indukciju.

Dobro smišljena priča nikada nije imala razloga da kopira život, dok s druge strane život je iz sve snage oduvijek nastojao da imitira dobro smišljenu priču.

Narativni oblik je, u tom smislu, posebna vrsta znanja. Moderni roman, kao reprezentativna vrsta naracije, propituje izvjesna mjerila koja su, unutar priče, transponovana iz naučnog, teološkog i socijalnog diskursa. Roman je, kako je to rekao još Georg Lukacs, *književni oblik odsutnosti* i to u dvostrukom smislu: junak romana niti ima svoje mjesto niti ima svoje vrijeme jer živi naizmjenično i u prošlosti i u budućnosti. Prostor romana je prostor psihologije koji je kroz fabulu ili događaje natopljen totalitetom vremena, pa je stoga moguće da se u njemu prikazuju različiti vremenski obrasci, bilo kroz njegovu unutarnju strukturu bilo kroz različite doživljaje junaka. U takvoj vremenskoj ravni čovjek se (ne) osjeća tvorcem svoje vlastite sudbine i njenim uzrokom, tako da svijest o trajanju ne pobuđuje ideju o atemporalnoj konačnoj veličini, nego je vezana za polje ljudskih (ne)mogućnosti. Međutim, razvoj fabule koji prati autonomni svijet romana nije njegova apsolutna karakteristika jer je uvijek, manje ili više, dio totaliteta jednog historijskog vremena (model kulture) koje se kao takvo prikazuje i u sebe uključuje, ili isključuje (uvijek su u nekom odnosu) individualne vremenite sudbine. Slaganje psihološkog (individualnog) i historijskog vremena ostvareno je u romanu fabulom koja je, kako je to rekao Milivoj Solar, „kao i pri-povijest uvijek i povijest." Stvarnost je u romanu, bez obzira na to da li se prezentuje u prošlosti, budućnosti ili sadašnjosti, neprekidno trajanje, nastajanje i tok vremena. Čak i kada je u pitanju postupak fragmentiranja, roman uvijek dočarava ukupnost života. I on, kao i uostalom život u vremenu, može imati svoje dijelove, ali te dijelove u romanu doživljavamo u njegovoj cijelovitosti, kao totalitet svega što traje.

Priča je, dakle, ta koja daje besmrtni smisao prolaznosti stvari. Njen zadatak je da u modifikovanom vremenu svede stvarnost na jednu tačku, jer vrijeme, kako to kaže Paul Ricoeur (Riker 1987: 334), postaje ljudsko u onoj mjeri koliko je artikulisano na jedan narativan način, a sama priča dobiva svoje značenje kada postane uslov vremenskog postojanja. U svim „velikim pričama" čovjek je oduvijek težio nekom poretku u kome će *dobro* i *zlo* biti odvojeno i time jasno pozicionirano. Bog i đavo su oduvijek bili personifikacije čovjekove iskonske želje da sudi prije nego što razumije. Na toj želji, između ostalog, utemeljen je svaki oblik ideologije. Ona svoje izmirenje s čovjekom pronalazi na onoj liniji prevoda jezika ljudskog relativizma u dogmatski diskurs u kojem uvijek neko mora govoriti istinu, a drugi lagati. To je vjekovna ljudska nesposobnost da se gleda mimo nekog vrhovnog suda. Roman je sve suprotno. On svojim žanrovskim postankom odbacuje mišljenje zasnovano na

binarnim opozicijama. Zahtjev romaneskne riječi nije da sudi, nego da razumije. U tom smislu, saznanje je jedini moral romana.

6. KRIZA MODERNE

Ispostavit će se: nijedna naučna revolucija nije bila revolucija znanja nego su, u stvari, bile, revolucije neznanja. Čini se da je, nakon prosvjetiteljstva, najveće otkriće to da ljudi ne znaju odgovore na najvažnija pitanja (npr. nestalnost ljudske prirode, gdje je početak, šta je vrijeme koje nas obilježava). Shodno tome, povijest je zabilježila dvije krize naučnog načina mišljenja koje su bile posljedica upravo „viška znanja" koje je, očito, vodilo neznanju.

6.1. Manirizam

Prva kriza se dešava u osvit renesanse, s periodom koji danas poznajemo kao *manirizam*. Za razliku od ustaljene periodizacije epoha u povijesti, danas je, sa stanovišta umjetnosti i književnosti, sasvim jasno da su se maniri (načini lijepog ponašanja) još u renesansi okrenuli u svoju suprotnost – manirizme – i takvi se, na neki čudan način, prošetali kroz sve tri epohe tog perioda (i renesansu, i sam manirizam, i barok). Odnosno, slobodni pojedinac je, skupa sa ekspanzijom nauke u tom periodu, paralelno živio drugu stranu medalje renesansnog slavljenja života – velika otkrića u području nauke, u tom periodu, naprosto su proizvela sumnju u svim segmentima o položaju *čovjeka* u Svijetu koju je imao od stare Grčke, pa preko perioda srednjeg vijeka do renesanse.

Dešava se, dakle, paradoks da višak saznanja (Kopernikova revolucija) koje pomjera čovjeka iz središta univerzuma, gdje bio proteklih 1.400 godina, i spušta ga na marginu kosmosa, proizvodi krizu istog tog znanja. Različite političke krize, revolucije, ratovi, bolesti – sve se ujedinilo da utvrdi novo otkriće: kosmos nije stvoren po ljudskoj mjeri, čovjek niti je njegov tvorac, niti mu je gospodar. Seizmograf tih kriza bila je umjetnost.

Moglo bi se reći da je jedno od obilježja tog perioda sjajna Direrova slika *Melanholija*, u kojoj se melanholični temparament udružuje sa geometrijom. Kao da

[4] „Pridjevom *moderan* obično se označava raskid sa prošlim, arhaičnim oblicima života i modelima integracije i tradicije te ubrzavanje, progres i revolucija." (Latur 2010:25)

se čitava epoha odvaja od predstave harmonijskog i spokojnog prikaza Euklidove geometrije antičke Grčke i srednjovjekovne kulture. U umjetnosti dolazi do „izvrtanja" figura, naročito u obliku slova S, koje se više ne upisuju u geometrijske krugove ili kvadrate, kao što je to bilo u Grčkoj (tetraksyis[9]), već se kod recipijenta prizivaju jezičke igre. Tako ideja *lijepog*, koja kod Platona nije bila odvojena od ideje *dobrog*, sada je potpuno lišena klasičnog kanona i pokazuje se kao neki vid slučajnosti, neočekivanosti i ironije (npr. u slikama Watera Arcimbolda). To je potpuno odbacivanje binarnosti u mišljenu koje ukida neprevaziđene povijesne razlike između proporcije i disproporcije, između lijepog i ružnog, i najzad između istinitog i lažnog.

U književnosti, krizu tek nastalog *modernog doba* osjeća veliki Shakespeare. Epoha renesanse koja je proklamovala ideju slobode, u odnosu na period srednjeg vijeka – slobodan čovjek u slobodnom svijetu – može se poistovjetiti sa Rabelaisovom rečenicom iz romana *Gargantua* i *Pantagruel: ″*Radi šta hoćeš*″*. Shakespeare piše prvu dramu u povijesti svjetske književnosti koja u radnji nema motivaran zločin (bez obzira na silnu kritičku literaturu o ovoj drami gdje se pokušava pronaći motivacija za zlo). Jago, *radi šta hoće*, i ubija Otela, jer je naprosto zao. Renesansa je digla „ustanak" protiv nužnosti i protiv samovolje priviđenja i utvrdila slobodu ličnosti, što se neizbježno, na kraju, okrenulo u samo neku drugu vrstu samovolje kojom sada vlada, ne „kraljevstvo pravde" nego nestalni pojedinac.

6.2. Kriza u 20. stoljeću

Druga kriza se dešava u 20. stoljeću (periodu ekspanzije nauke i tehnologije[10]), za koje će se ispostaviti da će biti stoljeće užasa. Nakon dva svjetska rata, i ratova

[9] Tetraktys je najvažnija simbolička figura pitagorejaca kojom se može obilježiti ideja proporcije i harmonije od stare Grčke do renesanse (cjelovitost svijeta). U njoj je objedinjen mikro (čovjek) i makrosvijet (svemir), jer se u uzornoj mjeri sažima svođenje numeričkog na prostorno, artimetičkog na geometrijsko. Svaku stranu ovog trougla čine četiri tačke u čijem je središte samo jedna tačka, jedinica, iz koje se izvode svi drugi brojevi. Tako broj četiri postaje oličenje snage, pravde, postojnosti: trougao sastavljen od tri niza od po četiri broja jeste i ostaje simbol savršene jednakosti. Kada se tačke koje obrazuje trougao saberu dobije se broj deset, a uz pomoć deset osnovnih brojeva moguće je izraziti sve ostale brojeve. Ako je broj suština univerzuma, u tetractysu sadržana je cjelokupna mudrost svijeta, svi brojevi i sve moguće računarske radnje. Ako se, onda, brojevi utvrđuju prema modelu tetractysa, širenjem osnove trougla, dobijaju se numerički nizovi u kojima se smjenjuju parni brojevi (simbol beskonačnosti) i neparni brojevi (simbol konačnosti).

[10] Početak 20. stoljeća donosi dva revolucionarna otkrića u području fizike koja će upotpunosti poljuljati povjerenje u Newtonovu sliku svijeta: teoriju relativiteta i kvantnu mehaniku. U istom stoljeću doći će do još jedne revolucije, ali ovaj put u biologiji, koja će biti ravna onoj Darwinovoj iz 1859. *o Porijeklu vrsta i* evoluciji. Bila je to pojava molekularne biologije, a posebno genetike – otkrivanje strukture DNK (Watson i Crik) i objašnjenje kako se genetske informacije mogu kopirati iz jedne ćelije u drugu.

koji su bjesnili diljem planete, počinju razna preispitivanja koja je pretrpio moderni svijet.

Oslanjajući se na tradiciju Descartesa[11], a potom Newtonovog determinizma (po kome su priroda i prirodne pojave podložni vječnim i nepromjenjivim zakonima), nauka je princip *kauzalnosti* uvažila kao univerzalni obrazac naučnog mišljenja u 19. stoljeća. Štaviše, usvojila je takvo shvatanje svijeta kome osnovno obilježje daju zakoni nauke, a koji počivaju na uvjerenju da su determinizam i strogi uzročno-posljedični odnosi u osnovi svakog ljudskog postupka. Primjenjujući metod eksperimentalnih nauka na domen etičkih i estetskih vrijednosti, pozitivizam je vjerovao da može objasniti ljudsku prirodu i njena svojstva kao i svaku drugu prirodnu i fizičku pojavu.

Međutim, ideju i princip kauzalnosti opvrgla su naučna dostignuća moderne fizike krajem 19. i početkom 20 st. Materija, naime, jeste homogena, ali ona može postojati u različitim vidovima, od kojih su jedni stalni, a drugi nestalni i promjenljivi. Otkrića elementarnih čestica, odnosno odbacivanje shvatanja o nedjeljivosti atoma, teorija relativnosti, otkriće kvantne mehanike o diskontinuitetu energije upućivala su na otvaranje nove naučne vizije svijeta koja se ne oslanja na princip kauzalnosti. „Hoćemo vječno da budemo neophodni“, pisao je u tom duhu Jackues Monod: „...neizbježni, uređeni. Sve religije, skoro sve filozofije pa čak i djelimično nauka, svjedoče o neumornom, junačkom naporu čovječanstva koje očajnički poriče sopstvenu neizvjesnost“ (Mono 1983: 70).

U krajnjem slučaju, fizika (Heisenbergovo načelo neodređenosti) nas upozorava da moramo, ma koliko na to bili spremni ili ne (s obzirom na naša uvjerenja), računati sa kategorijom slučaja. Kauzalnost, odnos uzroka i posljedica je osnovni princip naučnog mišljenja još od Aristotela, a svoj status primarnosti učvrstio je u pozitivizmu. Međutim, kibernetika, biologija, genetika i druge naučne discipline, već odavno računaju sa kontingencijom kao mogućnošću određenja i objašnjenja određenih pojava. Kauzalnošću se, u izvjesnom smislu, mogu objasniti kasnija zbivanja ranijim, ali nikada se ne može objasniti početak. Iako smo vrlo često u prilikama da poznajemo prethodne događaje, ipak, bez obzira na povezanost uzroka i posljedica, ne možemo reći da ih poznajemo tačno. Na taj način kvantna teorija raščišćava sa idejom o objektivnom opisu prirode. U odnosu na klasičnu klasifikaciju

[11] Descartesov princip kauzalnosti može se sažeti na sljedeći način („Praktična i jasana pravila upravljanja duhom u istraživanju istine“): Saznati, znači, saznati preko uzroka. Pa tako, ako postoji kretanje od A do B, ne može biti u isto vrijeme od B do A. Načelo identičnosti kaže da je A = A. Načelo neprotivrječnosti kaže da je nemoguće da nešto bude A a da u isto vrijeme ne bude A, i načelo isključenja trećeg kaže da je A ili istinito ili lažno.

koja je oduvijek podrazumijevala skupove objekata, danas možemo govoriti samo o različitim skupovima veza. Ta, u najmanju ruku, neobičnost koja nam dolazi sa načelom neodređenosti jasno pokazuje koliko je svijet izgrađen na principima koje logika uopšte ne poznaje. Logika nije i ne mora biti ni u kakvoj tajnoj vezi sa naučnim načinom mišljenja. One, logika i nauka, svoj sklad pronalaze naknadno. Kriminalistika a dobrim dijelom i medicina zasnivaju se na abduktivnom načinu mišljenja. Po tome, one su u pojedinim svojim dijelovima (istraživanje i dijagnostika) praktična primjena „zbroja po prikazima" (traženje mogućeg rješenja uzimajući u obzir nekoliko ponuđenih).

Dakle, odnos *moderne* i *modernizma* će se nužno preispitivati kroz odnos polariteta „prisutnog" i „odsutnog". Taj binarni kod je dobro poznat „istočnom načinu mišljenja", posebno etabliran u budističkoj filozofiji (jin/jang; praznina/punina) dok će u evropskoj misli dobiti svoju punu primjenu u i nakon Saussureove lingvistike. Od Descartesa pa preko prosvjetiteljske misli, identitet zapadnoevropskog čovjeka čvrsto je utemeljen u feneomenima „prisutnosti", „punine", „cjeline" i jedne neprikosnovene istine koja se razumom može *otkriti*.

6.3. Biti tu, s drugim

Umberto Eco je sugerisao da je problem bića najmanje „prirodan" od svih drugih problema – to je problem koji sebi zdrav razum nikada ne bi trebao da postavlja. Zašto *postoji* nešto a ne *ništa*? To je ono što se podrazumijeva pod riječju *biće*: Nešto, što *jest*. Zašto bi semiotika trebala da razmatra ovo *nešto*? Zbog toga što se koriste znakovi da bi se ukazalo na to nešto; sve što je *nešto*, navodi nas da proizvodimo znakove. Sama činjenica da sebi možemo postavljati pitanja, znači da je bitak preduslov za postavljanje bilo kakvog pitanja. Dakle, „biće postoji", potcrtava Eco, „zato što sebi može da postavi pitanje o biću, i to postojanje dolazi prije bilo kojeg drugog pitanja, i prije svakog odgovora i prije svake definicije". (Eco 2000: 25) Ovim tezama Eco nas vraća Aristotelu koji je ukazivao na polisemičnost bića: iskazuje se kao akcidentno, kao istinito, pa analogno tome može biti istinita ili lažna tvrdnja da je čovjek bijel ili da je čovjek životinja; zatim kao potencionalnost i čin, pa prema tome, ako nije, na primjer, istina da je neki zdrav čovjek bolestan, onda se on može razboljeti, i, najzad, biće se iskazuje kao supstanca.

Svaki iskaz o onome što jeste i o onome što bi moglo da bude, uvijek podrazumijeva jednu tačku gledišta, jedan ugao posmatranja, koja kao takva doprinosi

reviziji svake prethodne tačke posmatranja. Koristimo znakove kao izraze kojim saopštavamo određene sadržaje koji se na taj način izdvajaju i organizuju na različite načine u različitim kulturama i jezicima. Iz toga proizilazi da na koji god način se govori, biće je nešto što se iskazuje riječima. Činjenica da se nalazi u carstvu znakova je ono što ga, u stvari, čini višeznačnim. Biće *jeste* posljedica jezika, i u momentu kada dospije do nas, izaziva različita tumačenja. „U trenutku", kaže Eco, „kada možemo o njemu da govorimo, ono je već protumačeno. A to da biće *jeste* treba i *reći*, a ne samo *misliti*" (Eco 2000: 28).

Stoga, jedina mogućnost da se govori o biću jeste kroz pjesnikovanje, kako su to još mnogo ranije utvrdili Nietzsche i Heidegger. *Nisu pjesnici ti koji su pobijedili, nego su filozofi ti koji su se predali*. Pjesnici govore o onome što je inače nesaznajno i što je vrlo teško razumljivo sa stanovišta linearne manifestacije teksta, jer *ono o čemu se ne može govoriti o tome treba šutjeti.* To je *govor tišine* koji odašilju tekstovi iz različitih perspektiva – shodno tome ko ih čita. Poruka se krije unutar strukture, unutar dvosmislenosti jezika koje su pjesnici svjesni, pa pokušavaju da tu dvosmislenost iskoriste kako bi iz nje proistekao ne višak bića, nego, kako to Eco sugeriše, *višak tumačenja*.

Time se nužno problematizuje i fenomen početka i mogućnost uspostavljanja bilo kakve hijerarhije u svijetu. "Zašto postoji bitak a ne ništa"? Za Heideggera je boljka metafizike to što je ona stalno obuzeta bićem, ali ne i njegovom osnovom, to jest bitkom, istinitošću bitka. Ispitujući bitak kao takav, metafizika je izbjegavala da se obrati biću kao biću. „Metafizika", reći će Heidegger, „ne dovodi bitak samo do riječi, jer ne promišlja bitak u njegovoj istini, niti istinu kao neprikosnovenost, niti ovu u njenoj biti. Bit istine pojavljuje se u metafizici uvijek samo već u potonjem obliku iskaza i spoznaje." (Heidegger 1996: 88) Ona se nije usredsredila na svoju osnovu: napravila je od nedokučivosti bića sastavni dio svoje sudbine. Obraćala se totalitetu bitka vjerujući da govori o bitku kao takvom, bavila se bitkom kao bitkom, dok se biće manifestovalo samo u *Daseinu* i *kroz Dasein*. Stoga se može govoriti o biću samo u odnosu na nas koji smo bačeni u ovaj svijet. Promišljati biće kao biće (razmišljati o istinitosti bića kao o temelju metafizike) znači napustiti metafiziku. Problem bića i njegovo otkrivanje nije problem metafizike kao nauke o biću, već predstavlja centralni problem postojanja.

To je radikalna temporalizacija bitka. O bitku se, dakle, o onome po čemu *jest* sve što *jest,* ne može misliti kao o *prisutnosti*, već kao nečem što je iščezlo, minulo, *odustno*. Bitak je supstantivirani infinitiv glagola *biti*. Kao takav, ne označava nikakvo prisustvo bića u cjelini. Po tome on je naprosto neograničen, neodređen i nesadržajan.

Lišen svakog sadržaja, bitak je u stvari *praznina*. A *praznina* i *ništa*, nisu jedno te isto. Praznina je nešto između materije i ništavila, a ne sudjeluje ni u jednom ni u drugom. Od ništavila je odvaja dimenzija, a od materije mirovanje. Praznina je kao vrijeme. I vrijeme nema bića, jer budućnost još nije, prošlost više nije, a sadašnjost neprestano protiče. Prostor i vrijeme nisu ni tijelo ni duh, oni su nematerijalni, ali to ne znači da nisu stvarni. Nisu akcident i nisu supstanca, a postojali bi i nakon uništenja svake supstance. Nepreinačivi su i nepromjenljivi, šta god da se unutra stavi. A ipak i o vremenu, kao i o praznini, govorimo kao da posjeduje biće jer i samo prolaženje je nešto. *Vrijeme jest i gotovo. Prostor jest i gotovo. I praznina jest i gotovo*.

M. Faucault je pisao da je „glagol neophodan uvjet svakog diskursa i tamo gdje on makar virtualno ne postoji, nije moguće reći da postoji jezik (...) ...*glagol* tvrditi upućuje da je diskurs u kojem je ta riječ upotrijebljena diskurs čovjeka koji ne samo da zamišlja imenice, već o njima i sudi“ (Faucault 2002: 113-114). Stoga se svi glagoli svode, u stvari, na jedan glagol koji potvrđuje da ovo ili ono *jeste* nešto: *biti*. Eco će u knjizi *Kant i kljunar* na vrlo uvjerljiv način pokazati da ni jedna semantička studija nije dala zadovoljavajuću analizu glagola *biti*, a koji se u svakodnevnom govoru tako obilato koristi. Definicija bitka nije moguća, jer definicija pretpostavlja viši rodni pojam, u ovom slučaju da to *jeste* već nekako poznato. Što znači da mora biti definisano sāmo to *jeste* i tako u definiciji upotrijebiti riječ koju treba definirati.

Budizam ima vrlo jasnu sliku svemira koja veoma podsjeća na modernu „Teoriju struna“ (svemir se posmatra kao međudjelovanje energije, vibracija koje obrazuju cjelinu i sveukupni poredak). Budistička slika univerzuma počiva na mreži dijamanata, koji se ogledaju jedni u drugima, u beskonačnom nizu uzajamnih refleksija. Svaki dijamant je događaj. Da bi bio potpun, mora se ogledati u svim ostalim i tako steći međuzavisnost u cjelovitosti i pojedinačnosti. Važnost jednog događaja naspram drugog ili važnost događaja-dijamanta naspram mreže koja ih povezuje, briše se u korist uzajamnosti refleksije svakog događaja ponaosob.

To bi značilo da je sve unutar ciklusa života uslovljeno nečim drugim. Postoji način na koji stvari postoje, redovno stanje stvari, a te su stvari postale ovisne od nečega. Ovisno nastajanje ne tvrdi da ništa ne postoji, nego da je način na koji stvari postoje različit i od postojanja. To je srednji put između postojanja i nepostojanja. To ne znači da budizam poriče ljudska jestva, nego poriče da bilo šta postoji neovisno, a što opet, u krajnjem slučaju, znači da je bitak sam po sebi nešto *prazno*.

Jevrejski misticizam, odnosno, kabala kao ezoterična nauka koja se bavi proučavanjem Tore, ima vrlo slične postavke o poretku u univerzumu kao i budizam. Ideja je vezana za pojam ‘En Sof, koji označava onu zonu božanskog smještenu iznad

svake misaone kontemplacije, što znači i iznad same božanske Misli. Riječ je ispočetka bila korištena u svom pridjevskom obliku i njen preobražaj u imenicu je dokaz nemogućnosti da se pojmi apsolutna suština Boga po sebi. 'En Sof označava, ustvari, Bes-kraj, i po definiciji je neizreciv. Kabala, na osnovu toga, naučava da Bog nije ono što mi mislimo da jeste. Bog nije stvar, biće, imenica. Jednostavno, ne postoji na način kako smo navikli da definišemo bilo koji oblik egzistencije, jer je izvan vremena i prostora. Zbog toga se o Bogu treba misliti na način procesa, a ne na način bića. Od imenice treba napraviti glagol – „bogovati", kako je to predložio Hrvoje Batinić u svom ogledu *Theologija Atheistica*, prevodeći termin Davida A. Copera, God-ing (Batinić 2007).

6.4. Znak, jezik i (post)moderna

U pitanju je, dakle, kritika kartezijanskog poimanja jedinstvenog subjekta kojeg više ne odlikuje jedinstvena svijest nego je strukturiran jezikom. Zbog toga nije čudno što su nauka i istina, u jednom trenutku, došle u okrilje jezika na područje preispitivanja. Moderna semiotika, utemeljena radovima Saussurea, a kasnije Derride, Eca itd., odvojila je *znak* od stvari upučujući na značenje izvedeno procesom reprezentacije koja nikada ne zavisi od jednostavnog izvora. Znak kao cjelina, uvijek u sebi nosi jednu nepotpunost. Dio znaka koji može da postane čulan (oznaka), uvijek je usmjeren na onaj dio znaka koji je *odsutan* (označeno), a samo značenje se ostvaruje kada se potencionalno odsutna oznaka ostvari kao čulno prisutna i time razotkrije svoju nepotpunost koju mora da upotpuni odsutnim, doživljeno označenim. Dakle, značenje znaka nije u njegovoj strukturi, nego u razlici koja ga djeli od drugih znakova u sistemu. Značenje je diferencijalno, a ne referencijalno. Zbog toga je Saussure sam jezik definirao kao sistem *čistih razlika*. Znaci, u stvari, nisu nikada posve ni prisutni ni odsutni. Odsutni znaci su svojim tragovima prirutni u prisutnim, i među njima se odvija učinak vremenskog odlaganja, odgode značenja. U tom smislu, ni kontekst nije aprioran tekstu, iako se samo iz njega može rekonstruisati, ali ni tekst nije aprioran kontekstu, iako mu tekst duguje svoje ″konačno″ značenje. Tekst se, deridijanski rečeno, ne miri ni sa jednim kontekstom kao svojom konačnom istinom, nego poseže za kontekstom koji je odsutan (uvijek se može zamisliti još jedan okvir konteksta).

I sada, ako govorimo o svijetu koji se vlada kao govor, to znači da smo otvorili stari problem u novom kontekstu o nepostojanosti stabilnosti znaka, problem značenja

i njegove referentnosti. Znak se sada pojavljuje kao prividna cjelina, odnosno, izgubljeno jedinstvo i odustnost koja se može rekonstruisati samo polazeći od prisustva dijela znaka (oznaka) jer joj trajno nedostaje drugi dio (označeno) koji se više ne može nadoknaditi. Zbog toga se *kriza moderne*, nazvana *postmodernom*, etablira kroz utemeljena o izgubljenoj vrijednosti jedinstva (cjeline, totaliteta). Čitana na ovaj način, *postmoderna* (ma šta da je) ne može upućivati ni na kakvu stvar, nego samo na riječi koje su se razišle sa stvarima i koje su samo postale slučaj za neke druge riječi. Zbog toga *postmoderno* nije moglo biti (post)moderno za jedno doba (nije se moglo etablirati kao –izam). Ono je postalo stanje duha duboko uključeno u sam pojam *modernosti*, u samu sadašnjost koju nikako nije moglo prevladati, preboljeti, anticipirati za budućnost nego je, nažalost, *samo* upisalo svoje *stanje*.

Kriza moderne dolazi iz jednog prostog paradoksa: ona je bez sumnje, s jedne strane, proizvod napretka nauke (Lyiotar), ali taj napredak, ma šta on predstavljao, s druge strane, pretpostavlja sumnju u taj isti napredak. Samo Lyotarevo određenje postmodernizma se može svesti na: 1) nepovjerenje u zastarjele velike priče, poput one o neprekidnom napretku i progresiji znanja; 2) kriza filozofije metafizike: filozofija se izvlači iz pozicije opravdavanja napretka; 3) uloga filozofije se definiše kao osjetljivost za razlike; 4) oblast nesamjerljivog – postmoderno je nesvodljivo na moderno, iako njemu duguje svoje porijeklo.

Tu krizu su u filozofiji, prije Lyotara, naznačili i opisivali Husserl i Heidegger, da bi Habermas rekao da je moderna nedovršen projekt, jer je naprosto otvoren i neiscrpan, i umjesto zamjene s nečim drugim uputnije ga je razraditi a ne razgraditi. Sve ove primjedbe imale su zajedničku osnovu: moderno se prevazilazi ili napreduje samo kao moderno, odnosno kao modernije; pa se u tom smislu ono ne može zatvoriti niti iscrpiti. Jer, momenat poslije modernosti sebe uvijek saopćava kao moderno. Postmodernizam je po ovome samo i uvijek samo još jedan modernizam. U tom smislu, jedan od paradoksa postmodernista je u tome što uspostavljajući tezu da je čovječanstvo došlo u neki trenutak koji je poslije moderene, znači da su prihvatili ono što je kritikovano – samu ideju napretka i prevazilaženja.[12]

Ma koliki bili sporovi oko samog pojma *postmoderno, treba se* potražiti neka minimalna saglasnost da je postmoderno različito od modernog. Prefiks post je trebao da naglasi vrijednost te razlike. Međutim, ukoliko je za moderno ključni antonim *klasično* i *tradicionalno*, postmoderno je imalo problem da uspostavi sebe kao

[12] Naravno da je posebna tema, koja nije dio ove studije, priča o mnoštvu pravaca unutar same postmoderne koja uključuju tako različite i protivrječne mislioce kao što su: Lyotar, Derrida, Jameson, Baudrillard, Epstein, Eco itd.

antonim modernom: kad god bi došlo do takvog pokušaja, ispostavljalo se da se i moderno tada određuje kao tradicionalno, pa se zapravo ponavlja kontradikcija koju je modernost uzimala kao svoj princip identifikacije.

Danas, kada se postmoderna u filozofiji i umjetnosti uveliko prevazilazi, a u svakodnevnom životu živimo ostatke njenog stanja (stanje fragmentacije, stanje vizuelne kulture i njenih simulakruma, moć medija, zamjena suštine i privida, stanje dojma kao centralnog fenomena moći, konzumerizma, ukidanje granica između popularne masovne i visoke kulture, stanje univerzitetske bolonje i akademske politizacije, dominacije komercijalnih televizija i interneta itd.), može se reći da je pojava samih postmodernista ojačalo stanje krize, koju su, paradoksalno, dijelom i dijagnosticirali, pa su na kraju izgubili ulogu da budu vjerodostojni kritičari te iste krize. To znači, da se postmoderna (kao kulturna inicijativa) nije trebala pojaviti kao pozicija, nego kao instrument kritike, koji se trebao odbaciti onog trenutka kad se ukazala prijetnja da bi od oruđa mogla (postmoderna i njen instrumentarij) postati oružjem. (Naravno, pitanje je: ko je taj, ili što je to, ko je trebao da donese odluku da se nešto odbaci ili prihvati?) Nažalost, upravo se desilo suprotno. Ono što je poslužilo kao metodologija za dijagnozu, postalo je stanje. Kriza moderne je produbljena na način da je priča o *razlikama* (ponajbolje što je donijela postmoderna u moderni svijet) izvojevala samo još jednu „veliku priču" koja je porodila stvarnost koja očajno uporno imitira tu istu priču i to sada, u obliku slike, a ne riječi.

Postajući svjesna same sebe, postmoderna je, paradoksalno, tako postala samo još jedna velika priča u nizu drugih velikih priča koje je željela preboljeti. Ako je posmatramo kao pravac[13] (a ne kao period), i dodijelimo joj –izam, onda bi *postmoderna* mogla odgovarati činjenici da prethodi *modernom*. To znači, da bi nešto bilo moderno, mora najprije postati postmoderno, odnosno avangardno. Ako se *moderno*, da bi se legitimiralo kao moderno, suprotstavlja onome što je klasično, onda se ono nužno mora, u toj svojoj legitimizaciji, suprotstaviti i *avangardnom*, onome što je i odviše novo, što još nije doživjelo da bude prihvaćeno od strane neke socijalne zajednice kao *moderno* – pa je, kao takvo, prethodnica samom *modernom*. U tom slučaju, *postmodernizam* možemo posmatrati samo kao još jedan pravac u općem kretanju modernog. Ono je naprosto *moderna* pojava koja, poput nekih ranijih

[13] Ako *postmodernizam* prihvatimo kao jedan od pravaca *modernizma*, kao što su to bili, na primjer, *simbolizam* ili *futurizam*, postavlja se pitanje, da li je *postmodernizam* kao pravac evoluirao u književno-umjetničku epohu i tako došao kao nešto što je poslije *modernizma*!? Ako jeste, šta je onda, s obzirom na njegovo preboljavanje u književnosti i u umjetnosti, došlo nakon njega, i šta je i kako nazvati to što je sada (nova osjećajnost, savremenost itd.)!? Vidjeti više o tim dihotomijama u knjigama (navedeno u litaraturi): *Poetika postmoderne* (Linda Hutcheon), *Postmodernizam* (Mihajl Epštajn), *Naša postmoderna moderna* (Volfgang Velš) itd.

pojava, uvijek ima svoje prethodnike i svoje potonje, i u kome je u jednom trenutku imalo ulogu najmodernijeg. To znači da je *modernost* vremenite naravi, jer je neprikosnoveno i sadašnjost i diskurs *sadašnjosti* koji se da pomicati po osi povijesti.

To „najmodernije" je uspjelo upisati svoje stanje u socijalnu sliku svijeta, i to upravo slikom – *simulakrumom*[14]. Ako se oznaka i označeno sve više međusobno distanciraju, kako je već rečeno, a nije u pitanju književnost, nego pojavna stvarnost, to znači da slika stvarnosti – internet, mediji, televizija – postaje sama stvanost koja predstavlja samu sebe. To je svijet koji je ubio Boga na nebu, ali je stvorio novog na zemlji – Kapital. Ako je Bog mrtav, i ako su s njime ubijene i sve druge vrste iluzije, jedino što je preostalo čovjeku je gola, nepodnošljiva stvarnost slobodnog tržišta i medija. To znači da je stvarnost sada povlastica onoga što je u sebi identično. Ako odsutno više ne postoji, i ako se sve legitimira u prisustvu (što je suprotno prirodi jezika), to samo znači da ništa više nije doista stvarno, i da je život otišao negdje drugdje. Onaj iskonski bitak svijeta pohranjen u jeziku bio je najzad raspršen. „Nema više ničega u našem znanju i razmišljanju što bi nas sada podsjećalo na sjećanje na taj bitak. Ništa više, osim možda književnosti. Na neki način možemo reći da književnost kakva je stvorena, i označena kao takva, na pragu modernog doba iskazuje ponovnu pojavu, tamo gdje se to nije očekivalo, života bitka jezika." (Foucault 2002: 62)

No, pitanje svih pitanja je da li je taj instrumentarij, koji je porodio *postmoderno stanje*, ipak funkcionalan u književnosti postmoderne, odnosno, da li se pojavljuje kao uspješna dijagnoza i „funkcionalna" vrsta poetike (autoreferencijalnost, ironija), s kojom se demaskira slike moderne (jedinstveno shvaćanje historije, cjelovitosti svijeta, subjekta usredsređenog u sebe), ili je, ipak, njen roman samo postao plošna slika njenog *stanja* u kome živimo? Da li je „historiografska metafikcija", ustvari, samo vrijedna reprodukcija *stanja postmoderne i liberalnog kapitalizma* s kojim ta sredstva i instrumentarij postaju njihova vrijednost, ili su ipak nešto više od toga: neka ozbiljna igra[15] s kojom se preispituje svijet u kojem je istina (historijska, metafizička ili naučna) oduvijek sumnjivo bila jedna i neprikosnovena!?

[14] Jean Baudrillard u svojoj teoriji o *simulakrumu* govori o četiri faze slike: a) slika reflektira osnovnu stvarnost, b) maskira i izopačuje pojavnu stvarnost, c) slika maskira odsustvo pojavne stvanosti, d) i najzad, ona nema više nikakve veze sa bilo kojom stvarnosti, već postaje njen puki simulakrum. Vidi više o tome u knjizi *Simbolička razmena i smrt*; Žan Bodrijar.

[15] Više o odnosu *igre* i *postmoderne* vidjeti u knjizi *Igram se, dakle postojim;* Sanja Šoštarić: Sarajevo: Samouprava, 2017.

7. KRIZA MODERNE U MODERNIZMU

7.1. Oko između stvarnosti i fikcije

Ono što danas zovemo modernizmom svoj put u slikarstvu počinje otklonom prema novom izumu – fotografiji. Na sličan način na koji je u periodu manirizma u umjetnosti izvršen zaokret u odnosu na postulate baštinjene grčkom kulturom i renesansom, modernizam raskida sa klasičnom umjetnošću (ali i sa postulatima *moderne*) i svim onim što se moglo nazvati realističkim prikazivanjem (doslovnom mimezom prirode i stvari).

Pišući o prelasku sa klasične na „modernu" umjetnost Ivan Focht kaže da se umjetnost više ne pojavljuje kao iluzija, „slatka i varljiva priča o stavrnosti" (Focht 1959: 117), ona sama jeste sada stvarnost. Modernizam teži da otkrije suštinu koju priroda i pojavnost skrivaju, koja pod hrpom podataka slučajnosti i svakodnevnosti prebiva očekujući svoje biće, biće njom natopljeno i prožeto. Svojim trenutkom apstarhiranja, modernizam se približio nauci, odnosno, kritičkom i analitičkom odnosu prema svijetu, napuštajući olako stečeno povjerenje prema njemu.

Godina 1907. uzima se kao godina u kojoj je prikazana pr(a)va slika modernizma u umjetnosti – Picassove *Gospođice iz Avinjona*. Ukratko, u odnosu na klasičnu umjetnost, Picasso je donio pojednostavljivanje geometrije, višestruka istodobna gledišta, međusobno spojene pokrete, sintezu prostora i lika, a uzor je pronađen u afričkoj maski i egipatskom slikarstvu. Kao takva, slika je ispunila očekivanja svoga autora – bila je šok i „uvreda" za kartezijansku misao.

Međutim, Paul Césanne je već bio taj koji je, godinu dana ranije, u potpunosti preinačio ono što se zvalo „realističkim" u umjetnosti i u svoje slike uključio složeni čin kontemplacije koju kartezijanska misao nije poznavala: u povijest slikarstva uveo je nepouzdanost ljudske percpecije. Njegove slike, kantovski, raskidaju svaki odnos sa trenutkom u vremenu koje donosi umjetnost fotografije. Za razliku od zaustavljenog, iz stvarnosti istrgnutog trenutka, Césanne svoje slike vraća vremenu, odnosno, statični prostor platna pretvara u dinamičku predstavu koja sugeriše tri dimenzije prostora a u koju je inkorporirana i četvrta – vrijeme. To vrijeme nije „vanjsko vrijeme" kada ogledalo „posmatra" pojavnu stvarnost kroz suhoparni prolazak sadašnjosti u prošlost ili anticipaciju sadašnjosti za neku budućnost. To vrijeme je vrijeme ljudske percepcije, koja govori o složenosti ljudskog uma u procesuiranju pojavne stvarnosti koja se sada pojavljuje kroz fragmentarnost a ne kao cjelina.

Césanne je govorio je da je bespredmetno kopirati prirodu, jer se vazduh, svjetlo, pokret i život ne mogu kopirati. Slijedom toga, on ukida klasični odnos između posmatrača i slike i, u odnosu na zakone perspektive, poziva svog recipijenta da se kreće unutar slike, tjera ga da zauzima različite tačke posmatranja, da sagledava predmet istovremeno iz različitih uglova, različitih strana, stvarajući na taj način utisak da je vrijeme inkorporirano u prostor.

Danas znamo da su Césanneove slike prethodile otkrićima koje će donijeti savremena nauka – neurologija: *gledati znači stvarati ono što vidimo*. Ta otkrića su, u stvari, bila prava mala revolucija u odnosu na poimanje svijeta uspostavljeno sa pozitivističkom erom u 19. stoljeću. Ono što čovjek vidi počinje sa fotonima svjetlosti. No, to je, kako će se ispostaviti sa Césanneovim slikama, a što će potvrditi i neurologija, samo početak naših opažajnih stimulansa. Prilikom otvaranja očiju, svjetlost se pretvara u neki vid informacije koju naš mozak imaginira i preobražava u svijet oblika i prostorā. Stvarnost, po ovome, nije negdje vani i ne čeka da se opazi. Stvarnost, čini se, nastaje u samom mozgu.

Na njegovim slikama nema crnih linija koje, u prostoru klasičnog slikarstva, određuju granice slikovnosti, dijele oblike jedne od drugih. Tu su samo boje koje se prelijevaju jedna u drugu. To je, u stvari, kako će kasnije ustanoviti nauka, početak procesa našeg opažanja, izgled pojavne stvarnosti prije nego je mozak interpretira – svjetlost još uvijek nije poprimila svoj oblik[16].

Iako se Césanneovo slikarstvo može, bez ikakvih kalikulacija, svesti pod načelo „oneobičavanja stvarnosti“, ono itekako *realistično* oslikava ono što prikazuje. Njegove slike daju umu recipijenta tačno onoliko informacija koliku mu je potrebno za uspješnu kontemplaciju stvarnosti. Césanne nas je „natjerao“ da na dvodimenzionalnom platnu uočimo početak i kraj opažanja. Slika je ono što jeste, ne zbog boje ili svjetla, nego zbog načina na koji funkcionira naš um. Sa njegovim slikama, sam recipijent postaje dio umjetničkog djela, i nije neobičan svijet boja njegovih slika, nego je oneobičena stvarnost prirode našeg opažanja. O čemu se, u stvari, radi?

U Césanneovoj biografiji se mogu uočiti detalji koji će se uklopiti u mozaik priče o svijetu pojavnih oblika, svijetu fikcije i svijetu našega uma. Césanne je nepomičino

[5] Svijet koji nas okružuje vidimo tako što naše oči prihvataju svjetlost odbijenu od predmeta i bića koji nas okružuju. Iz iskustva znamo da miješanjem raznih boja dobijemo nove boje. Međutim, potrebno je istaći da postoje dva načina miješanja boja, suptraktivni i aditivni. Suprtraktivni metod (oduzimanje) sastoji se od oduzimanja različitih komponenti iz bijelog svjetla pomoću raznih filtera. Tako na primjer mi vidimo da je neka površina koja se nalazi pred našim očima zelene boje zato što ta površina predstavlja svojevrsni filter koji upija sve komponente vidljive svjetlosti osim zelene, koju reflektuje prema našim očima. Kada slikar miješa boje on, u stvari, pravi novi filter koji će upiti sve boje vidljivog spektra osim odabrane. S druge strane, aditivni metod miješanja boja sastoji se u neposrednom sabiranju različitih jednobojnih svjetlosti.

gledao u predmet dok se ovaj ne bi počeo da „otapa“ pod njegovim pogledom, dok se ne bi pretvorio u masu bez oblika. Ta vrsta dekontrukcije je, u stvari, bio povratak na početak procesa opažanja. Césanne nije išao putem svojih prethodnika, impresionisa, da predstavi ono što oko vidi, njega je zanimalo što to radi naš um kada svjetlost dođe do mrežnjače našeg oka.

Otkriće o tome kako nastaje vid, kako mrežnjača oka pretvara svjetlost u informaciju, jedno je od značajnih otkrića moderne neuroznanosti. Danas znamo da čestice svjetlosti mijenjaju delikatnu molekularnu strukturu receptora u mrežnjači. Ali, to je tek početak procesa opažanja. Kad bi vid činili samo fotoni svjetlosti koji dolaze do našeg oka, Césanneove slike bi bile samo mrlje boja na platnu, a naš pojavni svijet bi bio svijet bez oblika. Kako odista mozak procesuira podatke na osnovu čula vida, dobili smo informaciju pedestih godina proteklog stoljeća, sa eksperimentima koje su proveli David Hubel i Torsten Wiesel[17]. Na osnovu daljnih istraživanja u neurologiji, otkriveno je da mi vidimo zahvaljujući fenomenu koji je nazvan *top-down procesuiranje*[18]. U pitanju je način kako moždani korteks raščlanjuje sliku i kako „iskrivljuje“ naše stvarne podražaje. Nakon što informacija iz oka stigne do mozga, simultano se šalje u dva različita smjera prijenosa informacija, od kojih je jedan brz a drugi sporiji. Brzi prenosi informaciju, a time i grubu i zamagljenu sliku, u naš prefrontalni korteks, područje u mozgu koje sudjeluje u stvaranju svjesne misli. U međuvremenu, spori prijenos informacija kreće nekom vijugavom rutom kroz vidni korteks i detaljno analizira i *interpretira* linije svjetlosti.

Mozak sve vidi dva puta jer se bezlična masa pojavnog svijeta nameće svojoj formi, odnosno, vanjski svijet se prilagođava kodu naših očekivanja, našeg iskustva. Naš mozak, Cėsanneove slike, kao i književnost, lebde na rubu postojanja i nepostojanja, na rubu prisutnosti i odsutnosti. Na isti način, kako su svjetovi književnosti parazitski mali svjetovi jer iz našeg iskustva posuđuju sve ono što nedostaje u njihovom svijetu, tako, u stvari, funkcionira i naš mozak. Kada bi Cėsanneove slike bile odviše precizne ili odviše apstraktne, ne bi uspjele proizvesti efekat „ogledala mozga u procesuiranju“. Koliko je bila šokantna činjenica da je vid poput umjetnosti, da na način kako slikar slikom interpretira pojavnu stvarnost mi interpretiramo svoje podražaje, najbolje oslikava E. Zola, njegov savremenik i prijatelj, koji je Césanneovu

[17] Torsten Nils Wiesel i David H. Hubel su 1981. godine dobili Nobelovu nagradu za fiziologiju i medicinu za njihova otkrića u vezi s obradom podataka u vidnom sistemu; druga polovica Nobelove nagrade je, te godine, dodijeljena Roger W. Sperryu za njegov rad na istraživanju moždanih polutki.

[18] Vidi šire o ovome u *Top-down control of visual perception: Attention in natural vision;* Edmund T Rolls. Per ception, 2008, volume 37, pages 333-354. Dostupno na: https://pdfs.semanticscholar.org/488b/a33fbac599c 66ff295 f967f2497590c89969.pdf

umjetnost proglasio strašnom dramom uma koji proždire sama sebe. No, koliko je Zola bio u krivu pokazat će se u narednim stoljećima jer život, očito, teče brže od realizma, kako je to dobro primjetio Oscar Wilde, i upravo umjetnost a ne nauka jeste medij koji omogućuje da vidimo ono što „vidimo" (iz)unutra.

7.2. Naše ja između stvarnosti i fikcije

Premještanjem fokusa umjetnosti s vanjskog na unutarnji svijet naših dojmova, došli smo do činjenice da mi, pored uma i zdravog rasuđivanja, u pojedinim trenucima ovisimo i o nekontrolisanom djelovanju vlastitih emocija i utisaka. Sa *romanom toka svijesti* bilo je jasno da se ljudski um u toku svakodnevnice neprestano mijenja, vijugavo teče i uvijek iznova stvara i prerađuje stvarnost oko nas. Modernizam je izgleda, za razliku od nauke tog doba, jako dobro razumio ono šta naš mozak nije bio.

Posebno mjesto tu zauzima proza Virginije Woolf. Na najneposredniji način, V. Woolf je dopustila „samom životu" da ispiše suštinsku nit njenih romana. Oni nam približavaju nestalne dijelove nas samih, i kako se ti fragmenti *nas* u nekom čudnom obliku spajaju u neku cjelinu onoga što zovemo naše *ja*. Iako se danas proza V. Woolf najprije, jednoznačno, veže za feminizam, ona je mnogo više od toga i u svom umjetničkom i u svom antropološkom smislu, a u isto vrijeme objašnjava i samu bit feminizma.

Kada je u pitanju značaj Virginije Woolf za razvoj feminističke svijesti, sažeto bi se moglo reći da on leži u tome što je ona dovela u pitanje tradicionalno humanističko uvjerenje o stabilnosti i nepromjenljivosti ljudskog subjekta. U tom smislu, ni ideja roda (naspram spola) nije čvrsta i nepromjenjiva datost, već je ideološki struktuirana i društveno kontrolisana. Stoga, po V. Woolf, otpor ideološkom strukturiranju vlastitog subjekta žena najpotpunije može pokazati u pisanju, s obzirom da je polaznica tog pisanja njeno tijelo u kojem se kriju i sva njena poniženja i sva njena zadovoljstva. Na taj način je među prvima pokrenula pitanje značaja i smisla onoga što će se kasnije nazvati *žensko pismo*.

Posmatrano iz ugla neuroznanosti, V. Woolf je bila ubijeđena da se ljudsko ja rađa, a potom konstruira, iz nekog svog izvora (a to znači da nije postojano i monolitno). Njena proza u sebi sadrži dvije oprečne tehnike. S jedne strane, to je mimeza događaja kroz proces opažanja koje je donio roman realizma i, s druge strane, to je mimeza u jeziku čija je posljedica bila kontinuirano bilježenje svijesti junaka (njena sklonost ka esejiziranju), kao što je to radio James Joyce u *Uliksu* ili William Faulkner u *Kriku i bijesu*. Spajanjem te dvije tehnike, ljudska svijest je u njenim romanima prikazana kao proces koji svaki put iznova donosi lepezu misli njenih likova.

Dakle, poniranje u svijest običnih ljudi na nivou svakodnevnice, uz kontingentno proticanje misli, putem asocijacija i opažanja, osnovna je naratološka tehnika V. Woolf. U tom smislu princip pisanja jeste princip asocijacija koje bilježi ljudska svijest, a mogu se podijeliti na vanjske i unutarnje. Vanjske su uslovljene pojavnim oblicima, predmetima i bićima objektivne stvarnosti, dok drugi vid asocijacija pomjera mimezu iz „pojavne stvarnosti" na stvarnost jezika. U svom poznatom eseju o modernoj prozi, *Modern Fiction*, Woolf će odredit buduće poetske korake *romana toka svijesti*: „Razmotrite na trenutak neku običnu svijest nekog običnog dana. Svijest prima neizmjerno mnoštvo dojmova – beznačajnih, fantastičnih, neuhvatljivih, ili urezanih oštrinom čelika. Dolaze sa svih strana, kao neprekidni pljusak bezbrojnih atoma; i dok padaju, dok se uobličavaju u život koji se zbiva nekog ponedjeljka ili utorka (...) kad bi pisac bio slobodan čovjek (...) tada ne bi bilo zapleta, ni komedije, ni tragedije, ni ljubavne priče, ni katastrofe na usvojen način (...)"

U romanu *Svjetionik,* junakinja V. Woolf kaže da svaki mozak ima dva uma: „Složenost stvarnosti je takva...da snažno osjećamo dvije suprotne stvari u isto vrijeme; to što ti osjećaš jedna je strana; a to što ja osjećam je druga, i potom bi se borile u njezinoj glavi, kao sada."(Woolf 2004: 84)

Sve do 1981. godine nauka je bila ubijeđena da desna polutka našeg mozga, za razliku od lijeve, nema nikakvu funkciju u konstruisanju naših kognitivnih opažanja. Međutim, nakon provedenih istraživanja utvrdilo se da ta desna polutka ljudskog mozga nije ni „nijema ni gluha", čak šta više, ispostavilo se da ima ključnu ulogu u stvaranju apstrakcije, generalizacije i mentalnih asocijacija koje se odvijaju u našem umu. Svaka polutka našeg mozga ima svoje *ja* – u nama je neko podijeljeno biće sa svim svojim različitim voljnim osobinama i time i različitim doživljajima svijeta. Izgleda, kako potvrđuje neurologija, da je svako ja, u stvari, množina, a ne jednina i cjelovitost. Moderni čovjek je konstruirao svoje razumsko, kartezijansko, cjelovito ja, kako bi, u stvari, mogao zanemariti vlastite unutarnje protivrječnosti.

Pitanje je, kako taj kontingentni, protivrječni proces postaje nešto što prepoznajemo kao naše *ja*? Odgovor na ovo pitanje prva je ponudila upravo V. Woolf, i ono je koliko šokantno, toliko i jednostavno: naše *ja* je čista fikcija. Naše *ja* je književnost ili muzika koju procesuira naš mozak kako bi nejedinstvu dojmova dao značenje, i ništa više, ali ništa ni manje od toga. U fragmentiranom svijetu lišenog cjeline, naše *ja* je nešto što lebdi između pamćenja i anticipacije, jer kad se ono ne bi *ponašalo* kao cjelina u vremenu tada ovaj svijet, u nama (i oko nas), ne bi imao značenje ni smisao. Naš mozak kao da funkcionira na principu odnosa *langue* (more mogućnosti) i *parole* (upotrebe jezika i uspostave značenja), gdje svaka mogućnost

značenja pomjera granice našega iskustvenog smisla.

Fascinatno je to, što je moderna neurologija potvrdila „činjenično" postojanje našega *ja* kakvog je Woolf postavila u svojim romanima. Mi procesuiramo, stvaramo naše *ja* na osnovu naše percepcije, naših utisaka stvarnosti. Mi smo energija, mi smo poput vremena-prostora koje nevidljivo vlada našim mikro i makrosvijetom, mi smo entitet kojeg niko ne može identificirati, jer to *ja* niko još u nauci nije uspio pronaći.

Naš mozak funkcionira putem stotine milijardi naelektrisanih čestica, ali niti jedna od njih nije naše *ja*. Neuroznanost vjeruje da će njeni napori biti uslišeni i da će pronaći to tajno ishodište našega *identiteta*, onaj dio mozga koji odlučuje šta to mi jesmo, a šta nismo (ova naučna potraga je slična onoj u kojoj je moderna fizika krenula u potragu za Higgsovim bozonom, česticom koja bi trebala dati objašnjenje za početak svemira – antigravitacijska sila). Stručni naziv za to mjesto *našeg identiteta* je „neurofiziologijska osnova svijeti", (NCC). Nauka vjeruje kad bi pronašla NCC, mogla bi tačno utvrditi kako se *ja* stvara na temelju podražaja. U tom slučaju naše bi ishodište bilo otkriveno. Dok se to ne desi, (i dok ja god predajem predmet koji u nazivu ima imenicu „vrijeme", a nemam mogućnosti da saznam što ono *jeste*), umjetnost i humanističke nauke imat će smisao za svoje postojanje kroz misao Walce Stevensa: konačno vjerovanje znači vjerovati u fikciju, za koju (pouzdano) znamo da je upravo to, fikcija.

8. ZAKLJUČAK

Između znanja prirodnih nauka i narativnog znanja, postoji znanje humanističkih nauka. Humanističke nauke izborile su početkom 20. stoljeća svoj status naspram imperijalizma pozitivističkih metoda prirodnih nauka, braneći humani značaj svog predmeta koji iziskuje dijaloško razumijevanje umjesto monološkog objašnjenja. Humanističke nauke naslonjene su na činjenicu da postoji niz primjera u povijesti kada je umjetnost išla ispred nauke, kada je umjetnost, s obzirom na naše neznanje kao proizvod naučnog znanja, predstavila svijet koji nauka nije tada, a ni danas, bila u stanju objasniti.

Danas, naše znanje je dovoljno moćno da znamo da nikada nećemo znati sve. Na tom procjepu počivaju humanističke nauke. One su u stanju, ako je cilj istina, da razotkriju onu vrstu stvarnosti, i time opravdaju svoju svrsishodnost, koja je puna zagonetki, a da nam ne ponude uvijek odgovore. Jer, katkada, odgovora jednostavno nema.

LITERATURA

1. Bacon, Francis (1986), *Novi organon,* Naprijed, Zagreb
2. Baudrillard, Jean (1991), *Simbolička razmena i smrt.* Gornji Milanovac: Dečje novine.
3. Bergson, Henri (1978), *Pogledi o neposrednoj činjenici svijesti,* NIP Mladost, Beograd
4. Batinić, Hrvoje (2007), *Theologia Atheistica,* Odjek, LX, 2, Sarajevo
5. Derrida, Jacques (2007), *Pisanje i razlika,* Šahinpašić, Sarajevo
6. Eko, Umberto (2000), *Kant i kljunar,* Paideia, Beograd
7. Eko, Umberto (2001), *Granice tumačenja,* Paideia, Beograd
8. Epštajn, Mihail (1998): *Postmodernizam,* prevela Radmila Mečanin. Beograd: Zepter Book World.
9. Foucault, Michel (2002), *Riječi i stvari: arheologija humanističkih znanosti,* Golden marketing, Zagreb
10. Focht, Ivan (1959), *Istina i biće umjetnosti,* Svjetlost, Sarajevo
11. Fuko, Mišel (2010), *Spisi i razgovori,* Fedon, Beograd
12. Heidegger, Martin (1996), *Kraj filozofije i zadaća mišljenja: rasprave i članci,* Naprijed - "Brkić i sin", Zagreb
13. Heisenberg, Werner (1997), *Fizika i filozofija,* s njemačkog preveo Stipe Kutleša, Kruzok, Zagreb
14. Kant, Immanuel (2004), *Kritika moći suđenja,* Dereta, Beograd
15. Kovač, Nikola (1985), *Roman i istorija,* Separat br. 25., Treći program, Sarajevo
16. Kundera, Milan (1986), *Umjetnost romana,* Svjetlost - Veselin Masleša, Sarajevo
17. Lyotard, Jean Francois (2005), *Postmoderno stanje: izvještaj o znanju,* Ibis, Zagreb
18. Lachmann, Renate (2002), *Phantasia / Memoria / Rhetorica,* Matica Hrvatska, Zagreb
19. Lukács, György (1990), *Teorija romana: jedan filozofskohistorijski pokušaj o formama velike epske literature,* Veselin Masleša, Sarajevo
20. Mono, Žak (1983), *Slučajnost i nužnost: ogledi o prirodnoj filozofiji moderne biologije,* Rad, Beograd
21. Niče, Fridrih (2006), *Nesavremena razmatranja,* Plato, Beograd
22. Okasha, Samir (2004), *Filozofija nauke,* Šahinpašić, Sarajevo

23. Pobrić, Edin (2017), *Priča i ideologija: semiotika književnosti,* Samouprava, Sarajevo
24. Riker, Pol (1987), *Vrijeme i priča, ″*Treći program Radio-Beograda″, br. 72/I, Beograd
25. Rousseau, Jean Jacques (1978), *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima; Društveni ugovor,* Školska knjiga, Zagreb
26. Supek, Ivan (1960), *Princip kauzalnosti,* Kultura, Beograd
27. *Suvremena filozofija I* (1996), urednik Damir Barbarić; priređivač Ozren Žunec, Školska knjiga, Zagreb
28. *Suvremena filozofija II* (1996), urednik Damir Barbarić; priređivač Milan Galović, Školska knjiga, Zagreb
29. Šoštarić, Sanja (2017), *Igram, dakle postojim.* Samouprava, Sarajevo
30. Šarčević, Abdulah (1999): *Filozofija u moderni: doba otuđenja svijeta; analiza suvremenosti.* Međunarodni Centar za mir, Sarajevo
31. Woolf, Virginia (2004), *Svjetionik,* Globus media, Zagreb
32. Velš, Volfgang (2000), *Naša postmoderna moderna;* prevela Branka Rajlić. Izdavačka knjižarnica „Zorana Stojanovića“, Novi Sad

KNOWLEDGE, SIGN AND INTERPRETATION

Summary

The paper deals with the problem of the relationship of knowledge positioned within two disciplines: science and narration. It is common for them to view knowledge here as a kind of discourse, that is, the fact that in modern age knowledge places its key attention on the language,
Narrative form, in this sense, is a special kind of knowledge. Novel, for example, as a representative type of narration, has certain criteria for the subject: he suggests or prescribes what is good and what is bad. Then, the novel allows multiple statements, a plurality of rules, a variety of language games. Finally, there are special rules for conveying this type of knowledge: knowledge in romanesque form is essentially related to its form. It means that from the scientific knowledge we can not judge either the existence or the value of the narrative, and it is valid also: essential criteria are not equal in both.

Keywords: sign, knowledge, science, narration

Adresa autora
Authors' address
Edin Pobrić
Filozofski fakultet u Sarajevu
edin.pobric@gmail.com

UDK 81'42:001.8
81'373.612.2

Primljeno: 24. 5. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Gabrijela Buljan, Tanja Gradečak-Erdeljić, Goran Milić

METAFORA U I O ZNANOSTI

Istraživanje uporabe konceptualnih metafora u jeziku znanosti ima već dugu tradiciju jer se novi pojmovi u znanosti rađaju gotovo svakodnevno i potrebno im je pridružiti jezični znak kojim će se taj pojam uvesti u jezičnu uporabu i unutar i izvan znanstvene zajednice (Gentner i Jeziorski, 1993, Mičunović, 2012). S tim u vezi provedeno je istraživanje o uporabi metaforičkih izraza iz svijeta znanosti na uzorku od 70 studenata 1. i 3. godine engleskog jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu u Osijeku koji su u manjem ili većem omjeru upoznati s pojmom konceptualne metafore, ali koji prije provođenja ankete nisu bili instruirani o njezinom djelovanju u jeziku. Instrument istraživanja bila je anketa na engleskom jeziku koja uključuje tri vrste zadataka: povezivanje vizualnih inputa izvorne i ciljne domene, zadatak odabira leksema iz pojedinih izvornih domena koje su konvencionalizirane kao dijelovi jezičnih izraza iz ciljne domene te zadatak određivanja leksema izvorne domene na temelju rečenica koje uključuju metaforičke izraze u širem jezičnom kontekstu koji se tiče ciljne domene.
Rezultati istraživanja pokazuju kako su studenti dosta uspješno prepoznavali konvencionalizirane metaforičke izraze iz područja znanosti, dok su zadaci s vizualnim inputom i ekstrahiranjem pojmova u izvornim i ciljnim domenama bili nešto slabije rješavani. Pretpostavka je da su oni metaforički izrazi koji su postali dio šireg vokabulara engleskog jezika lakše prepoznati upravo zbog sveprisutnog znanstvenog diskursa koji prelazi granice strogo akademske zajednice i većinom putem raznih publicističkih znanstvenih i novinarskih radova ulazi u opći javni diskurs.

Ključne riječi: konceptualna metafora, znanstveni diskurs, preslikavanje, javni diskurs

1. UVOD

Znanje se u suvremenom društvu prema istraživanjima futurista, npr. Buckminster Fullera (1981) ili Kurzweila (2001) udvostručuje neusporedivo bržim tempom nego je to bilo u prošlosti, tijekom prve industrijske revolucije ili s početkom suvremene tehnološke revolucije. Tako je Buckminster Fuller uočio da se do 1900. godine ljudsko znanje udvostručavalo otprilike svako iduće stoljeće, a do kraja Drugog svjetskog rata svakih 25 godina, dok se danas, npr. znanje vezano uz nanotehnologije udvostručuje svake dvije godine. Kurzweil čak navodi da se ne radi o propocionalnom odnosu razvoja znanosti i tehnologije naspram količine novog znanja koje se uvodi, već da je riječ o eksponencijalnom rastu unutar pojma koji on naziva "ubrzanim tempom promjene" (*Accelerated Rate of Change*). Koje su koristi od tako ubrzanog umnažanja znanja još uvijek je predmet spekulacija, ali ostaje činjenica da su saznanja o rezultatima znanstvenih istraživanja i postignuća pod tolikom navalom činjenica i informacija vrlo često kamen spoticanja ne samo u komunikaciji između znanstvenika i korisnika njihovih izuma i otkrića, dakle globalne ljudske populacije, već i među samim znanstvenicima koji su vrlo često prisiljeni kretati se i raditi u uskim, specijaliziranim znanstvenim poljima koja vrlo često imaju i svoje idiosinkratske komunikacijske žargone. Oni su dostatni ukoliko se znanstvenici ograničavaju samo na svoje polje istraživanja, ali isto je tako činjenica da suvremena znanost počiva na interdisciplinarnom širenju znanja i da se nova znanstvena dostignuća vrlo često događaju na marginama znanstvenih polja i u susretima s idejama znanstvenika iz ponekad sasvim suprotnih disciplina.

Jedan od obrazaca znanstvenog napretka ogleda se i u činjenici da se tek imenovanjem koncepta oko kojega se udružuju različiti znanstvenici koji se bave istraživanjem iz istog znanstvenog polja dolazi do eksplozije znanstvenih dostignuća i inovacija. Primjer za to je područje nanotehnologije koje u svojim začecima postoji od početka 20. stoljeća s novim izumima u području mikroskopije, procvat doživljava popularizacijom nano materijala 60-ih godina 20. stoljeća, a nagli razvoj uvođenjem samog pojma 'nanotehnologija' u Drexlerovoj knjizi iz 1986. godine pod naslovom *Engines of Creation: The Coming Era of Nanotechnology*. Pod ovim se krovnim nazivom počelo okupljati sve više znanstvenika koji su shvatili da se bave sličnim ili istim stvarima i dogodio se eksponencijalni rast istraživanja u ovom znanstvenom području koje je preraslo granice znanosti i postalo unosna industrijska i komercijalna grana svjetskog gospodarstva. Ovo je, dakle, tipičan primjer kako znanstvena komunikacija može doprinijeti napretku, a stvaranje pojmova doprinosi širenju znanja.

Načelno se smatra da je komunikacija u području moderne znanosti započela sredinom 17. stoljeća kada su se pojavili prvi znanstveni časopisi u Francuskoj i Engleskoj. Moderna znanstvena komunikacija podrazumijeva stvaranje 'javnog znanja', odnosno predstavljanje znanstvenih ideja i rezultata istraživanja široj javnosti putem članaka u časopisima specijaliziranim za pojedine znanstvene grane. Kako je istovremeno i složenost i specifičnost takvih članaka vrlo često onemogućavala uspješnu komunikaciju s prosječno obrazovanim čitateljima, dolazilo je do nesuglasja i nerazumijevanja ciljeva i dobrobiti znanstvenih istraživanja. U tom je smislu cilj istraživanja predstavljenog u ovom radu bio utvrditi prepoznaju li studenti engleskog jezika kao prosječni korisnici engleskog jezika na višoj razini određene konvencionalizirane konceptualne metafore i metaforičke izraze iz znanstvenog diskursa na engleskom jeziku i povezuju li ih s određenim ukorijenjenim metaforičkim konceptima.

Odnos prema znanosti se kroz povijest mijenjao i s ideoloških, religioznih i kulturoloških pozicija, no, kako ističe Mičunović (2012: 67): "U suvremenom informacijskom društvu znanstvena je informacija neodvojiva od znanja zajednice, a način na koji je oblikovana i predstavljena javnosti utječe na njezino razumijevanje, učinkovitost/posljedičnost i vrijednost". Znanje zajednice postaje krajnja vrijednost kojoj se stremi, a znanstvena istraživanja imaju za cilj dobrobit svih i postati dio svakodnevice te, načelno, dio ljudske stvarnosti. Ljudska je stvarnost vrlo često oblikovana načinom kako se shvaćaju pojmovi proizašli iz znanstvenih istraživanja, a način je shvaćanja pojmova vrlo često uvjetovan načinom na koji su pojmovi jezično iskomunicirani. Vrlo često komunikacija, ne samo znanstvena, počiva na simboličkim oblicima koji uspostavljaju vezu između jezika i stvarnosti, pri čemu se ona vrlo često oslanja na već postojeće simboličke oblike i predodžbe kako bi omogućila lakši i jednostavniji protok informacija. Razvojem znanosti i otkrivanjem novih apstraktnih i pojava i procesa raste i uloga figurativne misli i izraza koji se koriste u ljudskoj komunikaciji kako bi ih se „prevelo" na svakodnevni jezik povezujući ih s poznatim iskustvima. U stalnoj borbi između prirodnog nagona očuvanja već postojećeg stanja i potrebe za promjenom, u komunikaciji dolazi do stalnog suodnosa načela jezične ekonomije i potrebe za jezičnom kreativnošću koja pokušava pratiti onu kreativnost koja je u pozadini znanstvenog i svakog drugog napretka. Jezična komunikacija kreativnost vrlo često pokazuje upravo u figurativnim izrazima koji kreativno izražavaju već postojeće predodžbe, a metaforički izrazi svojom snagom analogije i uspostavljanja veza između manje ili više poznatih koncepata jedni su od najčešćih alata za premošćivanje jaza između jezične inertnosti i jezične kreativnosti.

Taj se most u znanstvenoj komunikaciji vrlo često koristio [vidi Brown (2003), Garfield (1986), Lakoff i Johnson (2003), Evans (2004), Kövecses (2005), Feldman (2006), Štambuk (1998)] i naše će istraživanje prikazati na koji način konceptualna metafora o pojedinim znanstvenim dostignućima ulazi iz standardnog znanstvenog diskursa korištenog u znanstvenim radovima i stručnoj znanstvenoj komunikaciji u svakodnevnu komunikaciju, kako u engleskom jeziku, tako posredno i u sve ostale svjetske jezike, što u neku ruku govori i o statusu metafore u znanosti i znanstvenoj komunikaciji općenito.

U drugom ćemo dijelu rada, stoga, govoriti o odnosu jezične ekonomije i kreativnosti kroz pojam polisemije, u trećem dijelu objašnjavamo ukratko pojam konceptualne metafore, dok ćemo u četvrtom dijelu predstaviti rezultate istraživanja o ukorijenjenosti pojedinih metaforičkih koncepata i, posljedično, metaforičkih izraza iz područja suvremene znanosti u svakodnevnom vokabularu prosječnog, neizvornog govornika engleskog jezika. Cilj je istraživanja bio utvrditi prepoznaju li studenti engleskog jezika neke konvencionalizirane konceptualne metafore i metaforičke izraze iz znanstvenog diskursa i povezuju li ih s određenim ukorijenjenim metaforičkim konceptima. U petom poglavlju iznijet ćemo načelne zaključke o statusu metafore u i o znanosti kao rezultat diskusije o teorijskim postavkama i rezultatima istraživanja.

2. NAČELO JEZIČNE EKONOMIJE I KREATIVNA SNAGA POLISEMIJE

Načelo *jezične ekonomije* nalaže da se uz minimum jezičnog materijala postigne maksimum mogućeg značenja, pa je pojam polisemije jedan od temeljnih pri konstruiranju značenja. Od pojave djela Andrèa Martineta *Economie des changements phonètiques* (1955) može se reći da je definicija jezične ekonomije ili ekonomičnosti jezičnoga znaka postalo jedno od temeljnih načela u okvirima teorijske lingvistike. Ona opisuje jednu nestabilnu ravnotežu između potreba za komunikacijom koja je u stalnoj promjeni i stanja prirodne ljudske inercije i otpora toj promjeni koje kao dvije sile trajno pridonose optimalizaciji nekog lingvističkog sustava. Ovaj je komunikacijski obrazac podržan i tzv. *načelom najmanjeg napora* (Zipf 1949) jer Martinet pojam 'ekonomije' primjenjuje vodeći se Zipfovim opažanjima o kvantitativnim karakteristikama nekog jezičnog sustava, pri čemu neka neekonomična promjena u njemu, a koja bi dovela govornika do situacije da mora uložiti pretjerani napor pri

procesuiranju nekog novog jezičnog znaka ili pravila, predstavlja prepreku u komunikaciji. Takav se jezični znak ili pravilo stoga automatski iz sustava uklanja ili izbjegava, riječi se skraćuju, preobličavaju, posuđuju, nestaju iz sustava ili im se mijenja značenje, ali je maksimum ekonomičnosti uvijek sačuvan.

Upravo je promjena značenja kao jedan od najaktivnijih elemenata jezične ekonomije prisutna u polisemnim jezičnim znakovima i moglo bi se reći da su gotovo sve riječi nekog jezika u nekoj mjeri polisemne. Ili, kako Ulmann (1959: 118) kaže, "polysemy is an indispensable resource of language economy. It would be altogether impracticable to have separate terms for every referent". Polisemija, pri tome, ne predstavlja problem niti govornicima istog, niti različitih jezika, čak ni u područjima leksikografije ili prevođenja i čini se da je sasvim prirodna pojava u svakodnevnoj ljudskoj komunikaciji. Za razliku od tradicionalnih pristupa polisemiji unutar područja semantičke analize (vidi Leech 1981., Lyons 1981., 1995., Lipka 1992., Jackson i Amwela 2007.) gdje se o polisemiji raspravlja u odnosu na homonimiju i gdje se polisemiju smatra samo jednom od leksičkih kategorija, kognitivni lingvisti kao što su Lakoff 1987., Tyler & Evans 2003., Taylor 2003., Nerlich i dr. 2003., Croft i Cruse 2004. i Evans i Green 2006., itd. polisemiju promatraju kao cjeloviti fenomen koji pokriva i područje leksikologije i područje gramatike, tj. događa se na konceptualnoj razini, čime regulira i organizira cijeli jezični sustav. Time se polisemiju može smatrati fundamentalnom osobinom ljudskog jezika.

3. KONCEPTUALNA METAFORA

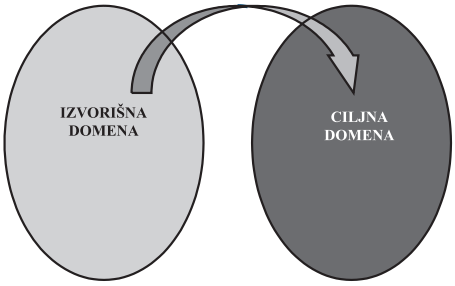
Konceptualna metafora jedan je od najčešćih mentalnih procesa kojima se pojmovno značenje uvodi u jezik, pa stoga nije neobično što tako stvoreni metaforički izrazi konvencionalizacijom ulaze i u znanstvenu i u svakodnevnu govornu komunikaciju. Brown (2003) tvrdi da upravo metaforizacija omogućuje demistifikaciju znanosti i da jezik pomaže u prenošenju i širenju novih znanja. Kako je već napomenuto u uvodu rada, jezik suvremene znanosti temelji se na složenom znanstvenom mišljenju te po inerciji mora biti fluidan i fleksibilan jer samo tako omogućuje prijenos značenja. Vrlo je često gotovo nemoguće pronaći novi izraz za nove znanstvene modele, a ponekad je potreban i veliki vremenski odmak da bi neki novi jezični izraz i zaživio, kako je pokazano i na primjeru koncepta nanotehnologije u uvodu. Putem popularno-znanstvenih članaka u novinama ili specijaliziranim časopisima, putem dokumentarnih televizijskih emisija, panel rasprava, a sve više i putem društvenih

mreža, elementi znanstvenog diskursa ulaze u opći javni diskurs i postaju vlasništvo svih govornika. Pri tome novi izumi, znanstvena otkrića, tehnološki proizvodi izmiču razumijevanju ne samo šire javnosti i korisnika, već i znanstvenika samih te se vrlo često postavlja pitanje kako čovjek uopće može razumjeti i predočiti apstraktne domene ako o njima ne posjeduje nikakvu iskustvenu informaciju? Sam se pojam vremena, npr., odupire nekoj čisto fizikalnoj definiciji i vrlo čvrsto stoji ukorijenjen u jeziku na vrlo raznolike i vrlo apstraktne načine (Radden 2004), dok pojmovi iz suvremenih znanstvenih disciplina poput fizike, kemije i biologije koji predočavaju model atoma ili molekule, lance DNK ili staničnu interakciju, preko tehničkih znanosti kao što su elektroenergetika, kibernetika i ekologija, koje spominju zelenu energiju, pasivne kuće, kiberprostor i globalno zatopljenje, do društvenih znanosti kao npr. informacijskih znanosti, u kojima pridonose boljem razumijevanju virtualne stvarnosti, pojmova umrežene zajednice, umreženog individualizma i dr. mahom koriste figurativne izraze u procesu analognog uparivanja starih i novih značenja (Mičunović 2012: 69).

Pomoću već postojećeg jezičnog znaka i njegova značenja uvode se novi pojmovi, najčešće na temelju pojmovne sličnosti izvorišne, značenjski bliskije ili konkretnije domene i ciljne domene, koja se odnosi na apstraktnije ili nepoznatije pojmove (npr. konceptualna metafora ELEKTRIČNA STRUJA JE VODA TEKUĆICA s tipičnim metaforičkim izrazima kao što su ‘struja teče’, ‘izvor struje’ i sl.). Lakoff i Johnson (1980), Lakoff (1987) i Gibbs (1998) nalaze kako se povlačenjem analogija između apstraktnih i iskustveno bliskih pojmova, bilo da su oni utemeljeni na senzorno-motoričkim iskustvima ili predodžbenim shemama te znanju o njima, kao i njihovim neiskustvenim reprezentacijama, dolazi do figurativnih, u ovom slučaju metaforičkih značenja koja olakšavaju razumijevanje novih, složenijih ili pojmovnom aparatu nedostupnijih pojmova. Analogijom, tj. procesom uspostavljanja vrlo selektivne sličnosti (Gentner i Jeziorski, 1993) novi se pojmovi uvode i u znanstveni diskurs, a različitim putovima, kao što su popularno-znanstveni članci ili emisije dopiru i do šire populacije, uzorak koje će biti i studentska populacija kao ciljna publika kod koje ispitujemo razinu ukorijenjenosti određenih metaforičkih izraza iz znanstvenog diskursa.

Predodžbene sheme mogu biti organizirane na različite načine, pri čemu mogu pretegnuti vizualna reprezentacija, kao što je slučaj s predodžbom električne struje u primjeru konceptualne metafore gore kao vodenog toka koji ima svoj smjer, izvor i brzinu kretanja, ali u svima postoji određena struktura i načela koja upravljaju odabirom jezičnih izraza proizašlih iz te predodžbene sheme. Tako u predodžebnoj

shemi za električnu struju izvorišna domena vode tekućice omogućava da se govori i kako struja ponire ili ima svoje korito, ali ti se jezični izrazi jednostavno nisu konvencionalizirali jer za njima nije bilo potrebe u domeni saznanja o ponašanju električne struje.

Slika 1. Metaforičko preslikavanje

Na Slici 1. prikazano je shematično kako se pojmovi iz izvorišne domene preslikavaju u ciljnu domenu, pri čemu je bitno da metaforička preslikavanja uparuju dvije različite domene, dok kod npr. metonimije, još jednog od važnih kognitivnih procesa imamo slučaj da se radi o preslikavanju unutar iste domene. Pri tome je zanimljivo za istaknuti da je i sam pojam metaforičkog preslikavanja preuzeo predodžbenu shemu matematičkih preslikavanja iz teorije skupova i nekolicina je autora raspravljala o opravdanosti ovakvog prikaza konceptualne metafore (vidi Strack 2016).

Brown (2003) tvrdi da upravo metaforizacija omogućuje demistifikaciju znanosti i da jezik pomaže u prenošenju i širenju novih znanja te je stoga od iznimne važnosti promotriti i pozadinu i rezultate procesā kojima metaforički izrazi iz znanstvenog diskursa ulaze u javni diskurs i konvencionalizacijom postaju neizostavni dio svakodnevnog vokabulara.

4. KONVENCIONALIZACIJA METAFORE U ZNANSTVENOM I JAVNOM DISKURSU

4.1. Metodologija istraživanja

Istraživanje je provedeno na uzorku od 107 studenata 1. i 3. godine engleskog jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u

Osijeku koji su u manjem ili većem omjeru upoznati s pojmom konceptualne metafore, ali koji prije provođenja ankete nisu bili instruirani o njezinom djelovanju u jeziku. Studenti su prethodno učili engleski jezik u rasponu od 12 do 14 godina i bilo je pretpostaviti da je razina njihova znanja engleskog jezika na razini B2 i C1 prema Zajedničkom europskom referentnom okviru za jezike, a koji podrazumijevaju uporabu jezika na razini komunikacije s izvornim govornikom ili za uporabu u društvene i profesionalne svrhe, što znači da bi trebali biti upoznati i s elementima znanstvenog diskursa.

Cilj je istraživanja bio utvrditi prepoznaju li studenti engleskog jezika neke konvencionalizirane konceptualne metafore i metaforičke izraze iz znanstvenog diskursa i povezuju li ih s određenim ukorijenjenim metaforičkim konceptima.

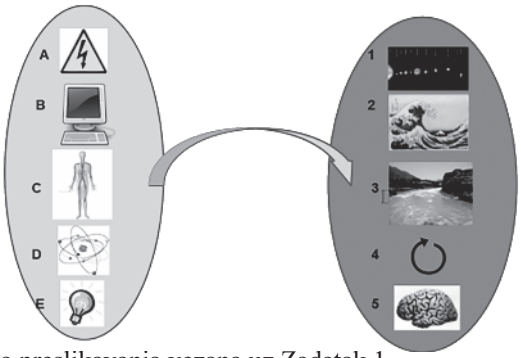
Instrument istraživanja bila je anketa na engleskom jeziku koja uključuje tri vrste zadataka:

- Zadatak1.: povezivanje vizualnih inputa izvorišne i ciljne domene,
- Zadatak 2.: odabir leksema iz pojedinih izvornih domena koje su konvencionalizirane kao dijelovi jezičnih izraza iz ciljne domene,
- Zadatak 3.: određivanje leksema izvorišne domene na temelju rečenica koje uključuju metaforičke izraze u širem jezičnom kontekstu koji se tiče ciljne domene.

4.2. Rezultati i diskusija

Zadatak 1. formuliran je kao klasični prikaz metaforičkog preslikavanja gdje su ispitanici trebali na temelju analogije ili konceptualne usađenosti pojma povezati vizualni simbol koji predstavlja određeni koncept u izvorišnoj i ciljnoj domeni na način da: simbol za električnu struju iz ciljne domene povežu sa slikom vode tekućice (rijeke) u izvorišnoj domeni, te po istom načelu povežu sliku računala sa slikom mozga, sliku ljudskog krvotoka povežu sa simbolom kruženja, sliku atoma povežu sa slikom Sunčevog sustava, te da sliku koja predstavlja izvor svjetla, žarulju, povežu sa slikom vala. Namjera je bila da se kod studenata kao jedne od najfrekventnijih i u više jezika prisutne rekonstruiraju konceptualne metafore: ELEKTRIČNA STRUJA JE VODA TEKUĆICA, RAČUNALO JE MOZAK, KRVOTOK JE KRUŽENJE, ATOM JE SUNČEV SUSTAV, SVJETLOST JE VAL.

Zadatak 1. pokazao se donekle prezahtjevnim za naše ispitanike jer se samo kod tzv. Bohrovog modela atoma (73%) i konceptualizacije električne struje kao vode tekućice

Slika 2. Metaforička preslikavanja vezana uz Zadatak 1.

(66%) pokazao veći postotak uspješnosti u prepoznavanju povezanih vizualnih inputa iz izvorne i ciljne domene. Ovaj rezultat pripisujemo donekle dvosmislenim i nedovoljno jasnim vizualnim inputima ostalih konceptualnih metafora te većom konvencionaliziranošću pojma i pojave električne struje, odnosno modela atoma kako se uobičajeno predstavlja i poučava u školskim programima fizike.

U Zadatku 2. pred ispitanicima je bio višestruki izbor, a trebali su odabrati konvencionalizirani leksem vezan uz odgovarajuću konceptualnu metaforu, npr. odabrati glagol koji se odnosi na električnu struju, pa su za primjer *Elektric current* _____, mogli odabrati jedan od sljedećih glagola: *goes, flows, passes, moves*.

Ciljani metaforički izraz/ KONCEPTUALNA METAFORA	Orbits of electrons/ ATOM JE SUNČEV SUSTAV	Electric current flows/ ELEKTRIČNA STRUJA JE TEKUĆINA	Tree of Life/ EVOLUCIJA JE DRVO	Blood circulation/ KRVOTOK JE KRUG	Greenhouse effect/ ZEMLJA JE BILJKA
Moguća rješenja/ učestalost odabranog rješenja (%)	2.1. a) roads (1%) b) paths (13%) c) **orbits** (83%) d) circles (2%)	2.2. a) goes (0%) b) **flows** (90%) c) passes (5%) d) moves (5%)	2.3. a) Path (13%) b) Web (0%) c) Birth (16%) d) **Tree** (71%)	2.4. a) **circulation** (74%) b) circle (5%) c) flow (20%) d) pressure (1%)	2.5. **a)greenhouse** (84%) b) hothouse (0%) c) solar (14%) d) heat (2%)

Tablica 1. Postotak riješenosti odgovarajućih leksema vezanih uz konceptualne metafore

Zadatak 2. je pokazao visoku razinu poznavanja metaforičkih izraza u engleskom jeziku naših ispitanika što pokazuju najviši postotci uporabe odgovarajućih leksema koji dolaze iz odgovarajućih izvornih domena pojedine konceptualne metafore. Govori to o visokoj konvencionaliziranosti tipično metaforičkih izraza koji onda posljedično imaju i visoku razinu kolokabilnosti. Kolokacijski obrasci izravno su vezani uz učestalost pojavnosti određenih kolokata, ali i uz njihovu kognitivnu

usađenost, tj. prisustvo određenih metaforičkih preslikavanja koja leže u njihovoj pozadini.

Zadatak 3. nalagao je ispitanicima da prepoznaju temeljne pojmove unutar izvorne i ciljne domene pojedine konceptualne metafore ilustrirane rečeničnim primjerom, ukupno pet rečenica. Pojam koji smatraju metaforičkim, tj. odgovarajući leksem, trebali su u rečenici potcrtati ili označiti na neki drugi način te napisati o kojem se metaforičkom preslikavanju radi.

Metaforičko preslikavanje	**Rečenični primjer**	**Točno detektiran CM/ukupan broj odgovora (%)**
MOZAK JE RAČUNALO/PROCESOR/STROJ	*As neurons in the brain process information they are also modifying their synapses – which are themselves the substrate of memory*	95/107 88%
INTERNET JE MORE/OCEAN	*Surfing describes the act of browsing the Internet by going from one page to another page using hyperlinks.*	89/107 83%
BOLEST JE NEPRIJATELJ/NAPADAČ	*Ebola attacks nearly every organ and tissue in the body*	85/107 79%
TEORIJE SU ZGRADE	*The researcher built his theory from various exprerimental results.*	66/107 62%
GRAVITACIJA JE PRIVLAČNA SILA	*He was attracted by the force of her look.*	60/107 56%

Tablica 2. Postotak prepoznavanja konceptualne metafore u rečeničnim primjerima.

Ispitanici su u ovom zadatku pokazali veću razinu nesigurnosti i pružali su vrlo raznolike odgovore, ali neke značenjske i leksičke mreže ipak su uspjeli detektirati, pri čemu su u Tablici 2. prikazani primjeri s najbolje riješenim, tj. prepoznatim metaforičkim izrazima i preslikavanjima.

Ovaj je zadatak s aspekta metodološkog pristupa bio i najrizičniji jer su mnogi od ispitanika, koji nisu bili izloženi postavkama teorije konceptualne metafore, putem analogije i zaključivanja trebali naći odgovarajuće metaforičko preslikavanje, što se u primjerima 1.-3. pokazalo prilično uspješno.

Rezultati istraživanja pokazuju kako su studenti dosta uspješno prepoznavali konvencionalizirane metaforičke izraze iz područja znanosti, dok su zadaci s vizualnim inputom i ekstrahiranjem pojmova u izvornim i ciljnim domenama, bili nešto slabije rješavani. Pretpostavka je da su oni metaforički izrazi koji su postali dio šireg vokabulara engleskog jezika lakše prepoznati upravo zbog sveprisutnog znanstvenog diskursa koji prelazi granice strogo akademske zajednice i većinom putem raznih publicističkih znanstvenih i novinarskih radova ulazi u opći javni diskurs.

5. ZAKLJUČCI

Danas je znanstvena informacija neodvojiva od znanja zajednice, a način na koji je oblikovana i predstavljena javnosti utječe na njezino razumijevanje. Razvojem znanosti i otkrivanjem novih apstraktnih i pojava i procesa raste i uloga figurativne misli i izraza koji se koriste u ljudskoj komunikaciji kako bi ih se „prevelo“ na svakodnevni jezik povezujući ih s poznatim iskustvima. Konceptualne metafore u znanosti su univerzalne i ujednačeno se jezično kodiraju u različitim jezicima, pri čemu engleski jezik, kao lingua franca znanstvenog svijeta postaje nositeljem inovacija u znanstvenom leksiku, no putove uvođenja anglizama u znanstvenu komunikaciju na različitim svjetskim jezicima moramo prepustiti za neko iduće istraživanje.

Naše je istraživanje za cilj imalo utvrditi prepoznaju li studenti engleskog jezika određene konvencionalizirane konceptualne metafore i metaforičke izraze iz znanstvenog diskursa i povezuju li ih s određenim ukorijenjenim metaforičkim konceptima. Rezultati pokazuju da se metaforička preslikavanja relativno dobro prepoznaju, pri čemu je veći uspjeh polučen kod primjera s leksemima iz određene metaforičke domene, što je i bilo za očekivati jer su one vrlo često dijelovi konvencionaliziranih idioma i fiksnih izraza.

Istraživanje sugerira da su metaforički izrazi iz područja znanstvenog diskursa relativno dobro ukorijenjeni u svakodnevnom govoru neizvornih govornika engleskog jezika, što govori u prilog njihovoj univerzalnosti i općeprihvaćenosti.

Daljnje bi istraživanje trebalo usmjeriti na produbljavanju konceptualnih veza između različitih leksema koji se odnose na isto metaforičko preslikavanje što bi moglo pomoći i u procesu usvajanja vokabulara, a drugi bi smjer istraživanja mogao ići u smjeru utvrđivanja kanala kojima znanstvene metafore ulaze u širi javni diskurs.

LITERATURA:

1. Boroditsky, Lera; Michael Ramscar, Michael C. Frank (2002), „The roles of body and mind in abstract thought“, *Psychological Science* 13.2: 185 – 189.
2. Brown, Theodore L. (2003), *Making truth: metaphor in science*, University of Illinios Press, Champaign
3. Croft, William, Alan D. Cruse (2004), *Cognitive Linguistics,* Cambridge University Press, Cambridge, 109–140.
4. Cruse, Alan D. (2000), *Meaning in language: An introduction to semantics and pragmatics,* Oxford University Press, New York
5. Evans, Vyvyan (2004), *The structure of time: language, meaning and temporal*
6. *Cognition*, John Benjamin's Publishing Company, Amsterdam / Philadelphia
7. Evans, Vyvyan, Melanie Green (2006), *Cognitive Linguistics: An Introduction,* Edinburgh University Press, Edinburgh, 328–361.
8. Feldman, Jerome A. (2006), *From molecule to metaphor: a neural theory of language,* The MIT Press, Cambridge, London
9. Garfiled, Eugene (1986), ″The metaphor-science connection″, *Essays of an information scientist* 9.42, 316 – 323.
10. Gentner, Dedre, Michael Jeziorski (1993), ″The shift from metaphor to analogy in western science″, u A. Ortony (ur.), *Metaphor and thought,* England: Cambridge University Press. 447-480.
11. Gibbs, Raymond W. Jr. (2008), *The Cambridge handbook of metaphor and thought,* Cambridge University Press, Cambridge
12. Jackson, Howard, Etienne Zé Amwela (2007), *Words, Meaning and Vocabulary,* 2nd edition, Continuum, London–New York
13. Kövecses, Zoltán (2005), *Metaphor in culture: universality and variation,* Cambridge University Press, New York
14. Kurzweil, Ray (2001), ″The Law of Accelerating Retrurns″, http://www.kurzweilai.net/the-law-of-accelerating-returns , Pristupljeno 1. 5. 2018.
15. Lakoff, George (1987), *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind?,* University of Chicago Press, Chicago
16. Lakoff, George, Mark Johnson (2003), *Metaphors we live by*, London: The University of Chicago Press, Chicago
17. Leech, Geoffrey (1981), *Semantics: The Study of Meaning,* Second Edition, Penguin Books, London

18. Lipka, Leonard (1992), *An Outline of English Lexicology,* Max Niemeyer Verlag, Tübingen
19. Lyons, John (1981), *Language, Meaning and Context,* Fontana Paperbacks, Bungay
20. Lyons, John (1995), *Linguistic Semantics: An Introduction,* Cambridge University Press, Cambridge
21. Nerlich, Brigitte, Zazie Todd, Vimala Herman , David D. Clarke (ur.) (2003), ″Polysemy: Flexible Patterns of Meaning in mind and Language″, *Trends in Linguistics* 142., Mouton de Gruyter, Berlin
22. Mičunović, Milijana (2012), *Razvoj i primjena konceptualne metafore u jeziku suvremene znanosti: konceptualizacija prostora, vremena i stanja,* Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Osijek
23. Radden, Günther (2004), ″The metaphor TIME AS SPACE across languages″, u Baumgarten, N., C. Böttger, M. Motzi, J. Probst (ur.), *Interkulturelle Kommunikation, Spracherwerb und Sprachvermittlung—das Leben mit mehreren Sprachen: Festschrift für Juliane House zum 60. Geburtstag,* Aks-Verlag, Bochum, 225–239.
24. Strack, Daniel C. (2016,) ″Solving Metaphor Theory's Binding Problem: An Examination of "Mapping" and Its Theoretical Implications″, *Metaphor and Symbol,* 31:1, 1-10, DOI: 10.1080/10926488.2016.1116902
25. Štambuk, Anuška (1998), "Metaphor in Scientific Communication", META, *Organe d'information et de recherche dans les domaines de la traduction, de la terminologie et de l'interpré tation,* 43, br. 3. Montreal. 373-379.
26. Ullmann, Stephen (1959), *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning,* Blackwell, Oxford

METAPHOR IN AND ON SCIENCE

Summary

Research into the use of conceptual metaphors in the language of science has had a long tradition since new concepts in science are born almost on a daily basis and there is a need to associate them with a linguistic sign that will introduce this concept into language use both inside and outside of the scientific community (Gentner and Jeziorski, 1993, Mičunović , 2012).

The results of the research show that students successfully recognized conventionalized metaphorical expressions in the field of science, while tasks with visual input and extracting concepts in the original and target domains had slightly poorer results. The assumption is that those metaphorical expressions that have become part of the broader vocabulary of English are easier to identify precisely because of the ubiquitous scientific discourse that crosses the boundaries of a strictly academic community and mostly through various publicistic scientific and journalistic papers enters the general public discourse.

Key words: conceptual metaphor, science discourse, mapping, public discourse

Adresa autora
Authors' address
Gabrijela Buljan
Tanja Gradečak-Erdeljić
Goran Milić
Filozofski fakultet
Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
gbuljan@ffos.hr
tgradeca@ffos.hr
gmilic@ffos.hr

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God. III, Br. 3, decembar 2015.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

BOSNISTIKA

Nehrudin Rebihić
IZMEĐU ESTETIKE I POLITIKE: PJESNIČKO I PROZNO DJELO MAKA DIZDARAOD 1937. DO 1956. GODINE / BETWEEN THE AESTHETICS AND POLITICS: POETRY AND PROSE WORK OF MAK DIZDAR FROM 1937 TO 1956 121

Ikbal Smajlović
MOTIV PROSTORA (BOSNE / KASABE) U ANDRIĆEVIM PRIPOVIJETKAMA / THE MOTIVE OF SPACE (BOSNIA, KASABA) IN ANDRIĆ'S STORIES 137

Indira Durmić
VAKAT ZA „NEVAKAT“: IDENTITETSKE TVORBE I POLITIKA IDENTITETA U ROMANU DERVIŠA SUŠIĆA / VAKAT FOR "NEVAKAT": IDENTITY CREATION AND IDENTITY POLICY IN DERVIŠ SUŠIĆ'S NOVEL 163

Fatima Bećarević
REPREZENTACIJA NEKIH TRADICIONALNO ŽENSKIH VRIJEDNOSTI U NOVOM BOSANSKOHERCEGOVAČKOM ŽENSKOM ROMANU / REPRESENTATION OF SOME OF THE TRADITIONALLY WOMEN'S VALUES IN THE NEW BOSNIAN WOMEN'S NOVEL 179

Vedad Spahić
ROMAN O GRADAŠČEVIĆIMA – PRVOJ I POSLJEDNJOJ ŠANSI TROJEDNE BOSANSKE NACIJE: OKVIR ZA INTERPRETACIJU ROMANA ″KOBNO RASPUĆE″ HALIDA KADRIĆA / A NOVEL ABOUT THE GRADAŠČEVIĆ'S - THE FIRST AND THE LAST CHANCE OF TRIUNE BOSNIAN NATION: A FRAME FOR INTERPRETATION OF A NOVEL „ KOBNO RASPUĆE“ WRITTEN BY HALID KADRIĆ 201

UDK 821.163.4(497.6).09"1937/1956"
Dizdar M.
82.09:[111.852+32]

Primljeno: 06. 05. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Nehrudin Rebihić

IZMEĐU ESTETIKE I POLITIKE: PJESNIČKO I PROZNO DJELO MAKA DIZDARA OD 1937. DO 1956. GODINE

U radu se prati poetički razvoj poezije i proze Maka Dizdara od 1937. do 1956. godine. Budući da je Dizdar svoje kanonsko mjesto u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti priskrbio pjesničkim zbirkama (*Kameni spavač, Okrutnosti kruga* itd.), značajan korpus njegovog proznog i pjesničkog djela publikovan u bosanskohercegovačkoj književnoj periodici i dnevnim listovima ostao je neistražen. Doprinos ovoga rada ogleda se u tome što se u njemu, koliko je nama poznato, po prvi put književnohistorijski i poetički predstavlja Dizdareva proza i poezija iz navedenog perioda, a koja zapravo svjedoči jednom drugom, pa skoro nepoznatom, književnom identitetu ovog velikog pjesnika.

Ključne riječi: Mak Dizdar, estetika, politika, proza, poezija

PJESNIŠTVO 1937-1956

Mak Dizdar je više poznat kao pjesnik, a manje kao prozaist. Svoju slavu stekao je pjesničkom zbirkom *Kameni spavač* (1966) kojom je sebi priskrbio kanonsko mjesto u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti. Dosadašnja književnokritička praksa pjesnički portret Maka Dizdara skicirala je upravo na ovoj pjesničkoj zbirci, a koju su posredno pratile zbirke *Vidopoljska noć* (1936), *Okrutnosti kruga* (1960), *Koljena za Madonu* (1963), *Minijature* (1965), *Modra rijeka* (1971) te poeme *Plivačica* (1954) i *Povratak* (1958).

Ako se želi naučno i objektivno prikazati stvarni portret jednog pjesnika, nužno treba pokazati i onu stranu njegovog stvaranja koja nije do recipijenta došla kao gotov proizvod – u koricama knjige, nego je ostala u periodici, zbog čega je i manje tretirana i književnokritički valorizirana. Budući da je Dizdar bio plodan pjesnik i da je objavio mnoštvo pjesama koje nisu svoje mjesto pronašle u nekoj od njegovih pjesničkih zbirki, odlučili smo se u radu usredsrediti na onaj dio njegova pjesničkog opusa koji je nastao nakon objavljivanja prve pjesničke zbirke *Vidopoljska noć* (1936) pa sve do pojave pjesme *Gorčin* (1956), a one pjesme koje su nastale nakon 1956. godine svoje su mjesto najčešće obezbijedile u nekoj od njegovih pjesničkih zbirki. S druge strane, pored pjesničkog djela, on je u ovom periodu napisao i nekoliko pripovjedaka koje do danas nisu dobile nikakvu književnokritičku procjenu.

Ovaj period Makova književnog stvaranja može se podijeliti na tri poetičke faze: socijalnu, socrealističku i intimističku. Tako je on od 1937. do 1940. godine bio sljedbenik „socijalnog aktivizma" (Duraković 1979), naročito u pjesmama *Patke na Katmergradu*, (časopis Gajret), *Ruke vaše i naše* (almanah pisaca socijalne literature *Oblaci nad kolibama* iz 1937.) te u pjesmi *Sensation* (časopis Novi Behar). Uz spomenute pjesme, zanimljive su i *Molitva da dobijem nagradu* i *Oblaci*. U pjesmi *Molitva da dobijem nagradu* Dizdar se moli Bogu da mu da inspiraciju koja će biti etički i estetički čista, dok se u pjesmi *Oblaci* osjeti izrazita prisutnost neoimpresionističke poetike s primjesama sumornih i teških slika koje najavljuju teško vrijeme nadolazećeg rata.

U ruhu socijalnog buntau pjesmama *Patke na Katmergradu* i *Ruke vaše i naše* Dizdar donosi tešku socijalnu sliku seljaka i prosjaka u gradu „limuzina"; gradu u kojem, na jednoj strani, jedino „prašina dariva dara", dok na drugoj, pjesnik gospodske ruke predstavlja kao „lucidne i pune beskrvnih jorgovanskih zala i ceremonijala" – "bijele kao iz bajke vampiri koje vječito sišu krv našu". Demonska slika gospodskih ruku, dakle, predstavlja sinegdoško-metonimijsku sliku jednog nehumanog odnosa prema radnicima, zbog čega pjesnik na kraju pjesme gotovo s usklikom pjeva o njihovom „konačnom obračunu" nakon čega bi, kao jedna od avangardnih utopija, trebalo nastupiti „besklasno društvo".

U pjesmi *Sensation* Mak traga za „čovječnim bogom" koji nije onaj „obogotvoreni čovjek" kojem je sve podređeno, već, naprotiv, to je humanizirani čovjek, „toplog i dobrog srca. Zapravo, civilizacijski napredak, prosvjetiteljska utopija i ničeanska ideja o čovjeku kao središnjem subjektu povijesti nisu uspjele humanizirati čovječanstvo (Eagleton 2015), već su bile, što je sasvim jasno tad mladom Dizdaru, isključivo u službi „izrabljivačima", o čemu pjeva u stihovima:

„Dosta je tih tužnih kolonija
gdje civilizacija nauči za ubice dirničiti
i vidno za zaborav piti."

Ova teška slika svjedoči o sunovratu modernog čovjeka koji često pod idejom „civilizacijskog napretka" zamagljuje svoja zlodjela, duboku moralnu krizu i „lažnu ljubav u očima". Kao privrženik socijalnog aktivizma, jedini izlaz iz duboke moralne dekadence Dizdar vidi isključivo u radu, u brisanju klasnih razlika, što je, prema ovoj koncepciji društva, prvi preduvjet za njegovu humanizaciju.

Čovječe ej,
Nek poteče u našim rukama za nas materija,
Nek zaigra,
U gustim noćima kad ubiješ neprijatelja u sebi
I ljubav i pravo i život nađeš.

Pjesma *Težak put: Velikoj djeci onih koji ostaviše kosti za rođenu zemlju* (Gajretov kalendar) govori o povijesnom usudu Bosne koji u kontinuitetu traje od Huna i Skita i „handžara povampirenog", preko Kraljeva i Careva, sve do nadolazećeg fašizma, „novih Huna i Skita", kako će ih nazvati pjesnik. Uprkos tom povijesnom jarmu koji Bosna nosi njen čovjeka nijednog trenutka nije klonuo pred navalom neprijatelja i okupatora. Bosna, ta „utroba kidana", preživljava kao zavjet novim naraštajima koji ne bi smjeli ustuknuti pred navalom novih zlotvora.

Ne poljubi neprijatelja zastavu sramnu
Ne zaboravi staru ljutu ranu!
Nek te ne pogaze kopita
Još bjesnijih
Još krvoločnijih
Huna
I Skita...

Pjesma *Mora: ili noć hiljadu i prva* izražava skepsu u moralni integritet čovjeka 20. stoljeću, naročitčo kada „crni falangisti upališe motore". Gubljenje etičkog oslonca u dehumaniziranom svijetu ponajviše se ogleda u tome što je čovjek postao samo predmet eksperimenta gubeći iluziju o mogućem spasu i sreći. I ova je pjesma

duboko je ideološki markirana budući da u njenom drugom dijelu Dizdar priziva nekoliko etabliranih ideologema, prije svega film Ninočka i s njim povezanu problematiku odnosa između liberalizma i komunizma, te roman Maurica Dekobre *Madona spavaćih kola* u kojem su izražene antikomunističke tendencije. U stilskoj igri, referirajući se na ideje ovoga romana, kao čovjek duboko svjestan teškog povijesnog trenutka, ali i kao antifašista, on prepoznaje ostvarenje ideoloških naloga. Pjesma je objavljena u časopisu Život 1965. godine (ispod teksta piše da je napisana 1940. godine) u rubrici *Sarajevski motivi* s još nekoliko pjesama bosanskohercegovačkih pjesnika. Dosljedna je socijalnoj poetici, kao i onoj hetereotopijskoj i kosmopolitskoj reprezentaciji Sarajeva. Sematičkom sloju pjesme dodatno doprinosi i prizivanje gospodina Harta (Karla Dragutina), ozloglašenog ubice i egzekutora u staroj Jugoslaviji, koji u pjesmi smrtnu kaznu pjesniku zamjenjuje „osudom na hiljadu godina života u Sarajevu."

Početkom Drugog svjetskog rata Mak prestaje objavljivati poeziju i povlači se iz kulturnog i književnog života. Tek nakon završetka rata javlja se u časopisu ″Novo doba″ 1945-1946. godine. Urednici ovog časopisa bili su Hamza Humo i Hamid Dizdar. S obzirom da je časopis ideološki bio privržen novoj vlasti, ideji revolucije i socrealističkom poetičkom nalogu, i Dizdareve pjesme i pripovijetke prilagođavaju se takvom ozračju časopisa.

Prije nego što predstavimo poetiku Maka Dizdara nakon Drugog svjetskog rata, valja spomenuti i jednu pjesmu koja je napisana u jeku rata, 1942. godine, a objavljenu nakon rata u listu *Zadrugar* (1953). Riječ je o pjesmi *Neravnopravnim koracima* i sigurno se radi o protoobliku pjesme *Zapis o petorici* iz zbirke *Kameni spavač*. Nastala je kao refleksija povijesnog trenutka i ideološki je obojena. Bez obzira na takvo što, ona nosi i univerzalne poruke, baš kao i u varijanti iz *Spavača*.

Petorica jednog gone,
Petorica mrkog lica
Koraci im teški zvone
Pločnicima svih ulica

Na puškama bajonete
O pojasu kastanjete
Eksplozivne kastanjete
Što životu smrću prijete

U po bijela ljetna dana
Hajka vrišti ulicama
Petorica jednog gone
Koraci im teški zvone

Petorica jednog vode
Od života i slobode
Petorica jednog vode
Jednog se pet njih boje

Ukoliko bi se uradila detaljna komparativo-tekstološka analiza ove dvije varijante pjesme, uočile bi se kako stihovne podudarnosti, tako i ideološke poveznice, s tim što je prva pjesma duboko tematsko-motivski involvirana u povijesni kontekst Drugog svjetskog rata, za razliku od pjesme *Zapis o petorici* koja je prilagođena ishodištima pjesničke zbirke *Kameni spavač* – navlastito duhu bosanskog srednjovjekovlja. Bez obzira na takvo što, i jedna i druga varijanta na ideološkoj i etičkoj ravni u prvi plan postavljaju čovjekov povijesni i egzistencijalni usud, premda, kada je riječ o razlikama u varijantama, treba imati uvijek u vidu da „kontekst neminovno mijenja (1) smisao, (2) funkciju i (3) informativnu kvotu poruke". (Pavletić 1995: 118)

Književnost je neposredno nakon rata doslovno bila sluškinja Partiji i važno mjesto promicanja novih političkih i kulturnih vrijednosti. I Dizdareva poezija i proza uveliko su inkorporirale i protežirale tad 'velike priče' o kolektivnom zanosu, partizanstvu, zajedničkoj obnovi i izgradnji domovine, o podizanju borbene i obnoviteljske svijesti itd. Partija je od književnikā zapravo tražila da ono što su bili u ratu – Ratnici, budu i u miru – Revolucionari i Graditelji – samo u drugom ruhu.

S obzirom da je Mak prije rata pripadao književnicima lijeve orijentacije a u ratu, zajedno s bratom Hamidom, bio pripadnik ilegalnog partizanskog pokreta, ovakva politička filozofija nije mu bila nepoznata, i ona se može pratiti i u kasnijim njegovim djelima. O tim kretanjima na općem političkom i kulturnom planu, kojima svjedoči i u kojima sudjeluje Mak Dizdar, piše Predrag Matvejević u tekstu *Naša književnost pobune i otpora*:

> „I u jugoslavenskim prilikama brojni su predstavnici progresivne inteligencije zauzeli antifašističke pozicije mnogo prije okupacije zemlje: to su najodlučnije učinili pisci i umjetnici komunističke orijentacije, predstavnici pokreta socijalne literature i, šire od toga, cijele lijeve književnosti. Svijest o potrebi za širim,

narodnim frontom antifašističke solidarnosti imala je od samog početka fašističke ekspanzije u Evropi internacionalni karakter u kulturi možda više nego u politici. " (Matvejević 1975: 84)

U časopisu Novo doba Dizdar je objavio tri pjesme *Zvijezde* (1945), *Pjesma mostovima na Bosni* (1945), Trst *govori* (1946) te pripovijetku *Na putu* (1946). Kolektivni zanos naročito je izražen u pjesmi *Zvijezde* jer je tematsko-motivska okosnica pjesme u cijelosti oblikovana na ideji *crvene zvijezde* kao političkog simbola[1] partizanske borbe, „novog društva" i pobune protiv „crnih fašista". Simbol crvene zvijezde – nastale od „boje nevine krvi" – u pjesmi transcendira u sveprostornu i svevremensku metaforu; pjesnik simboličko prisustvo zvijezde vidi u svemu: na zemlji i nebu. A budući da je boja zvijezde nastala na „nevinoj krvi", njen simbolički značaj daleko nadmašuje konkretni povijesno-prostorni kontekst i kao takav nije samo dio sakralne topografije novog društva nego široko prihvaćen utopijski simbol „novih svanuća". Kroz cijelu pjesmu glorificira se idejna i moralna čistota svih onih koji nose *zvijezde*, kao i onih koji su založili svoje živote pod ovim „simbolom budućnosti."

Zvijezde sad spokojno sjede na nebu,
Sjede na vodama i gorama,
Sjede na prostranoj zemlji,
Sjede u dubini srca,
Pričaju svima o svanućima,
Koja su došla, koja dolaze i koja će doći,
O svanućima , što plamte

I *Pjesma mostova na Bosni* nastala je talasu kolektivnog zanosa i naloga poetike socrealizma, s ciljem podizanja patriotske i borbeno-obnoviteljske svijesti. Riječ je o ciklusu od sedam pjesama i u svakoj od njih veliča se narodnooslobodilačka borba i socijalistička obnova. Već u prvim stihovima pjesnik kroz metaforu biblijske kataklizme pjeva o dolasku Njemaca, čije se zastave vihore zajedno sa zastavama domaćih izdajnika. U prve tri pjesme Dizdar pjeva o uništavanju mostova, ubijanju ljudi i djece, a od četvrte pjesme pjeva o osveti: *osvetu svetu nose naši vojnici*. Kako bi osveta dobila moralnu („svetu") opravdanost, pjesnik joj suprotstavlja zvjersko ubijanje djece seljaka, *djece radnika, djece patničke*. Snažan 'legitimitet' osvete u

[1] Usp. Čolović, Ivan (1997), *Politika simbola*, Radio B92, Beograd.

četvrtoj pjesmi je poentiran zakletvom vodama, poljima i djeci da će posljednji „krvnik naći smrt u Bosni krvavoj."

Nakon osvete, dolazi *dan željni, dan čekani, dan voljeni* u kojem se sad *blagi novi ljudi*, za razliku od vojnika osvetnika, u socrealističkoj matrici, preobražavaju u Graditelje i Obnovitelje, i u novom vremenu oživljuju *mrve vode i mrtve mostove*. Zanosna pjesma „mostova" na kraju se preobražava se u poklič oslobođenog kolektivnog duha u kojem je ovaploćen partijski mit o boljoj budućnosti, koja jedino može doći preko *radničkih ruku i plamena rumenih zastava*.

Za razliku od pjesme *Pjesma mostovima na Bosni*, u kojoj bosanski mostovi postaju simboli zajedništva u Jugoslaviji, pjesma *Trst govori* poetizira poratni *mit o bratstvu i jedinstvu* kroz figuru Josipa Broza Tita pri rješavanju tzv. „tršćanske krize" 1945. godine. Ova kriza nastala je u sporu između Jugoslavije i Italije. U skladu sa socrealističkom dogmom pjesnik glorificira figure Tita i radnika, jer ove dvije figure na ideološkoj razini predstavljaju ishodišta „nove zajednice" i nadvladavaju unutrašnje razlike (kulturne, nacionalne, vjerske). Da bi spomenute figure na semantičkoj ravni zaposjele pozitivna značenja, kao ideološki kontrapol pjesnik im suprotstavlja Dučea (Musolinija) i fašističku ideologiju, tako da su, s jedne strane, kao pozitivne i negativne opozicije, suprotstavljeni Tito i Duče, a, s druge, radnik i graditelj prema rušitelju – fašisti. Sam Trst postaje prostorna figura partijskog zajedništva i pobjede nad *hordama Dučea i povampirenim fašistima*. Budući da se narodnooslobodilačka vojska u Trstu zadržala svega četrdeset dana, nakon čega su *riječi mraka i strvinskih, fašističkih lješina i smrada, udarale na kapije grada*, Dizdar, bez obzira na stvarnu povijesnu činjenicu gubitka ovoga grada, u ideološkom zanosu i dalje pjeva o Trstu kao gradu u kojemu je zaživjela klica antifašizma, Tita predstavlja kao „oca Trsta", a Tršćane kao „djecu TITA".

Od 1946. do 1953. godine Mak Dizdar ne objavljuje ništa. 1953. godine objavit će nekoliko pripovjedaka i pjesama. U pjesmama i pripovijetkama iz ovog perioda jenjavaju nanosi socrealističke poetike. Iako je Dizdareva *Plivačica* (1954) u bošnjačkom/bosanskohercegovačkom pjesništvu označena kao jedan od prelomnih toposa napuštanja socrealističke prakse, takvo što je uočljivo već i u pjesmama objavljenim prije (*Jablan, Pjesnik* i *Violina*) kao i u pjesmama koje su se pojavile iste godine kada i ova poema (*Ljeto* i *Očekivanja* – odlomci poeme *Majka*). Riječ je, dakle, o *intimističkom pjesništvu* koje se javilo u okvirima bosanskohercegovačke/bošnjačke književnosti nakon napuštanja rigidne poetike socrealizma. Po srijedi je jedan vid neoromantičarske poetike: pjesnik je slobodno pjevao o ljubavi, djetinjstvu i pejzažnim slikama. Pojavi intimističkog pjesništva prethodio je čuveni Krležin ljubljanski referat o „oslobođenju umjetnosti" od strogo zadatih pravila umjetničkog stvaranja.

Za razliku od poezije, Dizdareve pripovijetke i dalje su crpile teme iz svakodnevnice i narodnooslobodilačke borbe, na šta je sigurno utjecao i programski koncept časopisā u kojima je objavljivao. Tu prije svega mislimo na pripovijetke *Susret s Handžijom, Priča o životu Mrguda Penave, Djevojka za mašinom* (dvije godine poslije objavljena pod naslovom *Čudna djevojka*) te humoresku *Jedna morska ljubav* i pripovijetku *Saznanja*. Valja, naravno, kazati i to da je *Priča o životu Mrguda Penave* u bibliografiji sabranih djela Maka Dizdara priređenoj za biblioteku Kulturno nasljeđe (1981) greškom uvrštena u prozu, iako ovaj tekst žanrovski pripada lirsko-narativnom žanru poeme.

Napuštanje socrealističke poetike i priklanjanje intimističkom pjesništvu, koje će kod Dizdara kulminirati s poemom *Plivačica*, dubinski će preobraziti Makovu poetiku a naročito u pjesničkim zbirkama koje će nastati 70-tih godina. Izuzmemo li pjesmu *Galeb*, koja je 1953. godine objavljena u časopisu Život, kao recidiv socijalne poetike, u kojoj se krik galeba preobražava u metaforu plača od gladi djece ribara, u pjesmama *Jablan, Violina* i *Pjesnik* osjete se sve snažniji valeri modernog evropskog pjesništva, ponekad možda s banalnim izborom tema i motiva, ali sigurno u želji da se postigne izvjesna autonomija estetskog čina i odvajanje od svakodnevnog i ideološkog. U artističkom maniru u pjesmi *Pjesnik* Dizdar nastoji u snoviđenjima odgonetnuti smisao pjesništva. Ideja estetskog kao savršenog sublimirana je u „Mostu do Sunca" koji nije ništa drugo nego neiscrpno traganje za estetskom utopijom i vječita težnja da se dosegne ″nemoguće″.

Sanjah da ću sagraditi
most do Sunca
ali od tog snoviđenja
osta samo
temeljac
moga srca.[2]

[1] Ova pjesma objavljena je i u zbirci *Okrutnosti kruga* pod naslovom Most i dosta izmijenjena:

Sanjam
da ću jednom
izgraditi
Most
do sunca
al od želje
osta
temeljac
u dubini srca.

(Most, Okrutnosti kruga)

Pokušaj nadilaženja povijesnog i poetičkog konteksta vidljiv je u pjesmi *Jablan*. Jablan svoj simbolički identitet ne ostvaruje u profanom i zemnom, već u nekom idealnom, sakralnom i harmoničnom svijetu gdje mu „dolaze lastavice", gdje se „igra s mjesecom" i gdje mu „pjevaju ptice". Kao prostorno-semantička opozicija nadzemnom/idealnom – platonističkom, zemaljsko se u pjesmi javlja kao negativno, turobno i mračno; smisao je, zapravo, negdje izvan svakodnevnog i povijesnog. Riječju, smisao je u estetskom, a ne ideološkom svođenju teksta. Stoga ovakva simbolika jablana uveliko podsjeća na onu iz Matoševog soneta *Jesenje veče* ili Ujevićeve pjesme *Visoki jablani*. U dubinskoj interpretaciji teksta i jedan i drugi bi simbolizirali pjesnika budući da je kod Dizdara, kao i kod Matoša odnosno Ujevića, motiv jablana antropomorfiziran i javlja se kao prostorna opozicija zemaljskom i povijesnom.

On gleda zemlji
sa čuđenjem
turobno,
kao da nije
od nje
jača sokom
i kićen lišćem

Psihološka potreba za intimiziranjem stvarnosti i za oslobađanjem vlastite imaginacije u jeziku u doba rigidne kolektivizacije osobito je vidljiva u pjesmama *Ljeto*, iz ciklusa *Hercegovina*, i *Violina*. Predstavljajući vlastiti doživljaj svijeta, u prvoj pjesmi Dizdar psiho-poetizira žegu hercegovačkog ljeta kad se *i zemlja i stijene rastope i ko voda poteku,* dok u pjesmi *Violina* pjesnik, uz svirku violine, sablasnu sliku tame napuštene sobe pretvara u lepršav svijet prepun *djevojaka voljenih i cvrkuta ptica.* I ova pjesma svjedoči da se, podatne za strukturalnu analizu, u komparativnom obzoru, ove dvije makropoetičke formacije (socrealistička i intimistička poetika) mogu se samjeravati kroz nekoliko važnih ideoloških i poetičkih binarnih relacija: *intimno vs. društveno, priroda vs. rat/obnova, estetski utopizam vs. politički angažman*.

Valja, naravno, spomenuti i pjesme *Očekivanje* i *Kantilena* – odlomke iz poeme Majka. Sastavni dio poeme je i *Uspavanka* iz *Spavača*. Uz Kulenovićevu sliku majke iz poeme *Na pravi put sam ti, majko, izišo,* pojedinačne pjesme ove poeme sigurno najdublje predstavljaju suočenje majke s vlastitim udesom, osudom i usudom. To se

možda najbolje ogleda u pjesmi *Očekivanja,* u kojoj je sudbina majke dramatično raspeta između plača i smijeha, udesa i nade, želje da se sretno *riješi truda* (ploda) i strepnje kakva budućnost taj plod čeka.

„da li će imati slike
dane sunčane
il' krike
stranice porazne.
Zato je majka u brizi
zato."

PRIPOVJEDNA PROZA MAKA DIZDARA

U časopisu Novo doba Mak Dizdar 1946. godine objavljuje pripovijetku *Na putu* koja veliča požrtvovanost partizana u Drugom svjetskom ratu i rezultate narodnooslobodilačke. Lubarda, zvani Mirčeta, iako je bio pripadnik narodnooslobodilačkog pokreta, nije vjerovao da se zemlja može obnoviti i izgraditi nakon rata, za razliku od njegovog sina. Putujući prema Vojvodini, svome novom domu, ostaje iznenađen rezultatima „bratstva i jedinstva" nakon čega se s oduševljenjem utapa u kolektivni zanos i poklič mase u vozu. Kao narativ o iseljavanju iz krševite Hercegovine u plodnu Vojvodinu priča promiče ideale nove stvarnosti, nastojeći biti njen 'objektivni odraz' i emancipirati narodne mase. Pisac se tako identificira s Partijom i njenim političkim projektima. Odlazak iz krša u plodnu ravnicu prikazan je kao praktičan primjer pozitivne revolucionarne akcije i socijalističkog društvenog napretka. Putnici u sjeti rastanka sa svojim zavičajem sve vrijeme sumnjaju u bolji život, sve do prolaska pored simboličkih mjesta narodnooslobodilačke borbe, nakon čega je uslijedilo kolektivno veličanje Tita i Staljina. Karakteristično za socrealizam, priča je zasnovana na crno-bijeloj tehnici, u skladu sa „dogamatskim zahtjevima vremena kako bi se prikazalo samo ono što je pozitivno." (Vučković 1991: 337)

Izuzmemo li humoresku[3] *Jedna morska ljubav* i pripovijetku *Sanjarije*, sve ostale Makove proze napisane su prema uzusima socrealističke poetike. Tako već u pripovijeci *Djevojka za mašinom* (1953), koja je objavljena i pod naslovom *Čudna*

[3] U jednom neobjavljenom pregledu bošnjačke književnosti Enver Čolaković, osvrćući se kretanja u savremenoj književnosti, o prozama Maka Dizdara konstatira:"Dizdar je napisao i nekoliko humoreski i satira, kao i liepe pripoviedke „Smrt" i „Krvolok". Veoma je značajan Dizdarov rad na dramatici. U rukopisu ima dramu o stvar nom životu trgovaca u bosanskim čaršijama „Novac", koja je prvi dio trilogije „Kuća Konakovića". (Čolaković, 37). Valja ovdje spomenuti veoma iscrpan tekst o ovom rukopisu autora Muhidina Džanka „Bosanski identitet

djevojka u listu 7 dana, Dizdar ljubavnu priču o slikaru Milanu i bezimenoj djevojci „koja sjedi za mašinom" provlači kroz socrealističku pripovjednu matricu. To se naročito vidi u trenutku kad Milan, koji u ratu nije bio borac, odluči da oženi u rat ranjenu djevojku, čime Dizdar, zapravo, aludira na to da i oni koji nisu borbom doprinijeli oblikovanju novog društva, mogu sada na prikladan način u svemu tome učestvovati. U ovoj priči aktueliziran je i identitetski problem u onom dijelu priče kada djevojka prolazi ispod duge kako bi promijenila svoj spol/rod, što, naravno, ima veze sa njenim ranjavanjem, kao i različitim društvenim statusom muškarca i žene u društvu. Valja spomenuti i jednu zanimljivost koja se javlja pri kraju priče. Kada djevojka i Milan razgovaraju o umjetnosti, njihov dijalog se pretvara u neku vrstu zagovora, odnosno inovirane eksplicitne poetike i zadaće socrealističke umjetnosti.

> „Mrzim mnogo upotrebljivane riječi. Kada se često izgovaraju troše se i otrcaju kao predmet. Nikad nećeš biti dobar slikar ako oponašaš, mada slikao bolje od svog uzora. Dolje sa pejzažima! Molim te naslikaj mi nešto na temu „Ponedjeljak u posjeti kod siromašnog cestara:"

U priči *Susret s Handžijom* objavljenoj 1953. godine u listu Zadrugar, Dizdar se ponovo vraća temi rata i života neposredno nakon rata. I ona slijedi socrealistički poetički manir budući da je u cjelini zasnovana na crno-bijelo tehnici prikazivanja: pozitivcima i negativcima, partizanima i domaćim izdajnicima. Pripovijedno vrijeme obuhavata period prije, tokom i nakon rata, a glavni akteri su handžija Ibrahimaga, trgovac, i Ibrica, seljak – poljoprivrednik. Prije rata Ibrica nije bio sljedbenik nijedne političke partije iako su svi seljaci iz mjesta Kruševo bili u nekoj od partija. Takav status Ibrica je zadržao i tokom rata, da bi se nakon rata pridružio izgradnji narodnog doma na temaljima starog hana, čiji je vlasnik bio Ibrahimaga, te se tako napokon opredijelio za novu vlast i novu politiku u kojoj je vidio ostvarenje mogućeg napretka i prosperiteta na selu. Na drugoj strani, Ibrahimaga je prije rata bio politički aktivan u Jugoslovenskoj nacionalnoj stranci, i to u onim tvrdokornim krugovima koji su bili na strani kralja. Tokom rata je bio na strani domaćih izdajnika, da bi nakon rata zbog toga bio zatvoren, a, u međuvremenu, dok je bio u zatvoru, na njegovom hanu izgrađen je dom.

> „Priča se da je bradonjama slao novac napominjući da im je on stari saveznik „još iz vremena jenesa". A kad su partizani jedne noći iznenada prodrli u selo, nije imao kad ni kud da se skloni ni sebe ni robu..."

kao protuteža nominalnom hrvatstvu i hrvatsko-muslimanskom književnom kanonu: Kratki i neobjavljeni povijesni pregled bošnjačke književnosti Envera Čolakovića", u: *Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji / konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta,* Zbornik radova, BZK Preporod, Brčko, 2017, str.137-148.

Na ideološkom planu jasno su vidljive suprotnosti između likova. To se ogleda i u imenima (Ibrahimaga i Ibrica) u kojima je, između ostalog, upisana klasna i ideološka razlika. Dizdarev je narativ zapravo crno-bijela simplifikacija 'zvanične istine' o tome kako su pripadnici prijeratne elite, u ovom slučaju Ibrahimaga, listom pristajali na saradnju s domaćim izdajnicima budući da su im oni garantirali sigurnost imovine i društvenog statusa, naspram seljaka i radnika koji su se opredjeljivali za Partiju.[4] Ako bi se ova priča čitala u okvirima teorija prostora, han se, kao simbol starog vremena, kao simbol jedne klase, u novom vremenu preobražava u narodni dom – simbol javnog i društvenog dobra. Pored toga, nije slučajno da se han nalazi na mjestu Raskršće budući da takvo što u ideološkom smislu predstavlja prekretnicu iz jednog u drugi društveni sistem.

Socrealistička matrica prisutna je i u poemi *Priča o životu Mrguda Penave*. Napisana kao ispovijest Mrguda Penave, ona govori o njegovom životnom putu i teškoj socijalnoj drami četiri generacije porodice Penava. Žive u kući *sa krovom od ražene slame, u sobi tijesnoj i punoj vlage* u kojoj željno iščekuju strica da im donese novac koji zarađuje radeći u Dalmaciji i Banatu, ali on se vraća i bez novca i bez ruke. Slika u kojoj se Mrgud Penava sjeća teškog života svoje porodice nestaje u onom trenutku kada on, kao starac, vidi da novo vrijeme donosi novi život i nove kuće s *crvenim krovom* 'za njegovog unuka'. To „naše proljeće", kako će ga nazvati Mrgud Penava, nije ništa drugo negoli idealizirana slika novog društva, korespondentna onoj iz Andrićeve socrealističke novele *Elektrobih*[5], ovdje data iz vizure čovjeka koji je ispratio tri teška vremena: očevo, svoje i svoje djece, dok je novo vrijeme - vrijeme njegovog unuka.

Za razliku od ovih tekstova, humoreska *Jedna morska ljubav* izdvaja se vedrinom humora i opuštenom šaljivom pričom. Govori o tri prijatelja na moru od kojih jedan pokušava pričati engleski jezik. Džoni, odnosno Mirko Zvrko, upoznaje djevojku Meri s kojom započinje ljubavnu avanturu. S njom progovara na siromašnom engleskom jeziku – poznavao je dvije-tri riječi, dovodeći se do smiješnih situacija. Razrješenje te komične igre desilo se kada Mirku prilazi prijatelj kako bi mu rekao da mu je stigao telegram iz Tuzle, nakon čega on progovara na maternjem jeziku. Tad Meri zapravo saznaje da Džoni nije Englez već Marko Zvrko. Naravno, priča

[4] Ovakvi stereotipni narativi naročito su zastupljeni u prvim brojevima dnevnog lista ″Oslobođenje″ (1943-1945), u tekstovima Avde Hume i Sulejmana Filipovića.

[5] Povodom ove Andrićeve novele u knjizi *Književnost i identitet – književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta* Vedad Spahić ističe upravo taj „obol ideologiji kolektivizacije, uz naglašenu dozu potemkinizma kojim se pokušava premostiti antagonizam ruralnog i industrijskog identiteta kroz politiku planskog razvoja i tzv. petoljetke" (Spahić 2016: 49).

nije završila u negativnim tonovima, kajanjem ili žaljenjem, već kao i svaka humoreska optimistično, nagovještavajući nove šaljive situacije.[6]

1944. godine u časopisu Hrvatska misao pod pseudonimom M. D. Muharemov[7] Mak Dizdar objavio je pripovijetku *Sanjarenje (iz dnevnika jedne žene)*. Da se uistinu radi o Maku Dizdaru potvrđuje nam i rubrika Časopisi u Novom Beharu iz iste godine, gdje stoji da je u časopisu ″Hrvatska misao″ objavio M. D. Muharemov (tj. Mak Dizdar) ulomak iz dnevnika jedne žene „Sanjarenje“[8]. Dosad ova Makova priča nije bila zabilježena ni u jednoj od bibliografija njegovih radova. Pripovijetka govori o jednoj neimenovanoj djevojci, koja je ujedno i narator, i njenim mladalačkim ljubavnim zanosima i igrama s Asimom, drugom iz djetinjstva i studentom u Pragu, na jednoj, te Nedžibom Sumbulovićem, na drugoj strani. Radnja se ostvaruje u dva dijela. Prvi dio donosi narativ o mladalačkoj zaigranosti djevojke i njenoj sanjariji o Nedžibu dok je kao učenica stanovala u đačkom domu. Djevojački zanos predstavljen je kao najdublja intima, sa svim strahovima, zazorima i željama jedne mlade djevojke, sve dok nije završila školu i postala činovnica. Od tog trenutka započinje drugi dio u kojem se sad djevojka poigrava s muškim željama Asima i Nedžiba, priređujući im situacije u kojima će biti ljubomorni jedan na drugog. Oba toka podređena su ‘centralnoj svijesti’ koja nam predočava ponašanja, želje i htijenja likova. Pored djevojačke zaigranosti, u priči se na nekoliko mjesta provlači i misao o potrebi za emancipacijom žene, što se naročito vidi u onim dionicama kada „neimenovana djevojka“ svoje zadovoljstvo vidi u slobodi u kojoj bez zazora može flertovati s muškarcima. Njen ‘igrokaz’ okočava tako da izgubi i jednog i drugog momka, nakon čega se otuđuje od svijeta, bježeći u sanjariju. Suočivši se s realnošću, s neispunjenjem svojih zamisli, ostalo joj je samo da sanjari o prelijepom djevojačkom životu ispunjenom maštom.

Kako u prethodnim tako i u ovoj priči Dizdar nije pokazao neki poseban pripovjedački dar. Amaterizam, shematizam i površnost deplasiraju njegove pripovjedačke pokušaje, naročito u uporedbi sa savremenicima poput H. Kikića, A. Muradbegovića i H. Hume. Također, vrijedi spomenuti da je pripovijetka napisana „korienskim pravopisom“ budući da je u vrijeme NDH Hrvatska misao štampana ovom ortografijom, kao i mnogi drugi časopisi iz tog perioda.

---

6 Mak Dizdar napisao je i pripovijetku *Saznanja* za časopis *Metalurg* 1955. godine, ali, nažalost, broj časopisa u kojem je objavljena ova pripovijetka nismo uspjeli pronaći.

7 Muharem se zvao Makov otac, koji je umro od posljedica ranjavanja u Prvom svjetskom ratu kada je Mak imao šest godina

8 ″Novi Behar″, 1944, god. XVI, br. 22, str. 360.; Mak Dizdar je pod istim pseudonimom u časopisu Hrvatska misao objavio i prikaz pod naslovom „Vraćanje mladosti“ o zbirkama novela Alije Nametka *Dan i sunce.*

***

Pseudonimom M. D. Muharemov u listu Osvit iz 1942. godine potpisane su još četiri kratke priče, a jedna od njih je i *Krvolok*, koju je naveo i Enver Čolaković u spomenutoj književnohistorijskoj studiji, tako da postaje sasvim jasno kako bez ovih ostvarenja i nije moguće prikazati cjelinu Dizdareva književnog stvaralaštva.

Prva priča je *Volim ga... Iz dnevnika jedne djevojke,* a radi se, zapravo, o prvotnoj verziji već spomenute priče *Sanjarenja.* Druga priča pod naslovom *Krvolok* u okvirima klasno-socijalnim stereotipima pripovijeda o odnosu seljaka i građanina, sela i grada. Sastavljena je iz tri povezane priče u kojima likovi kazuju svoje doživljaje. Prvu priču donosi Mrkva o tome kako seljaci pljačkaju građane i građanke Sarajeva čim pređu maltu (rampu), provocirajući kontrapriču o ličnom iskustvu dr. Muharemagića. Njegova priča ruši stereotip o lošem seljaku, grubo prikazujući odnos grada/građana prema seljaku, permanentno ga stavljajući u neke okvire (zakone i pravila) i podređeni položaj, čak i onda kada građanin dolazi u prirodni prostor seljaka – na selo. Građanin uvijek zahtijeva neki povlašten položaju. Drugi njen dio govori o tome kako se Muharemagić prestrašio seljaka Juse, nakon čega je počeo halucinirati umišljajući da je Juso krvolok i pao u snijeg. Od smrzavanja ga spašava seljak, nakon čega završava u bolnici. Njegov strah potaknula je zapravo Jusina priča o tome kako je nepravedno optužen u gradu za krađu hljeba zbog čega je završio u zatvoru. Dok je Juso kazivao svoju priču o gradu i zatvoru, udario je nožem od sto i tako prestrašio Muharemagića koji u njemu vidi otjelovljenje one gradske streotipne slike o seljaku kao sirovom i nekultiviranom. Ukratko, riječ je o tri prepletena iskustva na relaciji selo – grad: prvi stereotip je negativan prema selu (Mrkva), drugi od negativnog prelazi u pozitivni stereotip građanina prema seljaku/selu (Muharemagić) i treći je negativni stereotip seljaka prema gradu (Juso), koji, na drugoj strani, povratno pokazuje i jasan stereotipan odnos građana prema seljaku tako što ga bez razloga strpaju u zatvor, sumnjajući da je ukrao hljeb.

Treća priča je humoreska *Općinske komemoracije,* u kojoj Dizdar šaljivu priču gradi na neznanju službenika Općine šta znači riječ komemoracija. Radi se o tome da su službenici iz ministarstava dobili pismo u kojem se traži da u svojoj općini organiziraju komemoraciju za pokojnog ministra Mitra Nikolića. Dizdar humor zasniva na jeziku likova („milistrarstvo“), i paradoksima poput onog kada saznaju šta riječ komemoracija znači, službenici jednu tragičnu situaciju – smrt – proslave. („Ti ćeš, Omere, narediti mesaru Juki da zakolje tri debela janjca za ražanj, a ti ćeš, Huso, reći birtašici Stoji da pošalje dvadeset litara prepeke. Tako ćemo na ovim svim nama dragim komemoracijama osvjetlati obraz butum općini i našoj miloj državi“).

Na koncu, u priči *Slučaj Hasanage Krunića* Dizdar se bavi odnosom vlasti prema pojedincu. Nakon izbora na kojima Hasanaga nije glasao za vladinog kandidata, počinje njegova stigmatizacija u čaršiji, najprije od komšije Tale Svrldonje, a potom i od „sreskog", zbog čega se on priključuje vlasti i na sijelima o njoj afirmativno priča. Ali iako joj se nominalno priklonio, njegovo mišljenje o vlasti se ne mijenja („S lopovima moraš biti lopov, da izađeš na kraj..."). Bez obzira na takvu odluku, on, opet, na kraju priče, zbog jezičkog nesporazuma, završava u zatvoru. U kafani, isprovociran Đurinom pričom protiv vlasti, kazao je da „monarhija nije za nas". Iako je to rekao u namjeri da brani vlast i monarhiju, političkim funkcionerima u kafani je takvo što bilo dovoljno da je pogrešno interpretiraju, optuže ga da je govorio protiv vlasti, nakon čega ga žandar Patak odvodi u zatvor („Zašto, ljudi božji? Zašto? A ljudi se smijali i šalili: Dolija i ti Hasanaga, dolija... Zašto, ljudi božji, zašto? – mucao je Hasanaga dok su ga vukli iz kafane. Ne deri se! – naredio je Patak. Kao da ne znaš da si rekao da monarhija nije za nas, stari antimonarhisto.").

Bez obzira što je objavljivao u listovima koji su propagirali ideologiju NDH (Osvit i Hrvatska misao) Mak Dizdar je bio dovoljno oprezan tako da se iz navedenih pripovjedaka napisanih u humoresknom ne daju se iščitati neke ideološke konotacije u prilog tadašnjoj vlasti.

LITERATURA:

1. Čolović, Ivan (1997), *Politika simbola*, B92, Beograd
2. Duraković, Enes (1979), *Govor i šutnja tajanstva,* Svjetlost, Sarajevo
3. Džanko, Muhidin (2017), „Bosanski identitet kao protuteža nominalnom hrvatstvu i hrvatsko-muslimanskom književnom kanonu: Kratki i neobjavljeni povijesni pregled bošnjačke književnosti Envera Čolakovića", u: *Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji / konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta,* Zbornik radova, BZK Preporod, Brčko.
4. Eagleton, Terry (2015), Kultura i smrt Boga, Ljevak, Zagreb.
4. Matvejević, Predrag (1975), ″Naša književnost pobune i otpora″, u: *Kultura i umjetnost u NOB-a i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj* (Zbornik radova), Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb.
5. Oraić Tolić, Dubravka (1996), *Paradigme 20. stoljeća: avangarda i postmoderna*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb

6. Pavletić, Vlatko (1995), *Kako razumjeti poeziju,* Školska knjiga, Zagreb
7. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet – Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta,* Bosanska riječ – BZK „Preporod“, Tuzla
8. Vučković, Radovan (1991), *Razvoj novije književnosti,* Svjetlost – Institut za književnost, Sarajevo

BETWEEN THE AESTHETICS AND POLITICS: POETRY AND PROSE WORK OF MAK DIZDAR FROM 1937 TO 1956

Summary

In this paper we follow the poetic development of poetry and prose Mak Dizdara since 1937 till 1956 year. Since Dizdar made his canonical place in Bosniak and Bosnian-Herzegovinian literature with poetic collections (Kameni spavač, Okrutnosti kruga, ect.), a significant corpus of his prose and poetry work remained unexplored in the Bosnian-Herzegovinian literary periodicals and dailypapers. The contribution of this work is reflected in the factthat in it, as far as we know, is the firstliterary-historical and poetic represents Dizdar's prose and poetry from that period. This, in fact, testifies the other, almost unrecognized, literary identity of this great poet.

Key words: Mak Dizdar, esthetic, politic, prose, poetry

Adresa autora
Authors' address
Nehrudin Rebihić
Filozofski fakultet u Sarajevu
nehrudinrebihic@hotmail.com

UDK 821.163.4(497.6).09-34 Andrić I.
316.7:82.09-34

Primljeno: 01. 06. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Ikbal Smajlović

MOTIV PROSTORA (BOSNE / KASABE) U ANDRIĆEVIM PRIPOVIJETKAMA

Rad se bavi motivom prostora u Andrićevim pripovijetkama. Andrić oslikavanju prostora poklanja mnogo pažnje i on je za njega važan u poetičkom smislu. Prikazivanje prostora (Bosne, kasabe) otvara mjesto i dugotrajnim polemikama o povezanosti njegove disertacije i književnog rada, odnosno o ideološkoj podlozi baziranoj na sukobu Istoka i Zapada. Njegovo zanimanje za prostor je u službi prikazivanja čovjeka (likova), jer Andrić karakteristike prostora preslikava na osobine svojih likova (i duhovne i tjelesne), otkrivajući duboke međusobne veze. Sve te karakteristike postat će još jasnije i očitije u direktnom kontaktu različitih svjetova i kultura. Iz toga možemo čitati i njegov doživljaj Bosne. Motivom sna (koji je i jedan vid realiziranja motiva prostora) Andrić povezuje zbilju i fantazmagoriju i približava nam karaktere. U prostoru sna likovi jednako žive i djeluju.

KLJUČNE RIJEČI: prostor, prostorne relacije, Bosna, kasaba, granica, Andrićeva doktorska disertacija, identitet, poetika, hronotop, karnevalizacija, ideologija, interkulturalnost, islam, Istok, Zapad

Pripovijetke su važan i centralni dio stvaralaštva Ive Andrića. Većina njegovih romana nastala je njihovim spajanjem i nadogradnjom. Andrić se primarno zanima za historiju i njenu kompleksnost u bosanskohercegovačkom kontekstu, umjetnički je transformirajući i prilagođavajući vlastitoj viziji i doživljaju. Ovaj rad se posebno bavi motivom prostora kao elementa historijske fikcije Andrićevih pripovijedaka, propituje njegovu ulogu, smisao i poetičku vrijednost.

Oduvijek je prostor bitan dio književnog svijeta, ali mu se tek u novije vrijeme pridaje više značaja. Kako se fikcijski svijet književnosti, više ili manje, mimetički oblikuje prema zbiljskoj slici svijeta koji spoznajemo posredstvom prostora, ni njegovo transponiranje u književnost, dakle, ne može biti odveć različito kao ni umanjen njegov značaj i uloga. Brojni teoretičari nudili su različite pristupe tumačenju prostora i njegove uloge u tekstu – prostor kao „pozornica" događaja; prostor kao „medij" za razumijevanje zbivanja i likova; prostor kao dio spoznajnog procesa; prostor kao zbirnik ostalih tekstualnih činilaca itd. Među mnogim koji su se bavili figurom prostora izdvajamo Jurija Lotmana (1976) i Mihaila Bahtina (1975). Lotman uvodi pojam „prostornih relacija" ističući njihovu važnost za razumijevanje teksta. Prema Lotmanu, prostor, kao uslovno šira kategorija, „prerasta" tekst – oblikovanje prostora i oslikavanje svijeta direktno se vezuje za kulturu. Prostorne relacije omogućavaju nam da razumijemo zbilju i kreiramo „kulturne modele". Način na koji doživljavamo i razumijevamo kulturu i stvarnost utječe i na modeliranje fikcionalnog svijeta od kojeg onda ovisi i slika prostora u književnosti. ″Razlike u karakteru prostora (na primer, u suprotnostima: prirodni-kulturni, statični-dinamični, seoski gradski, privatni-javni, sveti-svetovni, središnji-periferni) vode i ka nejednakim modelima ponašanja i podstiču sebi shodne govorne registre″ (Juvan 2011: 264). Ostvarivanje prostornih relacija na semiotičkom planu traži, dakle, postojanje „granice" među dvama različitim značenjskim cjelinama koje funkcioniraju na principu suprotstavljenosti. Mihail Bahtin uvodi termin „hronotop" i objašnjava ga kao „uzajamnu vezu vremenskih i prostornih odnosa". Za razliku od topografije koja naznačava, opisuje i imenuje mjesta, hronotop podrazumijeva još i događaje, likove i historiju. Drugim riječima, vrijeme je nužan element za prikazivanje događaja u prostoru. Od poruke teksta i načina oblikovanja književnog svijeta ovisi i sam oblik hronotopa. Još veću težinu dobio je prostor u novijim pravcima nauke o književnosti koji su problematizirali ″antropološko iskustvo koje je povezano sa socijalnom interakcijom među stanovništvom, s političko-upravnim uređenjem, robnom i simboličkom razmenom, kolektivnim pamćenjem, ideološko-vrednosnim sistemom, verovanjima, navikama, osjetljivošću i misaonošću″ (Juvan 2011: 242).

IDEOLOŠKI POSTAV ANDRIĆEVE OBRADE MOTIVA PROSTORA

Govoreći o Andriću, Muhsin Rizvić primjećuje kako je on, bez obzira na napuštanje Bosne i preseljenje u Beograd, kao i sve događaje koji su tome prethodili ili uslijedili, u svojim „umjetničkim genima ponio Bosnu sa sobom, sa njenim dramatičnim

ljudskim i životnim potencijalom, ne napuštajući nikad zamišljenost nad bivšim zemanima, sudbinama njenih žitelja i simbolično-iskustvenim značenjima koja oni nose“ (Rizvić 2005: 392). Njegova pisanja o Bosni, tačnije njegov doživljaj Bosne, ipak su težišni dio njegovog cjelokupnog književnoumjetničkog stvaranja, iako je ozbiljno pisao i o drugim geografsko-povijesnim prostorima i temama (morski predjeli, rat i okupacija, Beograd, djetinjstvo, umjetnost, univerzalne teme).

Bosna kao sjecište Istoka i Zapada, različitih ideologija, utjecaja i interesa, sa svojom višestoljetnom nacionalno-vjerskom šarolikošću, oduvijek je bila neiscrpan izvor umjetničke građe i zanimanja. Zato ne treba čuditi prisutnost, pa i pretežnost, te vrste umjetničkog napora i promišljanja i kod Andrića. Njegov pogled u minulo doba Bosne, u dramatičnost njene povijesti koja se neminovno i kontinuirano projicira na ljude i njihove sudbine, otvara mogućnosti različite interpretacije. Naime, jedni će „Andrićevu Bosnu“ doživjeti kao zemlju mržnje i nasilja te će biti posebno nezadovoljni načinom predstavljanja muslimana u njegovim djelima, otkrivajući ideološku pozadinu i propagandu vis-a-vis tobožnje izopačenosti identiteta izazvane islamizacijom i tiranijom koja ju je pratila. S druge strane su oni koji s kanonskih pozicija modernističke auratizacije autonomnosti književne fikcije odbacuju mogućnost ideološkog djelovanja Andrićevih djela, pritom nerijetko osporavajući i sasvim legitimno pravo drugačijih, nekanonskih, čitanja.

Andrićeva doktorska disertacija te njegova slika Bosne realizirana kroz književna djela upravo i jesu osnovni i stalni izvor polemika koje su i do danas ostale nerazriješene i suprotstavljene. Gotovo je općeprihvaćen stav o dubokoj povezanosti njegove disertacije i književnih tekstova – barem kao jedne osnovne misli o Bosni karakteristične za ukupno djelo ili kao skale mogućnosti Andrićeva odabira motivske građe (Ivo Tartalja, Miroslav Karaulac, Zoran Konstantinović, Svetozar Koljević, Vedad Spahić...). U toj povezanosti disertacije i Andrićeve književnosti neki, međutim, nalaze i mnogo kompleksniju vezu koju razumijevaju i tumače kao sistematsku ideološku matricu njegovih ukupnih političko-socijalnih nakana i djelovanja (prvenstveno Esad Duraković, Muhsin Rizvić i Rusmir Mahmutćehajić).

U tom kontekstu zanimljiv je i sugestivan fragment disertacije koji govori o etnografskim i geografskim obilježjima Bosne te o njenoj „prirodnoj predodređenosti“ da pripada „hrišćanskom Zapadu“:

> *Po geografskom položaju Bosna bi zapravo trebalo da povezuje zemlje Podunavlja sa Jadranskim morem, a to znači dve periferije srpsko-hrvatskog elementa i ujedno dve različite oblasti evropske kulture. Potpavši pod islam, Bosna ne samo da je bila lišena mogućnosti da ispuni ovaj zadatak, koji joj je*

> *po prirodi pripadao, i da učestvuje u kulturnom razvoju hrišćanske Evrope (kojoj pripada po svojim etnografskim i geografskim obeležjima), nego je, štaviše, zbog domaćeg islamiziranog elementa postala moćna prepreka hrišćanskom Zapadu. U tome neprirodnom položaju Bosna je ostala sve vreme turske vladavine* (Andrić 2012: 33).

Kao svojevrsni generalni zaključak disertacije, prethodno elaboriran kroz pet odjeljaka i Prilog, nameće se sljedeći Andrićev stav:

> *Od odlučujućeg je značaja to da je Bosnu, u najkritičnijem trenutku njenog duhovnog razvoja, u doba kada je previranje duhovnih snaga dostiglo vrhunac, osvojio jedan azijatski ratnički narod čije su društvene institucije i običaji značili negaciju svake hrišćanske kulture i čija je vera - nastala pod drugim klimatskim i društvenim uslovima i nepodesna za svako prilagođavanje - prekinula duhovni život zemlje, izobličila ga i od tog života načinila nešto sasvim osobeno* (isto, str. 31).

Prema Vedadu Spahiću, bez obzira na kasniju Andrićevu napomenu kojom ublažava i revidira vlastiti stav i nastoji izbjeći općenitost kritike islama i njegovog sveukupnog habitusa, tvrdeći kako disertacijom ne kritizira islamsku kulturu generalno nego posljedice njenog miješanja i prenošenja na hrišćanske zemlje, to upravo i pokazuje njegov stav o islamu i muslimanima, jer „kritika islama kao neuniverzalne religije je baš kritika islamske kulture kao takve“ (Spahić 1999: 155), da bi potom cijelu „insinuaciju“ pokušao „utopiti u književni oblik“ (najizravnije u pripovijetkama *Mustafa Madžar* i *Za logorovanja*). Budući da je doktorska disertacija neznanstveno izvedena, prema većini kritičara, nedosljedna i neprecizna u argumentiranju i izvorima, a time suviše „opora i nepogodna za konzumiranje“, valjalo ju je učiniti „pitkijom“ što će Andrić nastojati ostvariti drug(ačij)im putem i sredstvima. Spahić će se poigrati ovakvim zaključkom aludirajući na prizor iz *Mare milosnice* u kome starica hrani djecu hljebom od javorove kore koji ne žele da jedu dok ga ne potopi u čorbu i kroz zabavu im podmetne kazujući kako tako i Turčin u pakao tone. U toj alegorijskoj postavci, disertacija bi bila hljeb od javorove kore, a književnost čorba u koju je udrobljena.

Promišljajući Andrićevo djelo, Es. Duraković ga sagledava kao dio općenitog, kompleksnog i kontinuiranog procesa i ideologije evrocentrizma, „a čiji su strateški ciljevi evidentni u djelimično uspjelim naporima da se Orijent i orijentalna duhovnost, prvenstveno orijentalno-islamska duhovnost u cjelini, negativizira do te mjere kada

taj svijet i ta duhovnost postaju osmišljeni 'opravdani' predmet negativnog tretmana moćnih evrocentričnih sila" (Duraković 2000: 192). Prema Durakoviću, takav oblik nastojanja odvija se kroz gotovo sve oblike ljudskog djelovanja (humanističke nauke, kulturu, umjetnost) i sa stalnim pokušajima „da se taj svijet različitim sredstvima osvaja i potčinjava, te da mu se s pozicija evrocentrizma nameće svijest o samome sebi kao o inferiornom i dekadentnom" (isto, str. 193). U ovakvom kontekstu, Duraković kompletan Andrićev književni opus doživljava kao posve ideološki angažiran te ga naziva „literarnom otomanizacijom Bosne", čime Andrić ispoljava svoj „nagon ka sataniziranju Bosne", a „Bošnjacima se nameće osjećaj kolektivne krivnje, deprimirajućeg srama i pogubne inferiornosti" (isto, str. 199). Doktorsku disertaciju smatra „idejnim ishodištem njegove književnosti". U svemu ovome Duraković, dajući svojevrsni rezime, razaznaje prijetnju – u Andrićevu kreiranju „ubjedljive iluzije bošnjačke povijesti i njenih aktera" leži opasnost po same Bošnjake u formiranju slike o sebi i svojoj povijesti te u kreiranju osjećaja kolektivne krivice, izopačenosti i neuklapanja. S druge strane, to djeluje i na nebošnjačke čitatelje koji takvu iluziju prihvataju kao autentičnu zbilju i na taj način se prema Bošnjacima i njihovoj povijesti stvara prezir koji je idealna „ideološka platforma" za borbu protiv njih samih. Imajući sve prethodno u vidu, čak i u dodjeli Nobelove nagrade vidi multiplicirane razloge koji imaju za cilj da okrune, zaokruže i kanoniziraju sistemske postavke ideologije evrocentrizma. Onkraj konkretnih Durakovićevih teza i izvedenih zaključaka na ovome se mjestu vrijedi pozvati na Marinu Katnić-Bakaršić i njenu generalnu zamjedbu da „svaka kritička teorija nužno izaziva zbunjenost, pa i snažne otpore. Otpori takvom čitanju 'neprikosnovenih, nedodirljivih veličina' prisutni su i kod nas, kad se često stav da je neki pisac pisao sa pozicija orijentalizma tumači kao napad na tog pisca.

Očito je, zapravo, da se um pojedinaca i naročito kolektivne svijesti pojedinih skupina u društvu opire kritičkoj interpretaciji kulture i ne prihvata je rado jer ona nužno ruši uvriježene predstave i vrijednosne sudove, dokida sterotipe i pokazuje da kritika ne znači nužno negaciju" (Katnić-Bakaršić 2010: 247).

Nadovezujući se na studiju Muhsina Rizvića *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu*, Andrića i njegovo književno stvaralaštvo tumači Rusmir Mahmutćehajić, posebno u knjizi *Andrićevstvo: Protiv etike sjećanja*. I on, također, prati dijabolizaciju muslimanskog svijeta na globalnom nivou kao osmišljen i kontinuiran proces i kao dio borbe koja se neprekidno, sa oscilacijama u intenzitetu, odvija između Istoka i Zapada, u koji se uključuje i sa kojim se poklapa i onaj vid njenog ispoljavanja protiv Bosne i muslimana, Bošnjaka.

> *Predstavljen je u crno-bijelim historijskim panoramama: svemu muslimanskom dodijeljena je crnina zla i hereze naspram koje opstaje raskoš ugroženih kršćanskih vrijednosti. Ovisno o ideologijskoj potrebi, ti ljudi su predstavljani kao homogeni neprijatelj kojeg nikada nije bilo moguće učvrstiti u nekom prepoznatljivom i postojanom tijelu. Nekad su Ismailićani i Saraceni, potom Agarjani i Arapi, te Turci i Azijati. Ni u jednom od tih imenovanja nisu pitani ni kako sebe zovu niti kako gledaju na susjede* (Mahmutćehajić 2015: 29).

Andrićevo kazivanje o „Turcima i našim" Mahmutćehajić upravo i vidi kao završetak književnoumjetničkim putem političko-ideološkog projekta započetog njegovom „neznanstveno izvedenom" doktorskom disertacijom, kako bi ju učinio „uvjerljivijom i prihvatljivijom". Tu suprotstavljenost oni / mi proisteklu iz slike bosanskih muslimana kao Turaka umjetnički diskurs ovjerava stigmatizirajući „zamišljene neprijatelje pretpostavljenog nacijskog mistva" (budući su suprotnost svemu što smo „mi", oličenje iskrivljenosti, zla, mraka i direktna opasnost) čime se dalekosežno stvaraju preduvjeti za opravdanost „junačke" i „svete" borbe protiv njih.

> *Koliko god neko nastojao odvojiti pripovjedačku umjetnost o kojoj se ovdje govori od navedenih neznanstvenih postavki njegove disertacije, postavki koje su u najgrubljem smislu evrocentrične i isključive, taj pothvat ne može ni zaštititi niti osloboditi to umjetničko djelo od njegove ideologijske usklađenosti s nacijskim i ateističkim antimuslimanstvom koje prožima evropske političke ideologije* (isto, str. 53).

Pozivajući se na različite autore (znanstvenici, historičari, filozofi...) i citirajući ih, pokušava argumentirati vlastite stavove i doživljaje pokušavši ih sagledati i obuhvatiti iz različitih kutova i perspektiva. Iako je u središtu njegovog interesa Andrić i njegovo ukupno stvaralaštvo, diskursom 'perenijalne filozofije' (kako Lovrenović, ne bez ironije, označava njegov kritički fenotip) implicirana je i pozadinska priča o univerzalnosti i Univerzumu, o jedinstvu ljudi u njihovoj jedinstvenosti, o Ljubavi i Istini koja je i simbolički opozitna onoj slici „Andrićeve Bosne" kao prostora vječite suprotstavljenosti, konflikta i krvi, podjela i prevlasti ideologija...

Ivan Lovrenović jedan je od onih koji u Andrićevim djelima ne vidi ideologijske kontaminacije niti njegovu antimuslimansku / antibošnjačku motiviranost. Doživljava ga i tumači kao „pisca sve Bosne", ističući kako niko kao on da sada nije proniknuo u rascjepkanost i kompleksnost svijeta Bosne obuhvativši ga u njegovoj mozaičnoj cjelovitosti. Iz njegovih djela iščitava permanentno zanimanje ne samo za svijet bosanskih muslimana (što vezuje uz djela M. Selimovića) nego za ukupnu sliku Bosne

i njenog svijeta (muslimani, pravoslavci, katolici, Židovi-sefardi, Osmanlije, Levantinci, austrougarski došljaci raznih zanimanja i sudbina). U Andriću (piscu) raspoznaje dva polariteta koja istovremeno egzistiraju: prvi – modernistički svijet individualizma i subjektivnosti u kojem nema Boga; drugi – predmoderni svijet patrijarhalne zadatosti, samoće i tihih tragičnosti. Lovrenović ističe kako Andrić, početkom svoje državničke (diplomatske, političke) službe, nastoji zakloniti i sačuvati intimu privatnog života od šire javnosti te markirati težnju za strogim razdvajanjem privatnog života od umjetničkog rada i djela. Polazeći od sličnih tvrdnji, Boris Škvorc i Nebojša Lujanović (2010) sugeriraju da je Andrić svjesno kreirao svoju poziciju „nepripadanja". Prema njima, pri tome se služio tekstualnim i izvantekstualnim „taktikama": veliki broj gradova i država u kojima je boravio, živio i radio; konfuzija u nacionalno-vjerskom svojatanju i njegovo neizjašnjavanje; zatvorenost u sebe kao dio vlastite prirode; vraćanje prošlosti i njeno literarno tematiziranje a nesnalaženje u sadašnjosti od koje bježi; „narativne taktike" kojima ne dozvoljava približavanje niti odmjeravanje u odnosu na vlastitu drugost... Međutim, čini nam se da ovakav zaključak otvara priliku da se postavi i pitanje u suprotnom smjeru, odnosno da li je Andrić, koristeći se ovakvim ili sličnim tekstualnim i izvantekstualnim taktikama sebi gradio alibi za ideologijske tendencije svoga stvaralaštva za koje onda ne bi mogao biti „kriv", jer bi se sakrile u tom „međuprostoru", odnosno poziciji „između". Pozivajući se na Krešimira Nemeca, zaključuju da je u njegovim djelima zastupljen „hibridni identitet" razapet između Istoka i Zapada ne pripadajući niti jednom potpuno, što upravo i omogućava dvojako pozicioniranje „između". Evocirajući neke postulate postkolonijalne kritike i zastupajući interkulturalni model čitanja, Šeherzada Džafić također ističe pojam „hibridnosti" kao simbiozu kulturnog, etničkog i rasnog pluraliteta posve primjenljivog i na prostor Bosne. Prihvativši koncept „trećeg prostora" (međuprostora, hibridnog prostora) Homi Bhabhe kao modaliteta u tumačenju „transnacionalne kulture", koji za cilj ima „dokidanje geopolitičkih podjela na Istok, Zapad, Sjever i Jug" (Džafić 2015: 133), ona cjelokupnom Andrićevom opusu, koji se bazira na opreci između Orijenta i Okcidenta, pristupa u duhu interkulturalnosti, te ističe da su „sva Andrićeva djela nastala u duhu tih opreka, ili pak, u smjeru njihovoga zbližavanja što se odnosi na dokazivanje kako je moguće da razapetost preraste u jedinstvenost" (isto, str. 134). Razapetost Bosne kao i ukupna slika u svijetu Andrićeve književnosti za nju predstavlja samo sliku odnosa među kulturama za razliku od tumačenja koja nude „ideologijske i nacionalno usmjerene interpretacije". Takve interpretacije su, po mišljenju Ivana Lovrenovića, već predaleko zagazile u sferu neodrživog. Esencijalni problem, kako kaže, leži u

ukupnom odnosu spram osmanske epohe u BiH, odnosno „pozitivnog" i „negativnog" stava koji u konačnici rezultira „turkofobnom" ili „turkofilnom" ideologijom. Vezanost ideologije za naciju i historiju, priznaje Lovrenović, kod Bošnjaka / muslimana rezultira islamofobno-ideološkim čitanjem Andrića, a „u jednome dijelu srpske književne recepcije reducirana ideološka interpretacija od Andrićeva djela odavno (je) napravila sredstvo banalne nacionalno-ideološke i pseudohistorijske propagande" (Lovrenović 2008: 18) pri čemu se obrću zbilja i fikcija koje dovode do „nakaznih izobličenja i posljedica" kakav je bio i posljednji rat.[1] Mahmutćehajić naglašava, čak i da je kod Andrića u pitanju i nesvjesni ili nenamjerni element u umjetničkom prikazivanju, u šta duboko sumnja, ili kakav god drugi razlog iz sijaseta mogućnosti, to ga ne amnestira od odgovornosti koju treba prihvatiti:

> *Kakvi god bili odgovori na ta pitanja, manje su značajni od činjenice da te pripovjedačke maštarije neuki ljudi, ali i gotovo svi drugi obuzeti nacijskom strašću i očekivanjem svog ozbiljenja u njoj, usvajaju kao zbiljnu sliku neprijatelja. Taj pisac nije historičar, ali nudi privid one historije koja je u zamisli o oslobođenju i ujedinjenju potrebna laž radi etičke anestezije boraca za naciju* (Mahmutćehajić 2015: 36).

Mahmutćehajić odbacuje Lovrenovićevu konstataciju o Andriću kao „piscu apsolutne, nulte estetske vrijednosti" budući da prvo treba ustanoviti vrstu odnosa između estetskog i etičkog i kako je taj odnos nastao, kao i iz razloga što su etika i estetika tijesno povezani i neodvojivi, ali i nesvodljivi na „zatvorenost ljudskog jastva". Uskraćenost etike u Andrićevim djelima, smatra Mahmutćehajić, neosporno dokazuje „gotovo opća muslimanska nelagodnost s njime", ustvrdivši kako je „preispitivanje etičkih obzorja umjetničkog djela Ive Andrića, makar to bilo i u vidiku muslimanskog intelektualnog naslijeđa, doprinos konvergenciji bosanske pluralnosti, prije nego plošno ocrtanoj divergenciji koja se zbiva u različitim ideologijskim i etički uskraćenim korištenjima tog djela" (isto, str. 41).

Mogućnosti interpretiranja književnosti mnogobrojne su i raznovrsne. Ali ovako dva antipodno pozicionirana pristupa tumačenju Andrićevih djela ponekad su „prenapregnuta" u dokazivanju svojih i istovremeno suviše „kritična" spram drugih „istina". Održavaju se, kao takva, u jednakoj mjeri i na razumijevanje Andrićeve obrade motiva prostora, tako da, čini nam se, mjeru valja tražiti u onom „međuprostoru" u koji je zapala. Na tom tragu, cjelishodnim nam se čini slijediti misao

[1] Kao dodatno obrazloženje i dokaz nakaradnih ideoloških interpretacija Lovrenović navodi i primjer iz svog eseja *Glasovi sarajevske noći* kako su R. Karadžić i njegove vojno-političke snage pri pregovorima o rješenju bosanskog rata sa stranim silama dokazivale „urođenu međuetničku mržnju" i argument za opravdanu podjelu BiH engleskim prijevodom *Pisma iz 1920.*

Enesa Durakovića da „književni tekstovi u kritički kompetentnom interpretacijskom činu ukazuju se i ″mrmorom vlastitog diskursa″ (Gérard Genette), ali i jednako bitnom referencijalnom i spoznajnom dimenzijom reprezentacije historijskog svijeta i konteksta“ (Duraković 2012: 99).

MOTIV PROSTORA KAO METONIMIJSKA DETERMINANTA IDENTITETA

Motiv prostora vrlo je frekventan i važan kod Andrića. Uvjetno uzevši, postoje dvije vrste „prostora“ u kojem egzistiraju i djeluju njegovi likovi. Prvi prostor je ‘realni’, konkretiziran toponimskim oznakama ili omeđen drugačijim (deskriptivnim ili tek simboličnim) natuknicama. Najčešće je direktno vezan za Bosnu, hronotopski određen, a realizira se kroz prikazivanje događaja i likova u povijesnom / vremenskom kontekstu kao i konkretne pjezaže (organizirane u binarnim opozicijama) – planine i goleti, sela, varoši i kasabe i sl. Drugi prostor je transcendentalni, duhovni i oniričk. Najčešće se realizira kao san i snoviđenje. U pitanju je sfera koja nije posve ni zbilja niti je posve san – nego neki lelujavi prostor između jave i sna. Dakle, taj motiv sna (ili stanja nalik snu) jedan od prepoznatljivih motiva ovoga pisca, o čemu će biti više govora nekom drugom prilikom, dok će ovdje biti tek uzgred spomenut.

Motiv prostora se nameće kao poetički relevantan imajući u vidu i kompleksnu povijest Bosne te svu silinu hibridnosti koju implicira – svekolika nacionalno-vjerska šarolikost sa polivalentnim unutarnjim i vanjskim međuodnosima, nerijetko posve antagonističkim; njena prirodna ljepota i bogatstvo te istovremena surovost i golgota; iskrena dobrota s naglim i neobjašnjivim povampirenjima; dostojanstvenost i ponos naspram snishodljivosti, potlačenosti i trpnje...

Andrić otkriva i naglašava neraskidive i tajne veze koje postoje i koje se uspostavljaju između likova i prostora kojeg su dio i s kojim su srasli, ili ih nemogućnost takvog srastanja tragički određuje. Ako prostor ne imenuje konkretno, razlog možemo tražiti u univerzalnom otklonu Andrićevih vizija, doživljaja i stavova ili nastojanju da se takvim prikažu. Ukoliko je konkretnije određen, bez obzira je li u pitanju planina, selo, kasaba ili varoš, to je stoga što oni sublimiraju iznesene iskaze u općenitu sliku Bosne, jer je ta kasaba (selo, varoš...), zapravo, metonimijski Bosna u malom. Prikazivanje prostora za Andrića je idealan način da posredno oslika svoje likove, njihove intelektualne, duhovne i fizičke karakteristike i njihovu korijensku vezanost za tlo s kojeg potiču, gdje žive i djeluju. Po njemu su te osobine gotovo genetski determinirane prostorom kojeg su dio, bez obzira na njihovu individualnu

svjesnu opredijeljenost. Zato će i likovi bosanskih korijena, a rođeni negdje drugdje (a važi i obrnuto), biti jednako mistični, nesretni, samotni i crni, mahom tragični, čak i kada se nastoje udaljiti od Bosne i bilo kakvih veza s njom. Veza je, međutim, sudbinska i snažno djeluje.

Nerijetko se slika Bosne iz *Pisma iz 1920.* kao zemlje prepune mržnje i mraka, surovosti i straha uzima kao vlastiti Andrićev stav i doživljaj. Takvu sliku nalazimo u pismu Levenfelda svom starom drugu kada govori o razlozima napuštanja Bosne. Mahmutćehajić i Ivo Banac mišljena su da Andrić, zapravo, sublimira vlastite vizije, doživljaje i kazuje ih kroz Maxova usta, čime se zanemaruju postavke o ontološkoj distinkciji autora, naratora i lika, te estetskoj autonomiji fikcionalnog svijeta. Dakako, u tradicionalnom književnonaučnom smislu, Lovrenović, koji zastupa takvo mišljenje, je upravu. Međutim, ovdje je vjerovatnije kako autori žele implicirati tezu o Andrićevom pokušaju „objektiviziranja" i „maskiranja" ideoloških tendencija u književnom tekstu, prethodno razrađenih u disertaciji[2]. Na kraju pripovijetke Andrić će, istini za volju, donekle revidirati i ublažiti prethodno modeliranu sliku prostora / Bosne, utapajući je u prizor općeprisutne ljudske mržnje širom planete, kako primjećuje i M. Selimović u svom tekstu *Cjelovita misao o životu*. Levenfeld je, naime, bježeći od ove „bosanske mržnje", pronašao neke svjetske mržnje i to *u po bela dana* i u bolnici *sa gotovo svim svojim ranjenicima*. Ipak, sugestivnost, snaga i specifičnost one bosanske, kojoj ne treba ni poseban razlog ni povod ni trenutak, nije pri tom iščezla već je samo relativizirana. Na recepcijskom polu o „vjerodostojnosti" i djelotvornosti ovih predodžbi ipak ne odlučuju preklapanja književnog prikaza i historijskih događaja odnosno prostora već u prvome redu podudarnost prikaza i odgovarajućeg očekivanja povijesne, etnokulturno determinirane publike (pogl. Katičić 1971: 224), koja je, kao što nam je poznato na ovim prostorima u tom pogledu dubinski raslojena.

Zanimljivo je i modeliranje prostora koje možemo pratiti kroz ponuđenu sliku Sarajeva koja na semiotičkom planu sinegdohički reprezentira i ukupnu sliku Bosne. Topografske prostorne elemente (džamija, kula, crkva) objedinjuje zajedničko egzistencijalno polje. Simbolika objekata arhitekture evocira ono što je u domenu minulog, tradiciju i povijest, koji tako posredno modeliraju i sliku o ljudima, kulturi i identitetu/ima.

[1] Mahmutćehajić, prilično radikalno i tendenciozno, tumači iskaz *avetinjskih turskih sati, po čudnom računanju dalekih, tuđih krajeva sveta!* To i takvo vrijeme je, prema njemu, i arapsko i tursko, dakle i jevrejsko i muslimansko, a za njega u „slici rasne čistote i dovoljnosti razuma kao presuditelja na putu prema kraju historije nema i ne može biti mjesta za Jevreje koji su ostali izvan i nasuprot historije Zapada kao kršćanskog postignuća" (Mahmutćehajić 2015: 56).

Da, Bosna je zemlja mržnje. To je Bosna. I po čudnom kontrastu, koji u stvari nije tako ni čudan, i možda bi se pažljivom analizom dao lako objasniti, može se isto tako kazati da je malo zemalja u kojima ima toliko tvrde vere, uzvišene čvrstine karaktera, toliko nežnosti i ljubavnog žara, toliko dubine osećanja, privrženosti i nepokolebljive odanosti, toliko žeđi za pravdom. Ali ispod svega toga kriju se u neprozirnim dubinama oluje mržnje, čitavi uragani sapetih, zbijenih mržnji koje sazrevaju i čekaju svoj čas. Između vaših ljubavi i vaše mržnje odnos je isti kao između vaših visokih planina i hiljadu puta većih i težih nevidljivih geoloških naslaga na kojima one počivaju. Isto tako, vi ste osuđeni da živite na dubokim slojevima eksploziva koji se s vremena na vreme pali upravo iskrama tih vaših ljubavi i vaše ognjene i svirepe osećajnosti. (...) I svoju rođenu zemlju vi volite, žarko volite, ali na tri-četri razna načina koji se među sobom isključuju, smrtno mrze i često sudaraju. (...) Jer u toj zaostaloj i ubogoj zemlji, u kojoj žive zbijeno četiri razne vere, trebalo bi četiri puta više ljubavi, međusobnog razumevanja i snošljivosti nego drugim zemljama. A u Bosni je naprotiv, nerazumevanje, koje povremeno prelazi u otvorenu mržnju, gotovo opšta karakteristika stanovnika. Između raznih vera jazovi su tako duboki da samo mržnja uspeva ponekad da ih pređe. (...) Ko u Sarajevu provodi noć budan u krevetu, taj može da čuje glasove sarajevske noći. Teško i sigurno izbija sat na katoličkoj katedrali: dva posle ponoći. Prođe više od jednog minuta (tačno sedamdeset i pet sekundi, brojao sam) i tek tada se javi nešto slabijim ali prodornim zvukom sat sa pravoslavne crkve, i on iskucava svoja dva sat posle ponoći. Malo za njim iskuca promuklim, dalekim glasom sahat – kula kod Begove džamije, i to iskuca jedanaest sati, avetinjskih turskih sati, po čudnom računanju dalekih, tuđih krajeva sveta! Jevreji nemaju svoga sata koji iskucava, ali bog jedini zna koliko je sada sati kod njih, koliko po sefardskom, a koliko po eškenaskom računanju. Tako i noću, dok sve spava, u brojanju pustih sati gluvog doba bdi razlika koja deli ove pospale ljude koji se budni raduju i žaloste, goste i posprema četiri razna, među sobom zavađena kalendara, i sve svoje želje i molitve šalju jednom nebu na četiri razna crkvena jezika. A ta razlika je, nekad vidljivo i otvoreno, nekad nevidljivo i podmuklo, uvek slična mržnji, često potpuno istovetna sa njom (Andrić 1988).

Brojni Andrićevi likovi, kroz različite pripovijetke, iskazuju vlastiti stav o Bosni koji će na nivou cjelokupne pripovijesti dobiti ulogu općenitog, odnosno univerzalnog suda, čime se ponovo otvara mogućnost drugačijeg čitanja kao i pitanje o Andrićevom nastojanju da subjektivni doživljaj Bosne, iznesen posredstvom nekog od likova, na taj način objektivizira. Tako će i Ledenik iz pripovijetke *Ljubav u kasabi*, slično M. Levenfeldu, sa dosta obskura u riječima, pisati svome prijatelju o Bosni, njenim ljudima, običajima i životu. Važnost svog suda on akcentira time što se njegov prvi utisak nije promijenio ni nakon dužeg vremena provedenog među njima – štaviše,

postao je još teži i mračniji. Jedine dvije svijetle tačke su *most* – čije imenovanje *rimskim* također sugerira njegovu „nepripadnost" ovom surovom ambijentu *[U ovom divljem kraju, među mršavom stokom i tupim ljudima, on je kao zalutao, osamljen izaslanik nekog dalekog, svijetlijeg svijeta.* (Andrić 1966: 26)] i Rifka *[Zapravo je i ona tuđinka kao i most.* – (isto)], kojima je zajedničko to što se pojavljuju kao *tuđinci* u bosanskoj sredini.

> *I sve što sam ti pisao o ovdašnjim ljudima, urođenicima, nije samo prvi utisak nego se potvrđuje iz dana u dan. Ja živim među divljacima, prljavim i neukim. Ovi ljudi ne samo što nisu civilizovani nego se, po mom tvrdom uvjerenju, neće nikad moći civilizovati, jer ono malo duha i razuma što imaju upotrebljavaju upravo zato da se otimaju svakom pokušaju civilizacije. I oni za koje mi izgleda da u sebi negdje nose nešto duha, tako su zakopčani i sedam puta zakukuljeni da bi samo čelikom mogao iz njih izbiti tu iskru. Svakako, nama se ne otkrivaju.*
>
> *I o nečistoći, oskudici najnužnijeg komfora, čamotinji i grubosti koja me okružuje, dovoljno sam ti pisao. Ništa se ne mijenja, ako ne nagore* (isto, str. 26) .

Modeliranje svijeta u ovoj priči realizirano je kroz opreke: vlastito ili skriveno naspram javnog; tradicionalno naspram modernog; staro naspram novog; zatvorenost naspram otvorenosti i sl. Unutar tako dizajniranih koordinata jasno su naznačene razdjelnice upisane u postojećem kulturalnom kodu koji im dodjeljuje i ulogu. Tako most spaja i povezuje, ovdje i na simboličkom planu, učmalu kasabu s modernim svijetom i civilizacijom; tradiciju s modernitetom i sl. S druge strane, ograda i avlija razdvajaju javno od intimnog; „žensko" od „muškog"... Napuštanjem kuće i avlije žena napušta i „svoj" prostor te prelazi u sferu „javnog" čime je izložena nepodopštinama: dobacivanju, zviždanju, pomami muških strasti i nagona. Istovjetna je i situacija kada Ledenik preskoči ogradu – on narušava ustaljene norme i remeti „prirodan" poredak čime neminovno izaziva sukob. To se na nivou priče prenosi i na ukupni prostor Bosne kao svojevrsne granice između Istoka i Zapada.

Slično modeliran motiv mosta, s akcentom na neuklapanje u okruženje surove pustoši i mraka, u tamu brdovite zabiti, siromaštva i sirovosti, realiziran je u nešto drugačijem poetičko-simboličkom modusu u pripovijeci *Most na Žepi*.

> *Mislio je na daleku brdovitu i mračnu zemlju Bosnu (oduvek mu je u pomisli na Bosnu bilo nečeg mračnog!), koju ni sama svetlost islama nije mogla nego samo delimično da obasja, i u kojoj je život, bez ikakve više uljuđenosti i pitomosti, siromašan, štur, opor. [...] Ali predeo nije mogao da se priljubi uz most, ni most uz predeo. Gledan sa strane, njegov beo i smelo izveden luk je izgledao uvek odvojen i sam, i iznenađivao putnika kao neobična misao, zalutala i uhvaćena u kršu i divljini* (Andrić 1965: 74 i 75).

KARAKTERI U PROSTORU – PROSTOR U KARAKTERIMA

Prostor u Andrićevom pripovijetkama nerijetko je dat kao mračno stratište u kojem se neprestano koti i vreba zlo. Sve je prepuno obskura, gorčine i straha – sve je opasno, surovo i teško. Imajući u vidu prethodno objašnjene veze između likova i prostora, ne treba onda čuditi da će takav ambijent upravo i izroditi posve iste likove – surovost, zlo i mrak prostora uvlače se i u likove, određujući njihove sudbine i duhovno-tjelesne karakteristike. Andrićevo prikazivanje prostora usmjereno je na život i sudbinu čovjeka – on promatra i reflektira cjelokupnu tragiku ljudskog bivstvovanja. Po tome on za Lovrenovića i jeste velik pisac: „Andrić jest bio pisac kojega je zanimala tamna strana ljudske sudbine i tamna strana ljudske historije, osobito bosanske, a po toj volji, snazi i sposobnosti u istraživanju tame i jest bio veliki pisac“ (Lovrenović 2014: 2). Međutim, simptomatično je da su tako predstavljeni mahom muslimani. Da stvar bude još znakovitija, u barem tri slučaja (Mustafa Madžar, Mula-Jusuf i mladi Muderizović) riječ je o likovima koji su vrlo bliski sakralnoj islamskoj duhovnosti, odnosno koji su „na različite načine povezani sa svetom znanošću i svetom umjetnošću muslimanske civilizacije“ (Mahmutćehajić 2015: 494). Rizvić upravo ovakvo predstavljanje likova, mahom iz muslimanskog miljea, od kojih „prema evropskom crno-bijelom romantičarskom uvjerenju i kršćanskoj anatemi još od srednjeg vijeka, dolaze sve krajnosti zla i nastranosti“ (Rizvić 1995:58), tumači kao Andrićevo ispoljavanje „vlastitih negativnih napona prema Turcima, islamu i muslimanima“ (isto, str. 59). Rizvić ih odreda vidi „čisto patološki i nastrano“ predstavljenim likovima, a razlog tomu nalazi u Andrićevom deformisanom shvatanju „orijentalno-islamske duhovnosti i života“ i stava o njihovom porijeklu kao o „rasističko-genetskom proizvodu turske vladavine“.

Rizvić priznaje da Andrić slično prikazuje i kršćane i hrišćane, ali s drugom intencijom čime se samo naglašavaju autorove ideološke zadatosti:

> *U Andrićevim pripovijetkama, međutim, ni slika hrišćana i kršćana nije mnogo svjetlija, ali su oni većinom prikazani u stanju trpnje i snošenja nasilja, kao svijet izložen na nemilost i milost turskoj vlasti. Analogno ideologiji svoje disertacije, on podrazumijeva, i smatra, da su Turci i islam krivi i za društveno i moralno stanje katolika i pravoslavnih, jer su svojim osvajanjem Bosne prekinuli tokove njihova duhovnog i kulturnog, civilizacijskog razvoja* (isto, str. 81-82).

Takvi likovi su, recimo, Mula Jusuf (*Za logorovanja*) i Mustafa Madžar (istoimena pripovijetka). U liku Mula-Jusufa sudaraju se intelekt i duhovnost sa snagom vlastitih nemira, nagona, strasti, osobenjaštva i mraka. Erupcija nagomilanog obskura, nefsa

i izopačenosti data je u prizoru njegovog silovanja *bjegunice, kćeri trebinjskog kjatiba*, prikazanog u gradacijskom nizanju radnji koje prethode samom činu silovanja (korištenja britve), a koje i simbolički prate zadovoljavanje njegovih bolesnih potreba u manijakalnoj igri uloga (tobože se brine o njoj i želi pomoći) i moći (britva pod vratom; ekstaza kad poteče krv) tokom postepenog približavanja djevojci.

Njemu je sličan i Mustafa Madžar, junak koji je detroniziran i demistificiran. Njegova samoća i čudaštvo rezultat su bijega od teške prošlosti koja ga mori i prati u snovima. Unutarnja izopačenost i patologija neće doživjeti katarzu pred naletima probuđene savjesti nego će ga odvesti u zlodjela, ludilo i smrt. Ponavljajući izjavu *koliko gada ima na svijetu*, koja varira kroz tekst, on čini nove zločine bježeći od starih koji mu iskrsavaju pred oči – silovanje žene i dječaka, ubijanje i mučenje hrišćana i fratara itd. Potiskivana i nagomilana podsvijest pronaći će, ipak, način i put da se ispolji i obznani. Tako se Mustafa u prostoru snova susreće sa svim ljudima koje je ubio ili zlostavljao. Ti psihoanalitički snovi pokazuju kompleksnost i ozbiljnost njegove traume od koje nastoji pobjeći novim zlodjelima. (I ta njegova podsvijest vodi dvostruku borbu sa sobom – jedna ga proganja zbog svih učinjenih gadosti, a druga ga osuđuje zbog toga što nije bio još ekstremniji – *trebali ste ih peći*.) Nemir i (auto)destruktivni nagon ovladavaju njime; dopada u stanje opće nepovjerljivosti, straha i dezorijentiranosti. To je stanje haosa i sanjivog bunila čija se strahota iskazuje osjećajem da bezvremeno, odnosno beskonačno, traje. Unutarnji raspad preslikava se na cjelokupnu atmosferu pripovijetke – sve je đavolski mračno i stravično, prepuno krvi, zla i straha.

Čitava priča je izgrađena u naizmjeničnoj promjeni snova i zbilje koji se međusobno uslovljavaju i dopunjavaju, ali Mustafa jednako živi i u jednoj i u drugoj „stvarnosti“ i prostoru.

Među takve likove spadaju i Salčin s Bistrika i njegov drug *(vitak, dobro odjeven, pod teškim bensilahom i oružjem)* koji imaju epizodnu ulogu u *Mari milosnici* u kojoj će namamiti šećerom te potom i silovati baba-Anušinu unuku. Salčinova poremećenost ne vezuju se tek za mentalne karakteristike već ih Andrić proširuje i na njegov fizički izgled (kao što je to recimo uradio i sa Mustafom – poremećena psiha i san, ali i bolovanje od epilepsije uz fizičko propadanje). Salčin je, također, padavičar i ubojica. Njegova unutarnja kataklizma zrcali se i u spoljašnjem izgledu – *ospičav, krupan, sakat u lijevu ruku i uvijek izubijan po čelu*.

> *Odjednom se zanese, ispusti neki mljaskav, tup zvuk, raširi ruke i pade u rupu pored njih. Ozdo se čulo kako krklja i bije nogama. Mala je bila potpuno umukla. [...]*

Bio je okrvavljen po nosu, usta mu pomodrela i iskrivljena, kosa slijepljena, a po grudima tragovi pjene i pljuvačke. Teško je disao i unezvereno gledao, jedva je metao nogu za nogom. Tako se izgubiše među kućama (Andrić 1966: 180 i 181).

Spomenimo ovdje i scenu u kojoj se nekolicina bosanskih vojnika u svojoj dokonosti zabavlja iživljavajući se na kuji i psu. Daljina i odsustvo zvuka će taj prizor učiniti još morbidnijim, da bi uslijedio dijaloški komentar oficira kojim se sve zaokružuje i akcentira u korelaciji sa prostornim referencama.

Dvojica od njih su pridržavali jednu riđu kuju, oko koje je oblijetao crn, čupav pas, i tjerali grubu, vojničku šalu s njima. Ovako s visoka gledan, taj prizor je imao nešto naročito neprirodno i gadno; stoga, valjda, što se na tu daljinu nisu čuli ni njihovi glasovi ni smijeh, pa je izgledalo kao da sve to rade ćutke i ozbiljno.
Oficiri su govorili tiho između se, i rugali se toj bosanskoj vojsci koja sparuje pse. [...]
Dvojica oficira psuju otirući znoj.
Sestru im, i njima i njihovoj Bosni! Zar je ovo neka zemlja? Penješ se, penješ i lomiš kao da ćeš u nebo stići a kad se ispneš, nema ništa: novi kamenjak i nova strmina.
Pfu! Tuhaf vilajet (isto, str. 177 i 178).

Transponiranost surovog prirodnog ambijenta na stanovnike vidljiva je i u *Olujacima*. Selo je planinsko i udaljeno od svijeta i civilizacije, položeno na strmini. Ljudi su geografski uzdignuti, ali tjelesno niski i degenerisani *(Izgleda da nema Olujaka koji nije ili gušav ili sakat ili inače rovašen.)*. Njihova snaga u suprotnosti je s njihovim fizičkim izgledom i poprima demonske dimenzije u skladu sa njihovom naravi.

Sve u Olujacima dobro raste, osim ljudi. Olujački čovek je onizak, krivih nogu, širokih ali ne pravih leđa, nesrazmemo dugih ruku, široka lica sa spljoštenim nosom i sa crnim malim očima bezizrazna ali uporna pogleda, velikog vrata koji je pri dnu proširen tako da s trupom čini nerazdvojnu celinu. Njih je u čaršiji lako poznati među stotinama drugih seljaka. Usled neprestanog penjanja i spuštanja, na koje ih je osudio položaj njihovog sela, oni imaju naročito držanje pri hodu: cela gornja polovina tela im je zabačena unatrag (Andrić 1988b: 216).

Također, sam opis sela i puta koji do njega vodi, napučen prizorima i horor-elementima narodne predaje i bajke u funkciji je metonimijske karakterizacije ljudi

koji tu žive. Na istom tragu dekodiramo i samo ime sela, kao i potoka koji kroz njega teče (*Crni potok* – čija voda nije pitka, a svaki kamen koji je u dodiru s vodom *prevučen je crnom korom kao lišajem*).

> *Još iza podne, kad su prolazili kamenitim i usečenim koritom Drine, zelene, duboke i strahovite vode, pored koje se na uskom žalu beleo isušen i ispran konjski kostur, njoj se činilo da su to one strahote iz priča kroz koje treba proći da bi se došlo do lepih mesta i velikih radosti. Ali kad je počelo penjanje od Drine do Olujaka crvenom, gotovo okomitom stazom od spečene zemlje, udavača se poče pobojavati daće i kraj ovog nečovečnog puta biti isti. Prevarila se. Kraj je bio takav da je ona već sutradan žalila kamenito korito kao jed zelene Drine i strmi put. Kuća, mladoženja i čeljad, sve je bilo strašno, neverovatno i neopisivo* (isto, str. 217).

Ljudi su samozatajni, mračni i tihi, bezosjećajni i surovi; sav taj svijet „kao da je jednoobrazno istesan od nepristupačnog kamena surovog predela, mučki prikritog od veza sa pitomijim ljudskim rodom“ (Gligorić 1959: 119). Izopačenost i izokrenutost sela vrhuni se u paradoksu istodobnog posjedovanja svakog bogatstva i svake nesreće.

> *To udaljeno i osamljeno selo odvojilo se od ostalih sela ne samo po svome položaju nego i po mnogo čem drugom, naročito po plodnosti. Iako su bela žita, osim zobi, zbog velike visine već prilično tanka, sve ostalo raste i napreduje u ovom osojnom i zabačenom kraju lepše, bolje i više nego u ma kom drugom selu višegradskom. Naročito voće, a od voća orasi. Olujaci su okruženi vencem orahovih drveta, starih i mladih. Ima godina kad Olujaci sami snesu više oraha na višegradsku pijacu nego sva ostala sela zajedno* (isto, str. 216).

Antejska veza kraja i ljudi emanirana u surovosti i bezosjećajnosti postat će najočitija kada se Muderizović oženi lijepom Mostarkom. Došla iz drugačijeg miljea, lijepa i nježna, senzibilna i plemenita, sva od pjesme i života, ona ne umije pronaći makar jednu zajedničku osobinu sa svijetom koji je okružuje i uporno odbacuje od sebe, potcrtavajući i uvećavajući već postojeće razlike (čak i u najtrivijalnijim poslovima, ljuštenje i pripremanje oraha, npr.). Gligorić primjećuje kako slika „sela i njegovih ljudi je toliko puna života da je lična tragedija Mostarke prisutna i u onim recima koji ne govore o njoj“ (Gligorić 1959: 120). To je sraz dva zasebna svijeta - ″prirode″ i ″kulture″ – koji mora završiti tragično.

U svojoj perverznoj surovosti prednjači upravo njen suprug, mladi Muderizović. Patološki obskuran, naopak, demonski strašan, s bolesnom potrebom za iživljavanjem i mučenjem, sličan je likovima Mula-Jusufa i Mustafe Madžara, na šta se još pridodaje bolesna anksioznost, opterećenost ljubomorom i uskraćenost za ikakav osjećaj emaptije i ljubavi. Njegovo nepovjerenje i nekonkretizirani strah, koji u potpunosti

izbija pred san, ne daju se zavarati i smiriti ni oružjem koje je uvijek držao blizu sebe – kao „zaštitu, prijetnju i opomenu“. Za njega je žena više dušmanin (kao što je i Nevenka iz *Mare milosnice* svom suprugu i njegovima *kućni dušmanin*) daleko od svake nježnosti i potrebe.

> *A noću je dolazio mladoženja. To je bio snažan čovek, sa preranim borama na zagasitom licu, sa vratom koji se pri dnu širio i razlivao ka ramenima, sa sumnjičavim tmastim pogledom. Zadrhtala bi kad bi osetila poizdaleka kako joj se približuje njegov miris. Mirisao je na zemlju, na tor, na ustajalo mleko. Prilazio bi joj nemo, dušmanski. Isto se tako odmicao od nje. A šta je tada bivalo između njih, to zna samo gluva noć i nesrećna ženska sudbina kojoj su usta zalivena* (isto, str. 218).
>
> *Od prve noći on drži u bračnoj postelji, više glave, nabijenu i potprašenu malu pušku, a između sebe i žene položen dugački nož. To je bila bolesna ljubomora od prvog pogleda, bez povoda. Ljubomora bez ljubavi. U stvari, bolesna potreba za mučenjem i uništavanjem. Sve je činila da mu izbije iz glave te pogrešne misli, pokušala je da ukloni oružje, ali to je kod njega izazivalo nove sumnje i bojazni. Zapretio je da će je živu zapaliti ako to još jednom učini. I tako ona, pošto se danju naradi, leže u postelju s velikim nožem i jadnim, potajnim luđakom pored sebe. I plače i danju i noću. Kad ne uspe da skrije suze, ukućani joj kažu tupo i hladno da je to nevestinsko: da otplače ona dok ne proplače dete* (isto, str. 221).

U ekstazi ludila, opijen snagom unutarnje pomrčine, straha i ljubomore, Muderizović čini strašan zločin. Spalit će suprugu, njenog brata i sebe samog, a umalo i cijelo selo. Prethodno će onesvijestiti šuru te upasti u sobu s nožem u rukama, pri čemu je čitateljima ostavljeno da naslute svu strahotu dešavanja koja su uslijedila.

> *Uto ga neko iz mraka udari po glavi nečim oštrim i teškim kao mračna i bezglasna munja. Zatetura se natrag i klonu nasred sobe. Žena pisnu i pade na kolena. A kroz onaj uski otvor na vratima, kroz koji je mladić iz Mostara nastojao uzalud da se probije, uvuče se sitni i žilavi Muderizović, sa velikim nožem skrivenim za leđima. Zaključa vrata kroz koja je sve jače navirao dim, zadenu ključ duboko za pojas i priđe svojoj ženi, koja je, zanemela od užasa, širila ruke nad onesveslim bratom* (isto, str. 222).

Brojni su takvi crni i teški, povampireni i zli, usamljeni i bijesni likovi kod Ive Andrića koji se tako lahko uklapaju ili izviru iz kreiranog ambijenta. Dominaciju crnih likova (preljubnici, varalice, ubice...) primijećuje i Szondi još kao osamnaestogodišnjak čitajući Dostojevskog. Ispitujući genealoško stablo, on otkriva kako je u pitanju ne izbor nego primoranost da piše o takvim likovima i karakterima „kako bi se izborio s precima u sebi“. Kada je kasnija objavljenja i biografija Fjodora

M. Dostojevskog, bilo je jasno da su likovi njegovih djela 'preuzeti', prema njegovu vlastitom priznanju, iz genealoškog stabla. U pitanju je „djelovanje nesvjesnog" (Vidjeti Alić 2012) koje se ispoljava kroz različite oblike: libidotropizam – izbor ljubavnog objekta; sociotropizam – izbor prijatelja, ideala i srodnika; operotropizam – izbor profesije; morbotropizam – izbor vrste bolesti i tanatotropizam – izbor vrsta smrti. Ovdje to navodimo uzgred kao zanimljivost, bez želje da se bilo šta imputira Andriću i dalje u tom pravcu istražuje.

KASABA – PROSTOR TRIJUMFA PRIRODE / OTUPJELOSTI NAD KULTUROM / PROMJENOM

Kasabu, metonimijskom produžnošću i cijelu Bosnu, Andrić oslikava kao mjesto u kojem se više trpi nego živi tih i siv, ogoljen život, lišen svake radosti i boje, napretka i promjene. Sve je jednolično, ustaljeno, zaostalo i retrogradno. Duhovno dekadentni i fizički markirani ljudi su odraz sredine iz koje potiču i u kojoj žive. Ono što je kontinuirano i što se nadvija nad kasabom i ljudima, kao tiha prijetnja i odgađajuće zlo, jeste neobjašnjivi fenomen straha, samoće, servilnosti i nehajnosti, te smrt koja u ovom pandemonijumu vreba svakog i odasvud.

Likovi teško savladavaju prostor i rijetko se odlučuju na putovanja. Za te ljude i Mostar je na kraju svijeta i njihove mašte, budući da su korijenski svezani za svoje podneblje. Čašu starog fratra oni nazivaju mostarkom (iako je čaša iz Mletaka), *jer je za gučogorsku fantaziju već i sam Mostar daleka tuđina, tamo negdje zemlji na ćemaru*.

U već spomenutoj pripovijetki *Ljubav u kasabi* kasaba je u kotlini, simbolično okružena brdima i stijenama *gotovo pravilnim krugom*, koji je tako dijeli i skriva od civilizacije i promjena, ostavljajući je hermetički zatvorenu u njenu vlastitu zaostalost i letargiju. Nepovoljan geografski položaj, poplave koje prijete *dvaput na godinu*, suše, mrazovi i usovi samo akcentiraju njenu divljinu, surovost i izolovanost te se jedinim opravdanjem naseljenosti takvog kraja, kao nekakav iole logičan razlog, navodi veliki kameni most *koji je najvažnija tačka na putu za Istok*. Život u takvom okruženju je sve samo ne lahak, ugodan, sretan i siguran. Zato se i mještani, po prirodi stvari, akomodiraju, zrcaleći iste karakteristike, tjelesne i mentalne. Drugim riječima, kakva je sredina i kakvi su njeni ljudi, takav je i ukupan život – nema veselja i radosti, nema ljubavi ni plemenitosti, ništa od onoga što priliči životu dostojnom čovjeka (osim u vanrednim i sporadičnim slučajevima).

> *Zatvoren vidik, mršava zemlja, divlja klima, česte pohare i ratovi davali su već djeci kasablijski izgled, borben i manijački. Kad bi mladić odrastao, oženio se, stekao djecu i – navršio dvadeset petu godinu, on je već bio oboružan za život u kasabi i završen kao tip: mrk, pognut, žilav, oštra žmirkava pogleda, poslovan, ponajviše ćutljiv i zabrinut. Ostarjevši tako rano, on poslije živi još pedesetak godina, i više, da se gotovo i ne mijenja. Tek što posijedi i pogne se jače.*
> *Za veselje ne znaju. Zajažena životna radost se javlja kao silovita strast i ispad, pojedinačni ili skupni. Ono što težak život i nemilosrdna borba još ostave u njima od čovjeka, smiruju u vjrskoj ceremoniji ili ustaljenim i prostim formama familijarne privrženosti i trgovačke časti. U vanrednim slučajevima pokazuju neočekivanu solidarnost, smjelost, blagodarnost i veličinu.*
> *Tako se rađaju, udaju, žene, stiču, žive dugo, teško, gluvo* (Andrić 1966: 23 i 24).

O njima sudi Ledenik, stranac i samac (naspram kolektiva, zajednice), iz pozicije civiliziranog, učenog i uspješnog čovjeka, dijeleći svoju muku u pismima prijatelju, 'olakšavajući dušu' pišući mu o tom svijetu čudnih i prostih, neukih i neartikuliranih, praznovjernih, grubih i tvrdoglavih domorodaca i divljaka. Dovođenjem u kontakt i sukob ta dva međusobno neshvatljiva i nepomirljiva svijeta, kasaba je, na tragu evrocentrizma i orijentalizma, predstavljena kao mjesto opće zakukuljenosti, divljaštva i tragedije – tu važe strogi patrijarhalni zakoni, običaji i praznovjerja koji čovjeka mogu odvesti ili u ludilo ili u smrt. Boljitak ili promjena izvan su svake primisli. Takav sraz svjetova donosi nam pripovijetka *Zmija*. Naspram pustog i zabačenog planinskog kraja i njegovih zaguljenih ljudi, iza leđa civilizacije i svega normalnog, eksponirane su sestre Agata i Amalija, kćeri bečkog generala Radakovića koji je tu na službovanju. Iako su porijeklom Ličani, oni su *odavno potpuno ponemčeni i već u petom ili šestom naraštaju prave Bečlije*. Ovakvom napomenom jaz se na samom početku akcentira a kasnije sve više produbljuje. Sestre se raduju dvodnevnom putovanju kroz divlje i nepoznate krajeve, a taj njihov entuzijazam podloga je za pripovijednu razradu onoga što recentna teorija označava kao lakanovski paradoks – slike drugih nas mame, jer vjerujemo da u drugosti možemo vidjeti obrnutu sliku nas samih. Aristokratski status strankinja potcrtava se manirima njihova ponašanja, npr. prizor u kojem starija sestra opominje pogledom mlađu da ne plače pred kočijašem (jer se *pred poslugom ne pušta maha osećanjima*), *napominjući da za to ostaju još mnoge noći i dugi dani ove divlje zemlje*. I ovim Andrić, osim što naglašava njihovo dostojanstvo, odgoj i ponositost, sugerira i na karakter ovog prostora kao stalne prilike za nesreću i plač.

> *Sa strane su se videle raštrkane pojate od sivih brvana. Te prazne usamljene zgrade pružale su sliku potpune napuštenosti. Nigde ljudi ni ljudskih stanova, ni drveta, ni njive, ni stoke, ni ptice u vrelom vazduhu* (isto, str. 108).

Susret sestara sa ljudskim prilikama na zaravanku samo će produbiti takav doživljaj prostora te mu dati još teži i tragičniji smisao. Naime, one sreću dvije žene, seljanke, zabavljene oko djevojčice koju je ujela zmija, a tu je i jedan dječačić. Stariji brat je poslan u najbliže selo po rakiju. Jedna od žena je majka nesretne djevojčice, a druga, Smilja, Srbijanka, *gatara i bajalica za ceo taj kraj*. Baš ona predstavlja slabu nadu i spas za djevojčicu čije ozdravljene zavisi od njenih bajanja – kruženja velikim noktom oko mjesta ujeda; izgovaranja stihova i neartikulisanih grlenih slogova, trava i zavoja. Prizor do krajnosti zaoštrava nepomirljivu razliku dva svijeta – s jedne strane su sujevjerje i vradžbine, a s druge povjerenje u modernu medicinu i lijekove. Ali, nakon što je nogom dodirnula ovu zemlju, i Agatina misao i odlučnost su otupjeli te je tlo / prostor, simbolično pa i više od toga, negativno utjecalo na nju samu.

> *Osećala je da bi trebalo da se pobuni protiv toga sujeverja i da ga odagna, da odlučno ustane protiv njenih vradžbina i da ih zameni raznim postupcima i stvarnim lekovima. [...] Kao da je, sišavši s kola, odjednom zagazila u mlaku, tešku močvaru kroz koju svaki pokret staje velikih napora i u kojoj svaka misao gine i tone čim se rodi* (isto, str. 110).

Ni ona sama ne zna šta da uradi u takvoj situaciji budući da nije imala priliku suočiti se sa nečim sličnim, iako ima bogato iskustvo humanitarnog rada. Ali, njena zbunjenost, nevjerica i paraliziranost djelovanja nisu toliko u funkciji karakterizacije same Agate koliko služe da prikažu prostor u kome su se našle i istaknu njegov jad i apsurd, nepojmljivi modernom čovjeku.

> *Ona je videla i bede i bolesti kad je po udaljenim kvartovima Beča, zajedno sa članicama svoga „društva", obilazila sirotinjske stanove. Ali ovo, ovo je bilo nešto posve drugo i mnogo strašnije. Tamo se znalo uvek i šta nedostaje i kako se može pomoći, bar u granicama mogućnosti. Tamo su bila u pitanju deca koju je trebalo uzeti od propalih roditelja, alkoholičara, ili bolest za koju su bili tu i dijagnoza i recept, ali nije bilo novca za apoteku, ili bolesnik kome je trebalo bolje hrane i drugog vazduha. Ali šta da se radi ovde? Ova je nevolja izgledala nepregledna i nedohvatna* (isto, str. 111).

U tom kontekstu razumijevamo i ponašanje majke nesretne djevojčice, koja skamenjena i nijema stalno *baca pogled prema zapadu* (simbolika je više nego prozirna!), nadajući se da će odatle stići pomoć i spas. Međutim, ništa se nije dešavalo. Djevojčica ostaje da leži u grčevima i agoniji, a sestre moraju nastaviti put. Scena bespomoćne djevojčice koja leži u agoniji i iščekivanju, između gotovo nemogućeg spasa i skoro sigurne smrti, reaktuelizirana je u filmu Danisa Tanovića *Ničija zemlja,* u prizoru kada vojnik ostaje da leži na mini koja će eksplodirati i s

najmanjim pokretom, a napuštaju ga i odlaze svi. Možda je to i alegorijska vizija Bosne, tihe paćenice, ostavljene i prepuštene svojoj nesreći i jadu!?

Sestre, izbezumljene prizorom i u nemoći da bilo šta učine, razočarano iznose svoja zapažanja o Bosni. Na kraju je starija počela plakati (i to u prisutnosti kočijaša!) dok ju je mlađa tješila. Time Andrić indirektno poručuje kako čamotinja prostora djeluje na ljude, čak i one civilizirane i moderne, lišavajući ih dostojanstva, (samo)kontrole, mira i sreće.

> *Bože, Agato, bože, kakav je ovo život! I kakva zemlja i kakvi ljudi! – šaputala je mlađa sestra, samo da zagluši svoj rođeni strah.* (isto, str. 112)
>
> *Ničega, ali ničega ovde nema – šaputala je Agata brišući rukw o maramicu koju joj je dodala sestra.* (isto, str. 113)
>
> *Ah, ja sam ti govorila još u Beču u kakvu zemlju idemo. Sad si videla kakvi su. Nigde ničega pod nebom... Ja sam ti uvek govorila koliko bede tu ima i divljine, koliko ružnog i neiskazanog jada. Uvek sam ti govorila, uvek. Pa ipak, sve je još crnje i gore. To je strašno, strašno!* (isto, str. 116)
>
> *Ne plači, Gati. Preklinjem te, umiri se! Kočijaš sluša. Ja te ne razumem. Zar vredi zbog Bosne plakati?* (isto, str. 117)

Učmalost i otupjelost[3] stanje je kasabe i u *Ćorkanu i Švabici* koje će, nakratko, poremetiti dolazak cirkusa i, posebno, igra žene na žici. Nastanila je sve domove kao silna strast i žudnja, oduševljenje, tegoba i strah, plač i gorki šapat. Ćorkan je njome bio posebno očaran. Njemu je Švabica bila cjelodnevna preokupacija, prava opsesija. A noću mu je izlazila na san (prostor sna) kao ostvarenje njegovih tihih budnih snatrenja, kao dugoočekivana nagrada, kao ostvarenje nedostižnog cilja. Želio je samo da je gleda i nije je se mogao zasititi i nagledati. Sve mu to izgleda toliko realno da se posve razočara nakon buđenja, nadutog srca koje hoće da prsne, dok mu novi san ne donese smiraj. S druge strane, Švabica je bila i dio ženskih snova, ali kao njihovo najgore i najmračnije naličje, kao zlo i mora koja se iz dnevnog života uselila u san da ih i tamo muči i remeti im mirne i lažno sretne živote. Kasaba istovremeno živi svoj život i u prostoru sna i u onom empirijskom. Ti dani su u kasabi za nekoga najljepši san, za druge najgora mora, do konačnog i, uglavnom, bolnog buđenja i osvještenja kada se život nastavlja po starom. Kasaba, potuno u skladu sa Bahtinovom teorijom karnevala, može samo nakratko promijeniti svoje lice, prepustiti se nagonima

[1] Učmalost kasabe predstavljena je i u pripovijetki *Mila i Prelac*. Prelac, kao skitnica i nadničar, jedva da budi zanimanje kasabe(stalno gledaju na drum). Ni njegova tiha smrt ne izaziva naročitu rekaciju (kasaba prije osjeća olakšanje), osim u životu dječaka i Mile.

i opijenosti, ali se, nakon bolnog otrježnjenja, sve nastavlja po starom. Na tu nepromjenljivost, zaostalost i skamenjenost svikli su i ljudi. U svakoj promjeni, ma koliko sitna i neznatna bila, vide opasnost i ugroženost, prijetnju, kaznu ili opomenu. U svakoj promjeni je strah od nepoznatog. Zato će i siroti seljak, Vitomir Tasovac, lik iz pripovijetke *San i java pod Grabićem*, svakim silaskom u čaršiju postajati anksiozniji i u svakoj promjeni koju uoči vidjet će vlastitu štetu, opasnost i prijetnju. Jer on na svom selu sve zna, sve je oduvijek isto i ništa ne može biti što već nije vidio bogzna koliko puta. A kasaba je nepoznanica u kojoj se sve dešava na njegovu vlastitu štetu i propast.

> *Oko sebe poznaje svaki grm, svaku među i svaki plast. Pred skamenjenom nepomičnošću ovog kraja u kom je sve oduvek na svom, istom, mestu, ona čaršija dole u dubini dolazi mu kao kolebljivo i neverno more po kom je teško i zamorno plivati, a na kom nema stanka ni odmora. I što se više penje, vazduh biva sve svežiji i misao bistrija, sve zagušljivija i nesigurnija izgleda mu čaršija u njegovom sećanju; prosto teče i treperi kao voda na suncu, zasenjuje oči i vara pamet.*
>
> *Eto, poslednji put kad je silazio u kasabu, to je bilo pre šest nedelja, o Đurđevudne, pazario je kod Salomona Kahmija neke sitnice. Sad bi mogao kazati koliko je platio i pokazati sa kog rafa mu je skinuo robu, tako sve dobro pamti. A danas, zaputio se opet u gazda-Salomonov dućan, a kad ono: berbernica. „Ama, kad se prije promijeni?“ kaže on sam sebi. „Kao juče sam bio ovdje i kupovao sitne eksere (nisam ni lud ni pijan!), a evo sad berbernica, i to neka gospodska, gdje se oficiri briju; sve im sablje po duvaru izvješane.“ I stoji u mestu, nit sme napred nit ume natrag, i trlja oči kao pred snoviđenjem. [...]*
>
> *„Preselili?“ misli seljak. „Tica gnijezdo ne može lako da preseli, a oni prenijeli ‘voliki mal i robu dok okom treneš. Pa kad to umiju, kako neće umjeti obrlatiti čo’jeka seljaka! „Proširili!“ Kako su mogli proširiti ako nisu zaradili? A kako će zaraditi ako ne na krivoj mjeri i ćoravoj mušteriji?“ I gledajući sa dubokim nepoverenjem razastrtu robu, jasno oseća i tvrdo veruje da u tom „proširenju“ ima i njegova krajcara, i ta njegova zakinuta krajcara leži mu na srcu, veća i teža od mlinskog kamena* (Andrić 1981: 192 i 193).

Na sličan način kasaba je prikazana i u pripovijeci *Rzavski bregovi*, koja uz to proširuje mogućnosti simboličko-značenjskih nijansi. *Zdrava jednoličnost* bregova utiša i prilagodi sebi sve promjene koje se dešavaju te izgleda da se ništa i ne događa. A minuli su ljudi, vojske i režimi i svačija ruka je rovarila po njima unoseći promjene i novitete, koje su mještani tumačili kao predznake i opomene te ih dočekivali sa strahom, ali im se i prilagođavali. Na koncu pobjeđuje ona „drevna priroda“ koja briše sve strano te ostaju *samo bregovi kao što su bili oduvijek, obrasli i obrađeni, u očekivanju boljih događaja.*

ZAKLJUČAK

Motiv prostora (Bosne / kasabe), kao vidove njegove literarne transpozicije u ovome radu identificirali smo i tumačili na konkretnim primjerima iz tekstova Andrićevih pripovjedaka. Motiv je, kako smo se uvjerili, obrađen u više različitih i kompleksnih varijanti, među kojima postoje i zajedničke karakteristike. Možemo govoriti o dva vida prostora – realni toponimski prostor, te prostor sna u kojem likovi jednako 'žive i djeluju'. Realni prostor, na koji smo se posebno fokusirali, bez obzira da li je riječ o planini, selu, kasabi, varoši i sl. oslikan je uglavnom kao mjesto čamotinje, svekolike nesreće, samoće, patnje i mraka, učmalosti, zaostalosti, surovosti, leđima okrenuto svakom obliku progresa. Sve osobine prostora direktno se odražavaju i metonimijski reprezentuju kroz karaktere / fizionomije ljudi (i duhovne i tjelesne). Andrić sugerira duboku, korijensku, vezanost i uslovljenost prostora i domicilnih ljudi. Sve postaje će još jasnije u direktnom kontaktu različitih svjetova i kultura, odnosno kroz opreku ″prirode″ i ″kulture″. Uglavnom je obrada motiva prostora kod Andrića estetski vjerodostojna ali to nas, napose u kontekstu poststrukturalističke otvorenosti književnih tumačenja, ne sprječava da progovaramo o ideološkim predtekstima, krivicama i uzrocima „nesreće ovog podneblja".

LITERATURA:

1. Alić, Amel (2012), *Struktura i dinamika obiteljske strukture kulture,* Dobra knjiga, Sarajevo
2. Andrić, Ivo (1966), *Ljubav u kasabi,* Nolit, Beograd
3. Andrić, Ivo (1969), *Priča o kmetu Simanu,* Svjetlost, Sarajevo
4. Andrić, Ivo (1981), *Znakovi*, Svjetlost / Sarajevo, Prosveta / Beograd, Mladost / Zagreb, Državna založba Slovenije / Ljubljana, Misla / Skopje, Pobjeda / Titograd
5. Andrić, Ivo (1981b), *Izabrane pripovijetke / Prokleta avlija,* Veselin Masleša, Beograd
6. Andrić, Ivo (1988), *Sabrana djela, knjiga deveta,* Svjetlost, Sarajevo
7. Andrić, Ivo (1988b), *Sabrana djela, knjiga šesta,* Svjetlost, Sarajevo

8. Andrić, Ivo (2012), *Razvoj duhovnog života u Bosni pod utjecajem turske vadavine,* Zadužbina Petar Kočić, Banja Luka – Beograd
9. Bahtin, Mihail (1975), *O romanu,* Nolit, Beograd
10. Duraković, Enes (2012), *Obzori bošnjačke književnosti,* Dobra knjiga, Sarajevo
11. Džafić, Šeherzada (2015), *Interkulturni (kon)tekst bosanskohercegovačke interliterarne zajednice,* Dobra knjiga, Sarajevo
12. Gligorić, Velibor (1959), *Ogledi i studije,* Prosveta, Beograd
13. Juvan, Marko (2011), *Nauka o književnosti u rekonstrukciji,* Službeni glasnik, Beograd
14. Katičić, Radoslav (1971), *Jezikoslovni ogledi,* Školska knjiga, Zagreb
15. Katnić-Bakaršić, Marina (2010), *O diskursima, moći i globalizaciji,* Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, XIV-XV, str. 245-255
16. Leovac, Slavko (1991), *Književna kritika 1878 – 1941,* Svjetlost, Sarajevo
17. Lotman, Jurij (1976), *Struktura umetničkog teksta,* Nolit, Beograd
18. Lovrenović, Ivan (2008), *Paradoks o šutnji,* ARS XIII, br. 1-2, str. 1-36
19. Lovrenović, Ivan (2014), *Kopile ovjenčano nobelom,* internet izvor http://ivanlovrenovic.com/2014/01/kopile-ovjencano-nobelom-1-2/
20. Mahmutćehajić, Rusmir (2015), *Andrićevstvo: Protiv etike sjećanja,* Clio, Beograd
21. Rizvić, Muhsin (1995), *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu,* Ljiljan, Sarajevo
22. Rizvić, Muhsin (2005), *Književne studije,* BZK Preporod, Sarajevo
23. Spahić, Vedad (1999), *Tekst, kontekst, interpretacija,* Grafičar - CKO, Tuzla - Tešanj
24. Škvorc, Boris, Nebojša Lujanović (2010), *Andrić kao model izmještenog pisca (ili kako je otvoren prostor za 'pozicioniranje između' nacionalnoga korpusa i kulturalnih paradigmi),* Fluminensia, god. 22 (2010) br. 2, str. 37-52

THE MOTIVE OF SPACE (BOSNIA, KASABA) IN ANDRIĆ'S STORIES

Summary

The motive of space (Bosnia / borough), as the forms of his literary transposition in this work, we have identified and interpreted on concrete examples from the texts of Andrić's narratives. The motive, as we have been convinced, is processed in several different and complex variants, among which there are common characteristics. We can talk about two types of space - a real toponymic space, and a space of dream in which characters equally 'live and act'. The real space we focused on, regardless of whether it is a mountain, a village, a borough, a town, and so on, is presented mainly as a place of boredom, overall unhappiness, loneliness, suffering and dark, stuffiness, backwardness, cruelty, back facing each form of progress. All the properties of space are directly reflected and metonymically represent the characters / physiognomy of people (both spiritual and physical). Andrić suggests deep, rooted, bound and conditioned space and domicile people. All those characteristics will be even clearer in direct contact with different worlds and cultures. Mainly, the processing of the motive of space with Andrić is aesthetically credible, but that, especially in the context of the poststructuralist openness of literary interpretations, does not prevent us from discussing the ideological pretexts, the injustices and causes of "the misfortune of this region".

Adresa autora
Authors' address
Ikbal Smajlović
Filozofski fakultet u Zenici
ikbal.ikbal.s@hotmail.com

UDK 821.163.4(497.6).09-31 Sušić D.
316.7:82.09-31

Primljeno: 05. 07. 2018

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Indira Durmić

VAKAT ZA "NEVAKAT": IDENTITETSKE TVORBE I POLITIKA IDENTITETA U ROMANU DERVIŠA SUŠIĆA

Identitet je tema o kojoj se intenzivno raspravlja posljednjih desetljeća, ne samo u naučnim krugovima, nego i među širim slojevima društva. Nestabilni bosanskohercegovački i bošnjački identitet, generirani paralelnim i traumatičnim procesima europeizacije i zakašnjele nacionalizacije u tom su pogledu izrazito zanimljivi istraživačima različitih disciplina uključujući i književnu znanost. Turbulentna vremena ostavljaju danak ne samo kroz materijalne tragove (ili brisanje/odsustvo tih tragova) nego i u oblikovanju identiteta u književnim tekstovima bosanskohercvegovačkih pisaca. Paradigmatičan je u tom pogledu roman *Nevakat* Derviša Sušića. U radu ćemo se koncentrirati na lik Agana Babunića, Bošnjaka plemićkog porijekla, baštinika orijentalne tradicije, s fokusom na konstrukciju osobne povijesti (povezane s pitanjem dokaza zrelosti), i percepciju odnosno konstrukciju zbilje u vizuri povratnika iz tuđine, te sliku Bosne unutar tako postavljenog romanesknog (fikcionalnog) odnosno zbiljskog društveno-historijskog konteksta. Bosna za Agana predstavlja kulturalno-identitetski okvir u koji se pokušava repatrirati i iznova pronaći. U tom smislu je i nazančeni cilj rada je propitivanje na koji način ovaj Sušićev roman tematizira (i razrješava) odnos subjekta prema kulturalnim i identitetskim pitanjima. Autorovo svjetonazorsko polazište - marksistički humanizam - ujedno je nezaobilazni ugao osvjetljenja i razumijevanja odluka i postupaka njegovih junaka, bilo da je riječ o otklonu od ustaljene matrice života, ili psiho-socijalnim i rodnim aspektima njihova bitisanja. Posebna pažnja u radu posvećena je konstrukciji i reprezentaciji identiteta ženskih likova te odrednicama kulturnog pamćenja kroz primjenu recentnih teorijskih modela (Judith Butler, Michel Foulcaut) i saznanja, poglavito o genealogiji, rodnim i graničnim identitetima. Tako postavljen analitičko-interpretacijski mehanizam posvjedočio je da i roman Nevakat

karakterizira sraslost kulturnomemorijskog i identitetskog narativa svojestvenu novovjekovnoj bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti.

Ključne riječi: identitet, marksistički humanizam, rod, pamćenje

1. UVOD

Dvije su teorije o konstrukciji identiteta i pamćenja od kojih polazimo u ovome radu. Prva teorija podrazumijeva da je sjećanje konstrukt (a ne prirodna danost) i da je, pritom, jednako individualni i društveni konstrukt, odnosno presjek osobnog sjećanja i društvenog pamćenja (Maurice Halbwachs, "On Collective Memory" 1992). U takvoj viziji sjećanje je tačka prelamanja individualnih strategija memoriranja i društvenog oblikovanja pamćenja u kolektivni diskurs. Druga teorija, koja također proizlazi iz Halbwachsova rada, podrazumijeva da je sjećanje, ovako definirano, konstitutivni elemenat identiteta, tj. pojam o vlastitoj prošlosti se pojavljuje kao nužnost za osobno uklapanje u društvenu zbilju te projiciranje osobne budućnosti (unutar neke buduće društvene konfiguracije). Maurice Halbwachs je još početkom 20. stoljeća konceptualizirao kolektivna sjećanja kao selektivno *usvajanje prošlosti iz perspektive sadašnjosti*.[1] Ta je definicija i danas ključni element određenja kolektivnih sjećanja, iako postoje razlike u razumijevanju selektivnosti iz perspektive sadašnjosti.

Čovjek je individualno i socijalno biće stoga je pojam identiteta blisko povezan sa pitanjem o odnosu pojedinca i društva/kolektiva. Identitet se u definira kao odnos u kojemu je nešto istovjetno sa samim sobom, ali u različitim okolnostima. Identitet se opisuje i kao ukupnost činjenica kojima se individuum razlikuje od druge osobe. Treća definicija identitet određuje kao osjećaj pripadnosti nekoj zajednici koje je čovjek dio otkad postoji i razmišlja kao društveno biće. Veza između identiteta i prizna(va)nja jest ono što nas navodi na razne akcije. (Anić 1994: 425)

1 Dva su glavna pristupa dinamici prošlosti i sadašnjosti u stvaranju kolektivnih sjećanja. Prvi, "prezentistički" pristup polazi od toga da se prošlost tumači kroz leće današnjih interesa i preokupacija, što podrazumijeva instrumentalni pristup stvaranju kolektivnih sjećanja (selektivno čitanje i moguću manipulaciju predodžbom prošlosti koja najbolje odgovora određenim interesnim skupinama). Tumačenje prošlosti kroz leće današnjih preokupacija u pravilu se odnosi na nestrateška tumačenja povijesti koja određuje naša trenutna pozicija (npr. pripadnici neke etničke skupine koja je proživjela traumu će biti skloniji čitati svoju prošlost kroz leće viktimizacije, ne zbog toga što strateški žele revidirati svoju prošlost, nego što im je ta perspektiva u tom povijesnom trenutku najrelevantnija za razumijevanje trenutne pozicije). Drugi, "kumulativni" pristup nastoji pak naglasiti da je selektivno čitanje i rekonstrukcija prošlosti, bilo strateško ili ne, moguće tek do određenog stupnja što je povezano s 'tvrdokornošću' i kontinuitetom prošlosti (Coser, 1992).

Na tom tragu, definirajući sjećanje kao socioindividualni konstrukt, i identitet se – temeljen na takvom sjećanju – može posmatrati kao konstrukt, odnosno kao amalgam projekta vlastitog jastva i drugosti unutar kojeg se to jastvo kreće i opstaje; identitet je, dakle, jednako individualan koliko i kolektivan. U književnosti dvadesetoga stoljeća veliki broj autora pisao je o fenomenu raslojavanja jastva i pitanju identiteta. Primjerice, Luigi Pirandello je pisao o tisućama maski koje ljudi nose, Paul Valéry o raznim ″ja″ koja se u ljudima smještaju dok je Kafka pisao o nemogućnosti prepoznavanja i prihvaćanja sebe (Zlatar 2004: 21). Andrea Zlatar smatra da je po srijedi kontinuirani proces napuštanja staroga i stvaranja novoga identiteta. On se stvara u procesu razlikovanja, uspostavljanja vlastitog identiteta u odnosu na druge. Svako od nas sastoji se od različitih identiteta koji su kroz prošlost nestajali i postupno se izgrađivali.

U savremenim diskusijama o identitetu dominantna su dva oponirajuća pristupa – esencijalistički i antiesencijalistički. Prvi pristup podrazumijeva identitet kao zadanost, on je postojan i nepromjenjiv, urođen subjektu. Ni pojedinac ni grupa ne mogu utjecati na uspostavljeni identitet (Kos 2012: 222). Suprotan pristup identitetu je antiesencijalistički, koji kategoriju identiteta vidi kao promjenjivu, oslobođenu svoje invarijabilne jezgre. Antiesencijalisti identitetu pristupaju kao dinamičnom fenomenu, tj. subjekt se oblikuje i preoblikuje. Suvremena antiesencijalistička teorija tvrdi da je svaki identitet nešto što se tijekom cijelog života rekonfigurira (Peternai Andrić 2012: 48). Ti se procesi zbivaju kroz interakaciju s drugima. U historijskoj perspektivi pitanje identiteta dugo je ″bilo pitanje osjećaja kontinuiteta u vremenu, pitanje pripadanja i osjećaja sigurnosti. Tek u poznoj moderni ono postaje pitanje otvorenog procesa oblikovanja pripadnosti i slobodne izgradnje vlastitosti″ (Džafić, Krčalo 2017: 27).

Roman *Nevakat* može, u tom smislu, poslužiti kao egzemplar tvorbe i sjećanja i identiteta. Bosansko podneblje uvijek je bilo smješa različitih identitetskih čestica, ali, isto tako, u Bosni i Hercegovini "nikad nije pravi vakat" da se progovara o identitetu, prvenstveno o kolektivnim identitetima, a da pri tome neko ne bude "povrijeđen"[2]. U određenom smislu to je tabuizirana i enigmatična tema o onom smislu kako je na temu ″bosanskog identitetskog labirinta″ pisao Ivan Lovrenović:

[1] Na tragu ove činjenice javila se i ideja naslova i sadržaja ovoga rada: *Vakat za Nevakat*, najizravnije inspirisana promišljanjima Nirman Moranjak-Bamburać u tekstu *Bosanski duh i aveti postmodernizma*:

> "Usuditi se misliti na identitet i razliku "sada i ovdje" u namanju ruku nije bez rizika, čak i ako razmislim da je riječ o sasma benevolentnom pokušaju da razumijem i interpretiram vlastitu poziciju trošiteljice kulturoloških artefakata (da im bar "osjetim okus" prije nego li ih kao bombone jednostavno "progutam"). Duboko svjesna ove nelagode, kao i neizbježnosti suočavanja sa njom, ipak ću braniti stav da se pitanje identiteta otvara ne kao samorazumljiva personalnost ili kolektivna samosvijest, već kao ambivalentni,

> *Bosna je zagonetka. Na onaj način na koji je i čovjek zagonetka – sam sebi, svaki pojedini. Kao što je, uostalom, svaka zemlja pod nebeskim svodom – Bosna, tj. zagonetka. Sa svim svojim otkrivenim licima i tajnim naslagama, svojim lijepim i mračnim čudima, Bosna je i nešto više i teže: labirint.* (Lovrenović 1994: 7)

Kompleksnost Bosne i Hercegovine armirana nacionalnim razlikama i osjećajem pripadanja, indirektno i direktno je utjecala na obje dimenzije identiteta: nacionalnu (bošnjačku, srpsku, hrvatsku, jevrejsku...) i teritorijalnu (bosankohercegovačku). Svaka nacionalna kategorija u/na bosanskohercegovačkom prostoru uključuje kompleksna unutarnja i vanjska presijecanja o čemu je, također, instruktivno pisao Ivan Lovrenović:

> *Za prepoznavanje kulturnoga identiteta Bosne i Hercegovine od presudne je važnosti uvažavanje njegove kompozitne integralnosti. Dijakronijski gledano, posljednjih pet stoljeća kulture (i literature) u Bosni i Hercegovini ukazuje se kao stalno polagano premještanje akcenta sa prve na drugu odrednicu u ovoj dijalektičkoj sintagmi. No, neobično je važna činjenica — trajnost jedne i druge: niti je u stoljećima prividno pune izolacije bio posve izbrisan duh integrativnosti, niti se u moderno doba, na fonu sve snažnije izražene integrativnosti, potire kompozitnost.* (Lovrenović 1984:35)

Sušić o bosanskohercegovačkom identitetu reflektira s esencijalističkih pozicija, potencirajući duboku ukorijenjenost u prošlosti. U njegovom viđenju, od postanaka to je kulturni, društveni i politički entitet u vječitoj borbi za opstanak. Traje u konstanti i vertikali samorazvijanja bitka, baštineći naslijeđene i dosuđene forme duhovnog i egzistencijalnog potvrđivanja, uvijek u grču i potrebi dokazivanja, otpora uskomešanom i neprijateljskom kompleksu spoljnih i unutarnjih faktora: *Sva je Bosna na umoru od boljki iznutra i posjekotina izvana. Jauče samrtnica gledajući kako joj, na vlastite oči, razvlače i obraz i imuće.* (Sušić 1986: 11) Upravo, slučaj Agana Babunića je pokazatelj da su sve mogućnosti u Bosni primjenjive, izuzev sile i nasilja kojima je, po Sušiću, ovo podneblje suprotstavljeno svojom esencijalnom biti.

temporalizirani i dinamički odnos interdisciplinarnog suočavanja sa ovom nesamorazumljivošću identitarnih procedura, prihvaćam uvjerenje da se govor o kolektivnom identitetu najprije mora situirati u ideologiju, jer se pripisivanje identiteta jednom kolektivu zasniva na unifikaciji većeg ili manjeg broja različitih personalnosti, pa tako, osim što uvijek nekog isključuje, podliježe i etičkom nagovoru "oslobađanja mjesta" za drugost i partikularno, potisnuto i marginalizirano. Iz tog etičkog nagovora koji mi je blizak, proizilazi ona nužnost temeljnog razlikovanja između normativnog i rekonstruktivnog govora o kolektivnom identitetu, gdje se ovaj potonji trsi da nekako izmakne totalizirajućim perspektivama i omogući dijalošku osnovu". (Moranjak-Bamburać 2001/2002: 31)

Od svog postanaka pa do danas, uprkos drami graničnosti na razmeđu antagoniziranih svjetova[3], bosanska svjesnost o sebi izranja iz prihvatanja drugog i drugačijeg. Takav način trajanja jeste kompleksan, ali je moguć i održiv, više prešutno, kao aksiom a rijetko kad kao javna refleksija u diskursu aktera svakodnevne komunikacije. Otuda, po svoj prilici, potiče činjenica da bosanskohercegovačka književnost preuzima ulogu centralnog prostora (opsesivne) refleksije o ovim temama i to u nerazdvojnosti kulturnomemorijskog i identitetskog kompleksa[4]. Dakle, uopće ne mora biti riječi o konkretnoj tematizaciji sjećanja/pamćenja na razinama lika/pripovjedača/autora nego je po srijedi, kako to, na tragu promišljanja Renate Lachmann[5], zapaža Enes Duraković specifičan vid "semantiziranja unutartekstovnog sistema u novovjekovnoj bošnjačkoj književnosti. Pripovijedni tekst postaje jedna od krunskih strategija nacionalne identifikacije kojom su zahvaćene sve kulturne prakse, pa se i u književnosti, posredno, manifestira u taj napor složenih formi kulturnomemorijskog samoprepoznavanja identiteta. Književni tekstovi postaju prostori označavanja, pribiranja i okupljanja simboličkih znakova izgubljenog ili potisnutog kolektivnog bića i identiteta, ali i prostori unutarnjeg raslojavanja i diseminacije u pripovijestima koje podrivaju apriornu autoritarnost homogenog diskursa dnevnopolitičke legitimacije "zamišljene zajednice". U svakoj etnokulturnoj zajednici književnost je poprište ideoloških borbi, heterogenih diskurzivnih praksi i političkih interesa, različitih oblika identitarnih samoprepoznavanja koji raspršuju prividno homogeni kulturni i poetički sustav vrijednosti" (Duraković 2012: 115).

2. SVIJET AGANA BABUNIĆA

Ovaj opsežni roman kao izraz autorove stvaralačke zrelosti i suverenog vladanja romaneskno-pripovjedačkom tehnikom prikazuje ambijent i ljude na jednoj od mnogobrojnih bosanskohercegovačkih povijesnih prekretnica. Unutar takvog

[3] Upravo na tom tragu Enes Duraković prepoznaje Sušićeve romane kao identitetske narative par exellence: „Sušićevi romani paradigmatični su za tu neprestanu dramu traganja za iluzijom pouzdanog identiteta kojim bi se, na razmeđu svjetova, napokon saznala priroda i sastojina kolektivnog bića izloženog surovosti postojanja na historijskim razmirjima antagoniziranih svjetova i tako prevladali ambisi tradicionalnih predstava o Drugom..." (Duraković 2012: 351)

[4] U nizu autora koji podržavaju tezu o čvrstoj vezi identitetskog i memorijskog narativa u bošnjačkoj književnosti ističe se koncepcija kulturnopovijesne naratologije koju u svojim radovima afirmira Nihad Agić: „Selimovićevi, Sušićevi, Ibrišimovićevi junaci svojim kretanjem prostorima romana simbolički markiraju mjesta i kulturne obrasce na kojima se i unutar kojih se zbiva, lomi, nestaje ili uskrsava povijesno pamćenje" (Agić 2010: 208).

[5] „Svaki konkretni tekst kao stvoreni prostor pamćenja konotira makroprostor sjećanja koji kulturu ili predstavlja ili uz čiju se pomoć ona pojavljuje" (Lachmann 2002: 209).

društvenog okvira odvija se subjektivna i porodična drama Babunića. U pogledu tematske klasifikacije, roman bismo mogli podvesti pod više zasebnih kategorija; on je i društveni (govori o socijalno-političkom životu), i porodični (prikazuje povijest jedne porodice), i povijesni (govori o osmanskom razdoblju Bosne), i ljubavni (razapetost između nemogućnosti ostvarenja i intenziteta ljubavne želje), i psihološki (zahvaća psihološki svijet junaka otkrivajući i duboko raščlanjujući bolesnu ili pak traumatiziranu psihu). Kao takav, pripada *strukturalističkom romanesknom modelu*[6], ali, kako to kaže Kazaz, „romanu koji se ne oslobađa svog mimetičkog utemeljenja i regresivne težnje za reprezentacijom društvene zbilje" (Kazaz 2004: 101).

Na samom početku upoznajemo Agana Babunića koji se vraća iz Beča u Bosnu. Agan baštinik orijentalne tradicije, Bošnjak plemićkog porijekla, sa svim drugim kvalitetama, imao je sve pretpostavke da bude prihvaćen u europskom svijetu. Ali, iako obdaren različitim vještinama: poliglota, sposoban, školovan, dobar ratnik, ipak mu je nešto nedostajalo da se ostvari u toj sredini. Naoružan novovjekovnim moćima razuma i morala, kao kompleksna i samosvjesna ličnosti vraća se kući nakon dugog izbivanja u želji da primjeni iskustvo stečeno u tuđini i vrati ugled i dostojanstvo svojoj porodici. Njegov plan rekonstrukcije porodične zajednice zasnovan je na sinergiji evropskih novovjekovnih akvizicija (odjeci koncepta prosvijećenog apsolutizma) i još funkcionalnih patrijarhalnih običaja (odvajanje muškog i ženskog svijeta, uspostavljanje protokola i hijerarhije u odnosima, zavođenje reda tokom objeda itd.) Nametnuti koncept je prihvaćen i Agan je zauzeo poziciju lidera.

> "To ćete vi pod mojom, also, komandom, učiniti. Ne radi mene, nego radi vas samih i vaše djece i unučadi. Marljivog će stizati pravična nagrada, ljenčinu bič. Vidite li ovu moju šaku? U njoj ima milosti za sve vas, ali i batina za tri ovolike porodice." (Sušić 1986 : 25)

Svim snagama pokušava promijeniti mentalitet kojim je okružen, prezirući ukalupljenost "stada". Vinuvši se usamljenički iznad tegobne svakidašnjice mnogo toga što ga sapliće u stvarnosti uspijeva prebroditi, ali je nemoćan u sebi napraviti red. Doduše, u tom pothvatu potporu mu, pa makar i 'pasivnu', pruža porodica koja je izgubila imetak i status.

[6] „Određenje *strukturalistički model* što ga koristi Milanja može izazvati određene nejasnoće zbog sličnosti naziva sa strukruralizmom kao književnokritičkim i teorijskim metodom. Milanjino objašnjenje opsega pojma *struktutalistički model* jasno razgraničuje ovaj kritički i teorijski metod od romana koji se realiziraju u okvirima ovog modela, mada su teorijska saznanja strukturalizma utjecala i na profiliranje hrvatske romaneskne prakse." (Kazaz 2004:100)

> "Što te brine njegova vika i srdžba? Tamo gdje je tako dugo izbivao, drugačija se pjesma pjeva, drugačiji se hljeb jede, veći trud i bistriji razbor bogatije gradove grade. Pusti sina da zapovijeda, jer svaka njegova vrijedi dukata. Do njegove misli i zamisli niko ne dobacuje. Sam je. Teško mu je. Ne daj nikome da mu odmaže. A njega ne pušćaj na veliku vodu i u veliko nasilje!"(Sušić 1986 :88)

Energičan je Babunićev hod u zahtjevu za promjenama, a njegova napredna misao, bilo da je imala idealističko ili materijalističko izvorište, uvijek teži konkretnim rješenjima: "Kmetova nećemo imati, nego plaćene poslenike. Kmet se ne isplati. Ali plaćenik, ako ga pristojno platiš, dobacuje ti višak u krilo svakoga dana. Tako radi i Joakim kraj grada Beča..." (Sušić 1986: 87) Ali razgranati dotoci u njegovu misaonu maticu stalno su uvirali i nije ih uspijevao uskladiti, izmiriti i, što je najbitnije u svemu, sprovesti u djelo:

> „Stoga se Aganove nakane da porodicu, imanje i Bosnu digne iz mrtvila i reformira u skladu sa zapadnim predodžbama i normama napretka i civiliziranosti završavaju kao neuspjela i u nevakat pokrenuta akcija, budući da je povijest bosanskog identiteta reprezentirana u romanu kao povijest kolonizacije ali i autokolonizacije, te se i Aganov lik prikazuje kao dvostruko koloniziran." (Denić-Grabić 2009: 79)

Modeli vanjskog svijeta nisu kompatibilni s bošnjačkim mentalitetom. Njegov nasrtaj, prečesto odveć vehementan i odsječan, na sve što je vidio kao prepreku, rezultirao je neuspjehom, te na koncu i odlaskom. Kada bi uvidjeli da u Bosni (ma koliko to u Aganovom slučaju poprimalo ciničnu konotaciju) zaista vrijedi ono: *Možeš kako hoćeš, al ne možeš dokle hoćeš* – mnogi su i prije njega odustajali. Svjetonazorska rekonfiguracija je blokirana, ali dugoročno, trag Babunićevog i sličnih pothvata, upisan u 'kartu kolektivnog sopstva' i kulturu pamćenja, rekuperira se u perspektivi ireverzibilnog kretanja povijesti ka modernim identitetskim konjunkturama. Da bi zaživio u zbilji svaki prosvjetiteljsko-modernizatorski projekat treba prevladati sraz između etike časti i etike dostojanstva, strogost i isključivost patrijarhalne hijerarhije mora zamijeniti onaj način života u kome svrhovitost i smislenost egzistencije kroz učešće u širokom rasponu aktivnosti nije privilegija samo povlaštene manjine (Spahić 2018: 193). Konstrukcijska pogreška Babunićeva projekta u tom je pogledu najrazvidnija na planu unutarporodičnih i muško-ženskih odnosa.

KONSTRUKCIJA I REPREZENTACIJA IDENTITETA ŽENSKIH LIKOVA ROMANA *NEVAKAT*

Rodni identitet kao jedan od društvenih identiteta, s obzirom na pripadnost ("muškost" i "ženskost") odražava se nejednako, pa su i sociokulturne implikacije tih razlika vrlo značajne. One se manifestuju u cijelom nizu odnosa, od mikrostruktura i porodice, do makrosocijalnih platformi institucija države i politike. Premda joj je u moderim društvima uplivnost donekle oslabljena, u prvom redu zahvaljujući propadanju tradicionalne patrijarhalne porodice, rodna dominacija ipak ustrajava kao jedna od najžilavijih konjunktura naše kulture koja i dalje osigurava njezin fundamentalni koncept moći - strukturni odnos, gdje pojedinci i grupe osoba muškog roda subordiniraju pojedinke i grupe osoba ženskog roda. Bitna poveznica između kulture i roda jest temeljna usmjerenost većine kultura na kontrolu i potčinjavanje žena, kao pretpostavku poretka zajednice. Fundamentalni doprinos identifikaciji i istraživanju rodnih nejednakosti, te pokušaj njihova suzbijanja dao je ponajprije feminizam, koji je svoje teorijske pristupe i mišljenja usmjerio na dekonstrukciju patrijarhalne običajnosti. Glavne odrednice svoje dekonstrukcijske teorije identiteta Judith Butler iznosi u knjizi *Nevolje s rodom*. Osnovna polazišta ove studije jesu preispitivanje kategorije žene i razlikovanje između biološkog i kulturnog roda. Oslanjajući se na radove Michela Foucalta, Jacquesa Lacana, Julije Kristeve i Monique Wittig, Batler smatra da je feministički subjekt rezultat istih vladajućih struktura koje taj subjekt identificira kao patrijarhalne i protiv njih se bori. Rod je prema Butler kulturalna izvedenica, a ne nužna posljedica spola, smatra rod nije puko kulturalno upisivanje na prethodno dani spol, nego mora obuhvatiti i proizvodnju spolova (Peternai Andrić 2012: 144). Rod je performativna izvedba koja se ne događa jednom kada se rodimo, nego se konstituira nizom činova koji se ponavljaju.

Bez obzira na to što patrijarhat kao društveni odnos moći pokazuje velike varijetete u povijesti i lokalitetima, rodni odnosi moći uvjetovani su svugdje ideološkim, sociološkim, klasnim, vjerskim, ekonomskim, psihološkim dimenzijama. Historijski gledano, tvorba bosanskohercegovačkog identiteta u tom smislu je više nego paradigmatična, a što potkrepljuju i mizogine tvrdnje i razmišljanje Agana Babunića:

> "Žene, glupe žene! Svaka uvjerena da neće ponoviti grešku ni jedne prethodne, a sve rade na svega dvije tri mustre, nikad kraja njihovim nesuvislostima, nikad reda ni čvrstog smisla, ah kakav čemer! I ona u Banderskom polju i ona u

> Očakovu i ona u Đeđicu, guzna sa sapima teretne kobile, i ona Serkizova Poljakinja, sve isto, isti prvi poljub stisnutih usana, raskrečene noge, mrtva bedra, sise, dahtanje, vrtnje karlicom gladnom oplodnje, ruke iste, riječi iste, vrisci i roktanje... isto,.. ista igra, iste suze, isti lažni ponos, pa sad – ona i mati?" (Sušić 1986: 63)

Porodica kao institucija je odraz društva i društvenih normi. Posebno u patrijarhalnim društvima ona je medij otvorenog protoka društvenih normi u prostor privatnog, intimnog (kakvim inače smatramo porodični život), no to ujedno znači i transfer dvostrukih standarda kakve nameće patrijarhalna, heteroseksualna matrica. U klasičnoj hijerarhijskoj opreci muško/žensko, na kojoj počiva patrijarhat, vrijedi sljedeći odnos snaga i moći: za muškarca se podrazumijeva aktivnost, moć, intelektualna nadmoć, bavljenje javnim djelatnostima i uopće nekim društveno korisnim radom, a ženu određuje pasivnost, vezanost uz kuću i kućanstvo, rađanje i briga za djecu. Sama porodica najdublje odražava takve dvostruke standarde omogućujući muškarcu neograničenu slobodu življenja, a ženi zavisan položaj. U takvoj zajednici žive majka Fati-Kaduna i snahe Babunića, muškarci su ti koji rade, donose većinu odluka, ali i po volji dolaze i odlaze, bez ikakvih objašnjenja. Zbog takvog načina života majka je doslovno utopljena u vlastitim frustracijama i ne krije ogorčenost na alfa muškarce u porodici (Agana Babunića i svoga muža Uzundedu):

> "Žene s djecom u naramku i oko dimija, smijale se i plakale – aaj, tako znani njihovi ljudi, mrki i teški i zapušteni, izgledali su kao iz svatova lijepi i veseli, dolaziće odsad uvijek tako, bilo je i biće, ovo je zakon, ovo treba, nejma druge, pa neka se ustaje rano, neka zelenooki zmaj viče, i nosa bič u ruci, paa, dobro nam došli! Djeco letite, poljubite djedu i amidžu Agana u ruku!" (Sušić 1986: 51)

Nezavidna, i objektivno neprihvatljiva životna pozicija žene produkt je višestoljetnom tradicijom jednostrano oblikovane društvene zbilje, a pomjeranja horizonta u tom pogledu su rijetka i iznimna. Maksimum u tim relacijama predstavlja izvjesni porodični autoritet žene-majke otjelovljen u liku Fati-Kadune, koja je premosnica između muškog i ženskog svijeta i to u doslovnom smislu fizičke i duhovne spone, jer jedino se se njena "ženska/materinska" riječ u kući uvažavala. Ona je, kako kaže Enes Duraković, „jedina imala snage da se suprostavi Aganu i njegovoj okrutnoj silini, pokušavajući da pred tom hučnom energijom sačuva vječne i nepromjenjive vrijednosti života, krhke mladice ljubavi, poštenja i prijateljstva". (Duraković, 1998:

539) Fati-Kaduna, štaviše, odbija da ustaljenu logiku patrijarhata prihvati kao Bogom danu stvar, ne pristajući da i dalje bude bezglasna žrtva jedne dominantno muške kulture. Traumatično iskustvo braka progulilo je u vidu bijesa i odluke da se pobuni i progovori.

> "Nasilja neće bit!" kaže starica svima. "Ma, šta si zavrla?" pita on gnjevito. "Zavrla, jer ja znam šta je nasilje..." "Otkud ti znaš i šta ti znaš? Šta ti to saznade sjedeći kraj pendžera?" "Znam. Mene su na silu doveli. Ja znaaam... u ovoj kući tih suza više biti neće. Šta je, što se čudiš? Jeste. Hoću i ja da kažem. Mene su na silu za tvog oca doveli. Ja nisam htjela njega. Ja sam znala ko su i kakvi su Babunići. Imala sam i boljeg i ljepšeg. I danas je živ. I da nisam nakotila vas, jazavičiju kopilad sada bih otišla njemu. Mene su svezali, pa poveli...tvoj otac me pesnicom u dušek oborio." (Sušić 1986: 274)

Običajno pravo patrijarhata legitimira i čin seksualnog nasilja. Traumatično iskustvo na silu dovedene, svezane, pretučene i nasilu obešćašćene Fati-Kadune nije samo testimonij žrtve nasilnog seksualnog čina nego, za slučaj pružanja otpora, preporučeni i kanonizirani način 'upoznavanja' gospodara svoga tijela i života, kojim će žrtvu za sva vremena uvjeriti da „nema moć nad vlastitim tijelom, da je njime moguće raspolagati izvana, bilo da je riječ o drugim osobama ili nadosobnom faktoru" (Zlatar: 2004: 109).

U ograničenjima koje je ženama nametnuo patrijarhat sa svojim vrlo uskim i rigidnim poimanjem žene i ženskosti ostaju zaista tek rijetki prostori slobode i mogućeg samoostvarenja u dostojanstvu. Iskakanje iz matrice ustaljenih odnosa u romanu Nevakat uočljivo je, primjerice, u nepostojanju ustaljenog odnosa snaha – svekrva, gdje se umjesto dominacije javlja taktika solidarnosti. O tom specifičnom odnosu govori Alma Denić- Grabić:

> „Za razliku od većine bosanskohercegovačkih romana u kojima se odnos snaha - svekrva realizira kroz dramatične sukobe i mitologizirajuće i stereotipne slike stalnih napetosti i tenzija između ove dvije žene-funkcije, u romanu *Nevakat* odnos majka, Fati-Kaduna i Dževahira, snaha odbjeglog sina Galiba, zasniva se na uzajamnoj solidarnosti i empatiji. Majčina briga i nastojanje da smiri Agana oženivši ga Dževahirom, jednaka je brizi za Dževahiru koju je bezobzirno ostavio muž na milost i nemilost svojim roditeljima. Zato figuru dvostrukog i isključivanja zaposjeda i lik Dževahire koja različitim taktikama preživljavanja (strah da se vrati kući i roditeljima iako podsvjesno zna da se Galib, muž neće vratiti i shodno tome rađanje ljubavi prema Aganu) nastoji da

pronađe vlastito mjesto iz kojeg bi se bilo moguće ponovo oglasoviti." (Denić-Grabić 2009: 82)

U pokušaju da objasnimo koliko je moć produktivna oslonićemo se na Foucaultovo poimanje koje tretira ideju moći kao opći društveni konstrukt pa se ona samim tim direktno tiče i rodnih odnosa. Foucault piše u svojoj *Povijest seksualnosti:*

> "Moć nije nešto što se stječe, posjeduje ili dijeli, nešto što neko drži ili dopušta da izmakne: moć se izražava na nebrojene načine, u međuigri neegalitarnih i pokretnih odnosa. Odnosi moći nisu u položaju izvana s obzirom na druge tipove odnosa (ekonomske procese, odnose znanja, seksualne odnose), nego su imanentni i njima; oni su neposredna posljedica podjela, nejednakosti, neravnoteža koje se javljaju u potonjima, i suprotno tome oni su unutrašnji uvjeti tih razlikovanja; odnosi moći nisu na nadstrukturnim pozicijama... oni imaju izravnu produktivnu ulogu kadgod ulaze u igru."(Foucault 1990: 94)

Prema teoretičarki Sallie Westwood (2002), rodni odnosi su takvi društveni odnosi koji podrazumijevaju "mjesta" moći. Pored "mjesnih" kategorija moći Westwoodova navodi i "modalitete moći" u koje uvrštava: represiju/prisilu, zavođenje/otpor, disiplinu/vlast, moć/znanje, manipulaciju i strategiju, te ograničenje i dr. Ovi modaliteti su univerzalni a iz njihova ugla zanimljivo je motriti lik snahe Dževahire, mlade žene sa kojom se životna sudbina poigrala dodjeljujući joj ulogu "ostavljene nevjeste". U nimalo zahvalnoj poziciji, odolijevajući mukama i nedaćama koje je prate, ona istrajava u svojoj upornosti da ostane snaha u rodu Babunića. Sigurna u zaštitu Fati-Kadune, Dževahira igra ulogu zavodnice koketirajući sa djeverom Aganom. Svjestan njenog poželjnog tijela i ljepote, sudeći svojoj požudi, odolijeva, i ne otvara joj put ka sebi.

> "Polijevajući, namjerno se nagnu tako da se isjek na tankoj košulji razmače, prsa sinuše, ali samo njemu, samo za njega, a struka dukata sa šorvanom predvodnikom kucnu u bakreni legen zvekom najavivši ljepote na kojima počiva. Zagledaše se sijevom. Njoj se u desnom rezu usana zakoti smjehuljak zova i pristanka, nagnu se još više, dojke zamalo ne iskočiše. Ona je još okom čekala odgovor. Ali se pod obrvama gospodarovim smrači." (Sušić 1986: 53)

Premda je uloga tijela u konfiguriranju individualnog identiteta presudno važna, često se potiskuje svijest o tjelesnim osnovama funkcioniranja vlastita identifikacijskog obrasca kao istovremenog, svjesnog ili nesvjesnog, prilagođavanja

kulturalnim okruženjem ispostavljenim normama i zahtjevima. Upravo je to svjesno/nesvjesno ponašanje Dževahire dalo Aganu nove adute za prosekuciju već utvrđenih modaliteta moći. Ženskim šerom i erotičnim nastupom Dževahira je uspjela napraviti kontakt i skrenuti pažnju na svoju tjelesnost. Svjesna svoje pojavnosti iskoristila je momenat da se približi objektu požude (Aganu). Međutim, ono što je uslijedilo vratiće se kao bumerang cijeloj porodici Babunića, a to je Aganova odluka o oduzimanju nakita svim ženama u porodici.

„Vi, braćo, čujte, sve što imate, sve što vam žene imaju od zlata od srebra, bisera ili ćehlubara, u novcu i nakitu, sve da ste odmah predali. Kad ustreba kojoj da se nakiti, dobiće. Uhvatim li koga da bez mog znanja drži novac ili nakit, trideset mu je pritki po leđim. To – za muške. Za ženske, napolje iz kuće, po neka njen đuvegija ide za njom, put mu je slobodan, ako hoće... a ti, najmlađa snaho, zakopčaj košulju na prsima! Diži sofru, a tu struku predaćeš mi ujutru!" (Sušić 1986: 53)

Zavođenje reda, nasilje i prijetnje članovima porodice su modaliteti moći koji su konstantno na Aganovom repertoaru. On se u toj ulozi uvijek i ne snalazi najbolje ali uporno pokušava da uspostavi kontrolu nad svim ukućanima. Oduzimanje nakita od svojih najbližih može se posmatrati sa dva aspekta: prvo da je okidač toj odluci upravo namjera suzbijanja vlastite želje i požude koju je izazvala Dževahira, a nasuprot tome javlja se misao da je pljenidba nakita i novca oduzimanje mogućnosti da neko od članova porodice upotrijebi pokretne vrijednosti kada poželi da se osamostali, odnosno napusti zajednicu. Nakit je vrlo rijetka, običajnim pravom neosporena imovina žene. Raspolaganje nakitom diskreciono je pravo žene, osim ako je riječ o nakitu koji spada u kategoriju mehra, tj. vjenčanog dara koji, u slučaju da muž iz opravdanih razloga zatraži i dobije razvod mora, vratiti bivšem mužu (Pogl. Pišev 2010). Uvriježeno je da ga majka, prema vlastitom nahođenju, dijeli prvo svojim kćerima, a potom nevjestama, nećakama i drugim ženskim osobama. Upravo zato što se nasljeđuje po ženskoj liniji nakit u patrijarhalnoj zajednici nije zajednička porodična imovina, ali jeste simbol isticanja porodičnog preobilja, moći i ugleda kuće. Iz istih razloga prodaja nakita je javni i sramotni čin propasti. Diranje u nakit opravdava se samo pri velikim obiteljskim tragedijama (bolesti ili smrti), ili pri velikim oskudicama i gladi, i to samo onda kada ukućani ne snose odgovornost za takav položaj svoje porodice. Ne možemo reći da je Agan imao valjane razloge za donošenje ove odluke, prije se može kazati da je to ishitreni hir njegovog inata i želje da ostane odan svom ustezanju od zaplitanja u erotičnu mrežu koju plete najmlađa snaha. Stoga možemo zaključiti da je posezanje za modalitetom moći u ovom slučaju neka vrsta odbrambenog oružja Agana Babunića.

Inače, moć se u društvu legitimira ili dobrovoljnim pristankom, konsenzusom uspostavljenim "vladavinom većine" ili se sprovodi silom (nasiljem). Za rodnu politiku operativni su i prvi i drugi način socijalizacije muško-ženskih odnosa, kako unutar tako i izvan patrijarhalne matrice. Patrijarhalna tvorba ljudske osobnosti duž stereotipnih linija rodnih kategorija uključuje njegovanje i razvijanje kategorija kao što su inteligencija, snaga, moć i efikasnost u muškarca i pasivnost, neznanje, pokornost, nemoć i nesposobnost kod žena. Uz navedene karakteristike ženski svijet stigmatiziran je i stereotipom da je svrha žene ograničena na razinu biološkog iskustva:

> "Muškinje i sitnija ženska djeca još su nekako mogli da pobjegnu stoci, na njivu da se zadrže u dvorištu, ali su žene i najstarija Muhidinova kći bile utamničene. Najteže je tamnicu podnosila Dževahira." (Sušić 1986: 91)

Ipak u Sušićevom romanesknom svijetu, sukladno ideologiji socijalnog humanizma i klasne emancipacije, prevladavanje krutog poimanja uloge žene pitanje je vremena, jer, marksističkom terminologijom kazano, osviještene proizvodne snage (Autor apostrofira trgovce i zanatlije budući da svoju radnju smješta u period kasnog feudalizma i pojave ranog kapitalizma.) neminovno će promijeniti proizvodne/društvene odnose:

> "Drugačiji svijet i shvatanje starješinstva, podređenosti, sloge i vrijednosti vajao je Fati-Kadunina osjećanja prava nad drugim i privrženosti drugima. U skromnim i složnim kućama trgovačkim i zanatlijskim, dok je rasla i djevovala, ni bog nije bio strašna svemoć, ni sredstvo zastrašivanja, nego više dobrodušan djed koji bdije, prati, kažnjava, ali daleko više prašta, i s kojim su svi ljudi kao i trave i bube i ptice jedinstveno tijelo svega postojećeg, pleme u kojem se navika na jedinstvo donosi rođenjem i učvršćuje životom" (Sušić 1986: 65)

KA ZAKLJUČKU

Prepreka toj optimaliziranoj viziji progresa je kolonijalni identitet zajednice kojoj Babunići pripadaju i koju metonimijski reprezentuju. Imponirajući se u svojoj porodici Agan postaje njen vođa, alfa mužjak prema kome svi imaju veliki respekt. Taj status, strahopoštovanje koje uživa, su mu omogućili svaku vrstu sprovođenja sile. Agan Babunić je (re)produkt svega onog što predstavlja jednu od konfiguracija bošnjačkog identiteta. I on sam je, međutim, kolonijaliziran iznutra, i ta činjenica

blokira sve što u dobrim namjerama pokušava i što nije nikome prije njega pošlo za rukom. Njegova vladavina unutar porodice Babunića završava na isti način koji je on primjenjivao – silom. Ali, imajući u vidu činjenicu da se u pitanjima odnosa društva i identiteta ″struktura i akcija ne mogu razdvojiti jer se međusobno konstituiraju″ (Džafić, Krčalo 2017: 127), etički avanz njegove misije na jednoj od prijelomnica bosanske povijesti u proklizanom je profitu i sasvim onkraj njegovih namjera ostaje zabilježen u onome što pohranjuje kultura pamćenja a što sasvim precizno uočava i Alma Denić-Grabić:

> "Proces kolonizacije dvostruko usmjeren – izvana, i iznutra, razobličava se u zakonu Fati-Kadune koja kaže: "Svako nasilje je isto. Samo su pravdanja različita."(N, 274.), čime se *Nevakat* ostvaruje kao proza koja etičnošću naracije i diskursom Drugog zastupa humanističku dimenziju bosanske historije." (Denić-Grabić 2009 :83)

Upravo u tom smislu i ovaj Sušićev roman posvjedočuje kolaborativan sinergijski odnos kulturnomemorijskog i identitetskog narativa karakterističan za novovjekovnu bošnjačku i bosanskohercegovačku književnost.

LITERATURA

Izvori

1. Sušić, Derviš (1986), *Nevakat*, NIŠTRO "Oslobođenje", Sarajevo

Citirana literatura

1. Agić, Nihad (2010), *Književnost i kulturalno pamćenje*, CKO, Tešanj
2. Anić, Vladimir (1994), *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi liber, Zagreb
3. Batler, Judith (2000),) *Nevolje s rodom:feminizam i subverzija identiteta*, Ženska infoteka, Zagreb
4. Coser, Lewis A. (1992), "The Revival of the Sociology of Culture: The Case of Collective Memory", Sociological Forum, 7 (2): 365–373.
5. Denić-Grabić, Alma (2009), "Romaneskni svijet Derviša Sušića", Novi Izraz, Časopis za književnu i umjetničku kritiku, januar-juni, Sarajevo, str.74-83.
6. Duraković, Enes (1998), "Književno djelo Derviša Sušića", u *Bošnjačka književnost u književnoj kritici* knjiga IV: Novija književnost – proza, Alef, Sarajevo, str. 531-543.

7. Duraković, Enes (2012), *Obzori bošnjačke književnosti,* Dobra knjiga, Sarajevo
8. Džafić, Adnan, Nezir Krčalo (2017), *Kriza identiteta u savremenim društvima (povratak ka izvjesnosti,* autorsko izdanje, Sarajevo
9. Foucault, Michel (1994), *Nadzor i kazna: Rađanje zatvora,* Informator, Zagreb
10. Foulcaut, Michel (1990), *The History of Sexuality,* Volume I. An Introduction. Penguin Books
11. Halbwachs, Maurice (1992), *On collective memory,* The University of Chicago Press, Chicago
12. Kazaz, Enver (2004) *Bošnjački roman XX vijeka,* Naklad Zoro, Sarajevo
13. Kos, Suzana (2012) "Žena i ideologija(e), Feministička poetika Alexandre Berkove", Umjetnost riječi, god. 55., br. 3-4, Zagreb, str. 221-241
14. Lachmann, Renate (2002), *Phantasia / Memoria / Rhetorica,* Matica hrvatska, Zagreb
15. Lovrenović, Ivan (1994), *Labirint i pamćenje. Kulturnohistorijski esej o Bosni,* Bosnische Bibliothek, Klagenfurt
16. Lovrenović, Ivan (1984),"Stare osnove i nove vertikale" u: *Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u književnoj kritici,* Svjetlost, Sarajevo, 35-41. [*Savremena književnost naroda i narodnosti BiH,* knj. 1., priredili Ivan Lovrenović, Vojislav Maksimovići Kasim Prohić]
17. Moranjak-Bamburać, Nirman (2001), "Bosanski duh i *aveti postmodernizma*", u Razlika/Difference, Časopis za kritiku i umjetnost kritike, godina 1, br. 2, Tuzla, str. 31-48.
18. Peternai Andrić, Kristina (2012), *Ime i identitet u književnoj teoriji,* Anti-barbarus Zagreb
19. Pišev, Marko (2010), "Kulturni modeli islamskog braka", Antropologija 10, sv. 1, str. 49-79.
20. Spahić, Vedad (2018), „Anticipativna poetika tajnog spisa: O književnim vrednotama i novovjekovnoj etici Bašeskijina nekrologija", DHS - Društvene i humanističke studije 1 (4), Tuzla, str. 189-194
21. Zlatar, Andrea,(2004), *Tekst, tijelo, trauma: ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti,* Naklada Ljevak, Zagreb
22. Zlatar, Andrea (2101), *Rječnik tijela : dodiri, otpor, žene,* Naklada Ljevak, Zagreb
23. Westwood, Sallie (2002), *Power and the Social,* Rotledge, London and New York

VAKAT FOR "NEVAKAT": IDENTITY CREATION AND IDENTITY POLICY IN DERVIŠ SUŠIĆ'S NOVEL

Summary

Identity is a topic of intense discussion in recent decades, not only in scientific circles, but also among society at large. In this regard, the unstable Bosnia-Herzegovina and Bosniak identity generated by the parallel and traumatic processes of Europeanisation and late nationalization are extremely interesting to researchers of various disciplines, including literature. Turbulent times leave their mark not only through material evidence (or deletion or absence of such evidence), but also in shaping individual identities. In literary texts, Bosnia-Herzegovina writers question these mostly from the individual position. In this respect, the novel "Nevakat" by Derviš Sušić is paradigmatic. This paper will focus on Agan Babunić, Bosniak of noble origin, an heir to the oriental tradition, exploring the construction of personal history (the trial of maturity), and perception, i.e. the construction of reality in the eyes of a returnee from abroad, including his positioning of Bosnia in the imagined and the real social and historical context. For Agan, Bosnia presents cultural and identity framework into which he is trying to repatriate and find himself over again. In this sense, the goal of this work is to explore how this novel deals (and resolves) the relationship between the subject and the historical, ethnic, and identity issues. The starting point to Sušić's worldview - Marxist humanism - is also an essential angle of illumination and understanding of decisions and actions of his heroes, whether it be a deviation from the fixed ways of life or from the psycho-social and gender aspects of their existence. Special attention is given to the construction of identity, representation of female characters, and references to the cultural memory through the application of recent theoretical models(Judith Butler, Michel Foulcaut) and findings, especially about genealogy, gender, and border identities. The analytical-interpretational mechanisam that had been put out, has testified that the novel, "Nevakat", characterises the bond between culturally-memorical identity of the narrative which the new era of Bosniak and Bosnian-Croatian literature is known for.

Key words: identity, Marxist humanism, genus, memory

Adresa autora
Authors' address
Indira Durmić
JU Mješovita srednja saobraćajna škola Tuzla
i.durmic@bih.net.ba

UDK 821.163.4(497.6).09-31
82:316.7:[141.72+159.964]

Primljeno: 22. 05. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Fatima Bećarević

REPREZENTACIJA NEKIH TRADICIONALNO ŽENSKIH VRIJEDNOSTI U NOVOM BOSANSKOHERCEGOVAČKOM ŽENSKOM ROMANU

(O romanima *Linija života* Emine Žune, *Rekonstrukcija* Ljiljane Pirolić i *Imendan svete Katarine Ricci* Nade Đerek)

Taman kad se učinilo da su velike teme u književnosti iscrpljene ili bar potisnute, početkom 21. stoljeća diskretno u fokus bosanskohercegovačke književnosti ulaze romani čiji svjetonazor ukazuje na značaj potisnute etike brige, solidarnosti i prihvaćanja drugoga. Riječ je romanima bosanskohercegovačkih spisateljica u kojima se iz ženske perspektive progovara o prešućenim problemima, podrazumijevajućim odnosima i ne/prihvatanju drugog/e. Da ta recentna linija ženske književnosti postaje vidljivija potvrđuju i nagrade na književnim konkursima koje su dobile ove autorice, što ukazuje i na postajanje određenog vida institucionalne podrške.

Predmet istraživanja u ovom radu su romani koji su u posljednje tri godine nagrađivani od Fondacije za izdavaštvo Sarajevo: *Linija života* Emine Žune (2015.), *Rekonstrukcija* Ljiljane Pirolić (2016.) i *Imendan svete Katarine Ricci* Nade Đerek (2017.).

Nestabilnost, dezorijentacija i potiskivanje određenih vrijednosti povezuju ove romane, pa iako su poetski senzibiliteti spisateljica različiti, teme nepodudarne, vremenski i prostorno smještene u različite dimenzije, način na koji se progovara o položaju žene u bosanskohercegovačkom društvu otkriva reljefe hronotopski aficiranih i snažnom samosviješću reflektiranih unutarnjih svjetova. Teme ovih romana do sada nisu bile u fokusu bosanskohercegovačkog ženskog pisma, a uvjetovane su društvenim konjunkturama i tradicijskim naslijeđem, reprezentiranim iz perspektive rodno obilježenog subjekta koji fokus pripovijedanja smješta u potisnutu sferu domesticiteta i ukazuje na važnost solidarnosti, brižnosti i poštovanja drugog i drugačijeg.

Primjenom savremenih teorijskih saznanja iz oblasti teorija kulture, roda i identiteta u analizi ovih romana ukazali smo na načine i mogućnosti različitih reprezentacija i interpretacija tradicionalno ženskih vrijednosti kao što su solidarnost, empatija i brižnost.

Ključne riječi: rod, tijelo, identitet, briga, solidarnost, fluidnost.

Premda se na globalnoj društvenoj, kulturnoj i naučnoj sceni borba za ravnopravnost žena u javnom, kulturnom i medijskom prostoru vodi decenijama pa i stoljećima,[1] u bosanskohercegovačkom javnom i kulturnom diskursu tek je prijelaz milenija obilježen agilnijom borbom da ženska prava postanu vidljivija, a njihov kulturni i društveni angažman istaknutiji[2]. Afirmacija ženskog književnog stvaralaštva u Bosni i Hercegovini u posljednjih dvadesetak godina odvija se određenom dinamikom i daje izvjesne rezultate. Ipak, premda su književne/i kritičarke/i više puta ukazivali na značaj spisateljica kao što su Alma Lazarevska, Bisera Alikadić, Ferida Duraković, Jasna Šamić, Jasmina Musabegović itd. čini se da vrijednost njihovih djela još nije dostojno valorizovana. Kulturološko naslijeđe ne pruža dovoljno oslonca za žensku književnost pa se još uvijek, stereotipno, za žensko pisanje veže aura sentimentalnosti koja je često poistovijećuje sa trivijalnim. Tvrdnja E. Showalter (iz 1977. godine) po kojoj je ženska književnost, zbog načina volarizacije i strukturiranja književnih vrijednosti, ostala „nevidljiva“ (Lukić 2003) aktualna je i u današnjem bosanskohercegovačkom društvenom kontekstu. I Laura Strak smatra da “priče ugrađene u naš svakodnevni život i u naše razumevanje sveta koji nas okružuje, često ostaju ‘nevidljive’ spram glavnog toka kulturnih i društvenih procesa” (Stark 2005: 44) pa stoga ne čudi da su u dominantnim društveno-kulturnim tokovima priče koje pripovijedaju često prešućivane.

Da dolazi do buđenja svijesti o značaju i važnosti bosanskohercegovačkog ženskog romana potvrđuje uvođenje Ženske književnosti kao predmeta na

1 „Iako se riječ *feminizam* prvi put javila tek krajem XIX st. *feministička svijest*, svijest o neravnopravnom položaju žene u društvu, stara je, vjerovatno, koliko i samo patrijarhalno društvo. (...) Jednu od prvih studija o pravima žena napisala je Mary Wollstonecraft „A Vindication of the Rights of Women“objavljena je 1792. i smatra se začetnicom feminističkog diskursa.“ (Lešić 2002: 110)

2 2 2004. godine objavljen je zbornik „Izazovi femnizma“ koji je predstavljao novu vrstu akademskog govora usmjerenog na žensku perspektivu uočavanja problema sa kojima se suočavaju žene u savremenom bosanskohercegovačkom društvenom kontekstu, ali i na rodnu problematku. Autorice radova objavljenih u zborniku Nirman Moranjak-Bamburać, Jasna Bakšić-Muftić, Marina Kantić-Bakaršić i Jasna Babić-Avdispahić, profesorice na Univerzitetu u Sarajevu ukazale su na značaj i vrijednosti ženske povijesti i autorstva kao i na potrebu da žensko stvaralaštvo prevaziđe stigmu nevidljivosti i dobije na značaju unutar bosanskohercegovačkog kulturalnog diskursa. (*Izazovi feminizma,* 2004)

univerzitetima, ali i izbori različitih žirija, fondacija i institucija koji sve češće evaluiraju vrijednost i originalnost književnih djela bosanskohercegovačkih spisateljica. Jedna od institucija koje su prepoznale važnost ženskog stvaralaštva je Fondacija za izdavaštvo Sarajevo koja od 2000. godine nagrađuje i novčano pomaže objavljivanje najboljih književnih djela u Federaciji Bosne i Hercegovine. Takav vid institucionalne podrške predstavlja materijalni i moralni stimulans književnicima/ama i izdavačima. Predmet istraživanja u ovom radu su romani bosanskohercegovačkih spisateljica koji su u posljednje tri godine nagrađivani od Fondacije za izdavaštvo: *Linija života* Emine Žune (2015.), *Rekonstrukcija* Ljiljane Pirolić (2016.) i *Imendan svete Katarine Ricci* Nade Đerek (2017.). Specifične odlike stila čine svaki od navedenih romana posebnim. I tematski fokus im je različit, a zajedničku nit čini reprezentiranje procesa integracije ženskog (narativnog) subjekta u tranzicijski kontekst bosanskohercegovačkog društva. Tranzicijski procesi i pojave koje navedeno stanje društva podrazumijeva predstavljaju tačku ukrštanja na kojoj se prelamaju neki od ključnih momenata u fabulama sva tri romana, koji, osim toga, obuhvataju širok spektar problema koji su često uvjetovani društvenim uređenjem i tradicijskim naslijeđem šireg bosanskohercegovačkog područja, a reprezentirani su iz ženske perspektive pri čemu se zastupa pozicija rodno obilježenog ženskog subjekta koji u fokus pripovijedanja smješta „tradicionalno potisnutu sferu domesticiteta“ (Lukić 2003) ali i solidarnosti, brižnosti i svih onih odlika kojima se naglašava posebnost ženskog pisanja i ističe pozicija drugosti u odnosu na dominirajuće diskurse. Primjenom savremenih teorijskih saznanja iz oblasti teorija kulture, roda i identiteta nastojat ćemo u analizi ovih romana ukazati na načine i mogućnosti različitih reprezentacija i interpretacija tradicionalno ženskih vrijednosti kao što su solidarnost, brižnost i empatija.

Emina Žuna: *Linija života*

Sve su laži istorije napisane u knjigama,
naši preci leže bezimeni i rasuti po livadama.
Koga je briga, mi smo žene,
za tren možemo da porodimo bolji svijet.
Tanja Stupar Trifunović

Zanimljiva je koincidencija da je roman *Linija života* objavljen u vrijeme kad je bosanskohercegovačka spisateljica Tanja Stupar Trifunović za roman *Satovi u*

majčinoj sobi nagrađena Evropskom nagradom za književnost. U oba romana, ali i u nagrađenim pričama Lejle Kalamujić[3], u središtu pripovijedanja je ženski subjekt koji de/kosntruira odnos majka - kćerka obilježen intimnim i društvenim odnosima koji ga čine istovremeno i tegobnim i ispunjenim trenucima sreće.

Gejmerica (programerka) Lu na osnovu podataka o dvjema različitim osobama, o svojoj majci i Ademovoj neni Zlatki, nastoji formirati igricu kojom bi u virtuelnom svijetu oživjela avatara i živjela njegovim životom. Upoređujući rezultate do kojih je došla tokom istraživanja života jedne i druge Zlatke, Lu je došla do zapanjujućih saznanja, koja predstavljaju zajedničke tačke prilikom određivanja identiteta obje Zlatke.

> „Radilo se o dodatnoj liniji na dlanu, žutoj boji, napadu gušenja i devastirajućem osjećaju gubitka. Jednostavno bi i jedna i druga, kad god bile rođene, šta god im životne okolnosti i historija čuvale u pričuvi, nekad u životu preživjele gubitak koji ih je obilježio, imale panične napade gušenja, najviše voljele žutu boju i nakon neke nesreće zadobile ožiljak na dlanu koji im je išao uporedo sa linijom života.“ (Žuna 2016:122)

Roman *Linija života* sastoji se iz dva dijela u kojima su prikazani životi i moguće varijacije života prve Zlatke koja živi u Jugoslaviji, i to u periodu između 1967. i 80-tih godina. Različitim varijantama naracije, dokumentarnosti i izvještaja narator, uvijek u trećem licu, pripovijeda o životu Zlatke, djevojke kojoj je zbog patrijarhalnih stavova oca zabranjeno školovanje, ali dozvoljen slobodan izbor partnera za brak, pri čemu odlazak iz malog mjesta i iluziju o napuštaju skučenih okvira male sredine zamjenjuje ulazak u učmalost porodičnog doma koji postaje zatvor za ženu koja je „uvijek mislila da će joj život biti drugačiji i željela je nešto više od toga što su drugi smatrali srećom. Kao mlada, sanjarila je da putuje i željela je vidjeti svijet.“ (Žuna 2016: 13)

U prvom desetljeću poslijeratne obnove i izgradnje jugoslavenskog društva izvjesno mjesto bilo je rezervisano i za žene, naročito one koje su zahvaljujući zaslugama sudjelovanja u narodnooslobodilačkoj borbi bile privilegirane, te u poslijeratnom periodu školovane da mogu svojim radom doprinijeti društvu. Ipak dominantna patrijarhalna svijest i mogućnost udaljavanja od tradicionalnih vrijednosti vraćali su žene tradicionalnoj ulozi majke. Povratku žena ulozi majke unutar novoga društva nije pristupano sa patrijarhalnog stajališta oca, odnosno onoga koji ‘po prirodi stvari’ nastoji očuvati tradicionalne patrijarhalne vrijednosti, nego se ponovnoj

3 Dobitnica Godišnje nagrade Istarske županije „Edo Budiša“ za 2016.godinu

uspostavi patrijarhalne organizacije pristupilo perfidnije, tobož sa polazišta brata, čime se stvarao dojam prividnog oslobađanja prostora slobode za ženu čija primarna uloga p/ostaje majčinstvo i briga za porodicu. Ksenija Vidimir Horvat navodi da je „poslijeratna kultura bila prožeta kultom majčinstva" (2017: 46) te da je u skladu s tim u javnom diskursu bila važna vizuelna reprezentacija žene-majke zahvaljujući kojoj se izgrađuje stabilna i jaka nacija. Feminističke teoretičarke upozoravaju da je svaki nacionalni projekat uvijek rodni projekat koji obilježava institucionalne i sve druge oblike organizacije društvenog života žena i muškaraca. Nira Juval Davis (2004: 35) tvrdi da žene reproduciraju naciju biološki (rađanjem novih generacija), simbolički (porodični model nacionalne zajednice sa očinskom i majčinskom figurom i patrijarhalnom organizacijom) i kulturno (prenoseći kulturne vrijednosti i norme zajednice uz pomoć odgojnih obrazaca). Pozicija Zlatke, kao žene koja sudjeluje u reprezentaciji tih modela, zbog smještanja u prostor doma, brige za djecu i organizaciju domaćinstva, postaje pozicija drugog koji igra „pasivnu ulogu u 'politici nacionalnog tijela', ograničenu na održavanje njezinih granica i metaforičkih ograničenja". (Vidimir Horvat 2017: 25) Nakon stupanja u brak Zlatkin život se odvija unutar sfere domesticiteta obilježene konstantnom repetitivnošću postupaka i radnji:

> „Imala je kuću i djecu, kao i on, s tim što je on imao još nešto osim toga, a njoj je svaki dan bio isti. Ustala bi prva, a onda spremila kafu i doručak, nahranila djecu, spremila ih i počistila za njima, skuhala ručak, oprala veš i pomela kuću, napravila večeru, ispratila djecu na spavanje... i legla bi zadnja, tek kad sve bude gotovo. I tako dan za danom, mjesecom, godinom." (Žuna 2016: 10)

U takvom braku žena prestaje biti subjekt, ona ne proizvodi, nego se njen doprinos društvu očituje u *njegovanju* drugih – članova porodice, onih koji proizvode – dobra i značenja i uređuju poredak, a koji su kao subjekti u tradicionalnoj mentalnoj matrici izjednačeni sa kulturom te kao takvi ovladavaju prirodom i biologijom. (Oraić Tolić 2005: 70) Potvrđivanje žene kao objekta/prirode/biologije/drugog u odnosu na muškarca/subjekat/kulturu predstavlja jednu od osnovnih odlika one filozofije u kojoj su žene slavljene i hvaljene u privatnoj sferi kao „pjesničke muze i 'anđeli u kući'" (Oraić Tolić 2005: 70) a za čije se postojanje veže još i pojam „sjenovite egzistencije". Po Hegelu, brak spada u domen *običajnosti* koja upravlja životom individua i podrazumijeva postojanje predstave, pojavni oblik i zbilju. (Fraisse 2012: 96) Formiranje porodice pretpostavlja formiranje jedinstva kao njene supstancijalne svrhe čime se sreća i zadovoljstvo pojedinca potiskuju u drugi plan i zamjenjuju uzajamnim

odnosom brige svih članova unutar porodice. Pitanje odnosa drugosti suštinsko je moralno pitanje „etike brige" (Suvenhujisen 2012: 41) koja polazi od postojanosti osjećaja *odgovornosti* za drugoga kao dijela svakodnevne egzistencije i međusobnih ljudskih veza. *Pažljivost* kao središnja vrijednost etike brige podrazumijeva postojanje različitih nivoa zavisnosti od drugoga, koji se mogu okarakterisati i kao različiti nivoi moći. Uspostava različitih nivoa moći otvara prostor za djelovanje u pogledu drugog koje „nas navodi da iskočimo iz svojih granica." (Suvenhujisen 2012: 41) Život Zlatkine porodice zasniva se na patrijarhalnoj organizaciji moći, pri čemu je za muškarca predodređena uloga sakupljača, onoga koji privređuje u spoljašnjem svijetu, radi na jačanju društva i na taj način doprinosi i porodici, dok je Zlatka osuđena na egzistenciju unutar porodičnog doma i svakodnevne poslove održavanja čistoće u kući i brige o djeci. Osjećaj zavisnosti od drugoga, od supruga koji nakon radnog dana dolazi u čist i mirisan dom, i stalna briga o djeci, koju ne može obuzdati i smiriti, uništavaju Zlatkinu samokontrolu i autonomiju rasuđivanja. Razočarana, nezadovoljna i depresivna Zlatka počinje razmišljati o suicidu.

> „I činilo joj se da ne postoji niko s kim bi pričala o tome i ko bi je mogao razumjeti bez osuđivanja. Naročito to nisu bile žene sa kojima se družila i koje su najvećim dijelom bile supruge Osmanovih radnih kolega. Zlatka je čak načula da je smatraju nezahvalnom i razmaženom i da žale Osmana što ga je zapala takva žena." (Žuna 2016: 13)

Uz nedostatak razumijevanja i solidarnosti, sa iznevjerenom vjerom u brak i porodični život, blizanci postaju novo veliko razočarenje, pa povratak u rodno mjesto Zlatka doživljava kao nadu da će drugo okruženje donijeti mir i stabilnost. U težnji za uspostavom stabilnog života, oslonac pronalazi u kćerki Selmi koja, iako djevojčica, postaje skoro pa drugi skrbnik blizancima nad kojima Zaltka gubi kontrolu. Zlatkin život obilježava tragedija koja se dešava u Trebinju gdje Selma pada sa stijene i umire. Selminom smrću Zlatka gubi životno uporište i preokupacija joj postaje potraga za Crnim čovjekom, lokalnom fantazmogorijom nesreće i zle kobi koju Zlatka okrivljuje za pad i gubitak kćerke. Sve vodi gubitku identiteta, odnosno, „premeštanju interesa vlastite realnosti u tuđu realnost" (Li Bartki 2012: 84) pa Zlatka, kao što je u Selmi vidjela mogućnost ispunjenja vlastitih želja i ambicija, u njenoj smrti pronalazi i razlog vlastitog sloma i depresije. Pažnja, pokoravanje potrebama drugih i emocionalna podrška koju Zlatka sada pruža suprugu zauzimanju važnu ulogu prilikom identifikacije Zlatke kao supruge koja zauzima inferioran položaj u odnosu na muškarca. Jedini odnos u kome je Zlatka uspijevala zadržati individualnost bio je njen odnos sa Selmom, koja je na sličan način pratila njen ritam

potreba i pažnjom, razumijevanjem i njegom popunjavala praznine i pukotine u Zlatkinom emotivnom životu. Ove porodične relacije potvrda su da se identiteti „konstruiraju kroz razlike“ (Hall 2001: 219) te da je Zlatkina samoidentifikacija moguća jedino u odnosu na drugo/e. Osim bola i patnje zbog gubitka djeteta, nakon Selmine smrti Zlatka osjeća prazninu i tugu zbog izgubljene nade da život žene može biti bolji i da njena egzistencija može počivati izvan okvira prividne samozadatosti porodičnog života kao primarnog odabira za ženu.

Poigravajući se vremenskim i prostornim odrednicama pripovjedačica u narativni diskurs uvodi i priču o Zlatki iz 2156. godine pri čemu opisuje futurističko uređenje svijeta po uzoru na Huxleyev *Vrli novi svijet* u kome se kao krajnji cilj pojedinca navodi „postizanje savršenstva u okvirima individualnih mogućnosti i ostvarenja što produktivnijeg života u skladu sa svačijim unutrašnjim potrebama.“ (Žuna 2016: 30) Iako klonirana, Zlatka u 2156. godini osjeća *majčinski instikt* i želju za „prirodnom reprodukcijom“ koja nije uobičajena i dozvoljava se samo onima za koje „komisija procijeni“ da ispunjavaju uvjete.

Drugi dio knjige predstavlja priču o samohranoj majci, drugoj Zlatki, mladoj emancipovanoj ženi i univerzitetskoj profesorici, koja živi u Sarajevu sa kćerkicom Lu. Tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu Zlatka je napustila zemlju i dio života provela u dijaspori obavljajući različite poslove. Premda je priča o drugoj Zlatki smještena u kontemporarno tranzicijsko društvo tragovi rata duboko su urezani u njeno sjećanje i dovode do paničnih napada gušenja. Osim napada gušenja Zlatku prati i stalan osjećaj nelagode, svaki put kad se nađe u blizini ljudi koji su rat proveli u Sarajevu. Nedostatak razumijevanja za nju koja je u vrijeme opsade bila u inostranstvu smješta je na poziciju *stranca*, onoga čija integracija u zajednicu nikad nije do kraja moguća niti u potpunosti uspješna. Zlatka biva trajno obilježena kao drugost i stranost, što kod nje izaziva nelagodu, osjećaj manje vrijednosti i nesigurnosti. K tome, osjećaj gubitka i proživljenosti tuđih iskustava toliko je snažan da stvara osjećaj *deja vu*.

> „Zlatka je nedavno prisustvovala poetskoj večeri na kojoj je jedna od njih čitala stihove o svom ženskom iskustvu i svakodnevnoj diskriminaciji u patrijarhalnom društvu kojoj je kao ženski subjekt, tj.objekt izložena. Osjećaj *deja vu* bio je toliki da je imala utisak da je potpuno istu stvar čula nebrojno puta i da se ista, u identičnom obliku, ispisuje već nekoliko decenija.“ (Žuna 2016: 66)

Prisjećajući se šezdesetih godina u gradu u kome je živjela i studirala (pretpostavlja se da je riječ o Sarajevu) Zlatka piše o životu rodice Vesne i drugih djevojaka

iz dobrostojećih porodica koje su živjele *slobodno* i bez ikakvih ograničenja. „Nakon rata bilo je sve teže naći takve žene i žene su izgubile moć i status koji su imale zbog repatrijarhalizacije društva i uloge koju je pred njih stavila ponovo uspostavljena religija.“ (Žuna 2016: 67) Na osnovu Zlatkinog poređenja predratnog i poslijeranog društva dolazi se do zaključka da procesi nacionalizacije i stabilizacije društva u poslijeratnim periodima slijede iste obrasce. Kao što je već rečeno, izjednačavanje važnosti nacionalnog i rodnog projekta dovodi do degradacije statusa žene, pri čemu ona postaje sredstvo za biološko, simboličko i kulturno reproduciranje. Razlika u odnosu na šezdesete godine je u načinima ispoljavanja individualnosti koji se sada svode na nekoliko osnovnih modela unutar potrošačkog društva. Djevojke koje tumače islam na pomodan, njima svojstven način Zlatka naziva „konfliktnim proizvodima“, prirodnjakinje odjevene u *second hand* šopovima, darkerice i gotičarke sa *emo* frizurama označava kao „dozlaboga dosadne“ identitete koji reprezentiraju pojedince savršeno uklopljene u zadane stereotipne okvire.

Etika brige u savremenom društvu ispoljava se na drugačiji način, pri čemu važnu ulogu imaju popratna obilježja novog vremena, razni priručnici, emisije i savjetnici koji daju ‘precizna uputstva’ kako se nositi sa promjenama koje su neminovne u pojedinim fazama života. Suprotstavljajući se patetici i melanholiji, Zlatka pronalazi vlastite načine da se suoči sa osjećajem straha i brige za Lu koja kreće u školu i suočava se sa novim životnim izazovima. Briga za drugoga i potreba za bezuvjetnom predanošću djetetu zauzimaju centralno mjesto u Zlatkinom svijetu. Procjena zajedničkih vrijednosti ukrštenih u životnim tačkama obje Zlatke i u njihovim varijacijama omogućava Lu da shvati ko je ona i koje su ključne sastavnice njenog identiteta. Važan je u tom pogledu podatak da Lu biografije obje Zlatke zapisuje. U pokušaju razumijevanja zajedničkih odrednica identiteta, time se ukazuje na važnost narativa i forme kazivanja u procesu označavanja drugih i sebe. Senevhujisen smatra da „ukoliko svet želimo da vidimo iz perspektive drugih, treba da budemo sposobni da istovremeno budemo u sopstevnom položaju ali i da se iz svog položaja izmestimo“. (Suvenhujisen 2012: 44)

Takav postupak bi podrazumijevao „familijarizaciju sa stranim“ i „otuđivanje od familijarizovanog“ u cilju pronicanja odakle dolazimo i gdje želimo da odemo, ili, u navedenom slučaju, na kojim vrijednostima počivamo i koje vrijednosti trebamo da njegujemo. Time se naglašava značaj *njege* i *brige za drugoga* koje bivaju predstavljene kao zajedničke odlike žena koje se nazivaju Zlatke, a nedostatak solidarnosti, empatije i razumijevanja postaje jedan od glavih uzroka nesreća u njihovim životima.

Ljiljana Pirolić: *Rekonstrukcija*

Recite tvorcima ikona, prodavačima magazina
i plastičnim hirurzima da vas nije strah.
Recite im da ono čega vas je najviše strah je
umiranje mašte, orginalnosti, metafore i strasti.
A onda budite krajnje odvažne i volite svoje tijelo.
Prestanite ga popravljati. Nikad nije ni bilo pokvareno.
Eve Ensler: Dobro tijelo

Roman *Rekonstrukcija* (2017.) Ljiljane Pirolić hronološki prati događaje u životu glavne junakinje, informatičarke Sande, koja spletom okolnosti upoznaje tamnu stranu biznisa u bosanskohercegovačkom društvu i biva uvučena u niz neugodnih situacija u kojima se razotkrivaju kriminalne aktivnosti uticajnih ljudi. Urušavanje etičkih vrijednosti prati paralelna priča o neophodnoj rekonstrukciji društva inicirana od strane njenog poznanika Đene koji predstavlja repliku aktivista iz burnih događaja u bosanskohercegovačkim gradovima 2013. godine.

Potraga za zaposlenjem i sigurnom egzistencijom glavnu junakinju romana Sandu dovodi u vezu sa sumnjivim biznismenom za koga djevojka kao što je ona postaje još jedan u nizu trofeja kojima dokazuje svoj prestiž. U savremenom potrošačkom društvu žene služe kao „simbolička reprezentacija moći“ (Fraisse 2006: 80) koja muškarcu omogućava ovjeru pripadanja registru modernog, a što za ženu znači vraćanje u prostor koji je u mizoginom društvu tradicionalno rezervisan za žene, prostoru ljepote, nakita, ukrašavanja i doma. Poistovjećivanje spoznaje i pojavnosti, miješanje fizičkog i konceptualnog dovodi do zbrke koju je teško rasvijetliti zbog čega se za ženu obično smatra da je „njezina misao potčinjena ukrašavanju, njezino se znanje čini nakitom, a cijelim njezinim bićem dominira ljepota. Žena je subjekt samo ako ostane objekt“. (Fraisse 2006: 81) Ukoliko se osvrnemo na radnju romana i Sandin život jasno je da njena subjektivnost sve do ulaska u vezu sa Farukom ne biva dovedena u pitanje.

Naime, one odlike koje Sandu čine ravnopravnim subjektom u muškom svijetu, a to su informatički posao, poznavanje stranih jezika, komunikativnost i spretnost, sve do naglašavanja spolne razlike, dominiraju kao odrednice identiteta ove obrazovane djevojke. Sandinu vrijednost i privlačnost u potrošačkom društvu povećava činjenica da je visokoobrazovana, dobro odgojena, pametna i samosvjesna djevojka. Sve do ulaska u svijet u kome vladaju mizoginija i pervertirana pravila poslovanja ona ima reputaciju poželjnog subjekta.

Geneviève Fraisse zapaža da se u filozofiji stoljećima na znanje žene gledalo kao na suvišan i nepotreban ukras koji poredi sa satom koji je instrument za mjerenje vremena, a istovremeno i komad nakita. „A ako je zaustavljen ili pokvaren, skrenuo s glavnog puta, to je zato što su žene izvan vremena shvaćenog kao prvi uvjet spoznaje: bića izvan povijesti, potčinjena vremenu života koji je najvažniji dio njihove egzistencije, mladosti i starosti, majčinstvu i dugovječnosti." (Fraisse 2006: 82) Svijest o potčinjenosti vremenu prisutna je kod svih likova u romanu *Rekonstrukcija* i odražava se na životni stil koji slavi modernost i estetsku privlačnost kao dominirajuće odrednice potrošačkog društva. Anksiozna svijest o prolaznosti je jedan od okidača za Sandin ulazak u vezu sa oženjenim muškarcem koji joj može pomoći da ostvari željene prihode i svoj život usmjeri ka stručnom usavršavanju i karijeri. Uticajni sociolog Zygmunt Bauman potrošačko društvo shvata kao „fluidno" društvo u kome je osnovno pravilo odbacivanje i udaljavanje od svega što u sadašnjem trenutku, sa stanovišta rigidnog pragmatizma ili hedonizma, više nije poželjno ni potrebno[4]. Identiteti u takvome miljeu su izrazito nestabilne kategorije „čija se dinamika promjena odvija na sjecištima vladajućih, nastajućih i rezidualnih silnica, i obilježena je njihovim antagonizmom, sukobom i konsenzusom". (Spahić 2017: 149) Sanda kao tipični reprezent tog fluidnog društva, koji poznaje pravila i načine njegova funkcionisanja, koristi svoje znanje i sposobnosti da bi došla do cilja. Bauman smatra da u društvu potrošača „niko ne može izbeći da bude objekt potrošnje" (Bauman 2009: 19) što bi se u tumačenju romana moglo primijeniti kao djelimično objašnjenje Sandinog svjesnog pristanka na nemoralnu ulogu kako bi obezbijedila sredstva za školovanje i usavršavanje u inostranstvu. Poznavanje društvenih prilika i svijest o fluidnosti predstavljaju poticaj za ulazak u povlaštene društvene krugove, što bi u prvi mah moglo izgledati i kao dekonstrukcija stereotipa o sponzorušama, ali potvrda mišljenja „žena se znanjem odijeva, resi i uljepšava, no znanje pripada muškarcu". (Fraisse 2006: 82) Sandina znanja i umijeća postaju, poput već spomenutog sata, praktična zbog svoje svrhe, ali suštinski ostaju nedjelotvorna i u drugom planu zbog primarne im namijenjene uloge ukrasa, odnosno prihvatljivog ponašanja čime se istodobno ispoljava i njena lukavost i nezrelost, osobine koje u paru često obilježavaju „moralni razvoj žena" (Rozmari i Vilijams 2012: 12). Moralnih vrijednosti nema bez kritičkog mišljenja. U odgoju žena, međutim, više se

4 ″Fluidni život je niz novih početaka i brzih po mogućnosti što bezbolnijih završetaka. Među umijećima fluidnog modernog življenja i među vještinama potrebnim za praktikovanje tih umijeća, odbacivanje stvari i ljudi ima prioritet nad sticanjem i vezivanjem. (...) Fluidnim društvom dominira zaborav, brisanje i zamjenjivanje...″ (Bauman 2009: 10)

insistira na manirima koji često podazumijevaju uspostavu nesvjesnih automatskih radnji, ponavljanje gesti i postupaka koji su oglašeni kao društveno poželjni. Naglašavanje Sandinog dobrog odgoja i posjedovanja manira upravo i pretpostavlja prethodno usvojene navike i pravila kojima je ona kao žena nesvjesno pokorena, dakako, uz pretpostavku da će se u skladu s njima odnositi i prema muškarcu, partneru.

Sandin partner Faruk predstavljen je kao reprezent tranzicijskog turbo-kulturnog koda u „fluidnom" vremenu. U njegovom „fluidnom" životu „vrednosti se brzo pretvaraju u opterećenja, a sposobnosti u nesposobnosti". (Bauman 2009: 9) Napast da sačuva privid statusa uglednog poslovnog čovjeka povezana je sa koji gomilanjem materijalne vrijednosti i odbacivanjem svega što mu se čini suvišnim, zastarjelim i nepotrebnim, uključujući i ljude koje doživljava bliskim samo ako mu *pripadaju* i od njih očekuje da „gledaju na to svoje pripadanje kao na svoju *dužnost* oko koje nema pregovora i koja je nesporna (čak i kada je prerušena u njihovo neotuživo pravo) – dok oni koji bi željeli da se pridruže (kao Sanda npr, op. F. B.) vide svoje pripadanje više kao svoju *sudbinu*, oko koje na sličan način nema pregovora, koja je bespovratna i nepopravljiva". (Bauman 2009: 14) Sloboda kretanja, izbora i mogućnost da se, pod određenim uslovima relativno brzo, postane nešto drugo u odnosu na ono što se bilo prije, čini Farukov fluidni život privlačnim i zanimljivim onom mnoštvu pojedinaca koji u kapitalističkom društvu tavore ili se bore za egzistencijalni opstanak. Svemu je u takvom životu data uloga kratkoročnih objekata potrošnje tj. „predmeta koji gube svoju upotrebljivost (i tako i svoj sjaj, privlačnost, moć zavođenja i vrednost) tokom perioda njihovog korišćenja" (Bauman 2009: 18), pa je u skladu s tim i postupak prema Lidiji, bivšoj ljubavnici, koje se riješio tako što je pozvao obezbjeđenje da je izbace iz firme, a njene stvari istresao kroz prozor. Potreba da se izbrišu tragovi prošlosti koji bacaju sjenu na sjaj sadašnjeg trenutka Faruka pretvara u reketaša koji kompromitirajućim, tajnim snimcima ne ucjenjuje samo bivšu ljubavnicu, nego i sve koji plivaju na vrhovima talasa fluidnog života.

Život u fluidnom društvu iziskuje posebnu žrtvu od žene usljed izloženosti različitim vrstama pritisaka kojima se promovira i propagira žensko tijelo koje zadovoljava standarde medija i oglašivačke industrije. Zahvaljujući estetskim korekcijama, vježbama i drugim vještačkim pomagalima Lidija mijenja fizički izgled i iz neupadljive djevojke preobražava se u ljepoticu koja postaje objekt želje 'uspješnih' muškaraca. Vrijedi se prisjetiti eseja „Preoblikovanje tela" (2005) Elizabeth Grosz u kome ukazuje na dihotomijski odnos duha i tijela pri čemu se tjelesno kao inferiorno, nesputano, oslobađajuće i višestruko obilježeno „drugo"

odnosi na žene kao slabiji spol podložan emocijama i vulnerabilan. „Ženska seksulanost i reproduktivna moć žena su kulturne razlike koje definiraju žene.“ (Bećirbašić 2011: 21) Razlike ih svode na biološku funkciju koja se u društvenim odnosima često prikazuje u korelaciji sa sposobnošću izazivanja muške želje. Slika koju društvo ima o ženskom tijelu, odnosno, načinu na koji ga se percipira, ukazuje na činjenicu da je tijelo „producirana kategorija, istovremeno proizvod, ali i producent znajna.“ (Bećirbašić 2011: 24) Tijelo se razotkriva u reprezentaciji, a skladu sa tradicijskim naslijeđem u pravilu se smatra heteroseksulanim, budući da je reprezentacijski sistem oblikovala „muška žudnja“ (Bećirbašić 2011: 58) koja kao kulturalni konstrukt utječe na izgradnju i oblikovanje spola. Posjedovanje fizičke ljepote kojom se budi žudnja muškarca i reprezentira biološka i reproduktivna moć žene u romanu *Rekonstrukcija* određuje sudbine Sande, glavne junakinje, i Lidije, epizodne protogonistice, čije pojave i način života otvaraju mnogobrojna pitanja o statusu žene u savremenom društvu. Kad zemljom zavlada korupcija, anomija i nepotizam egzistencijalne potrebe, opća matrica moralnih konjunktura navodi pojedince/ke da pređu granice tradicionalne etike i koristeći svoje resurse avanzuju u materijalnom smislu. Pri tome se često briše granica između intimnog i poslovnog odnosa.

Po marketinško-medijskim standardima lijepo i poželjno žensko tijelo nužno je mlado tijelo. „Sad imam trideset i pet, moja karijera je na zalasku ...“ (Pirolić 2017: 228) Lidija zabrinuto ukazuje na činjenicu da proces starenja umanjuje njenu vrijednost u očima okoline, dok Sibila, Sandina i Farukova poznanica razotkriva stvarni odnos društva u odnosu na tijelo: „...ne starimo svi u isto vrijeme. Vidite naša civilizacija ne voli starost. I šta radi, onda? Euforično slavi mladost!“ (Pirolić 2017: 113) U knjizi *Mit o ljepoti* Naomi Wolf naglašava: „‘Ljepota’ je valutni sustav poput zlatnog standarda. Kao i bilo koje gospodarstvo, određuje ga politika, a u suvremeno doba na Zapadu, to je posljednji i najbolji sustav uvjerenja koji ne ugrožava mušku dominaciju“. (Wolf 2008: 22) Svijest o muškoj dominaciji dovodi ipak u izvjesnoj mjeri do buđenja osjećaja solidarnosti među ženama, pa stoga Lidija otkriva Sandi istinu o Farisu i savjetuje je kako da se spasi od njegovih zamki i ucjena. Na Sandino pitanje zašto joj želi pomoći Lidija odgovara:

> „Nije to nikakvo spašavanje. On će ti, samo ako ti to dozvoliš, uraditi sve što bude htio. Zbog neke vrste ženske solidarnosti želim da te upozorim na ono što može da te snađe.
>
> ¨Jesi li o ženskoj solidarnosti mislila prije nego što ti se ovo dogodilo?¨
>
> Zamislila se gledajući ponovo u svoje ruke, u svoje duge gelirane nokte. Otpi gutljaj soka i tiho reče: „Priznajem da nisam. To je nekako dugo sazrijevalo u meni. Vidjela sam kako muškarci,

> čak i kada se ne slažu oko bitnih stvari, štite jedan drugog. Ne ogovaraju, ne pričaju iza leđa ako ih povezuje neki zajednički interes, a mi... mi bi jedna drugoj kosu počupale samo da dođemo do cilja. A ni na kraj pameti nam nije da živimo u svijetu muškaraca i da su oni svuda oko nas." (Pirolić 2017: 231)

Egzistencija žena na granici između ne/moralnog i društveno poželjnog dovodi do preispitivanja vlastite pozicije i buđenja ženskih vrlina kao što su briga za drugoga, empatija i solidarnost sa onima koji prolaze ista ili slična iskustva. Pronicanje drugog, u ovom slučaju jedne kategorije muškaraca, rađa potrebu za identificiranjem i suosjećanjem sa onima koje su statusu poniženih i omalovaženih, uz opasku da se solidarnost sa drugom ženom u istoj poziciji može shvatiti i kao simboličan čin kojim se 'opravdava' etičnost vlastitih postupaka.

Borba protiv savremenih trendova kojima se propagira mlado i estetski privlačno žensko tijelo ne bi smjela zaobići činjenicu da potrošačko društvo na sličan način posmatra i muškarca koji – u romanu je to sasvim bjelodano – također istrajava na onim karakteristikama koje se povezuju sa mladošću, a to je sloboda i mogućnost isključivanja od svakodnevnih obaveza i odgovornosti. Fluidnost pojedinca u potrošačkom društvu podrazumijeva u što je moguće većoj mjeri brisanje, odbacivanje i zaborav „vertikalnih" (Maluf 2016: 109) i vice versa insistiranje na „horizontalnim" odrednicama. Jačanje društvene solidarnosti, brige i empatije stoga je neophodno za uspostavu pravednijeg sistema vrijednosti u kome će šansu za solidnu egzistenciju imati svi članovi društva i u kome će ljudske vrline[5], a ne ženske ili muške, biti primarne.

Nada Đerek: *Imendan svete Katarine Ricci*

> *Postoji jedan jezik koji ja govorim ili koji govori meni/-e na svim jezicima. Jedan jezik istvremeno jedinstven i univerzalan, koji odjekuje u svakom nacionalnom jeziku kada ga pjesnik govori. U svakom jeziku tad teku med i mlijeko. I taj jezik koji znam, ne moram ući u njega, on izvire iz mene, on teče, to je mlijeko ljubavi, med mog nesvjesnoga. Jezik koji žene govore kada nema nikoga da ih ispravlja.*
>
> Helene Cixous, *The Newly Born Woman*

[5] „U osnovi, postoji samo jedna vrlina – ljudska vrlina – i žene kao i muškarci treba da budu ohrabrene da se povinuju njenim standardima. Onda i samo tada društvo će biti najpravednije i najprosperitetnije moguće. (Dž. S. Mil, *Potčinjenost žena*, 1970.)" (Tong i Vilijams 2012: 13)

Roman *Imendan svete Katarine Ricci* predstavlja izuzetno zanimljivo štivo koje plijeni čitalačku pažnju načinom organizacije teksta, a napose šćakavskom ikavicom kombinovanom sa književnim standardom čija upotreba prati raspoloženje pripovjedačice. Ukoliko se pozovemo na konstataciju Eleine Showalter da žensko pismo nema tradiciju pisanja na koju bi se moglo osloniti, treba naglasiti i to da usmeno žensko pripovijedanje njeguje usmenu tradiciju prenošenja i čuvanja priče u relativno promjenjivoj narativnoj formi koja kao prepoznatljivu konstantu čuva etiku i bit događaja. Pažljivo odabrane floskule narodnog govora koji dominira u prvom poglavlju romana reprezentiraju događaje, osjećaje i pojave na jedan specifičan način kojim se ogoljava značenje riječi i svodi na njihovu suštinu. Kao što navodi Marina Kantić-Bakaršić jezik se „putem govorenja, pričanja, pokazivanja, upućivanja, kontroliranja, činjenja itd., uvijek odnosi na radnju i interakciju; uvijek se u jeziku radi o moći i kontroli". (2004: 70-71) U tom smislu znakovita je upotreba jezika u simbolički različito određenim poljima moći kojima su omeđene životne faze glavnih junakinja. Zapadnohercegovački i dalmatinski govor, koji Katarina, Kata ili Uženjka, jedna od glavnih junakinja ovoga romana koristi u polemikama o etici, životu i navikama prati pozitivno raspoloženje junakinje. Naracija dobija posebnu dinamiku tokom procesa sazrijevanja i prelaska iz studentske faze u zreliju životnu dob koje prati udaljavanje od dijalekatskog izričaja i ovladavanje standardnim jezikom. Sve dok u životu Cime i Uženjke postoji „potencijal odrastanja" njihov govor je u rezonanci spontanosti, iskrenosti i odsustva precizne forme karakteristične za standardni jezik, a promjena nastaje onda kad prijateljice ulaze u zreliju životnu dob, odnosno kad nastupe „godine uvažavanja" u kojima se reprezentacija identiteta ogleda ne samo u načinu života nego i u manje spontanom načinu izražavanja. Navedena promjena nije uvjetovana tek individualnim sazrijevanjem junakinja nego i društvenim promjenama, ratom i periodom tranzicije koji autorica prikazuje na uvjerljiv način kroz pojave karakteristične ne samo za Hercegovinu i Hrvatsku nego i za cijeli region. Sama pripovjedačica u prvom poglavlju upozorava na događaje i promjene koje će vrijeme donijeti:

> „A, kasnije, kad ova priča uzme svoj pravi i puni zamah, kad se događaji koji će uslijediti ustreme kao neminovnost, osjetit ću i biti beskrajno ganuta činjenicom da će moja Uženjka sve više i dalje bježati od domaćeg hercegovačkog izričaja i u svoj punini uranjati i tonuti u književni. Standardni – „koji nije moja kuća" – često bi rekla, neozbiljno ga je shvaćala, jer kaže: „U njemu nema ni iskre ni duše, sve nakalemljeno, izvitopereno i nema šesta!" (Đerek 2017: 50)

Dijalekatski izraz svojom melodijom i ritmom stvara osjećaj da se kroz tekst prolazi brzo. Ovladavanje standardnim govorom i njegova primjena u komunikaciji poklopit će se i sa socio-historijskim promjenama u kojima se mijenja sistem i raspored moći, pa govor postaje jedan od važnih aduta pozicioniranja *diskurzivnih identiteta* koji variraju u zavisnosti od datih situacija i okolnosti. Naime, u studentskim danima Uženjka (nazvana tako po likovima iz ruskih romana) ispisuje bilješke na ceduljicama, komadićima papira i na stomacima mačaka koje svakodnevno crta. Njeni zapisi, bilješke kojima niko nema pristupa sinegdoški reprezentuju žensko pisanje na margini, na usputnim papirima onkraj medija i prostora rezervisanog za velika djela (muške) povijesti. Pisanje na trbusima mačaka, životinja za koje se vjeruje da imaju više života, vremenom će prerasti u ozbiljniju dnevničku i epistolarnu prozu, daleko od tričarija i usputnog piskaranja, štaviše i tematski se 'uozbiljiti' kroz kriminalističku priču o tranzicijskom mafijaško-političkom podzemlju. A to je i kontekst u kome – u romanu i u životu – počinje dominirati standardni govor koji osim socijalno-kulturne identifikacije signira i individualnu promjenu žene u novonastalim uvjetima kao znak udaljavanja od svoje identitetske jezgre.

Narativni svijet Cime i Užnjenke u prvom poglavlju knjige pun je brojalica, gatanja, predskazanja... u kojima se naslućuje ono što bi se moglo desiti. O velikim temama, napose o društveno-političkim zbivanjima ne govori se otvoreno. Cijeli svijet Cime i Uženjke zapravo je intimni mikrosvijet žene. Pripovjedačica prelezi sa jedne priče i anegdote na drugu na isti način na koji se prelivaju osjećaji Cime i Uženjke koje nikad ne reaguju mlako i predvidivo nego uvijek srčano, temperamentno i iskreno. Nesputana strast, energija i temperament karakteristični su za prvi dio romana pri čemu autorica referencijalnu liniju narativa premrežava simboličko-figuralnim korelatima - otkačenost, vatra i energija personificiraju se ženom crvene kose koja kao da gori, suprostavljena nevremenu, pravilima i društvenim konvencijama.

Gazdarica Italijanka, osim što budi interes Cime i Uženjke, otjelovljuje i drugost u odnosu na žene koje ih okružuju. Naime, Italijanka je romantična, ženstvena, djeluje zaljubljeno i sneno, dok su žene kojima su studentice okružene pritisnute patrijarhalnim kulturološkim okvirima do te mjere da gube identitet žene. „A kad se samo sitin onih naših hercegovačkih žena, pogrbljenih i u šudre zamotanih. Tuga me jami koliko samo od sebe dadoše samo da ne bi bile žene. Tari se ciloga života, a za šta? Jedinu nježnost pružit će im trava izrasla iz zemlje u koju budu zakopane čije vlati će milovat' njihova lica iz koji' je izvitrila duša." (Đerek 2017: 65) Mizogenija koja je karakteristična za patrijarhalna društva hrani se strahom od ženske seksualnosti, zbog čega se žene zamotavaju, sakrivaju svoja tijela i lica kako ne bi

pobudile želju za tijelom koje može imati i druge funkcije osim reproduktivnih. U odnosu na zanesnu Italijanku, žene iz Cimina i Uženjkina zavičaja su „nezgodan izraz, mjesto osporavanja i tjeskobe". (Butler 2000: 19) pa se i priča o njima lako prekida i pretače u druge teme, skokovima koji se odvijaju prirodno u tipično ženskom razgovoru.

I tokom boravka na studiju u Zadru važnu ulogu u životima ovih žena zauzima prostor domesticiteta, prostor doma koji pripovjedačica slikovito opisuje i prema kome osjeća odgovornost koja se ogleda u brizi za stvari, za sitnice posuđene od Italijanke ili poklonjene na trajno korištenje, te u strahu od nečistoćom koji dobija dimenzije idiosinkrazije: „Maloprije se oko mene zasurljala pusta paučina i da san gola, kroz nju se ne bi ništa vidilo". (Đerek 2017: 117) Grižnja savjesti pred neizvršenim dužnostima domaćice prerasta u osjećaj krivice za nešto što nikako nije vezano isključivo za ženu i za njene potrebe: „U tebe uvijek nekakve izmišljene grižnje savjesti, ko da se ničim drugim ne baviš nego oduživanjem za nepostojeće". (Đerek 2017: 118) Društvo reprezentirano u romanu zasnovano je na dihotomijskom odnosu moći u kome se žena doživljava kao drugi koji je inferioran, slabiji, potčinjen i uvijek osjeća grižnju savjesti, odnosno nedostatak samopouzdanja. Prostor ženske odgovornosti sveden je na prostor doma. Ovladavanjem domesticitetom ona rekompenzira uskraćenosti i uspostavlja privid superiornosti i moći nad prostorom, okruženjem i pojavama. Udaljavanje od konvencija, pravila lijepog ponašanja i dnevnih zadataka u djevojkama budi skoro pa karnevalsku želju za oslobađanjem i opuštanjem nakon čega slijedi mučan oporavak i povratak u svakodnevnicu.

> „Kad izgrižene crvon vatre iznutra skucamo „malo mlivenih" napit ćemo se, da bar u dva miseca „spadne sa nas"onaj jad i tuga što će nas žive pokopat. Onda ćemo bortat, mamurat, psovat, trčat, izrugivat se... Sve u svemu, po mojoj računici počinit najmanje deset nijansi svake od deset božijih zapovidi i pedeset boja od sedan smrtni grija." (Đerek 2017: 121)

Ukoliko uzmemo u obzir činjenicu da su u cijelom romanu prisutni različiti simboli kršćanske teologije onda ne čudi ni snažno povezivanje krivice sa religijskim odgovornostima koje se ponekad prekrše, ali u svijesti ostaju trajno prisutne. Uvijek kad se spominje izlazak izvan društvenih i religijskih normi javlja se i osjećaj krivice koji svojom sjenom natkriljuje ljepotu trenutka. U današnjem kontekstu religijska potka narativnog teksta najčešće ima funkciju 'prošivnog boda', odnosno rezultat je potrebe da se „vlastiti religijski identitet definiše, zaokruži i nesmetano obnavlja u periodima društvene, ekonomske i političke konfuzije tranzicijskih zemalja, ali i zemalja lepo ušuškanih u postojeći sistem geo-političke konstelacije". (Popov-

-Momčinović 2011: 95-96) Vjerska univerzalnost treba da popuni one praznine i procjepe koje fluidni svjetonazori nameću u vidu ideologema o životnom uspjehu, mogućem i ostvarivom za svakoga, samo ako to dovoljno želi i umije da se snađe. Vjera i vjersko, podloženi katoličkim doživljajem svijeta kao panoptikona kušnje, stigme i grijeha (dolina suza) kontrapunkt je toj posvemašnjoj fluidnosti i zalog optimizma („da ljudi dugo žive i da im bude dobro dok su na zemlji").

Okosnicu fabule u drugom poglavlju čini priča o ljubavi, ljubomori i prekidu prijateljstva zasnovanog na razumijevanju i pažnji. Težnja da se zaštiti i sačuva prostor privatnosti i veo tuđe tajne dovest će do nesporazuma u kome će prvo doći do izražaja temperament i vrela krv, ali na koncu će ipak prevladati razumijevanje, empatija i briga za drugoga kao vrednote oplemenjene patnjom i tugom koju su zbog svega obje osjećale. Uženjkin vjerni pratilac je i probuđeni Džudžan, utvara koja joj stvara nemir i nelagodu i koju pokušava savladati pisanjem. Kada govorimo o Džudžanu nameće se i usporedba sa strahom utjelovljenim u liku Crnog čovjeka u Žuninom romanu *Linija života*:

> „Koliko god da mi je bilo simpatično što je svog unutrašnjeg demona zvala Džudžanom, toliko sam suosjećala, jer sam vrlo dobro znala šta je to razapetost, a što strah koji raste i izjeda. Milijun malih umiranja svakog dana. Znala sam, naime, i to da će se cijelog života otimati kontroli, usađenim osjećajem opiranja. Trzati se, kopricati da je samo i isključivo pusti na miru." (Đerek 2017: 133)

Strah koji Džudžan unosi u Uženjkine misli i tijelo neće nestati, ali će vremenom preći u podnošljivo stanje sa kojim se nauči živjeti. Unutrašnji demoni u poslijeratnom periodu bit će zamijenjeni stvarnim ljudima, „onima koji su se snašli" u novom vremenu. Nastojanja da se kroz pedagoški rad sa djecom djeluje na njihovu svijest nespretno prelaze u igre nadmudrivanja i zabave koje na kraju ipak podliježu pravilu „snalaženja". U dijelu romana koji tematizira turbulentni ratni i poslijeratni rad u nastavi uopće se ne spominju djevojke ni djevojčice, nego se sva sila novog vremena, naglost i agresija ispoljava kroz figure dječaka i muškaraca, tradicionalnih nositelja odgovornosti za dom, porodicu, ali i rat i nasilje. Uženjka napušta posao u prosvjeti: „Više nije bilo zdrave i iskrene nepismenosti kojoj si smijao se od sveg srca i koji je unosila nešto prirodno, iako surovo u suštini, ali toplo i beskrajno toplo bez nakarade i iščašenja. I kad su došli „neki novi" tad sam promijenila posao". (Đerek 2017: 233) Stanje poslijeratnog društva posljedica je zarobljenog mentaliteta zajednice:

> „Ovdje u ovom sušnom kraju sve, ama, gotovo sve napravljeno je ni na čemu. I sve to što napraviše ni na čemu sad opet prave na drugom ničemu. Đavolji su to skotovi i njihovi sporotovi.

> Sotonina mašinerija počinje tkati. U našim malim hercegovačkim provincijama zavist, naslada i „pilanje naopako" jasne su karakterne crte i gotovo nikad nisu predmet ispovijedi. Zavidni smo i sitničavi, izmoždeni tuđim poslovima da primjerice ne znamo kako uopće započeti vlastite. Zavidimo i brojimo tuđe novce, dok pri tom ne umijemo uvidjeti stupanj vlastitog siromaštva. Najprije mentalnog i napokon, onog koji je i više nego nedostatan za život. Zato, Cimo, imamo čudesa i čarolije. Člansku iskaznicu stranke, malkice smo ulizice, trunčić podguzice, i skoro svi potpločice. Užas mita, strahota u umijeću podilaženja i krčenju prema samom vrhu malograđanskog trona, novi je model naukovanja našeg svagdašnjeg i nekih novih pismenosti koje ja ne razumijem." (Đerek 2017: 217)

U takvom okruženju najzanimljiviji događaji su svadbe kao utakmice novog prestiža i ugleda, a za autoricu i prilika je da se ukaže na položaj žene u društvu kroz njen odnos prema vlastitom tijelu: „Žene, pripite plešu koljenima, sagibajući ih van ritma i pameti, usput k'o bajagi, razgovarajući međuse, nadglasavajući užasnu buku glazbenika. Valjda da same sebi dokažu, a usput i drugima, kako to nonšalantno pocupkuju. Međutim, vidljivo je i najpeupućenijima – stide se, naime, javnog nastupa. (...) Žene u srednjim godinama čupale su gaćice iz nerastavljivih celulitnih polutki stražnjica, osvrćući se je li ta neugoda primjetljiva i uočljiva onima što sjede za stolovima." (Đerek 2017: 267, 268) Po srijedi je repetitivno ponavljanje obrazaca ponašanja. Svaki izlazak iz prostora domesticiteta doživljava se kao određeni vid javnog nastupa, a popraćen je osjećajem nelagode i stida pred mogućnošću nedoličnog predstavljanja u društvu koje predstavu i prestiž kanonizira kao *mode de vie*.

Domovinske ili nacionalne vrijednosti roman potiskuje u drugi plan da bi se akcent stavio na ženski kontinuitet postojanja. Kada Uženjki nestene torbica sa ličnim stvarima jedino za čim žali jeste četka sačuvana iz studentskih dana „Četka moje Mavalice imala je biljeg, ono što neki nazivaju znamenitošću, urezom. Imala je kontinuitet." (Đerek 2017: 271) Gubljenje simbola kontinuiteta uporedno je ovladavanju standardnim jezikom, koji reprezentira jednu od značajnijih društveno-političkih normi u romanu, obilježava proces sazrijevanja kao udaljavanja od prirode kako bi se što više približilo 'kulturnom'. Tranzicijski procesi u tom pogledu dodatno usložnjavaju odnose i dovode do destabilizacije ličnih i kolektivnih identiteta. Rekompenzacija kontinuiteta u identitetskom diskurzivnom polju tipuje na vrednote kao što su vjera u Boga, briga za drugoga, solidarnost, empatija, prijateljstvo i ljubav.

ZAKLJUČAK

Romani *Linija života, Rekonstrukcija* i *Imendan svete Katarine Ricci* ukazuju na potrebu spisateljica da problematiziraju nevidljivost žena ne samo u savremenom društvu nego i u historijskom kontinuitetu koji za žene rezervira prostor domesticiteta. Etika brige njihov je zajednički osjećaj često pomiješan sa nelagodom zbog vlastitog tijela i diskurzivnih određenja koja identitet žene fiksiraju kao drugost i inferiornost u donosu na dominirajuće maskuline diskurse. Druga tačka ukrštaja iskustva junakinja u sva tri romana je poslijratni, tranzicijski period u kome uporedo sa spektakularizacijom dolazi i do repatrijarhalizacije društva. Procesi socio-kulturalne integracije ženskih subjekata opterećeni ne samo tradicionalnim patrijarhalnim naslijeđem nego i fluidnim uticajima savremenog društva u kome se žena doživljava kao objekt u funkciji prestižnog pozicioniranja muškarca kao subjekta čija dominacija ne jenjava.

IZVORI

1. Đerek, Nada (2017), *Imendan svete Katarine Ricci,* Dobra knjiga, Sarajevo
2. Pirolić, Ljiljana (2017), *Rekonstrukcija,* Planjax komerc, Tešanj
3. Žuna, Emina (2016), *Linija života,* Planjax komerc, Tešanj

LITERATURA

1. Bauman, Zigmunt (2009), *Fluidni život,* ArtPrint, Novi Sad
2. Bećirbašić, Belma (2011), *Tijelo, ženskost i moć,* Upisivanje patrijarhalnog diskursa u tijelo, Synopsis, Zagreb – Sarajevo
3. Cixous, Helene, Catherine Clement (1996), *The Newly Born Women,* I. B. Tauris and Co Ltd, London.
4. Ensler, Eve (2005), *Dobro tijelo,* V. B. Z., Zagreb
5. Fraisse, Geneviève (2006), „Spolna razlika – Jedna smiješna ideja“, u U *Žene i filozofija,* ur. Nadežda Čačinović, Centar za ženske studije, Zagreb
6. Grosz, Elizabeth (2005), „Preoblikovanje tela“, u *Promenjiva tela,* Centar za ženske studije, Beograd.

7. Hall, Stuart (2001), „Kome treba identitet“, u *Fabrika knjiga,* Reč, no 64/10 decembar http://fabrikaknjiga.co.rs/rec/64/215.pdf
8. *Izazovi feminizma* (2004), ur. Nirman Moranjak-Bamburać, Međunarodni forum Bosna, Sarajevo
9. Kalamujić, Lejla (2015), *Zovite me Esteban,* Dobra knjiga, Sarajevo
10. Kantić-Bakaršić, Marina (2004), „Jezik i rod ili: o jeziku koji nas govori“, u *Izazovi feminizma,* ur. Nirman Moranjak-Bamburać, Međunarodni forum Bosna, Sarajevo
11. Latur, Bruno (2010), *Nikad nismo bili moderni,* Mediteran Publishing, Novi Sad
12. Lešić, Zdenko (2002), „Feminizam, feministička teorija i kritika (Historiografska skica)“, u *Nova čitanja, Poststrukturalistička čitanka,* Buybook, Sarajevo
13. Li Bartki, Sandra (2012), „Hraniteljke ega i utešiteljke: pokoravanje i otuđivanje ženskog emocionalnog rada“, u *Feministička etika brige,* Čitanka/Reader, Centar za žensko i mirovinsko obrazovanje – Studio Denik, Novi Sad
14. Maluf, Amin (2016.), *Ubilački identiteti,* Laguna, Beograd
15. Oraić Tolić, Dubravka (2005), *Muška modrna i ženska postmoderna,* Naklada Ljevak, Zagreb
16. Rozmari, Tong, Nensi Vilijams (2012), „Feministička etika“, u *Feministička etika brige,* Čitanka/Reader, Centar za žensko i mirovinsko obrazovanje Studio Denik, Novi Sad
17. Sevenhujisen, Selma (2012), „Vrednosti koje održavaju život: etika brige. O ranjivosti i zaštiti“, u *Feministička etika brige,* Čitanka/Reader, Centar za žensko i mirovinsko obrazovanje Studio Denik, Novi Sad
18. Spahić, Vedad (2017), *Krugovi i elipse – studije i ogledi o književnim identitetima,* Bosanska riječ, Tuzla
19. Stark, Laura (2005), *Invisible Narratives in the Construction of Past and Present.* Ethnologia Fennica, vol. 32.
20. Stupar Trifunović, Tanja (2016), *Satovi u majčinoj sobi,* Šahinpašić, Sarajevo
21. Vidimir Horvat, Ksenija (2017), *Imaginarna majka,* Web2Tisak, Zagreb.
22. Wolf, Naomi (2008), *Mit o ljepoti,* Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
23. Yuval-Davis, Nira (2004), *Rod i nacija,* Ženska infoteka, Zagreb.

JEDINICE SA INTERNETA

1. Lukić Jasmina (2003), „Žensko pismo i žensko pisanje u devedesetim godinama“, u *Sarajevske sveske* 02, http://sveske.ba/en/content/zensko-pisanje-i-zensko-pismo-u-devedesetim-godinama
2. Popov-Momčinović, Zlatiborka (2011), „Diskursi u feminističkoj teologiji: oblici de(kon)strukcije rodnih identiteta – hrišćanska(e) perspektiva(e)“, u DISKURSI http://www.diskursi.com/uploads/2011/10/94_pdfsam
3. http://www.euprizeliterature.eu/author/2016/tanja-stupar-trifunovic

REPRESENTATION OF SOME OF THE TRADITIONALLY WOMEN'S VALUES IN THE NEW BOSNIAN WOMEN'S NOVEL

Summary

Just as the great themes in literature seamed to be exhausted or at least suppressed, at the beginning of the 21st century disceretly in the focus of Bosnian-Herzegovinian literature were introduced novels worldview pointed to the importance of the suppressed ethics of concern, solidarity and acceptance of the Other. They are novels by Bosnian-Herzegovinian writers who talk from the womwn's perspectives about suppresed problems, meningful relationships, and not accepting the Others.

Showing that recent line of female literature becomes more visible, it is also confirmed by rewards for the literary competitions that these authors have recived, indicating the existence of a certain vision of institutional support. The subject of reasrch in this paper are the novels by Bosnian writers that were awarded by the Foundation for Publsihing Sarajevo over past three years: the novel „Life lines“ by Emina Žuna (in 2015.), „Reconstruction“ by Ljiljana Pirolić (in 2016.) and „The name day of St.Katerine Ricci“ by Nada Djerek (in 2017.)

Instability, disorientation and the suppression of certain values connect these novels, though the poet's sensitivities of writers are different, the themes are inconisistent, timely and spatially located in different dimensions, the way they talk about the positions of women in Bosnian society reveals the reliefs of chronotopically aficited and powerful self-reflection of reflected inner worlds.

The themes of these novels have not been in the focus of the Bosnian female writing so for and are conditioned by social conjunctures and traditional legacies, represented from the perspective of gendered subject that focuses on the repressed sphere od domesticity and points to the importance of solidarity,

care and respect for the Other and different. Using contemporary theoretical knoowledge in the area of culture theory, gender and identity in the analiysis of these novels, we have pionted out the ways and possibilities of different representations and interpretations of traditional female values such as solidarity and caring.

Key words: gender, body, identity, concern, solidarity, fluency.

Adresa autora
Authors' address
Fatima Bećarević
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
fatima-becarevic@hotmail.com

UDK 821.163.4(497.6).09-31 Kadrić H.
82.09-311.3

Primljeno: 25. 04. 2018.

Stručni rad
Professional paper

Vedad Spahić

ROMAN O GRADAŠEVIĆIMA - PRVOJ I POSLJEDNJOJ ŠANSI TROJEDNE BOSANSKE NACIJE: OKVIR ZA INTERPRETACIJU ROMANA "KOBNO RASPUĆE" HALIDA KADRIĆA

U ovome radu nastoji se dati teorijsko-metodološki i praktični okvir kako za interpretaciju romana ″Kobno raspuće″ bosanskohercegovačkog pisca Halida Kadrića tako i za čitav niz djela napisanih u zadnjih dvadesetak godina u kojima je izražen trend fikcionalizacije historijskih ličnosti i događaja. Najprimjerenije polazište za interpretaciju ove sorte tekstova je intermetodološka sinergija kulturalnih i hermeneutičkih teorija (prvenstveno teorije mogućih svjetova) sa klasičnom strukturalnom naratologijom. Jer, riječ je u pravilu o tekstovima koji koketiraju sa onim poetikama – navlastito (pseudo)romatičarskom i trivijalnom – koje u najvećoj mjeri mogu udovoljiti popularizatorskim i populističkim ciljevima. Uz svu rezervu prema relevantnosti kognitivnih i heurističkih aspekata književnih tekstova ne možemo u ovom slučaju ne istaći historijsku i geo-političku vjerodostojnost makroplana Kadrićeva romanesknog hronotopa kao i pronicljivost u slaganju mozaika jednog vremena koji i kao književna cjelina djeluje uvjerljivije od nekih preuzetnih historiografskih naracija na istu temu. Autor, međutim, nije uspio estetski ovjerodostojiti unutarnji svijet romana. Crno-bijele simplifikacije karaktera, triviromantičarske auratične idealizacije i drugi shematizmi deplasirali su književnu fizionomiju Kadrićevih junaka u dosljedno obrnut srazmjer – što veći historijski značaj ličnosti to manji literarni kredibilitet lika.

Ključne riječi: Halid Kadrić, romansirana povijest, trokonfesionalna bosanska nacija, intermetodološki pristup, trivijalizacija, habitus, identitetska navigacija

Megaprojekat romansiranja bosanskohercegovačke povijesti za koji se odlučio književnik Halid Kadrić je u isto vrijeme i jednostavan i bizaran: od Kulinova doba do danas u linearnoj narativnoj sukcesiji obraditi, godište za godištem, najznačajnije historijske događaje i ličnosti. U dvotomnom romanu *Kobno raspuće* (*Užarena zemlja* I dio, *Zmajev let* II dio – ukupno 1200 stranica), kao dijelu toga poduhvata, fabula zahvata prvu trećinu 19-tog stoljeća a u fokusu pričanja je porodica Gradaščević, čiji su pripadnici doista dali pečat tom periodu naše povijesti. Akribični autor, striktno se držeći svoje na historijskoj literaturi zasnovane i široko razuđene panoramske koncepcije prikazivanja, ne želi mimoići niti jednu važniju ličnost, događaj ili pojavu tako da je morao uložiti ogroman trud kako bi sve to naturalizirao unutar dokumetarno-fikcionalne okosnice koju čini priča o gradačačkim begovima klimakterički centrirana u 1831/2. godinu i bosanski ustanak protiv Osmanlija. Takav Kadrićev koncept romansiranja zapravo je u potpunom srazu sa dva temeljna pravila historijskog romana, kojih se od Waltera Scotta do danas romanopisci uglavnom pridržavaju:

1. u književno djelo treba unijeti samo neophodnu historijsku faktografiju, tj. historija je samo okvir unutar kojeg se odvija izmišljena, ali plauzibilna i historijski opravdana radnja;
2. stvarne i poznate ličnosti nisu zahvalne kao glavni likovi romana – one uglavnom služe kao potvrda vjerodostojnosti historijske pozadine i pojavljuju se s mimimalnim učešćem, dok su izmišljeni likovi oni koji piscu omogućuju slobodu akcije i imaginacije.

Izbor prominentnih ličnosti za glavne junake suočio je pisca sa preparacijama njihovih čvrsto fiksiranih fizonomija i vrijednosnih osvjetljenja već pohranjenih u kolektivnim kulturno-memorijskim katalozima historijskog pamćenja, što je na razini fabule nužno vodilo suprimaciji fikcije ali je ona, na izvjestan način, kompenzirana kroz literarno dizajniranje karaktera centralnih likova[1] koji, svi odreda, poprimaju monumentalne gabarite. Po srijedi je zapravo u nas sve izraženiji trend fikcionalizacije historijskih ličnosti i događaja koji nesmiljeno koketira s onim poetikama – navlastito (pseudo)romatičarskom i trivijalnom – koje u najvećoj mjeri mogu udovoljiti popularizatorskim pa i populističkim ciljevima autora ovih tekstova[2].

[1] S razlogom ovdje treba podsjetiti na Bahtinovu tezu o književnim žanrovima kao memorijskim shemama koje kognitivno organizuju pisanje. Svaki je žanr u tom smislu kompleksan sistem koji raspolaže sebi svojstvenim načinima i sredstvima sagledavanja i predstavnog dovršavanja stvarnosti. (Pogl. Medvedev 1976: 198-199)

[2] U tom kontekstu ovaj i srodne romane najprimjerenije je podvesti pod žanrovsku kategoriju ***popularni pučki roman*** na tragu određenja popularne književnosti kao ″korpusa djela koja su recepcijski pristupačna najširem

Mislimo pri tome na pojavu trivijalizacije, mitologizacije, identitetskog inžinjeringa i opsesije povijesnim kontinuitetom (Pogl. Spahić 2016: 16-18) koja je obilježila romaneskne pokušaje (navešćemo samo neke autore i djela) Džemaludina Alića (*Pataren*), Hazima Akmadžića (*Mimar, Gazi Husrev-beg, Gazi Isa-beg*), Jasmina Imamovića (*Molim te, zapiši*), Envera Imamovića (*Ajvaz-dedin san*), Mirsada Sinanovića (*Kulin, Ajvaz u Akhisaru*), Dževada Jahića (*Ustraga*)..., riječju, cijeli jedan odvojak bošnjačke romaneskne produkcije od kraja devedestih do danas a koji pripada onom redu veličina što ga je, s uočljivom dozom ironije, Enes Duraković označio sintagmom 'poetika sehare'[3]. Današnja kritika, humanistika općenito, priznaje međutim da je prošlo vrijeme visokog modernizma kada se prema ovoj i drugim vrstama popularne književnosti odnosilo s elitističkim prezirom te da se i ona može proučavati ″s barem jednakom efikasnošću kao i oblici visoke kulture″ (Juvan 2011: 14). U ovom slučaju riječ je, upravo, o pojavi koja aktuelizira problem izbrisanih granica između područja važnosti kulturno specifičnih vrijednosnih sistema i bosanskohercegovačku književnu kritiku i nauku o književnosti stavlja pred izbor: ili će, ionako već marginalizovane, ignorancijom socio-kulturnih fenomena koji zaslužuju njihov odgovor definitivno postati ezoterične discipline malobrojne elite, ili će svoju svrhu i put opstanka tražiti kroz preuređenje vlastitog naučno-stručnog polja i to u dijalogu sa sa drugim disciplinama kao što su sociologija, historiografija, kulturologija, mediologija... uz preuzeti rizik i, dakako, nužni oprez od utapanja identiteta u matici propulzivnijih epistema onih društvenih nauka koje za svoju djelatnost lakše priskrbljuju status društveno (i politički) korisnih istraživanja. U svakom slučaju, opravdanje svoga postojanja nauka o književnosti ne može više pronaći samo kao tumač specifičnosti književnoga diskursa (literarnosti) ostajući nijema spram antropološko-egizstencijalnog značaja i društveno-kulturnih uloga različitih diskurzivnih praksi. I sama književnost, uostalom, danas je u takvom položaju da se mora društveno provjeravati, kompetitivno suočavati sa drugim disciplinama i diskursima koji kulturu snabdijevaju značenjima i predstavama.

sloju publike u smislu zahtjevnosti i truda uloženog pri njihovu čitanju″ (Peternai Andrić 2018: 165), odnosno pučke književnosti čija djela ″ističu vezu sa zbiljom i praktičnu korisnost, dok je trivijalna usmjerena na čitateljev užitak i nesvrhovita je″ (isto, 163).

[3] Prema Durakoviću riječ je o djelima koja "pseudohistorijskom gestom konstrukcije kolektivnog identiteta uporno obnavljaju onu vrstu simboličkog kulturnog imaginarija u kojem bi "zeleno busenje" i "svijetli grobovi", kao sakralni toposi i historijskog i literarnog pamćenja, trebali posvjedočiti neupitnu odanost izvanpovijesnim vrijednostima zajednice kao zaloga i potvrde nacionalnog identiteta. ...Podređeni utilitarnoj funkciji buđenja nacionalne svijesti i konstrukcije nacionalnog identiteta, zagušeni patosom retorične apelativnosti, ovi književni tekstovi postaju čuvari i promicatelji nacionalne pedagogije, etnografskog slikanja "sehara, ćilima i kapidžika" (Duraković 2012: 113-114.).

Analitička perspektiva čiji okvir ovdje želimo markirati ne može izbjeći suočenje s činjenicom da je možda najveći paradoks ove književnosti što se upravo ona, do potpune prozirnosti, zrcali u onoj Hallovoj tezi po kojoj „iako se čini da prizivaju neko porijeklo iz povijesti, identiteti zapravo više iskorištavaju resurse povijesti, jezika i kulture u procesu postajanja prije nego bivanja" (Hall 2001: 218). Pri tome bi, naravno, bilo preuzetno spomenute autore smatrati sudionicima nekakvog organiziranog intelektualnog pothvata na planu identitetske navigacije. Za takvo nešto neophodna je institucionalna manipulacija kanonom, komercijalna medijska promocija i niz drugih promišljenih aktivnosti usmjerenih na razvoj i učvršćivanje kolektivnog identiteta, dok je ovdje riječ je uglavnom o piscima skromnije reputacije bez izgleda da u postojećim okolnostima postanu dio bosanskohercegovačkog književnoga kanona (školski programi, lektire, akademski silabusi, književne povijesti i pregledi, edukativni sadržaji državnih medija...) a uz to i nedovoljno atraktivnim za izdavače i medije orijentisane ka niskoprofilnoj publici[4]. Čini nam se prikladnijim u ovome slučaju, imajući u vidu stupanj spontanog entuzijazma i kontekstualnu uvjetovanost cijelog fenomena, pozvati se na Bourdieov pojam habitusa kao historijske matrice koja je nastala akumulacijom ličnih i kolektivnih iskustava a koja djeluje kao ″stečena, memorijski utvrđena, interiorizovana shema, (...) generišući relativno predvidljive prakse, ponašanja i vrednosti″ (Juvan 2011: 205). Habitus, međutim, ″ne pretpostavlja svesno ciljane mete niti podređivanje pravilima, (...) svojstvene su mu prakse i predstave koje nisu proizvod organiziranog delovanja nekog dirigenta″ (Juvan, isto). No, i kao ″privatni projekti″ ovi su romani prezasićeni instrumentalizacijom konstruktā i stereotipa, što ″ne spada u alate istinskih umjetnika, čija je (auto)imagologija inovativna i originalna, a to znači začudna i antistereotipna. Ideologiziranu književnost u pravilu pišu loši i osrednji pisci, a oni dokazano dobri najčešće su se bavili ideološkim matricama generisanim konfliktima i njihovim prelamanjima kroz intimne mikrosvjetove″ (Spahić 2016: 18). No, budući da glavnina interesa današnje, poglavito akademske, kritike obitava onkraj vrijednosnih prosudbi, reputacija Kadrićeva romana i njemu sličnih tekstova raste zajedno s napašću otkrivanja veza koje književno djelo plete sa ideološki, etnički i sociokulturno raslojenim društvenohistorijskim kontekstom.

[4] Po toj karakteristici svoga habitusa, riječju, pretenziji da participiraju u rangu kanonskog mainstreama, ovi pisci se suštinski razlikuju od autora trivijalne književnosti koja čineći ″relativno samostalan domen u okviru književnosti kao sistema (...) i ne želi da se meri sa zahtevnom književnošću. Ona nije prosto neuspela zahtevna književnost″ (Šnel 2008: 705).

Svi navedeni autori, uključujući i Kadrića, njeguju hibridan pa u neku ruku i kontradiktoran odnos prema povijesnom vremenu u koje smještaju radnje svojih romana. Odabrana prošlost je jedinstvena, neponovljiva i monumentalna, nadasve etički superiorna nad dekadentnom savremenošću, ali, pod tenzijom konjunkturnog narativa o rekurenciji zla kao usudu Bosne i Hercegovine i bošnjačkog naroda, oni se ipak priklanjaju cikličkoj koncepciji povijesti kao učiteljice života i snagom literariziranih negativnih ili pozitivnih analoških primjera iz prošlosti nastoje utjecati na interpretaciju i (re)konfiguraciju kontemporarne zbilje, pri čemu ključno pitanje nije pitanje istine i reprezentacije nego odnosa prema ciljevima koji se djelovanjem teksta (shvaćenog kao govorni čin) na čitaoce žele postići. Poruka koju nam u tom smislu želi poslati Halid Kadrić je ona o Gradaščevića buni kao prvoj i posljednjoj šansi, kao početku i kraju ideje o jedinstvenoj bošnjačkoj/bosanskoj trokonfesionalnoj naciji, te neizmjerno skupoj cijeni njenog neuspjeha koja se obročno i vrlo uredno, sa začudno pravilnom dinamikom, već gotovo dva stoljeća plaća. Obezglavljena bošnjačka elita nakon sloma ustanka[5] ni na koji način nije mogla parirati osmišljenim srpsko-hrvatskim kampanjama nacionalizacije bosanskih katolika i pravoslavaca pa se kao povijesna neminovnost ukazao tragični unutarbosanski raskol na koji, pod egidom autorskog znanja o kasnijim posljedicama i razumijevanjima događaja kojih sami akteri nisu mogli biti u toj mjeri svjesni, upozorava jedan od junaka u prvom dijelu romana:

> Nagovaraju nam Bošnjake pravoslavne i katoličke vire baš zbog virnosti viri, da se bez premišljanja priklanjaju pravoslavnima i katolicima izvan Bosne a, što bi kazati, protiv Turaka. I nas muslimane ubrajaju u Turke. I dobro im to ide. Da dobro gledaš, vidio bi da je takvih sve više. (...) Bošnjaci kršćani, ašićare, sve manje osićaju da smo jedan milet. ... A svi znademo kakvom bi se nesrićom zavila Bosna kada bi nas vira i po imenu naroda podilila. (*Užarena zemlja*, 73-74)

Uz sva razvodnjavanja, stereotipe i shematske simplifikacije, sjene i kalupe kovencionalnih narativnih figura (Šenoa, gotski roman, melodrama...) kojima se ide

[5] U vezi sa konačnim ishodom cijelog ustaničkog poduhvata Kadrić preuzima konjunkturnu interpretaciju koja u prvi plan ističe vlastitu krivicu odnosno historijski limit bosanskog militarnog identiteta koji iz generacije u generaciju svoje inkompetencije mimo bojnoga polja uporno ponavlja. Nakon spektakularnih postignuća u prvoj godini bune, umjesto da spojeni s drugim nezadovoljnicima, produže do samog Carigrada, Bosanci su zastali na Kosovu i u iščekivanju pregovora dopustili Sultanu da se konsoliduje i iznutra podrije ustaničko jedinstvo. Oni ″naprosto nisu znali iskoristiti svoje pobjede koje su žnjeli na bojnom polju, pa su tako po svemu nastavili tradiciju svojih pređa koji su bili uvijek spretniji na maču nego za pregovaračkim stolom″ (Imamović 1996), tvrdi Enver Imamović pridružujući se tako ne malom broju onih koji su malodušni, elegični refren o vječitom povratku spremni ozvaničiti kao invarijantni obrazac historijskog trajanja.

u susret najširem krugu potencijalnih čitalaca, autoru se ne može osporiti jedno – dubinsko i kontekstualno razumijevanje Gradaščevića pokreta na fonu procesa formiranja modernih evropskih nacija koji je u to vrijeme već uveliko zahvatio i južnoslavenske krajeve. U tom svjetlu suština pokreta ukazuje se ne kao antireformska (što mu olahko pripisuje tradicionalna historiografija) već naprotiv kao izrazito reformatorska čak modernizatorska u odnosu na prevaziđeni miletsko-umetski model društvene kohezije koji Porta, ignorišući etno-emancipacijske tendencije, želi zadržati, ne razabirući da je 19. stoljeće u Evropi stoljeće država-nacija te da polazište svake eventualne reforme u multietničkom Carstvu jeste priznavanje prava na etničke autonomije a ne centralizacija i pojačana militarizacija na kojima se uporno insistira. Stoga, ma koliko bili rezervisani prema relevantnosti kognitivnih i heurističkih aspekata književnih tekstova ne možemo ne istaći historijsku i geo-političku vjerodostojnost makroplana Kadrićeva romanesknog hronotopa, riječju, pronicljivost u slaganju mozaika jednog vremena koji i kao književna cjelina djeluje uvjerljivije od nekih preuzetnih historiografskih naracija na istu temu[6]. Generalno, dok je interes pripovjedača usmjeren ka općem planu, kada npr. tematizira odnose između Bosne i Visoke Porte, propituje dobre i loše strane bosanskog/bošnjačkog osobito krajišničkog mentaliteta, ukazuje na prednosti i mane hereditarnih koncesija u bosanskom feudalnom sistemu... roman drži mjeru književnog artefakta vrijedna čitateljske pažnje. Neke od stranica posvećenih kompleksu samoodređenja spadaju u uspjelije tematizacije bosanskog mentalnog *corpus separatuma* i bošnjačkog militarnog identiteta:

> U vatanu gdje sam rođen i zemlji na kojoj živim, ja sam gospodar. (...) Da ne stvaramo i svoju vlast, ne bismo imali ni ovo što imamo. Svoje janjičare more zamijeniti, svejedno nam je, nu nas ne mere. Nikada niko drugi neće odlučivati o našim životima, našem porijeklu i imenu. (*Užarena zemlja,* 54)
>
> On je inače svaki svoj govor, kako u kući tako i van nje, uvijek svodio na vlastito viđenje stvarnosti i završavao ga riječima o vojsci i ratu. Ponese ljetina – šućur biće hrane za vojsku! Rat zaprijeti miru – moja vojska spremna! Oždrijebila se kobila – ha, evo još jednog konja za vojnika! Utihnu puške i topovi na bojištu – dobro je odmorit će se ratnici! Pa i kad se negdje rodi žensko, kaže: aferim, evo ko će rađati nove branitelje Bosne! (*Užarena zemlja,* 49)
>
> Grube su okolnosti u kojima živimo. Naš čovjek se uz pušku rađa, s njom odrasta, ona ga i u smrt ispraća. Ratovanje je, nažalost, naše glavno zanimanje. (*Zmajev let,* 312)

[6] Ovdje nije zgorega pripomenuti da u kontekstu zanovljene epistemološke paradigme teorija nauke priču više ne diskredituje unaprijed, smatrajući je potencijalno djelotvornim oblikom interpretacije. ″Američka analitička filozofija smatra pripovijest sasvim legitimnim kognitivnim oruđem, jednako vrijednim drugim postupcima naučnog tumačenja″ (Juvan 2011: 75).

Autorov glavni problem, pokazalo se – nerješiv, su mikrosvjetovi i detalji! Crno-bijele simplifikacije karaktera i triviromantičarske auratične idealizacije[7] deplasirale su književnu vjerodostojnost Kadrićevih favorita u dosljedno obrnut srazmjer – što veći historijski značaj ličnosti to manji literarni kredibilitet lika! Autor se, van svake sumnje, potrudio historijski podložiti biografije i itinerarije svojih junaka, ali, kako ističe Seymour Chatman, književni tekst „traži pre 'dubok' nego nedosledno širok ili nepotrebno specifičan uvid" (Četman 1985: 1029). Štaviše, često literarno snažnije djeluju ličnosti izvan užeg kruga piščevih favorita, bekrija Ali-paša Fidahić npr., pa i figure protivnika – travničkih vezira raspolućenih između političkih ciljeva Visoke Porte i mogućnosti da se ti ciljevi sprovode u djelo, čemu se, na dobrobit kredibilnih karakterizacija, pridodaju dramatični srazovi ličnog iskustva i stereotipnih osmanskih predodžbi o Bošnjacima kojima robuju. S druge strane, umjesto slojevitih likova Gradaščevića dobili smo književne kreature idealnih bošnjačkih prvaka i prosvijećenih apsolutista koji u horizontu nove socijalne ontologije, kao javne ličnosti na savršen način sjedinjuju etiku časti sa etikom dostojanstva a na privatnom i porodičnom planu optimiziraju ideju raskida sa srednjovjekovnim riterskim maskulinizmom i bešćutnim patrijarhatom te otklona ka sentimentalnoj privrženosti i novovjekoj posvećenosti širokim horizontima odgoja i znanja:

> U njegovoj kapetaniji je vazda mir, vladaju red i zakon. Poštuju ga i cijene ljudi svih vjera. ... Ne samo da je dobar mumin, već je i pravedan. Strog prema javašluku, gramzivosti, lopovluku i zijanluku svake vrste, a blagonaklon prema poštenoj raji i sirotinji. Ni u junaštvu mu nema premca. U carskoj ordiji je od svoje sedamnaeste godine. Borio se dugo protiv Karađorđevih ustanika u srpskom ustanku, ranjavan je. Njegovo čojstvo i junaštvo već i gusle prenose. (*Užarena zemlja,* 605)
>
> ...kapetan je obezbjeđivao pravnu sigurnost stanovništva, ne gledajući ljude ni po kakvoj osobini osim po čestitosti i marljivosti. Jednako se odnosio prema svakoj osobi. I svaka je visoko cijenila slobodu koju ima. Smatrao je krupnim grijehom gledati ljude različitim očima, osim one koji „nisu na Božijem putu". (*Zmajev let,* 129)
>
> ...da tako mlad beg rano stekne najviši ugled, da postane najsposobniji kapetan, najbogatiji, da vodi najopremljeniju kapetaniju, najuspješniju, da gradi i gaji slogu Bošnjaka svih vjera, da ga na svim čiflucima dočekuju s radošću punog srca... On im je uzor u životu. Ima više od hiljadu

[7] Ovoj shemi preuzetoj iz trivijalnog romana Kadrić je najlojalniji kada su u pitanju ženski likovi i ljubavne relacije. Dobre žene vazda izmiču udvaračima, pa čak i voljenoj osobi do konačnog raspleta romana, dok su zle žene uvijek one koje ne skrivaju svoju seksualnost, imaju ljubavnike i čak ih mijenjaju. Dosljednost primjene trivijalnog modela ovdje treba povezati s činjenicom da autor u odnosu na žene, koje u patrijarhalnim društvima nemaju status subjekta povijesti, nije imao obavezu historijske autentifikacije, a koja je muške historijske ličnosti donekle spašavala od obezličenja u simplificiranim shematizmima trivijalnog narativa.

> i tri stotine čifluka i desetine hiljada čifčija, esnaflija, vojnika, nadničara, slugu... a nikad se oni ni na šta ne žale. (*Zmajev let,* 232)
>
> Slava je najmanje što me zanima. Ne žudim ni za bogatstvom, imam ga previše, ni za vlašću. Nosi me jednostavna, poštena ljudska želja običnog čovjeka: biti nezavisan, slobodan i zadovoljan pravdom u zemlji gdje sam rođen, u kojoj živim. Narod i staje uz mene zato što meni vjeruje. Kako se mogu ogriješiti o njegovo povjerenje? Da to uradim, Allah bi me kaznio! (*Zmajev let,* 373)

Sav voluminozni romaneskni opus Halida Kadrića nastao je u plemenitoj namjeri da se ″s dubokom vjerom u junaštvo, čast, ponos i svrsishodnost historijskih događaja″ (Hadžizukić 2018: 293) povijest literarizira i približi širokom krugu čitalaca. Ali, upravo tamo gdje tipuje na najintenzivniju satisfakciju projektovanog čitaoca (a to je onaj 'masovni', kognitivno i adrenalinski orijentisan) – u prikazima bitaka i neposrednih oružanih sukoba ili u predočavanju historijskih, kulturnih, etnografskih podataka, ciljani efekat izostaje usljed preakumuliranosti detaljima i suvišnim pojedinostima. Ono što drži pažnju te vrste čitalaca su intriga i zločin, borba dobra i zla, tako da je njihovo razilaženje sa autorom neminovno, pod uvjetom da prije toga i do kakvog susreta uopće dođe, imajući u vidu da je većina konzumenata književnih i subknjiževnih artefakata danas već u startu obeshrabrena pred knjigom koja broji hiljade stranica. Prevazilaženje diskrepance između diskurzivne izvedbe i pragmatičke svrhe romana utoliko je ultimativnije za buduće Kadrićeve projekte, a sasvim poželjno i kao putokaz u eventualnim preradama već napisanih djela.

LITERATURA

1. Četman, Sejmur (Seymour Chatman) (1985), ″Da li su likovi samo 'ljudi'?″, Književnost 5-6/85, Beograd, str. 1026-1034.
2. Duraković, Enes (2012), *Obzori bošnjačke književnosti,* Dobra knjiga, Sarajevo
3. Hadžizukić, Dijana (2018), *Zapisi o bosanskohercegovačkoj književnosti*, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić" u Mostaru, Mostar
3. Hall, Stuart (2001), ″Kome treba „identitet"?″, Reč, no. 64/10, Beograd, str. 215-233.
4. Imamović, Enver (1996), ″Korijeni bosanske vojske. IV. Rat protiv Turske za samostalnost″, Slobodna Bosna, Sarajevo, br. 15, 22. 3. 1996.

5. Juvan, Marko (2011), *Nauka o književnosti u rekonstrukciji,* Službeni glasnik, Beograd
6. Kadrić, Halid (2015), *Kobno raspuće I i II,* Bosanska riječ, Sarajevo
7. Medvedev, Pavel [M. Bahtin] (1976), *Formalni metod u nauci u književnosti,* Nolit, Beograd
8. Peternai Andrić, Kristina (2018), ″Skica za pojam popularne književnosti″, u: *Dani Hvarskoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu,* Vol. 44, No.1/18, str. 152-170.
8. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/ konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta,* Lijepa riječ – BZK ″Preporod″, Tuzla
9. Šnel, Ralf (Ralf Schnell) ur. (2008), *Leksikon Savremene kulture,* Plato Books, Beograd

A NOVEL ABOUT THE GRADAŠČEVIĆ'S - THE FIRST AND THE LAST CHANCE OF TRIUNE BOSNIAN NATION: A FRAME FOR INTERPRETATION OF A NOVEL „ KOBNO RASPUĆE" WRITTEN BY HALID KADRIĆ

Summary

This piece of work tries to give a theortically methodolocigal and practical frame as for the interpretation of the novel „ Kobno raspuće" written by Bosnian and Herzegovinian writer Halid Kadrić that's how for the whole number of books written in the last twenty years with the emphasis on fictionalisation of historical people and happenings. Most appropriate starting point fot the interpretation of such texts is the inter methodological synergy of cultural and hermeneutical theories (primarily the theory of possible worlds) with classical structural narratology. Generally, the word is about the texts that coquet with those poetics, personally (pseudo)romantic and trivial, and which in a large scale can meet populist and popular objectives. With all the reserve to relevance of cognitive and heuristic apects of literary texts one can not point out historical and geo-political credibility of macroplan of Kadrić's novelistic chronotope and shrewdness in composition of mosaic of one time which as a literary unit acts more convincgly than some opinionated historiographic narration on the same topic. Author, however, did not succed to aestheticly show internal world of the novel. Black and white simplification of the characters, romantic, auratic idealisation and other schematizm have moved literary physiognomy of Kadrić's heroes to opposite proportion- the bigger historical significance the less literal credibility of the character.

Key Words: Halid Kadrić, novelistic history, triune Bosnian nation, inter methodological approach, trivialisation, habitus, identitcal navigation

Adresa autora
Authors' address
Vedad Spahić
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
vedad.spahic@bih.net.ba

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God. III, Br. 3, decembar 2018.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

TOKOVI SVJETSKE KNJIŽEVNOSTI

Aida Džiho-Šator
HISTORIOGRAFSKA METAFIKCIJA U ROMANU *FLAUBERTOV PAPAGAJ* JULIANA BARNESA/HISTORIOGRAPHIC METAFICTION IN JULIAN BARNES'S NOVEL *FLAUBERT'S PARROT* 213

društvene i humanističke studije

UDK 821.111.09-311.2 Barnes J.

Primljeno: 05. 05. 2018.

Pregledni rad
Review paper

Aida Džiho-Šator

HISTORIOGRAFSKA METAFIKCIJA U ROMANU *FLAUBERTOV PAPAGAJ* JULIANA BARNESA

Postmoderni historijski romani kao svoj fokus nemaju samo historiju, oni, naime, preuzimaju formu historijskog romana sa svrhom ironijskog revidiranja prošlosti. Duplo kodiranje koje Linda Hutcheon izdvaja kao jednu od osnovnih odlika postmodernizma se najbolje ogleda u postupku historiografske metafikcije, a u romanu *Flaubertov papagaj* Juliana Barnesa se takvo duplo kodiranje dovodi do forme savršenstva, jer je piščevim postupkom čitalac primoran da stalno posmatra Flauberta kao stvarnu historijsku ličnost i kao Barnesov narativni konstrukt. U svom ispreplitanju historije, književnosti i teorije, Barnes istražuje i dekonstruiše tradicionalno poimanje historije i pouzdanost znanja o prošlosti koje nam tradicionalna historiografija nudi kao objektivno. U ovom radu ćemo sagledati sve elemente historiografske metafikcije i ponuditi njihovu detaljnu analizu.

Ključne riječi: historiografska metafikcija, Flaubertov papagaj, Julian Barnes.

Jedna od osnovnih odlika postmodernističkog romana je njegov odnos prema historiji. Postmodernistički pisci vide historiju kao sastavni dio ljudskog iskustva i kao takvu je žele istražiti, međutim u svom vraćanju historiji, oni to ne rade na pozitivistički i jednostavan način, nego kreću u istraživanje historije sa izrazito kritičke pozicije. Postmoderni historijski romani nisu samo romani o historiji, oni preuzimaju formu historijskog romana da bi se kritički autoreferentno osvrnuli na samo stvaranje historijskog narativa. U tome posebnu pažnju posvećuju utjecaju vremena u kojem mi živimo na naš način razumijevanja prošlosti. U izvjesnom smislu takvi romani stvaraju novu vezu između sadašnjosti i prošlosti. Steven Connor smatra

da se historijski narativi koji su prisutni u historijskim postratnim romanima ne bave pitanjem predstavljanja historijske istine, nego stvaranjem uslova za razgovor između prošlosti i sadašnjosti i strukturom toga razgovora (Connor 1996:164). Njihova namjera je pri tome dovesti u pitanje ukupno poimanje historijskog znanja. Utom postupku se ne namjerava diskreditovati sam historija, nego načini i sredstva njenog prenošenja. Postmoderni historijski roman nas tjera da preispitamo našu predodžbu o historiji istražujući pri tome kulturalne pretpostavke na kojima se zasnivaju historijski događaji. Ono što se u postmodernizmu mijenja jeste način na koji vidimo ili zamišljamo historiju, a sve to zbog svjesnosti ograničenja koja postoje pri njenom predstavljanju. Postmoderni pisci svojim novim ispisivanjem historije vode se željom da naglase tu prazninu koju je nemoguće ispuniti, prazninu između prave prošlosti i načina na koji je predstavljena u historiografskim tekstovima. Riječju, historiografska metafikcija istražujući načine reprezentacije i historije i stvarnosti dovodi u pitanje mogućnost apsolutno pouzdanog predstavljanja.

Barnesov roman *Flaubertov papagaj* (1984) je upravo jedan od najistaknutijih primjera historiografske metafikcije, jer on putem metafiktivnih tehnika otvara debatu unutar fikcije o načinima pisanja historije i načinima njenog razumijevanja. K tome, gotovo do savršenstva u ovome romanu doveden je postupak duplog kodiranja za koje Hutcheonova smatra da je jedna od ključnih karakteristika postmodernizma, a najviše dolazi do izražaja baš u historiografskoj metafikciji, jer je čitaocu određeni historijski period ili ličnost predstavljen(a) u isto vrijeme i kao reprezentacija te prošle stvarnosti i kao proizvod narativa. Čitalac je u stalnom naponu dvojne percepcije: doživljava Flauberta kao stvarnu historijsku ličnost i kao Barnesov narativni konstrukt. Pragmatički aspekt te dvojnosti jeste u tome da roman u isto vrijeme i uči historiji i tjera čitaoca da o njoj razmišlja s kritičkog stajališta i sumnja u zvanični historijski narativ, ali i u vezu između stvarnosti, historije i fikcije. Jer, iako može biti svjestan stvarnih osnova nekih historijskih događaja prikazanih u romanima, ogoljavanje procesa fikcionalizacije historijskog materijala kod čitaoca podriva povjerenje u istinitost ili karaker njihovog predstavljanja koje je, sudeći prema historiografskoj metafikciji, sve osim objektivno. Privlačna snaga historiografske metafikcije leži upravo u tom procesu 'uvlačenja' čitaoca koji rezultira sviješću o narativiziranju historije, njenoj podložnosti interpretaciji i reinterpretaciji, a sve to zahtijeva jedan aktivniji angažman pri čitanju.

U svom ispreplitanju historije, književnosti i teorije, Barnes istražuje i dekonstruiše tradicionalno poimanje historije i pouzdanost znanja o prošlosti koje nam tradicionalna historiografija nudi kao objektivno. Putem metafikcijske

samorefleksivnosti Barnes poziva čitaoca da propita svoje poznavanje prošlosti, načine stjecanja tog znanja, što Hutcheonova izdvaja kao najvažniju karakteristiku historiografske metafikcije: „Čitalac je primoran da uvidi ne samo tekstualnost naše spoznaje o prošlosti, nego i vrijednost i ograničenja tog neizbježno diskurzivnog oblika znanja“ (Hutcheon 2000: 127). Barnes dijeli Lyotardovo nepovjerenje u metanarative, pa tako ne vjeruje u postojanje definitivnih odgovora ili apsolutne istine. Roman *Flaubertov papagaj* propituje kategorije znanja i istine kao i ljudsku mogućnost ili nemogućnost potpune spoznaje istih, a u fokus dolazi tema nepotpunog znanja o prošlosti. Pri tom historiografska metafikcija uključuje naučne i filozofske diskusije na temu znanja, umjetnosti i historije. Barnes svojim samosvjesnim romanom komentariše historijski materijal kojeg koristi kao predmet fikcionaliziranja i postavlja pitanja o tome koja verzija prošlosti je istinita, a koja nije, te nadalje tvrdi da je prošlost, bilo ličnu, bilo zajedničku, nemoguće predstaviti sa apsolutnom objektivnošću i tačnošću.

U svojoj potrazi za činjenicama koje će sačinjavati istinitu biografiju francuskog pisca, Barnesov narator Braithwhaite odlazi u Normandiju ne bi li bio što bliže izvornim podacima, dokumentima i relikvijama iz Flaubertovog života. Prvi susret sa Flaubertom je zapravo susret sa skulpturom njegovog lika, koja, pri tom, nije originalna skulptura, tako da se pitanje dvojnosti, autentičnosti, ali i nemogućnosti ijedne umjetničke forme da vjerno prikaže stvarnost otvara na samom početku romana. Detalji koje saznajemo o Flaubertovom izvornom, ali i novom kipu koji krasi trg u njegovom rodnom gradu, uvode nas u potragu za prošlošću, ali i daju uvid u osobnost lika Braithwhaitea koji će nas povesti u tu potragu. Podesna metafora za ograničenja u našem pristupu prošlosti je metafora potrage za papagajem Lulu koji je, navodno, stajao na Flaubertovom stolu dok je pisao priču „Jednostavno srce“. Po odlasku u Francusku, Braithwhaite saznaje da dva muzeja tvrde kako posjeduju autentičnog prepariranog papagaja koji je Flaubertu služio kao inspiracija. Treći dan svoje posjete Ruanu, u muzeju Hotel-Dieu, koji je nekada bio bolnica, Braithwhaite pronalazi prvog papagaja i tu osjeća da je uspostavio blisku vezu sa piscem: „Ali, ovde, u ovom običnom zelenom papagaju, sačuvanom na uobičajen ali ipak i tajanstven način, bilo je nečeg zbog čeg sam osetio da sam skoro poznavao samog pisca. Bio sam istovremeno i ganut i razdragan.“ (Barnes, 13) Međutim, kada u Kruaseu, u piščevoj rodnoj kući pretvorenoj u muzej, pronalazi još jednog papagaja Braithwaite ne više nije siguran koji je papagaj pravi. Barnes kroz Braithwaiteovo ponašanje pokušava prikazati ljudsko poimanje činjenica kada se radi o prošlosti. Naime, u situacijama kada su suočeni sa kontradiktornim prezentacijama prošlosti,

ljudi su skloni da ono što saznaju prvo smatraju istinom. To se ne dešava jedino ukoliko unaprijed imaju zadatu i željenu verziju istine. Obično se ona 'činjenica' koja nam iz nekog razloga više odgovara prihvata i kao tačnija, bez obzira na postojanje drugih. U ovom slučaju, Barnesov narator se poistovjećuje sa prvim papagajem i zamišlja da ostvaruje neku vrstu veze s njim, a preko njega i sa piscem: „Kako uporediti dva papagaja, od kojih je jedan već idealizovan sećanjem i metaforom, a drugi je kreštavi uljez. Moja prva pomisao je bila da ovaj drugi deluje manje autentično, uglavnom zato što izgleda nekako dobroćudnije. Glava mu je pravilnije nasađena na telo, a izraz mu nije toliko neugodan kao kod ptice u bolnici Hotel-Dije." Međutim, onda shvata da je pogriješio, jer: „Flober, na kraju krajeva, nije mogao da bira između više papagaja; pa čak i ovaj drugi, koji deluje nekako mirnije, mogao bi, nakon nekoliko nedelja da počne da nervira čoveka" (19). Naravno, oba kuratora brane svoje papagaje i predstavljaju ih kao autentične, međutim oba papagaja su preuzeta iz istog prirodno-historijskog muzeja u kojem ih ima još pedeset, a da bi situacija bila još komplikovanija od tih pedeset papagaja samo tri trenutno postoje u općinskom muzeju. Na kraju romana, a nakon dvije godine Braithwaiteovog istraživanja, saznajemo da je nemoguće pronaći autentičnog Flaubertovog papagaja. Braithwaite je prinuđen živjeti sa nerazriješenom misterijom o papagaju i činjenicom da je nemoguće ikada doći do njenog razrješenja. Pišući o ovoj Braithwaiteovoj dilemi, Nicol kaže da se ona može posmatrati kao metafora za osnovni problem historiografske metafikcije, a to je ograničenost naših pokušaja da spoznamo prošlost (Nicol 2009:117). Dakle, Nicol Braithwaiteovu jalovu potragu tumači kao metaforu za ključnu temu svake historiografske metafikcije, a to je da prošlosti ne možemo pristupiti direktno, jer su tekstualni dokumenti koji nas više odvraćaju od stvarnog predmeta ili događaja, nego što nas na njega upućuju, sve sa čime baratamo (ibid.). Pravo rješenje misterije je nemoguće pronaći, kako zaključuje i Nicol: „Either of the parrots may be the „real" one, but equally, as Braithwaite realises, Flaubert may just have invented the idea of the parrot sitting on his desk" (ibid.), što sugerira da je nemoguće doći do pouzdanog znanja o prošlosti.

Nespoznatljivost prošlosti se tematizira i u poglavlju „Oči Eme Bovari" kroz nemogućnost da se utvrdi tačna boja očiju Emme Bovary, lika iz i Flaubertovog romana *Gospođa Bovary*. Međutim, ovo poglavlje se možda još više bavi pitanjem epistemologije i metodologije književno-kritičkih studija. Barnes se zapravo izruguje kritičarskom cjepidlačenju i minucioznom razglabanju trivijalnih pitanja kao što je pitanje boje očiju jednog fiktivnog lika. Također, ismijava kritičarsku pozu superiornosti nad autorom koji je predmet istraživanja kroz lik Enid Starkie,

najiscrpnijeg Flaubertovog britanskog biografa (Barnes, 75). Ona spočitava Flaubertu nemarnost i nedosljednost u opisu likova, a posebno se fokusira na njegov opis Emminih očiju: „u jednoj prilici pripisuje Emi smeđe oči (14), u drugoj duboke crne (15), a u trećoj plave oči (16)". Barnes kritikuje ovakav pristup i nastojanja kritičara da prije svega pokažu svoju tobožnju sposobnost za „istančana zapažanja". Barnes, dakle, sugerira, da, iako je ponekad bitno približiti se što pouzdanijoj spoznaji o karakteru historijskih događaja, književno-kritičke debate o trivijalnostima mogu biti i smiješne i iritantne koliko i kontraproduktivne. Pravi razlog takvih „grešk" je nemoguće saznati, kao ni koji papagaj je pravi. Narator ironično poručuje da su određena pitanja nebitna:

> "Moram da priznam da nikada dok sam čitao Madame Bovary nisam primetio da junakinja ima oči boje duge. Da li je trebalo? Da li ste vi to primetili? Da nisam možda bio previše zaokupljen pojedinostima koje su izmakle pažnji dr Starki (a koje bi to pojedinosti mogle da budu, ne mogu u ovom času da se setim). Drugim rečima: postoji li negde savršeni čitalac, totalni čitalac? Da li čitanje dr Starki podrazumeva sve ono što sam ja proživljavao dok sam čitao Madame Bovary i još mnogo šta drugo, tako da je moje čitanje na neki način besmisleno? E, pa nadam se da nije tako. Moje čitanje može da bude besmisleno sa stanovišta istorije književne kritike, ali nije besmisleno sa stanovišta uživanja." (76)

U istom poglavlju Braithwaite ironično nabraja druge greške u čuvenim književnim djelima, a poanta je da one nisu bitne, te da ne utječu na cjelokupnu vrijednost romana.

U svakom slučaju, i historiografija i književna kritika su prikazane kao nepouzdane naučne discipline, jer zavise od tekstova i drugih indirektnih izvora. Dublja ili bitnija poruka ove Barnesove 'kritike' je možda to da ljudi donose odluke na osnovu nepouzdanih izvora ili jednostranih tumačenja historije. Kao što boja očiju Eme Bovary i polemika na tu temu, nisu bitne za uživanje u djelu, kako to Brathwaite zaključuje, tako, s druge strane i još bitnije, različita tumačenja historije ne smiju utjecati na ili opravdavati odluke pojedinca i kolektiva u sadašnjosti, što nažalost nije rijedak slučaj, jer mnoge ideologije dobijaju na snazi zloupotrebom historije. Ovim, kao i romanima *England, England i History of the World in 10 ½ Chapters,* Barnes upućuje čitaoca upravo na takav zaključak, jer ni historija ni biografija ne mogu biti apsolutno istinite. Zbog toga Barnes i njegov narator Braithwaite kreću u pisanje drugačije verzije biografije, one koja će sadržavati kolaž različitih dokumenata i historijskih izvora, kako bi se postigla veća objektivnost, ali i kako bi se pokazala nemogućnost potpune objektivnosti. Čitaocu se ne servira samo jedan ugao gledanja

na Flaubertov život, nego više njih, koji su čak i u koliziji, ali čitalac ima slobodu da sam stvori svoju verziju istine. Takvu vrstu biografije Nicol opisuje kao alternativnu Flaubertovu biografiju, odnosno onu koju s pravom možemo nazvati metahistorijskim djelom – historiografskim djelom koje priznaje svoj status subjektivnog, nepotpunog i često nedokazivog konstrukta (Nicol 2009: 117). Dakle, roman *Floberov papagaj* upućuje sam na sebe i moduse svog nastanka i kao djelo fikcije i kao djelo historiografske metafikcije. Barnes ogoljava postupak stvaranja historiografskog dokumenta u namjeri da skrene pažnju na njegovu fikcionalnost tj. na činjenicu da je historija kao „priča" o prošlosti uvijek nepotpuna, subjektivna te je, kao produkt ljudske konstrukcije koji ne može imati čvrstu potvrdu u stvarnosti, neizbježno nepouzdana. Svi historijski izvori se posmatraju sa skepsom, čak ni trenutak uhvaćen na starim fotografijama ne može predstavljati pravu istinu: „Stalno sam se podsećao da je imao plavu kosu. Nije to lako utuviti: na fotografijama su svi ljudi tamnokosi" (12). Barnes želi naglasiti moć koju jednom pročitani tekst ili viđena fotografija mogu imati na čovjeka i kako ih je teško poništiti ili smanjiti njihov utjecaj u formiranju naše slike o određenom prošlom događaju ili osobi.

Barnes stalno kroz roman podvlači činjenicu da sve što je zapisano nije automatski istinito, međutim on želi da naglasi i to da sve što možemo i trebamo znati o prošlosti nije sadržano u pisanoj formi. Jedan od takvih primjera je i dio poglavlja „Bestijarij" pod naslovom „PSI" gdje autor uzima psa za simbol bitnih činjenica koje su nekim slučajem izgurane na marginu i prešućene, odnosno zauvijek izgubljene jer nisu zapisane. Barnes se tako igra riječima i tri potpoglavlja završava istom rečenicom koja postaje svojevrstan refren: „Šta je bilo sa psom, nije ostalo zapisano" (Barnes 62, 64, 65), dok zadnje potpoglavlje završava rečenicom: „Šta je bilo sa istinom, nije ostalo zapisano" (66). To što smo očekivali riječ „pas", a dobili riječ „istina", neminovno govori da je „pas" isto što i „istina" i da istina nije uvijek zapisana.

Pitanje šta je u historiji i biografiji ostalo zapisano i zabilježeno, a šta je izostavljeno tema je koja se konstantno provlači kroz cijeli roman. U poglavlju „Ko pre devojci, njemu i devojka", Barnes definiše biografiju kroz metaforu mreže:

> "Mreža se može definisati na dva načina, zavisno od tačke gledišta. Obično se kaže da je to sprava sa ukrštenim nitima namenjena ribolovu. Ali slika može da se, bez velikog ogrešenja o logiku, preokrene i da se mreža definiše kao što je jedanput neki duhoviti leksikograf zaista i učinio: nazvao ju je zbirkom rupa povezanih nitima u jednu celinu.
>
> Isto se može odnositi i na biografiju. Zabačena mreža se puni, potom biograf izvlači, sortira ulov, odbacuje, istresa, čisti i prodaje. Ali, pomislite na ono što nije ulovio: toga je uvek daleko više. Biografija stoji na polici debela i sva važna kao neki hvalisavi i sabrani građanin: biografija

> za šiling ponudiće vam sve činjenice, a ona za deset funti i sve pretpostavke. Ali, pomislite na ono što je izmaklo, što je iščezlo sa poslednjim izdisajem na samrtnoj postelji čoveka o kome je reč. Kakve su šanse i najoštroumnijeg biografa pred osobom koja ga je videla kako dolazi i odlučila da se zabavi?" (37)

Dakle, kvalitet biografije zavisi od onoga što biograf pronađe i onog što on selektivno odluči zabilježiti, tako da određeni podaci o nečijem životu mogu biti potpuno izostavljeni, odnosno nedostupni budućim naraštajima. Upravo zbog toga Barnes ostavlja utisak da se trudi ne izostaviti ništa, pa sve na što naiđe bilježi. Na taj način dolazi do gomilanja informacija o Flaubertovom životu. Tako Barnes daje glas samom Flaubertu i njegovoj ljubavnici u nastojanju da stvori što istinitiju sliku. Međutim, obilje informacija se, paradoksalno, pretvara u svoju suprotnost, pa umjesto pouzdane biografije nastaje kolaž koji zapravo naglašava nemogućnost pouzdanog pristupa historiji. Braithwaiteova kritička razmišljanja o historiji se vrte oko teze da je prošlost nemoguće uhvatiti: „Kako da ulovimo prošlost? Kako da ulovimo tuđu prošlost? Čitamo, učimo, pitamo, prisećamo se, skromni smo, a onda neka slučajna sitnica promeni sve iz osnova" (92). Sitnica o kojoj Braithwaite govori u ovom slučaju je Flaubertova visina, koja postaje metafora za fundamentalne razlike između prošlosti i sadašnjosti u viđenju svijeta, što je jedan od razloga za suspektno tumačenje prošlosti. Naime, Braithwaite prvo navodi da su za Flauberta svi govorili da je gorostas, a zatim navodi da je, prema Flaubertovoj vlastitoj tvrdnji, bio visok svega metar i osamdeset, što uopšte nije visina zbog koje bismo danas za nekoga rekli da je gorostas: „Visok da, ali nikakav gorostas; u stvari, bio je niži od mene, a kada sam ja u Francuskoj, nikad ne štrčim nad ostalim ljudima kao galski poglavica" (92). Nakon toga narator kreće u polemiku o poimanju visine u različitom prostoru i vremenu i šta to sve implicira sa stajališta proučavanja historije i zaključuje kako je i historija samo još jedan književni žanr: „Možemo da proučavamo dokumente decenijama, ali opet i da često dolazimo u iskušenje da dignemo ruke od svega i utvrdimo kako je istorija samo još jedan književni žanr: prošlost je autobiografska proza koja se pretvara da je parlamentarni izvještaj" (93). Narator se dalje pita da li slika može vjerno prenijeti prošlost, da li je „amaterski akvarel urađen brzim, samouverenim potezima" (ibid.) historija. Dakle, kao što je doveo u pitanje vjerodostojnost fotografije, sada dovodi u pitanje i vjerodostojnost slikarstva u tumačenju prošlosti, a zatim se pita da li su debeli ljudi bili deblji, kao što su visoki ljudi bili viši i da li su onda luđaci bili luđi, te da li su u prošlosti i boje poimali drugačije. Jedna sitnica, kako zaključuje narator, dovodi u pitanje cijelo jedno viđenje

svijeta, a onda se urušava i svaka moguća slika koju smo izgradili o prošlosti uključujući i prošlost unutar fikcije.

Primjer pogrešne slike o prošlosti, koju smo mogli stvoriti čitajući književno djelo, je kočija u kojoj su se susretali Madame Bovary i njen ljubavnik: „Svaka istorija preljube bez sumnje bi morala da navede zavođenje Eme u kočiji koja juri, to je verovatno najčuveniji čin neverstva u čitavoj književnosti devetnastog veka“ (94). Međutim, narator zatim kaže da je svaka slika koju je čitalac mogao da zamisli lažna prilažući opis kočija iz tog perioda kao „najzdepastijih vozila te vrste“, zaključujući: „Naša slika se odjednom menja: slavno zavođenje odigralo se u još skučenijem prostoru i bilo još manje romantično nego što smo ranije mogli i da pretpostavimo“ (ibid.). Barnes dekonstruiše taj „najčuveniji čin neverstva“ i pokazuje kako ni historija ni fikcija nikada ne prikazuju pravu istinu, a čitalac se opet može pitati, nakon cjelokupne diskusije o istinitosti historijskih izvora, da li je opis memoariste kojega Braithwaite navodi tačan i koji je zapravo smjer u kojem Barnes želi da njegov čitalac razmišlja kako bi potaknuo njegovu stalnu sumnju prema historijskim izvorima. Narator se konstantno pita „kako da uhvatimo prošlost? Da li se slika izoštrava time što se prošlost sve više udaljava?“ Dakle, da li protok vremena, promijenjena ljudska svijest i tehnologija doprinose boljem razumijevanju prošlosti: „Znamo više, otkrivamo dopunske dokumente, služimo se infracrvenim zracima da bismo ustanovili šta piše na precrtanim mestima u pismima, oslobođeni smo negdašnjih predrasuda; tako da sve bolje razumemo“ (103). Međutim, kao po nekom već ustaljenom obrascu, narator se odmah iza toga pita: „Da li je baš tako?“ (ibid.) i nastavlja pričati o Flaubertovom seksualnom životu, te o različitim izvorima koji kontradiktorno ili barem dvosmisleno govore o tome. Na taj način je još jednom u romanu nemoguće zaključiti sa apsolutnom tačnošću činjenice iz Flaubertovog života.

Barnes u romanu *Floberov papagaj* putem metafiktivnih tehnika secira historiju, iznova joj se vraća sa namjerom da je dekonstruiše i čitaocu pokaže da ju je nemoguće prikazati potpuno pouzdano. Žanrovska šarolikost i inkluzivnost romana stoji Barnesu potpuno na usluzi, jer on kroz sve žanrove koje koristi – pisma, dnevnike, naučne članke, anegdote, priče i bestijarij – provlači pitanje reprezentacije historije u fikciji i historiografiji, relativizirajući pojam ‘objektivne historijske istine’. Na taj način Barnes ispunjava u potpunosti cilj metafikcije, što bi bilo prikazivanje tekstualnosti i narativnosti historijskog diskursa te njegovu zasnovanost ne na objektivnom predočavanju činjenica, nego na odabiru tekstova i njihovom uobličavanju u narativ o određenom historijskom periodu, događaju ili ličnosti.

BIBLIOGRAFIJA

1. Barnes, Julian (2008), *Floberov papagaj,* Biblioner, Banja Luka
2. Connor, Steven (1996), *The English Novel in History: 1950-1995,* Routledge, London
3. Hutcheon, Linda, *The Poetics of Postmodernism,* Routledge, 1988.
4. Hutcheon, Linda, „Historiographic Metafiction, Parody and the Intertextuality of Fiction“, https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/10252/1/TSpace0167.pdf?q=historiographic-metafiction, preuzeto 5. 1. 2016.
5. Nicol, Brian (2009), *The Cambridge Introduction to Postmodern Fiction,* Cambridge University Press, New York

HISTORIOGRAPHIC METAFICTION IN JULIAN BARNES'S NOVEL *FLAUBERT'S PARROT*

Summary:

Postmodern historical novels, do not treat history in a conventional novelistic manner, they instead take the form of a historical novel with the purpose of ironically revisiting the past. The double coding that Linda Hutcheon distinguishes as one of the basic features of postmodernism is thus best seen in the process of historiographic metafiction, and in his novel Flaubert's Parrot, Julian Barnes takes double coding to a form of perfection—the reader is compelled to constantly observe Flaubert as a real historical personality and as Barnes' narrative construct. In his interweaving of history, literature and theory, Barnes explores and deconstructs the traditional notion of history and the reliability of knowledge of the past that traditional historiography supposedly renders objectively. In this paper we will examine all elements of historiographic metafiction and offer their detailed analysis.

Key words: historiographic metafiction, Flaubert's Parrot, Julian Barnes.

Adresa autora
Authors' address
Aida Džiho-Šator
Fakultet humanističkih nauka
Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru
aida.dziho@unmo.ba

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God. I, Br. 1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

SOCIOLOŠKE STUDIJE

Biserka Košarac
POLOŽAJ SOCIOLOGIJE KAO TEMELJNE DRUŠTVENE NAUKE NA SAVREMENOM UNIVERZITETU / THE STATUS OF SOCIOLOGY AS A FUNDAMENTAL SOCIAL SCIENCE AT MODERN UNIVERSITY 225

Sarina Bakić:
(AUTO)MARGINALIZACIJA SOCIOLOGIJE U SAVREMENOM BOSANSKOHERCEGOVAČKOM DRUŠTVU / (AUTO)MARGINALIZATION OF SOCIOLOGY IN THE CONTEMPORARY BOSNIAN-HERZEGOVINIAN SOCIETY 235

društvene i humanističke studije

UDK 316:168.522]
378:316

Primljeno: 15. 05. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Biserka Košarac

POLOŽAJ SOCIOLOGIJE KAO TEMELJNE DRUŠTVENE NAUKE NA SAVREMENOM UNIVERZITETU

Savremeni univerzitet poslednje tri decenije doživljava krupne promene. Bolonjski koncept visokog obrazovanja koji u prvi plan ističe tržišne principe doveo je do stagnacije društveno-humanističkih nauka, jer nije u saglasnosti sa principima kritičkog mišljenja koji su u osnovi ovih nauka. Od univerziteta se danas traži da budu organizovani prema tržišnom modelu poslovanja koje imperativno zateva da je znanje samo ono znanje koje donosi profit. Društveno-humanističke nauke nikada u svom razvoju nisu mogle da budu tržišno uspešne, jer je njihova priroda i uloga u društvu drugačija. Tehničko-specijalistički koncept visokog obrazovanja koji pre svega zahteva ovladavanje određenim veštinama koje su potrebne privredi zanemaruje koncept obrazovanja pojedinca i razvijanja njegovog kritičkog i slobodnog mišljenja. U radu će se razmatrati posledice koje je ovaj koncept imao na društveno-humanističke nauke, posebno na položaj sociologije kao akademske discipline na dva javna univerziteta u Republici Srpskoj: Univerzitet u Banjoj Luci i Univerzitet u Istočnom Sarajevu. Analizom će biti obuhvaćeni svi studijski programi na oba univerziteta sa ciljem da se utvrdi da li se i koliko bolonjskom reformom visokog obrazovanja u nastavnim planovima izbacuju opšteobrazovni predmeti (društveno-humanističkog tipa), konkretno sociologija. Opšta tendencija je da se na studijskim programima posebno prirodnih i tehničkih nauka ne izučavaju društveno-humanističke discipline. Iluzorno je očekivati da će pragmatičnost, pozitivizam i tržišni principi, a bez kritičkog diskursa društveno-humanističkih nauka dovesti do napretka i razvoja društva. Društvene nauke, a posebno sociologija, u sistemu visokog obrazovanja bi trebala da zauzme mnogo bolju poziciju, jer je ona jedina nauka koja je svojim teorijsko-metodološkim aparatom u mogućnosti da otkrije uzročno-posledične veze društvenih procesa i problema i da za iste ponudi rešenja.

Ključne reči: univerzitet, društveno-humanističke nauke, sociologija

1. UVOD

Savremeno društvo ubrzanim i brojnim strukturnim promenama dovodi koncept visokog obrazovanja u potpuno nov položaj kakav do sada u istorijskom razvoju društva nije viđen. Nakon Drugog svetskog rata, širenjem i afirmacijom visokog obrazovanja, ali i zbog političkih, ekonomskih i društvenih previranja, došlo je do udaljavnja od ideje humboldtovskog modela univerziteta. Karakter univerziteta kao mesta gde deluje zajednica učitelja i učenika, gde se traga za novim znanjima i gde se neguje slobodan i kritički duh bitno je promenjen. "Nova koncepcija sveučilišta poprima industrijalizirani oblik djelovanja (svejedno je nazove li se to i drugačije: taylorizam, fordizam ili menadžerizam), uniformirajući alate (profesori), proizvodne procese (metodologiju) i proizvode (studenti). Takav oblik industrijaliziranog visokog školstva razara zajednicu učitelja i učenika, podvrgavajući ih interesima gospodarstva, trgovine i profita, a ne stjecanju znanja i putu prema zrelosti, slobodi i neovisnosti" (Kokić 2013: 425).

Celokupan sistem obrazovanja potčinjava se zahtevima neoliberalnog tržišta, a ne znanja. To dovodi do pojave da se znanje meri i izražava kroz finansijske vrednosti i da je doživelo sveobuhvatnu komodifikaciju. Profitni imperativ postavlja se kao kriterijum uspešnosti visokog obrazovanja i iz takvog stava se izvodi zahtev da nije dovoljno da se univerziteti bave naukom i obrazovanjem, već se od njih traži da se bave prodajom znanja na tržištu rada. "Kako u društvu znanja, koje koristi znanje i tehnologiju za proizvodnju gospodarske koristi, napredak ovisi o obučenosti u vještinama potrebnim suvremenom gospodarstvu, cilj odgoja je očit. U društvu znanja ono je tako alat, ali je i proizvod koji se proizvodi i kojim se trguje" (Kokić 2013: 428). Znanje je prema tome roba koja ima novčanu vrednost. Takvim opredeljenjem akcenat je stavljen na povećanje broja visokoobrazovanih, ali u onim područijima nauke koja omogućavaju uključivanje u različite poslove vezane za razvoj novih tehnologija i proizvodnju profita.

"Od univerziteta je zatraženo da u oblikovanju svojih programa traže veze izvan akademije, posebno one iz trgovine i industrije, i zatraženo je da osiguraju uticaj svojih projekata na širu društvenu zajednicu" (Barnett 2006: 561). Savremeno društvo koje se zasniva na inovacijama, transferu tehnologija, patentima i primenljivosti favorizuje određene grane nauke, one koje su ekonomski najisplativije i potencijalno donose najveći profit, odnosno one čije je performativna snaga najlakše iskazivana kroz konkretne ekonomske učinke, a to su najčešće prirodne i tehničke znanosti (Marcelić, 2015). Od univerziteta se sada traži brza proizvodnja obučenih kadrova za rad sa novim tehnologijama i za snalaženje na promenljivom i fluidnom tržištu rada.

U takvim okolnostima klasično univerzitetsko obrazovanje, a posebno ono društveno-humanističkog tipa gubi svoju autonomiju i vrednost po sebi. "Otuda pompeznu dijagnostičku poštapalicu da živimo u društvu znanja valja čitati u kritičkom ključu kao hibridizaciju i instrumentalno zarobljavanje znanja i sa njim povezanog obrazovanja. Znanja ima, ali nema obrazovanosti, to bi mogla biti dijagnoza našeg vremena" (Laušević 2014: 20). Primenom tržišnih mehanizama društveno-humanističke nauke dovedene su u vrlo nezavidan položaj, jer novi koncept savremenog univerziteta ne uvažava činjenicu da je to područje nauke različito po svojoj ulozi u društvu od prirodnih i tehničkih nauka.

U radu će biti analiziran položaj sociologije kao fundamentalne društvene nauke na dva javna univerziteta u Republici Srpskoj: u Istočnom Sarajevu i Banja Luci u svetlu promena koje su zahvatile kako društvo Bosne i Hercegovine tako i njegov sistem visokog obrazovanja.

2. ULOGA I ZNAČAJ DRUŠTVENO-HUMANISTIČKIH NAUKA U SAVREMENOM DRUŠTVU

2.1. Postsocijalistička transformacija i reforma visokog obrazovanja

Promene koje su nastale nakon pada socijalizma uslovile su tektonske poremećaje u strukturi svih društava koja su nekada bila deo socijalističke Jugoslavije. Najveći broj balkanskih zemalja, pa i Bosna i Hercegovina, zahvaćene su procesom tranzicije kao multidimenzionalnim procesom koji "duboko zahvata ekonomski, politički i kulturni podsistem globalnog društva, dok u okvirima svakodnevice on prodire u životne uslove grupa i pojedinaca, redefiniše njihove odnose, ponašanja i perspektive" (Lazić 2000: 21). BiH se već skoro tri decenije suočava sa brojnim problemima koji su posledica tranzicije i koji otežavaju razvoj i modernizaciju. "U ovom kontekstu u procesu tranzicije balkanskih društava model prosvetiteljstva ovde je zamenjen modelom tržišnog fundamentalizma koji je otvorio proces razaranja društva, demontaže socijalne države i doveo do kulturne i socijalne anomije" (Mitrović 2008: 205).

Ovakve promene su se odrazile i na funkcionisanje čitavog obrazovnog sistema. Zbog toga se obrazovanje našlo pred novim zahtevima. "Na jednoj strani, promene treba da obezbede raskid sa nasleđenim sistemom socijalističkog obrazovanja, sa programskom strukturom, vrednosnim sistemom i modelima ličnosti koje je negovao ovaj sistem. Na drugoj strani, obrazovanje treba da se prilagodi izmenjenim

društveno-političkim i ekonomskim uslovima, globalnim težnjama i integracijama i vrednostima i principima građanskog društva" (Ivanović 2006: 74). U ovakvim društvenim uslovima pod uticajem Evropske unije i njenih birokratskih struktura svim balkanskim društvima, pa i BiH nametnuta je bolonjska reforma visokog obrazovanja. Zahtevi za stvaranjem nove koncepcije visokog obrazovanja, izraženi u Bolonjskoj deklaraciji, doveli su do promene položaja, uloge, smisla i načina delovanja visokoškolskih institucija. Ova reforma ne samo da je potekla daleko od akademskih krugova, već su nju državne vlasti nametnule univerzitetima. Ali, ni u Evropi ona nije bila proizvod autonomnog izrastanja sa univerziteta, već birokratskih struktura.

Javno proklamovan cilj bolonjske reforme bio je stvaranje jedinstvenog evropskog prostora visokog obrazovanja i tako postavljen cilj tražio je reformu kompletnog sistema visokog obrazovanja. To je za posledicu imalo menjanje suštine i karaktera univerziteta, "od generatora stvaranja kulturne i tehničke elite jednog društva u pukog prozvođača radne snage za globalno (ili evropsko) tržište" (Antonić 2012: 109). Tako se visoko obrazovanje svodi na robu, a univerziteti na tržišno orijentisane organizacije.

Dodatni problem reforme visokog obrazovanja u našem društvu jeste taj što tranzicijski procesi i izgradnja novog demokratskog društva nisu doveli do ekonomskog osnaživanja i razvoja, pa samim tim nisu dali ni zdrave preduslove za primenu bolonjske reforme. "U suštini bolonjska reforma sa svojim prioritetnim ciljevima u našim uslovima nije ni mogla biti primjenjena, a ponajmanje da iznjedri očekivane rezultate po uzoru na druge evropske zemlje. Moglo bi se reći da je bolonja na naše prostore stigla u pogrešno vrijeme isto toliko koliko i na pogrešno mjesto" (Perić-Romić 2017: 7). Takođe, činjenica da se bolonjska reforma ne primenjuje na nekim najuglednijim univerzitetima najrazvijenijih društava dodatno pobuđuje sumnju u krajnji pozitivan učinak takve promene karaktera univerziteta. Zato su sasvim ispravne ocene pojedinih autora da "bolonjska reforma predstavlja, u stvari, revolucionarni zahvat kojim se, najvećim delom, poništava tradicionalni koncept modernog evropskog visokog obrazovanja" (Grujić 2009: 256), tj. da sa takvom reformom nastupa "deevropeizacija univerziteta, koja ga iznutra demolira" (Liessmann 2008: 90, 101-102).

2.2. POLOŽAJ SOCIOLOGIJE U SISTEMU VISOKOG OBRAZOVANJA U REPUBLICI SRPSKOJ

Promene u visokom obrazovanju nastale kao posledica bolonjske reforme dovele su do toga da društvene i humanističke nauke imaju sve manje prostora kako na

univerzitetima tako i u širem društvenom okruženju. Stalno insistiranje da se sistem visokog obrazovanja mora prilagođavati zahtevima tržišta uslovilo je da znanje izgubi vrednost po sebi i posmatra se jedino kao roba. Takođe, kritičko, slobodno i kreativno promišljanje koje je suština društveno-humanističkih nauka potisnuto je iz javnog prostora i ocenjeno kao bezvredno i nepotrebno. U našem društvu koje obiluje brojnim problemima i protivrečnostima, a koje bi trebalo da istražuju, objasne i ponude rešenja društveno-humanističke nauke, a posebno sociologija, preovladalo je mišljenje da su te nauke neprofitabilne i nepotrebne. Sociologija kao temeljna društvena nauka izučava se na dva studijska programa: na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Istočnom Sarajevu i Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci. Samostalni studij sociologije započeo je na oba univerziteta relativno kasno, tek školske 2006/2007. godine i to odmah na principima bolonje. Veliko kašnjenje u osnivanju posebnog studijskog programa sociologije rezultat je pre svega burnih društvenih događaja, sa jedne strane, ali i prevladavajućeg mišljenja dela akademske zajednice i državnih struktura da je poseban studij nepotreban, te da se postojećim dvopredmetnim studijom filozofije i sociologije zadovoljavaju strukturno-razvojne potrebe društva, potrebe srednjoškolskog sistema obrazovanja i potrebe diplomiranih studenata. Postojeća struktura univerziteta i način rada potpunosti su podređeni tehničko-specijalističkom i tržišnom konceptu i u tom svetlu treba objasniti položaj sociologije.

Problem sa kojim se suočavaju oba studijska programa jeste drastično smanjivanje broja svršenih srednjoškolaca koji upisuju sociologiju iz godine u godinu. Mere koje propisuje Ministarstvo prosvjete Republike Srpske, a koje zahtevaju da minimalan broj studenata na studijama društveno-humanističkih nauka bude 30, sociologiji i drugim naukama ne idu u prilog. Takva orijentacija dovela je do neprimerene i nedostojanstvene borbe za "pridobijanje" studenata, a što se pokazalo pogubnim po kvalitet nauke i nastave, jer radikalno snižava kriterijume i dovodi do banalizacije i obezvređivanja ciljeva visokog obrazovanja. Sami principi bolonjske reforme promovišu rasterećenje studenata bespotrebnog znanja, odnosno radikalno sužavanje nastavnih programa, naglasak na kvantifikaciji, a ne na kvalitetu nastavnih programa što dovodi do spuštanja kriterijuma za prolaznost studenata, i što u krajnjoj liniji vodi urušavanju kvaliteta kompletnog visokog obrazovanja. To se posebno odnosi na položaj sociologije na drugim studijskim programima. Poznata je i opšte je prihvaćena vrednost da su na studijama bilo koje nauke delom zastupljeni i opšteobrazovni predmeti, pa i sociologija. Svedoci smo da se sociologija izbacuje iz nastavnih programa, smanjuje joj se fond časova ili dobija status izbornog predmeta. To se ne dešava samo na studijama prirodnih i tehničkih nauka, već i na nekim humanističkim i društvenim naukama.

Na fakultetima i studijskim programima Univerziteta u Banjoj Luci nastavnog predmeta sociologija ili nema, ili je sveden na izborni predmet. Na Akademiji umjetnosti na smeru likovne i dramske umetnosti nema nijedne sociološke discipline, dok se na smeru muzička umetnost izučava sociologija umetnosti, ali samo kao izborni predmet. Na Prirodno-matematičkom, Mašinskom, Tehnološkom i Rudarskom fakultetu u nastavnim planovima nema sociologije. Na Elektrotehničkom fakultetu sociologija je u statusu izbornog predmeta. Na Fakultetu bezbednosti i Pravnom fakultetu sociologija je zastupljena sa jednim obaveznim predmetom. Na Ekonomskom fakultetu sociologija je u statusu izbornog predmeta. Znajući da su sve ekonomske pojave i procesi duboko društveno uslovljeni smatramo da će svršeni studenti ostati uskraćeni za znanja koja bi im u mnogome pomogla da objasne i projektuju ekonomske procese. Ono što je posebno zanimljivo je da se na Filološkom fakultetu (srpski jezik i književnost, nemački jezik i književnost, engleski jezik i književnost, ruski jezik i književnost, italijanski jezik i književnost, francuski jezik i književnost) ne izučava nijedna sociološka disciplina, iako jezici postoje samo u društvu, a na nastanak književnih dela direktan uticaj ima društveni kontekst. Takođe, na Filozofskom fakultetu sociologija, što je potpuno nerazumljivo, nije zastupljena na studijskim programima filozofije, istorije i psihologije, dok je na studiju pedagaogije zastupljena kroz discipline sociologija obrazovanja i sociologija porodice.

Slična situacija je i na Univerzitetu u Istočnom Sarajevu. Na Akademiji likovnih umetnosti, Poljoprivrednom, Elektrotehničkom i Mašinskom fakultetu nema nijednog sociološkog predmeta. Na ostalim fakultetima sociologija je zastupljena na sledeći način: Muzička akademija (jedan predmet), Pravni fakultet (jedan predmet), Ekonomski (dva predmeta), Fakultet fizičkog vaspitanja i sporta (jedan predmet), Saobraćajni fakultet (jedan predmet). Na studijama filoloških nauka na Univerzitetu u Istočnom Sarajevu (srpski jezik i književnost, nemački jezik i književnost, ruski jezik i književnost, kineski jezik i književnost, engleski jezik i književnost), kao što je slučaj i u Banja Luci, ne izučava se nijedna sociologija. Na studijskom programu istorije nema nijedne sociološke discipline. Na studijskim programima psihologije i pedagogije po jedan predmet.

Ovakvo stanje jeste posledica reformi obrazovanja, globalnih društvenih procesa, zakasnelog institucionalnog razvoja sociologije u Republici Srpskoj, ali nam pokazuje i da "otpori racionalnom, sociološkom razumevanju sveta nisu nestali. Ovaj put se otpori javljaju kao izraz uskosturčnih, ideoloških osporavanja, bez obzira da li je reč o biomedicinskom, tehničko-tehnološkom, organizaciono-ekonomskom, ili lingvističko-jezičkom pogledu na stvarnost modernog obrazovanja" (Milošević 2010: 432).

Na univerzitetima se promoviše sticanje veština i razvoj različitih kompeticija koje će biti konkurentne na tržištu, a zanemaruje se kritičko mišljenje koje je u osnovi sociologije. "Sociologija ima potrebu da progovara i naučno razotkriva složene procese, kao i sile političke i ekonomske dominacije koje čovjeka i društvo podvode šablonizi-ranim matematičkim i tehnokratskim kvantitativnim strukturama, a koje su u službi profita. Na osnovu ove konceptualizacije sociologija se čak i doživljava kao nepože-ljna nauka, jer ako istrajava na navedenom premetnom konceptu, ona mora gotovo uvijek biti u suprotnosti sa vladajućim establišmentom" (Perić-Romić 2017: 15).

U društvima koja prolaze kroz višedecenijsku krizu i koja teže ekonomskom oporavku i razvoju, kao što je naše, potrebna su racionalna saznanja sociologije. U tom smislu sociologija kao nauka treba da dobije bolji status i ulogu u društvu, jer jedino ona može da otkrije uzročno-posledične veze između pojava i da ponudi rešenja za nagomilane društvene probleme. Svako marginalizovanje sociologije i drugih društveno-humanističkih nauka znači ukidanje kritičkog i slobodnog promi-šljanja zarad pragmatizma i aplikativnog znanja.

Uloga i pozicioniranje sociologije u društvu i obrazovnom sistemu svakako da zavisi od državnih struktura, ali i od stručne javnosti. Akademska zajednica sociologa svojim istraživanjima i rezultatima treba da unapredi pojedine segmente društva i samim time poboljša položaj sociologije i obezbedi značajniju ulogu sociologa u društvu.

3. ZAKLJUČAK

Savremeno društvo i obrazovanje zasnovani na konceptu profita i konkurentnosti dovode u veoma nezavidan položaj društveno-humanističke nauke, pa i sociologiju. Brojni teoretičari kritikuju način sprovođenja reforme visokog obrazovanja, ali i posledice do kojih je ta reforma dovela. "Začuđujuće je u najmanju ruku da u društvu koje drži do toga da je demokratsko, reforma visokog obrazovanja biva izvršena deklaracijom. Tako ozbiljan društveni posao kao što je preustrojstvo najvišeg obrazovanja sprovedeno je bez ikakve rasprave, što se u prethodnim našim nedemokratskim sistemima po pravilu nije dešavalo" (Milosavljević 2011: 97). Reformom su bitno izmenjeni principi tradicionalnog univerziteta i to je najvidljivije kroz analizu nastavnih planova i programa.

Došlo je do dezintegracije predmetnih celina na posebne kurseve, izvršeno je redu-kovanje programskih sadržaja i literature iz opšteg obrazovanja, posebno sociologije.

"Univerzitet sve više školuje jednodimenzionalne stručnjake. Po pravilu, to su ljudi tehnokratske pragmatične orijetacije, nesposobni da razviju kritičku samosvest. Ovakvi kadrovi su zarobljenici uma uskih profesija, bez razvijenog šireg pogleda na svet i kritičkog odnosa prema stvarnosti/savremenosti" (Mitrović 2011: 38).

Sociologija, kao temeljna društvena nauka, ne uklapa se u koncepciju dehumanizovanog savremenog društva, jer otkriva mehanizme dehumanizacije i ukazuje na njene uzroke. Takođe, za modernu ekonomiju bitni su pojedinci, njihove veštine i postizanje većeg profita, za sociologiju važno je pojedinca osposobiti kako za rad, tako i za kritičko, slobodno i kreativno promišljanje sveta u kome živi. Zato očekivati da sociologija i druge društvene nauke budu profitabilne potpuno je pogubno kako za te nauke, tako i za društvo. To bi značilo odricanje sociologije od vlastitog predmeta istraživanja. Znanje koje se razvija i stiče u okviru društveno-humanističkih nauka trebalo bi da bude, umesto roba, potencijal za tematizovanje društvenih problema, ali i javno dobro.

Savremene društveno-humanističke nauke su danas na raskršću, kao i savremeno društvo. Zato i Giroux, razmatrajući dugotrajne procese koji su promenili univerzitet kao instituciju, poziva na vraćanje tradiciji univerziteta kao jednog od prostora javne misli i kritike (Giroux, 2009). Razvoj po meri čoveka i njegovih potreba ne može se ostvariti bez kvalitetnog obrazovanja i univerziteta kao mesta gde kritička i kreativna naučna saznanja nastaju. Opstanak društveno-humanističkih nauka, pa i sociologije, zavisi od predmetnog očuvanja i pružanja naučnih odgovora na izazove savremenog društva. S obzirom da je obrazovanje veoma važan činilac modernog demokratskog društva kritički sociološki pristup treba da otvori vidike sa onu stranu svake ideologije i time doprinese interesima razvoja društva i svim akterima društvene strukture.

LITERATURA

1. Antonić, Slobodan (2012), *Loša beskonačnost: Prilozi sociologiji srpskog društva,* Službeni glasnik, Beograd
2. Barnett, Roland (2006), "Universities in a Fluid Age", U: Randall, Curren (eds): *A Companion to the Philosophy of Education,* Blackwell Publishing, Malden, MA, 561-568
3. Giroux, Henry (2009), "Democracy's Nemesis. The Rise of the Corporate University", *Cultural Studies: Critical Methodologies,* Vol. 9, No. 5, 669-695
4. Grujić, Đorđe (2009), "Jedan pogled na ideološki okvir bolonjske reforme voisokog obrazovanja", Norma, Vol. 14, br. 3, 255-262

5. Ivanović, Stanoje (2006), *Društveni razvoj i obrazovanje,* Učiteljski fakultet, Beograd
6. Kokić, Tonći (2013), "Industrijalizacija sveučilišta i dehumanizacija", *Filozofska istraživanja,* Vol. 33, broj 3, 425-432
7. Laušević, Savo (2014), "Obrazovanje u društvima kontrole", *Sociološka luča,* Vol. VIII, br. 1, 18-26
8. Lazić, Mladen (2000), *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima,* Filip Višnjić, Beograd
9. Liessmann, Konrad Paul (2008), *Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja,* Jasenski i Turk, Zagreb
10. Marcelić, Sven (2015), "Suvremeni modeli sveučilišta i njihova kritika u društvenim znanostima", *Socijalna ekologija,* Vol. 24, br. 1, 41-62
11. Milosavljević, Ljubinko (2001), "Čemu škole ili Kako je visoko obrazovanje izneverilo demokratiju i osiromašilo duše današnjih studenata", *Nacionalni interes,* Vol. XII, Br. 3, 87-102
12. Milošević, Božo (2010), "Sociologija na Univerzitetu u Novom Sadu: institucionalni razvoj i institucionalne prepreke", *Teme,* Vol. XXXIV, br. 2, 421-445
13. Mitrović, Ljubiša (2008), *Geokultura razvoja Balkana, identitet i kultura mira,* Filozofski fakultet, Centar za sociološka istraživanja, Niš
14. Mitrović, Ljubiša (2011), "Univerzitet i društvene promene danas", *Nacionalni interes,* Vol. XII, Br. 3, 33-47
15. Perić-Romić, Ranka (2017), "Potreba održivosti društvenih i humanističkih nauka u svjetlu društvenih promjena: osvrt na sociologiju", *Sociološki godišnjak,* Vol. XII, br. 12, 5-19

THE STATUS OF SOCIOLOGY AS A FUNDAMENTAL SOCIAL SCIENCE AT MODERN UNIVERSITY

Summary:

The modern university is a subject to notable changes during three previous decades. The Bologna concept of higher education is primarily focused on market principles and thus has caused stagnation in the field of social sciences and humanities, because the principle is not in accordance with the principles of critical thinking, which is a base of these sciences. Nowadays university is expected to be organised

according to the model of market business, and this model requires that the knowledge is a profitable category. Socail sciences and humanities have never been able to be successful within market and commercial framework because their nature and role in the society is quite different. Technical and specialist concept of higher educationis primarily is concerned with the necessity of acquiring of certain skills necessary for economy and neglects the concept of education of an individual and development of his/her critical and free thinking. In this paper we will consider the consequences this concept have had on social sceinces and humanities, especially regarding the position of Sociology as an academic discipline at two public universities in the Republic of Srpska: University of Banja Luka and University of East Sarajevo. We will analyze all study programs from these two universities in order to check how the Bologna reform of higher education in syllabi neglects general educational subjects like Sociology. The general tendency is that study programs, especially natural and technical sciences, do not offer disciplines from social sciences and humanities. It is illusory to expect that pragmaticalness, positivism and market principles without critical discourse of social sciences and humanities lead to advancement and development of the society. Social sciences, especially Sociology, should have a much better position in the system of higher education because it is the only science whose theoretical and methodological apparatus is able to detect causal connections of social processes and problems and to offer solution for them as well.

Key Words: University, social sciences and humanities, sociology

Adresa autora
Authors' address
Biserka Košarac
Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu
bkosarac@hotmail.com

UDK 316:001(497.6)
316.752(497.6)

Primljeno: 01. 06. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Sarina Bakić

(AUTO)MARGINALIZACIJA SOCIOLOGIJE U SAVREMENOM BOSANSKOHERCEGOVAČKOM DRUŠTVU

Rad propituje aktuelno stanje i perspektivu sociološke nauke u Bosni i Hercegovini u kontekstu tvrdnje da se (auto)marginalizacija sociologije danas može promišljati i kao društveni problem. Autorica će pokušati objasniti uzroke ignorantskog odnosa prema sociologiji i sociolozima u gotovo svim relevantnim sferama bosanskohercegovačkog društva. U pozivu sociologa je da se, i u kontekstu pojave kakva je (auto)marginalizacija sociologije kao nauke i profesije, razmatraju društveni, kulturni i sistemski korijeni ovakve pojave te se u tom kontekstu zapitati zašto u postojećem bosanskohercegovačkom društvu izostaje potreba za sociolozima i njihovim profesionalnim uslugama.

Rad će se najviše fokusirati na aktuelno stanje i perspektive bosanskohercegovačke sociologije, uzroke nepovoljnog stanja i mogućnosti iznalaženja rješenja ali i na stanje sociologije kao akademske discipline, pitanje njene unutrašnje strukture, njene teorijske i metodološke pozicije. Jedan od glavnih faktora koji utiču na loše stanje sociologije kao nauke i kao profesije jesu nastojanja da se sociologija potisne iz akademskog/školskog prostora. Nadalje, jedno od najvažnijih pitanja s aspekta problematike ovo rada jeste zapošljavanje diplomiranih sociologa koje je u vezi sa sadašnjim položajem sociologije kao nauke i kao profesije. Ova izrazito produktivna nauka ima komparativnu prednost da razmatra, istražuje, opisuje i komentariše različite društvene procese, ali je vidljivost rezultata ovakvih napora sociologa u široj javnosti Bosne i Hercegovine gotovo nepoznata. Ono što je indikativno jeste potpuni ignorantski odnos i neuvažavanje znanja koja nude sociologija i sociolozi.

Sadašnja situacija društvenog, političkog i kulturnog života Bosne i Hercegovine te erozija društvenih vrijednosti ne ide u prilog boljeg pozicioniranja ne samo sociologije kao nauke i profesije već i ostalih društvenih i humanističkih nauka.

Povod ovom radu jeste mišljenje da je društveni tretman sociologije u današnjoj Bosni i Hercegovini izrazito nepovoljan, da se njegovo poboljšanje može povezati sa bržim i efikasnijim izlazom Bosne i Hercegovine iz dugotrajne društvene, političke, ekonomske i kulturne krize.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, (auto)marginalizacija, sociologija, sociolozi

Volim sociologiju, ali ne volim sociologe! Postoji nešto veoma obeshrabrujuće u načinu na koji sociolozi daju sebi za pravo da ignorišu svoje podatke. Ali, vjerujem u ovu disciplinu. Poput Comtea, ja čak vjerujem da je ona kraljica nauka!

(Bruno Latour)

UVOD

Naučna i tehnološka ostvarenja te društvena i kulturalna kritička promišljanja mijenjaju savremene društvene aktuelnosti i trebala bi upućivati svako društvo, pa tako i bosanskohercegovačko na razradu nužnih novih i drugačijih društvenih smjernica i opredjeljenja. Brojni propusti, neodgovorne improvizacije i zbunjujuća tolerantnost prema uznemiravajuće lošim rezultatima u novijem razvoju bosanskohercegovačkog društva upozoravaju da su se iscrpile mogućnosti postojećih programa, aktivnosti i načina razmišljanjima. Iako se krupni društveni problemi u sadašnjoj javnoj praksi najčešće teško racionalno prosuđuju, nova naučna saznanja, vraćanje digniteta i poboljšavanje položaja nauke u društvu jesu jedna od alternativa daljem nazadovanju i neizvjesnoj budućnosti. Ovo se najviše odnosi na društvene i humanističke nauke, naročito sociologiju. Međutim, kada se govori o položaju sociologije danas, mnogi sociolozi se referiraju na već kultnu izreku sociologa Petera L. Bergera (1966.) kako postoji veoma malo viceva o sociolozima.

Sociologija danas u bosanskohercegovačkom društvu nema adekvatnu poziciju. Ovakav sud se ne odnosi isključivo na naše društvo već i na mnogo razvijenija društva. U pitanju je svojevrsna kriza sociologije kao nauke i profesije što je između ostalog, uslovljeno i njenom marginalizacijom u kontekstu kojeg i sociolozi snose određenu odgovornost.

U vremenu koje minimizira ili čak poriče suštinu društveno-humanističkog diskursa kritičkog preispitivanja i razumijevanja egzistencijalnih pitanja kao analitičkog odnosa i pristupa savremenoj stvarnosti, važno je naglasiti da umjesto apologije sa kojom se konstantno susrećemo, naučna sociološka kritika je ta koja je 'nasušno' potrebna „kako bi se odredilo šta možemo znati, šta trebamo činiti i čemu možemo da se nadamo" (Bernstein 2000: 75).

TEORIJSKA I METODOLOŠKA POZICIJA SOCIOLOGIJE

Kako mnogi sociolozi naglašavaju, jedno od najvažnijih pitanja vezanih za sociologiju danas jeste pitanje njene teorijske nezavisnosti, pitanje mogućnosti njenog prilagođavanja aktuelnim tematikama i problemima istraživanja. Jasno je da je proteklih decenije došlo do izrazitih promjena u svim aspektima kako društvenog tako i života individua u cijelom svijetu. U međusobnom preplitanju ekonomije, kulture, politike, informacijsko-tehnološkog napretka, promjena u demografiji stanovništva, itd., došlo je do urušavanja mnogih struktura i sistema u svijetu, pri čemu sociologija dobija i određenu vrstu drugačijeg značenja i iziskuje konstantno teorijsko osavremenjivanje.

Prema Bergeru i Kellneru, a kako to akcentira Šijaković, „sociologija treba zadržati pravac prema „velikim pitanjima" a koja se odnose na društvo, čovjeka i njegovu egzistenciju, te da na osnovu toga stalno propituje, reinterpretira i revitalizira vlastiti naučni habitus" (Šijaković 2013: 1). Nadalje, potrebno je početi od revitalizacije uloge sociologije, comteovski kazano, kao nauke o društvu. S tim u vezi, nužno se vratiti Bergerovom poimanju sociologije kada kaže: „Ona demaskira, ona postavlja pitanja vezana za razumijevanje društva i ljudi, ona podstiče rela-tivizirajući i relaksirajući način mišljenja kod ljudi upravo da bi pokazala ljudsko mnoštvo i kulturnu uslovljenost različitih načina mišljenja i djelovanja kod ljudi. Sociologija nije praksa nego razumijevanje" (Berger 1966: 124).

Sociologija kao oblik svijesti građanskog društva, već od samog svog početka ima dvije osnovne funkcije: s jedne strane, sociologija jeste kritičko-subverzivna u odnosu prema tada vladajućem idejnom sistemu, a s druge strane, stvara uslove za integrativno učvršćivanje novih društvenih odnosa. Prema Kuvačiću, zbog toga, i danas, najčešće preovladava mišljenje o funkciji sociologije kao aplikativne, praktične nauke koja pomaže da se racionalno omišljavaju i na konstruktivan način objasne i riješe važni problemi razvoja određenog društva (Kuvačić 1977: 14). Na ovaj način, sociologija se približila ekonomiji, pravu te tehničkim naukama i potvrđuje svoj

renomirani status[1] zaposjedajući iz dana u dan nova područja kritičkog izučavanja i analize.

Međutim, koliko god težnje i entuzijazam bili praćeni dobrim namjerama, teško se ponekad oduprijeti utisku da su one varljive. Naime, sama sociološka empirijska istraživanja u većini slučajeva ne predstavljaju 'plemenite poduhvate stručnosti' za opšte dobro, već su ona velikim dijelom sastavni dio manje ili više uspješnog funkcionisanja političkih i ekonomskih institucija. To znači da su njihovi dometi i rezultati unaprijed proračunati i programirani, o čemu je mnogo pisao francuski sociolog Bruno Latour. Nije nimalo slučajno što je došlo do prave stagnacije u kvalitetnim istraživanjima: velika sociološka istraživanja iz prve polovine, sredine i kraja prošlog vijeka, koja su postavila temelje empirijskoj orijentaciji sociologije, stoje kao usamljeni grebeni koji se često citiraju, ali slabo slijede. Ovo je naročito vidljivo kada su u pitanju današnja sociološka istraživanja u Bosni i Hercegovini. Konstatacija koja je upravo iskazana nas može uputiti na oprez u tom smislu da ono što može biti danas manifestna funkcija sociologije treba razlikovati od njene moguće latentne funkcije. Oprez pojačava i okolnost što tzv. ekspanzija sociologije kao praktične discipline svjedoči o mijenjanju globalne svijesti današnjeg postmodernog društva koja je sve manje mistična i iracionalna a sve više racionalna i praktična. Ljudi se usmjeravaju da misle isključivo o onome što je 'ovdje i sada'. Stare ideologije, koje su se iluzorno bavile 'sudbinskim pitanjima', u današnjem svijetu su zamijenjene prakticizmom koji pozitivistički posreduje i analizira sve moguće aspekte ljudskog življenja, ali često površno i naizgled neutralno. Disciplina, koja usvaja ovakav vid analize i istraživanja, može i dalje verbalno prisvajati krunu nauke, ali latentno ona obavlja sasvim drugačiju funkciju. To je ona funkcija koju ima u vidu Simmel kada tvrdi da je ravnoteža između istine i neznanja bitna za društveni život svake zemlje (Simmel 2001). Sociološke analize i interpretacije, koje se kreću u navedenom kontekstu, „...ne mogu zahvatiti ili otkriti životnu istinu, ali je mogu neutralizirati, prekriti, otupiti, zaobići, to jest, mogu vršiti ulogu amortizera koji otupljivanjem grubih sudara omogućuje relativno elastično i bezbolno kretanje po unaprijed određenoj trasi" (Kuvačić 1977: 15). U ovom kontekstu se može zaključiti da je glavna snaga sociologije danas upravo u njenoj refleksivnosti, u mogućnosti

[1] Potrebno je naglasiti da je američka Nacionalna fondacija za nauku uvrstila društvene nauke u STEM nauka i disciplina, u polje nauke, tehnologije, inžinjeringa i matematike. Vidjeti članak: „Why Social Sciences are Just as Important as STEM disciplines", autora Lance R. Collinsa za Washington Post, objavljen 09. 06. 2015. https://www.washingtonpost.com/opinions/why-social-sciences-are-just-as-important-as-stem-disciplines/2015/06/09

poniranja u događaje, probleme i fenomene s aspekta aktivnog posmatranja i promišljanja jer je i sama dio društva. Način na koji će sociolog doći do objektivizacije svog promišljanja jeste upravo u refleksivnosti prihvatanja položaja kao 'istraživača društva kojem pripada'.

AKADEMSKA POZICIJA SOCIOLOGIJE U BOSANSKOHERCEGOVAČKOM DRUŠTVU

Akademska pozicija sociologije danas je vrlo važno pitanje koje se ne odnosi samo na Bosnu i Hercegovinu. Složit ćemo se sa teoretičarima koji smatraju da je izrazito prisutna tendencija tzv. atomizacije sociologije, njenog 'dijeljenja' na mnoštvo disciplina i predmeta pa dolazi i do problema naziva ovih predmeta kao npr. sociologija poslovanja, sociologija medicine (medicinska sociologija), sociologija biznisa, itd. (Šijaković, I. 2013: 2) ali, čini se da je mnogo ozbiljniji problem u njihovom teorijskom i metodološkom osmišljavanju i implementaciji. U slučajevima kao što je ovaj, još ako nemamo stručno nastavničko osoblje kada su u pitanju ove 'uže' discipline, dolazi do relativizacije naučnog mišljenja odnosno sociološke teorije uopšte, što je veoma štetno pa čak i pogubno za svaku nauku, pa samim tim i za sociologiju.S tim u vezi, sociolozi također snose jedan dio odgovornosti, jer pristaju na ovakve solucije „...mijenjaju syllabuse, dodaju teme iz drugih disciplina, obično onih predmeta koji su matični za fakultete na kojima se sociologija bori za opstanak" (Šijaković, I., 2013: 3). Prema mišljenju Šijakovića, ovakva situacija bi se mogla razumijevati i u kontekstu prepuštanja dijela predmeta sociologije drugim naučnim disciplinama i dobrovoljnog odustajanja od dijela akademskog prostora koji pripada sociologiji (Šijaković, I., 2013: 3). Na ovaj način, privremenim i paušalnim rješenjima sociologija se još više marginalizuje i gubi svoj značaj koji joj s pravom pripada. S tim u vezi, sociolozi i sami učestvuju u marginalizaciji sociologije jer ne reaguju niti sprečavaju pojave kao što je preuzimanje sociološkog naučnog i istraživačkog spektra od strane drugih disciplina koje u nekim slučajevima čak nisu ni kompatibilne sa sociologijom, niti su, kao sociologija, u komparativnoj prednosti u odnosu na mnoge discipline danas. Naizgled „pluralistički" pristup sociologiji te nedovoljna profilisanost pa time i nekoherentnost današnjih syllabusa će nadalje opterećivati sociologiju koja je institucionalizovana na fakultetima.

Nabrojani problemi itekako imaju veze sa kvalitetom sociološkog kadra i kvalitetima studija na odsjecima/katedrama za sociologiju. Potrebno je insistirati na

kvalitetnom kadru i kvalitetnoj nastavi, insistirati na modernizaciji i aktuelnosti syllabusa kako bi bili što adekvatniji za stvaranje veće zainteresovanosti mladih ljudi za studij sociologije, insistirati na kvalitetnim referencama sociologa, što više istraživanja, profesionalnoj i akademskoj saradnji i podršci, pozitivnoj akademskoj komunikaciji i akademskoj solidarnosti.

POZICIJA SOCIOLOGIJE I SOCIOLOGA NA TRŽIŠTU RADA

Jedno od najvažnijih pitanja kada govorimo o profesiji sociologa jeste mogućnost zapošljavanja diplomiranih sociologa. Prema Šijakoviću, stanje sociologije u bosanskohercegovačkom društvu, uticaj sociologa, kao i odnos društva prema sociologiji i sociolozima, prelama se kroz prizmu mogućnosti zaposlenja i potrebe za sociolozima kao zanimanjem i profesijom (Šijaković 2013: 3).

Kada je u pitanju tržište rada u Bosni i Hercegovini sa sigurnošću se može reći da ono ne iskazuje potrebu za zanimanja sociologa niti bilo koje druge profesije koja je vezana za polja društvenih i humanističkih nauka, što je očigledno na osnovu Analize tržišta rada za period 2017. i 2018. godina[2]. Ne postoje instituti i centri za sociološka istraživanja koji bi se bavili naučnoistraživačkim projektima, vršili analize i istraživanja različitih sociooloških fenomena i pojava kojima je naše bosanskohercegovačko društvo prebogato i predstavlja nepresušnu inspiraciju. Međutim, Šijaković predlaže nekoliko drugih zanimljivih sektora gdje bi se mladi sociolozi u Bosni i Hercegovini mogli zapošljavati, kao npr. institucije poput parlamenata, vlada, ministarstava, državne uprave te lokalna zajednica gdje bi, po mišljenju Šijakovića, svaka opština trebala imati sociologa. Također, sociolozi bi mogli raditi kao analitičari u medijima, ustanovama kulture, u sektoru socijalne zaštite, te odjeljenjima za ljudske resurse različitih kompanija, itd. (Šijaković 2013: 4). Važno je naglasiti da bi za realizaciju ili bar pokušaj realizacije ovakvih i sličnih prijedloga bilo potrebno uključiti već etablirane sociologe, koji bi svojim umijećem, znanjem ali i statusom u akademskoj zajednici i društvu uopšte, lobirali i insistirali na ovakvim rješenjima kod institucija i pojedinaca zaduženih za sektore obrazovanja i zapošljavanja.

Nadalje, za razliku od drugih zemalja, u Bosni i Hercegovini, sociolozi nisu nosioci istraživanja koja se tiču ispitivanja javnog mnijenja. Nisu ni nosioci analiza sociooloških fenomena kada je u pitanju medijska prezentacija. Svjedoci smo da se u

[2] Izvor: www.posao.ba

najvećem broju o sociološkim fenomenima i pojavama u široj javnosti eksponiraju osobe koje nemaju obrazovanje iz sociologije, te daju veoma često površna i na ličnoj bazi motivirana mišljenja i izjave o veoma ozbiljnim sociološkim problemima i događajima.

Standardna zanimanja za diplomirane sociologe u srednjoškolskim centrima i gimnazijama nisu više među prioritetima zbog modifikacija nastavnih programa i planova. Štaviše, svjedoci smo namjera da se sociologija kao nastavni predmet doslovno izbaci iz postojećih nastavnih programa ili da se predmet modifikuje ili zamijeni nekim drugim predmetima koji nemaju veze sa sociologijom (u nekim slučajevima obesmišljavaju i banalizuju i samu sociologiju) te se za izvođenje nastave istih involviraju osobe sa završenim različitim specijalističkim kursevima. Na ovaj način, osim nemogućnosti zaposlenja diplomiranih sociologa, i mladi ljudi odnosno učenici u srednjim školama ostaju uskraćeni za važna znanja iz oblasti sociologije, za raznovrsne odgovore na pitanja ljudskog položaja i egzistencije u savremenom društvu, načinima kako funkcioniše savremeno društvo, itd. Također, sociologija ima veliki značaj za lični razvoj učenika, posebno što se srednjoškolci nalaze u formativnom razvojnom fizičkom i psihičkom periodu, na prelazu iz adolescencije u zrelo doba. Ovo ističemo naročito u kontekstu razvoja kritičkog mišljenja kod mladih ljudi te stvaranju i jačanju potreba da promišljaju i propituju društvo u kojem žive.

Korisno je dodati stav sociologa Dušana Mojića kada kaže da „preovladavanje napetosti u sociološkoj zajednici između shvatanja sociologije kao humanističko-emancipacijske (intelektualne) misli i utilitarno-pragmatiče (stručnjačke) delatnosti predstavlja jedan od ključnih preduslova značajnijeg poboljšanja položaja sociologa na tržištu rada, te da je primena sociološke ekspertize na praktične društvene probleme nesumnjivo najvažnija stvar za profesionalizaciju sociologije“ (Mojić 2010: 219).

DA LI SVE OVO ZNAČI DA JE SOCIOLOGIJA U VELIKIM PROBLEMIMA?

Odgovor na pitanje iz međunaslova traži da se prethodno opredijelimo u odnosu na važnu funkciju sociologije. Ako prihvatimo stanovište da ona svoj bitni smisao nalazi u funkciji društvene integracije, ne bi trebalo govoriti o problemima u sociologiji. Naprotiv, u ovom slučaju imali bismo „procvat“ sociologije, koja uspostavljanjem veza, održavanjem skupova i konferencija te štampanjem velikog broja publikacija i radova i dalje ima veliki ugled kako u pojedinim državama (Francuska, SAD) tako i

u međunarodnim razmjerama saradnje među sociolozima. Glavna prepreka koja čak izaziva i odbojnost prema ovakvom stavu, naročito u kontekstu bosanskohercegovačkog društva ali i društava u regionu jeste njihova ideološka suprostavljenost nauci, što temeljitije analize i promišljanja nedvosmisleno otkrivaju. S tim u vezi, teško je zaobići historijske činjenice da se značaj sociologija aktuelizira u prelomnim situacijama, kada ljudi odlučno stavljaju u pitanje postojeće društvene sisteme. Drugim riječima, a kako naglašava Berger, sociologija jeste u svom izvornom, autentičnom obliku komparativno-kritička refleksija o društvu, koja je usmjerena na preovladavanje rutinske svakodnevnice putem temeljitog preokreta postojećih stvari i odnosa (Berger 1966).

Nadalje, prema Bergeru, ova usmjerenost nužno pretpostavlja distancu u odnosu na svoj predmet, što znači da je njeno ishodište u u vizionarskoj ideji mogućeg, historijski višeg reda stvari i odnosa. „Bez vizionarske platforme, koja omogućava refleksivnoj ideji da na postojeće gleda kao na nemoguće, nema odlučnog oslobađanja od svakodnevnog ekonomskog i političkog racionaliteta, pa prema tome ni otvorenosti prema budućem“ (Berger 1966: 62). Tu se gubi iz vida, a što je već naglašeno, samostalni tok ideja u njihovom odnosu prema drugim idejama, put njihovog pretvaranja u nove ideje, pokrete i institucije, odakle slijedi, da nije dovoljno pitati da li ideja stremi prema stvarnosti, već i obrnuto, da li stvarnost stremi prema određenoj ideji. Prema tome, ako polazeći od ovog drugog izvornog određenja sociologije, a imajući u vidu situaciju koja je naznačena samo u njenim osnovnim karakteristikama, prihvatimo tezu da je sociologija u velikim problemima, tada u skladu sa zahtjevima pristupa u ovome radu treba pretpostaviti da se ovdje ne radi prvenstveno o unutrašnjim slabostima sociologije kao nauke o društvu, koliko o samom društvu. Jer, društvo koje je u svojim osnovnim preokupacijama fokusirano isključivo na rast političke moći i finansijske tokove bez većih teškoća blokira sve razvojne tokove, marksovski kazano, „revolucionarnog samoprevladavanja“, onkraj perspektive novih i drugačijih mogućnosti sopstvenog razvoja i boljitka.

PRIMJER DOBRE PRAKSE

Jedan od primjera revitalizacije sociološke klasične misli i pokušaja da se ista približi kako stručnoj tako i široj javnosti jeste Konferencija „Tekovine sociološke tradicije: 100 godina od smrti Emilea Durkheima“ u organizaciji Odsjeka za sociologiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu i Odbora za sociološke nauke

Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine[3]. Konferencija je predstavljala pokušaj da se podsjeti i reflektira na značaj sociološke misli Emilea Durkheima. Nadalje, cilj je bio okupiti bosanskohercegovačke sociologe[4] i ukazati na značaj očuvanja tradicije naučnoistraživačkog, obrazovnog i profesionalnog djelovanja u današnjem turbulentnom vremenu za sociologiju i sociologe u savremenom bosanskohercegovačkom kontekstu. Ovo je bila prilika da se reaktueliziraju neke od osnovnih teorijskih i metodoloških ideja koje su od fundamentalnog značaja za razumijevanje sociologije danas. Znamo da retrospektiva[5] nema samo ulogu interpretacije sociološke tradicije i njenih osnovnih postulata već je u pitanju i njeno kritičko promišljanje u kontekstu današnje pozicije sociologije. Iako ovaj događaj predstavlja primjer dobre prakse kada je u pitanju 'borba' protiv (auto)marginalizacije sociologije, s aspekta događaja po sebi te entuzijazma sociologa i podrške institucija kako bi se ideja uopšte mogla realizovati, u kontekstu teme ovog rada važno je naglasiti i elemente koji upravo potvrđuju tezu automarginalizacije sociologije.

Naime, bez obzira na uložen napor, entuzijazam i volju organizatora, učešće većeg broja kolega sa Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, ali i kolega sa drugih fakulteta na kojima djeluju odsjeci/katedre za sociologiju a kojima je poziv bio i više puta upućen, te na kraju i studenata sociologije, odziv nije bio na zadovoljavajućem nivou. Ovim se potvrđuju nedostatak kolegijalne solidarnosti, akademske kulture ali i očigledan izostanak zainteresovanosti studenata sociologije, čija je učešće također bilo od velike važnosti. Može se zaključiti da bez stvarnog interesovanja sociologa za direktno sudjelovanje u ovakvim i sličnim inicijativama, malo toga se može uraditi kada je u pitanju položaj sociologije i sociologa danas u Bosni i Hercegovini. Na ovaj način i sami sociolozi direktno ili indirektno utiču na marginalizaciju sociologije, čak, a zvuči paradoksalno, i u institucijama u kojima rade. Riječ je, naime, o tome da je potrebno što više i što češće otvarati pitanja koja se odnose na stanje sociologije danas, kako nauke tako i profesije, iznaći rješenja za izlazak iz tzv. status quo kroz deskripcija problema a u kontekstu poboljšanja

[3] Konferencija je održana 17.11.2017. godine na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu uz pokroviteljstvo Ambasade Francuske u Bosni i Hercegovini.

[4] Više na: https://www.academia.edu/35180413/Legacy_of_Sociological_Tradition_100_Years_After_Death_of_Emile_Durkheim_Na_Fakultetu_politi%C4%8Dkih_nauka_obilje%C5%BEeno_stolje%C4%87e_od_smrti_Emila_Durkheima

[5] Neka od važnijih pitanja koja su bila razmatrana na ovoj Konferenciji su: da li je i kako sociološka misao Emilea Durkheima još uvije aktuelna?, da li njegova razmatranja morala, društvenog poretka, solidarnosti, društvene funkcije religije, anomije, odgoja i obrazovanja te metodologije društvenih nauka, i dalje mogu inspirisati savremene ali i buduće generacije sociologa?, u čemu je značaj ostavštine tzv. dirkemovaca ili francuske sociološke škole za oblikovanje bosanskohercegovačke i regionalne sociološke misli?, te, koje su perpektive sociologije kao nauke i kao profesije u savremenom bosanskohercegovačkom i regionalnom kontekstu?

pozicioniranja sociologije i studija sociologije u bosanskohercegovačkom društvu te otvoriti prostor i dobrodošlicu za 'humanizaciju zajedničkih ciljeva' s aspekta konkretne problematike ovog rada. U suprotnome, i sami sociolozi urušavaju zajedničku, kuhnovski kazano, paradigmu u sociologiji, a to je 'zajednički pogled', odnosno da se način djelovanja i mišljenja formira u saradnji s drugim ljudima.

Ne mislim da su diskusije tipa 'šta je Weber stvarno mislio' jedini mogući način rješavanja problema sa kojima se suočava sociologija i sociolozi danas, no ovaj primjer dobre prakse jeste i potvrda da se nove teorije i empirijska istraživanja mogu izvoditi upravo iz revitalizacije klasika sociologije. Ovakav pristup nas također može inspirisati da se vratimo važnom pitanju, a to je šta se danas uopšte podrazumijeva pod naukom? Šta nam danas predstavlja nauka? Šta nam nauka stvarno znači?

ZAKLJUČAK

Rasprave o društvenoj funkciji sociologije danas koje uključuju i fenomen njene (auto)marginalizacije najčešće se mogu svesti na dilemu: treba li se sociologija zajedno sa ekonomijom i ostalim aplikatibilnim disciplinama potpuno uklopiti u zadatke održavanja postojećeg sistema, ili će ona, oslanjajući se na humanističku tradiciju filozofije, imati pretežno kritički karakter? U prvom slučaju postoji opasnost pretvaranja sociologije u disciplinu koju 'servisiraju' dobro potkovani ali 'limitirani tehničari', dok u drugom slučaju ona često dobija apstraktni, kabinetski karakter, odnosno zanemaruje konkretna istraživanja.

Podsjetimo se da su sociolozi i filozofi, svugdje u svijetu, bili najbrojniji i među najaktivnijim učesnicima svih pacifističkih, kulturnih, ekoloških pokreta, što na određen način proizilazi iz habitusa kako sociologije tako i filozofije. Ako već imamo tu privilegiju da proničemo stvari potpunije i dublje, iz ovog proizilazi i naša obaveza da se što aktivnije angažujemo u rješavanju svih problema s kojima se suočavamo. Pa i problema koji se tiču sociologije kao nauke. Zato se ne smijemo dvoumiti u ovim teškim vremenima između toga da li samo akademski slijediti isključivo ono šta od nas striktno traži profesija i baviti se nezainteresovano istraživanjima, ili se profesionalno angažovati u punijem kapacitetu društvenog angažmana. Ovakve i slične dileme samo su bijeg od odgovornosti od koje se nikako ne može skloniti zatvaranjem u svoje institucije i kabinete. Sociološka savjest ne smije nikada doći (a dolazila je i dolazi) u suprotnost sa ljudskom savješću. Ako društvene nauke nisu u situaciji da građane i društvo mobilišu za stremljenje i akciju prema boljem, onda one služe samo sebi.

LITERATURA

1. Berger, Peter L. (1966), *Invitation to Sociology, A Humanistic Perspective,* Penguin Books, London
2. Bernstein, Richard J. (2000), *Odgovornost filozofa,* Čigoja, Beograd
3. Kuhn, Thomas S. (1999), *Struktura znanstvenih revolucija,* Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
4. Kuvačić, Ivan (1977), *Znanost i društvo,* Naprijed, Zagreb
5. Mojić, Dušan (2010), ″Zapošljavanje sociologa u Srbiji danas – od „humanističkih emancipatora“ do „profesionalnih praktičara“″, Sociologija, časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju, Vol. LII, Posebno izdanje, Beograd, str. 219-241.
6. Simmel, Georg, (2001), *Kontrapunkti kulture,* Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
7. Šijaković, Ivan (2013), ″Sociologija i BiH″, www.sijakovic.com, 22.06.2013., (Diskusija na okruglom stolu „Mjesto i uloga sociologije u bosanskohercegovačkom društvu“ na Odboru za sociološke nauke, Odjeljenje društvenih nauka, ANUBiH

(AUTO)MARGINALIZATION OF SOCIOLOGY IN THE CONTEMPORARY BOSNIAN-HERZEGOVINIAN SOCIETY

Summary

Article examines contemporary situation and perspective of sociology in Bosnia and Herzegovina within the context of claim that(auto)marginalization of sociology today can be viewed as the social problem as well. Author of this text will attempt to explicate the causes of ignoramus attitude towards sociology and sociologists in almost all relevant spheres of Bosnia and Herzegovina's society. Within the professional call of sociologist and in the context of this phenomena such as (auto)marginalization of sociology as the science and profession, it is important to analyse social, cultural and systematic roots of this situation and from that aspect to ask questions such is why in the existing Bosnia and Herzegovina's society there is an absence of requirement for sociologists and professional services of sociologists.

This article will be mainly focused on actual situation and perspectives of sociology in Bosnia and Herzegovina, causes of this displeasing position and possibilities for the solutions. Furthermore, it is

going to be focused on the status of sociology as academic discipline and its internal structure, its theoretical and methodological position. One of the major factors that influence on marginalization of sociology as the science and profession are attempts to supress sociology from the academic/school space. Moreover, one of the most important questions from the aspects of this problematic is an employment of graduated sociologists what is in the close relation with position of sociology in general as the science and profession as well. This tremendously productive scientific discipline together with its comparative advantages consider, analyse, research, describe and comment various social processes, but the visibility of these efforts are almost completely unknown in the wider public sphere in Bosnia and Herzegovina. What is an indicative is the fact of ignoramus and disrespectful relation towards knowledge that is offered by sociology and sociologists.

Contemporary situation of social, political and cultural life in Bosnia and Herzegovina composed with an erosion of social values cannot go in favour for better positioning of sociology as science and profession yet other social and humanistic sciences as well.

Motive for this article is an opinion that social treatment of socilogy in today's Bosnia and Herzegovina is very unfavourable but its improvement can be linked with faster and more efficient breakthrough from this longterm social, political, economic and cultural crisies of Bosnia and Herzegovina.

Key words: Bosnia and Herzegovina, (auto)marginalization, sociology, sociologists

Adresa autora
Authors' address
Sarina Bakić
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu
sarina.bakic@fpn.unsa.ba

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

POLITOLOŠKE TEME

Ehlimana Spahić:
POLITIČKA EKONOMIJA BALKANA: IZAZOVI I PERSPEKTIVE / POLITICAL ECONOMY OF BALKANS: CHALLENGES AND PERSPECTIVES 249

društvene i humanističke studije

UDK 330.101(497)

Primljeno: 09. 06. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Ehlimana Spahić

POLITIČKA EKONOMIJA BALKANA: IZAZOVI I PERSPEKTIVE

Reafirmacija političke ekonomije kao subdiscipline političkih nauka zasniva se na nužnosti pronalaženja adekvatnog naučnog i praktičnog okvira za prevazilaženje brojnih izazova nastalih u interakciji između političkog i ekonomskog sistema. Harmonizirana interakcija ova dva temeljna društvena sistema osnova je za uspješno funkcioniranje svake države. U tom kontekstu, autorica je analizirala uspješnost država Balkana u: ostvarivanju stabilnosti države, slobodi ekonomije, kompetitivnosti i kvalitetu poslovnog okruženje. Temeljem provedene analize i odgovarajućih teorijskih i konceptualnih okvira političke ekonomije, autorica nudi adekvatne preporuke putem kojih je moguće unaprijediti interakciju između ova dva temeljna društvena sistema.

Ključne riječi: politička ekonomija, političke nauke, politički sistem, ekonomski sistem, razvoj države

UVOD

Rad pored uvoda i zaključnih razmatranja sadrži dva poglavlja. U prvom poglavlju pod naslovom ″Politička ekonomija kao nauka i praktična vještina (teorijski i konceptualni okvir)″ predočene su teorijske i konceptualne osnove političke ekonomije. Naredno, drugo poglavlje pod naslovom ″Politička ekonomija Balkana″ sastoji se od pet cjelina. U prvoj cjelini predočene su osnovne odrednice političke ekonomije država Balkana. Akcenat je stavljen na analizu participacije odabranih

država u međunarodnim odnosima, te je u tom kontekstu istaknut značaj međunarodne političke ekonomije za globalno pozicioniranje država u okviru međunarodnih režima i organizacija. U drugoj cjelini poglavlja analizirana je pozicija odabranih država prema *Indeksu krhkih (propalih) država* za period 2013-2017. Analiza pozicija odabranih država prema *Indeksu ekonomskih sloboda* za period 2013-2017 predočena je u trećem dijelu ovog poglavlja. Naredna, četvrta cjelina sadrži analizu pozicije odabranih država prema *Indeks globalne kompetitivnosti* za period 2012-2017. U zadnjem petom dijelu predočena je analiza pozicija odabranih država prema *Indeksu lakoće poslovanja* za period 2013-2018[1]. U zaključnim razmatranjima predočeni su zaključci do kojih se došlo temeljem provedenih analiza, te su date preporuke za unapređenje stanja u analiziranim država.

1. POLITIČKA EKONOMIJA KAO NAUKA I PRAKTIČNA VJEŠTINA (TEORIJSKI I KONCEPTUALNI OKVIR)

Razvoj političke ekonomije kao naučne discipline i praktične vještine moguće je pratiti od 17. stoljeća pa do danas (Strpić 2001:64). S obzirom na to da se razvijala pod okriljem društvenih i humanističkih nauka zadržala je i dalje razvijala svoj interdisciplinarni karakter. U tom kontekstu, nužno je istaći da je preko političkih nauka, politička ekonomija[2] preuzela koncepte od drugih nauka kao što su: sociologija, psihologija, ekonomija, filozofija, antropologija, teologija, komunikologija (Dogan 1996: 103). Uz puno uvažavanje njene interdisciplinarnosti, intelektualna, teorijska i konceptualna baza političke ekonomije[3] je u političkim naukama. Upravo je ova

[1] Vrijednost indeksa je dostupna za period 2015-2018. godina.

[2] Politička ekonomija je afirmirana kao subdisciplina političkih nauka 1985. godine u studiji Američkog udruženja za političke nauke u okviru Izvještaja o stanju u društvenim i humanističkim naukama pripremljenog za potrebe Kongresa (Bluhm, Hermann, Murfy, Nelson, Pye 1985: 88-106); U međunarodnom kontekstu, njena pozicija subdiscipline u okviru političkih nauka potvrđena je i na kongresu Međunarodnog udruženja za političke nauke održanog u Berlinu 1994. godine, a najznačajnije spoznaje ovog Kongresa sistematizirane su u formi Novog priručnika za političke nauke (Goodin i Klingemann, 1996). Priručnik ima devet dijelova, svaki dio se odnosi na jednu od subdisciplina političkih nauka. Dio koji se odnosi na političku ekonomiju je osmi dio (Alt i Alseina 1996: 645-675; Offe 1996: 675-691; Grofman 1996: 691-702; Atkison 1996: 702-717).

[3] Politička ekonomija svoju teorijsku osnovu crpi iz sljedećih teorija: teorija sistema (Lozina 1994), teorija intervencionizma, teorija regulatorne dinamike, teorija regulacije, teorija javnog izbora, neoklasična ekonomska teorija, normativna tržišno-procesna teorija (Ikeda 2002), teorija racionalnog izbora, teorija igara, teorija grupnog odlučivanja, teorije pravde, teorija odlučivanja (Nurmi 2006) i teorija integracija (Wiener i Diez 2009). Popis nije konačan i može se proširiti i sljedećim teorijama: teorija političkih koalicija (Riker 1962 u Hardin 1976: 1202), teorije političke transformacije (Tilly 1975), teorija političkog sistema (Easton 1957), teorije ci klusa politika (Lasswell 1956 u Werner i Wegrich 2007: 43-62), teorija političke prilike (Eisinger 1973 u Meyer

interdisciplinarnost doprinijela njenoj popularnosti među politolozima, ekonomistima, sociolozima i pravnicima, te stoga ne čudi i veliki broj publikacija (knjiga, priručnika, članaka, studija i izvještaja) u kojima su predočene spoznaje vezane za specifične istraživačke fokuse u okviru političke ekonomije[4]. Analizom navedenih publikacija, moguće je zaključiti da skoro pa da ne postoji oblast ili segment društva koji na neki način nije analiziran temeljem teorija i koncepata političke ekonomije. Imajući u vidu prethodne elaboracije, a s obzirom na veoma široku interdisciplinarnu bazu teorija i koncepata, politička ekonomija nudi praktična rješenja za probleme nastale u interakciji između političkog (Begić 2000: 96) i ekonomskog (privrednog) sistema (Njegovan i Đurić 2017: 20; Bajec, Joksimović 2004: 17 u Njegovan i Đurić 2017: 22).

Moguće je ustvrditi da politička ekonomija kreira adekvatne teorijske i praktične odgovore na izazove[5] kao što su: institucionalna funkcionalnost i efikasnost, interakcija između zakonodavne, izvršne, sudske i monetarne vlasti, interakcija između interesnih grupa i vlasti, lobiranje, suzbijanje zloupotrebe položaja i korupcije, identificiranje i preveniranje konflikata, kreiranje politika te njihova implementacija, regulacija, interakcija između vlasti i realnog sektora, kreiranje adekvatnog poslovnog okruženja, razvoj kompetitivnosti, prepoznavanje potreba te reformiranje neefikasnih sistema. Pronalaženje adekvatnih odgovora na navedene probleme osnova je za realizaciju razvoja svake države.

Uspješno funkcioniranje država uvjetovano je efikasnom koordinacijom i kooperacijom svih društvenih podsistema. Ne umanjujući značaj ostalih društvenih podsistema od presudnog je značaj harmoniziranost, usklađenost i koordiniranost političkog i ekonomskog sistema. Unutar spomenutih sistema i na temelju njihove

i Minkoff 2004: 1458-1463), teorije većinske izborne demokratije; teorije elite; teorije većinskog pluralizma interesnih grupa; teorije bazičnog pluralizma (Gilens i Page 2014: 564-568) i teorija natjecanja između grupa za pritisak u ostvarivanju političkog utjecaja (Becker 1983).

4 Istraživački fokusi u političkoj ekonomiji: politička ekonomija razvoja (Osita-Njoku 2016; Serrat 2011; Siddiqui 2010); politička ekonomija kulture (Maxwell 2001; Barnett i Fujiwara 2013); politička ekonomija medija i komunikacija (Apuke 2017; Murdock i Golding 2016; Wasko 2014; Wittel 2012; Ogenga 2010; Mosco 2008); međunarodna politička ekonomija (Oatley 2012; Blyth 2009; De Goede 2006); politička ekonomija reforme (Jabbour i Dantas 2017; Abonyi et al. 2013; Alshyab 2013; Hill 2013; Ducan 2011; Davis 2011; Tompson i Price 2009; Alesina, Ardagna i Trebbi 2006; Williamson, Howling i Maroto 2006; Lee 2005; Lora i Mauricio 2004); politička ekonomija tranzicije (Lee 2014; Fewsmith 2007; Slantchev 2005; Gérard 2002); politička ekonomija EU integracija (Grüner 2017; Wasserfallen 2013; Jones i Verdun 2005).

5 Pored navedenih moguće je identificirati i sljedeće istraživačke fokuse: glasači, kandidati i grupe za pritisak, zakonodavna tijela, interakcija između zakonodavne, izvršne, sudske vlasti i birokracije, konstitucionalna teorija, društveni izbor, javne financije i javna ekonomija, politika i makroekonomija, demokratija i kapitalizam, historijski i komparativni razvoj nedemokratskih režima, međunarodna politička ekonomija, međunarodni odnosi i konflikti, metodološki izazovi, stara i nova politička ekonomija (Weingast i Wittman 2006).

interakcije stvaraju se osnove za uspješno funkcioniranje države. Nije moguće ostvariti uspješno upravljanje državom bez pronalaženja adekvatnog modela funkcionalnog povezivanja političkog i ekonomskog sistema. Povezivanje ova dva sistema realizira se preko institucija vlasti (države) koje kreiraju i realiziraju adekvatne mjere i politike.

2. POLITIČKA EKONOMIJA BALKANA

Sagledavanje pozicija država Balkana[6] iz perspektive političke ekonomije nužno je staviti u odgovarajući kontekst uz uvažavanje društveno-historijskih okolnosti. Države Balkanskog poluostrva imaju sličan društveno-historijski kontekst razvoja, što determinira način funkcioniranja njihovih društava danas. Većina analiziranih država[7] prošle su kroz transformaciju ekonomskog i političkog sistema. Transformacija ekonomskog sistema uz podršku međunarodnih organizacija[8] imala je ograničene rezultate (Mandić 2016) jer se zanemarila činjenica da je upravo taj sistem društvena baza, te da njegova transformacija oblikuje cijelo društvo. Posljedice i limitirani rezultati ovakvog pristupa prepoznati su od naučne zajednice (Kasumović i Hadžialić 2016; Mandić 2016; Perić i Marić 2014; Alshyab 2013; Bukvić 2011; Drašković 2009; Hölscher 2009; Griffith 2006; Haynes i Husan 2002), ali i samih institucija (Stiglitz 2011; Birdsall, De la Torre i Valencia Caicedo 2010; Williamson 2003; Moises 1999; Burki i Perry 1998) koje su predvodile ove reforme.

Bez obzira na to što je Washingtonski konsenzus napušten[9], njegove posljedice su još uvijek vidljive u formi dezorijentiranih političara i državnih institucija (koje ne uspijevaju kreirati adekvatne mjere i politike za razvoj društva), neuspješnih

6 U naučnoj zajednici postoji podijeljenost koje države pripadaju Balkanskom poluostrvu. za potrebe ovog rada prihvaćeno je određenje koje obuhvata sljedeće države: Albanija, BJR Makedonija, Bosna i Hercegovina, Bu garska, Crna Gora, Grčka, Hrvatska, Rumunija, Srbija i Slovenija.

7 Grčka se razvijala u specifičnom društveno-historijskom kontekstu gdje su ideje komunizma bile prihvatljive do građanskog rata 1946-49. Nakon rata ljevica se nije uspjela opraviti do te mjere da usmjerava politička i ekonomska kretanja.

8 "Washingtonski konsenzus", primarno zamišljen kao model razvitka za zemlje Latinske Amerike, poslije je primijenjen i kao razvojni model za postkomunističke, tranzicijske ekonomije u Srednjoj i Istočnoj Europi. Washingtonski konsenzus podrazumijeva: fiskalnu disciplinu, preusmjeravanje javnih rashoda, poreznu reformu, liberalizaciju financijskog sustava, jedinstveni devizni tečaj utvrđen na konkurentskoj razini, vanjskotrgovinsku liberalizaciju, otvorenost prema stranim ulaganjima, privatizaciju, deregulaciju i jasna vlasnička prava (Radošević 2003: 883-884).

9 Naslijedio ga je Seulski konsenzus: "Seulski konsenzus naglašava da ne postoji univerzalna formula za uspeh u privrednom rastu i razvoju i da bi svaka zemlja morala da razradi i sprovodi dugoročnu strategiju razvoja u skladu sa sopstvenim specifičnostima" (Dušanić 2013 u Kovačević 2016: 278).

privatizacija, sive ekonomije, lošeg životnog standarda, korupcije, neefikasnog školstva, sudstva, zdravstva, loše i neadekvatne infrastrukture. Praksa je pokazala da transformacija društvene baze (ekonomskog sistema) ne znači po inerciji i transformaciju ostalih društvenih sistema (Kolodko, 1999), te da njihovo sinhronizirano prilagođavanje nije moguće bez širokog seta mjera kojim će se logički uvezati svi podsistem u harmoniziranu cjelinu.

Bespredmetno je diskutirati da li je tranzicija bila nužna ili ne. Činjenica je da je u svijetu prevladala neoliberalna paradigma, te da su pravila igre na međunarodnoj razini diktirale zapadne razvijene države. U tom kontekstu uspostavljeni su međunarodni režimi i stvorene međunarodne/ regionalne organizacije i unije koje diktiraju trendove i pravce razvoja svih sfera društva. Stoga je od presudnog značaja za svaku državu pronaći svoje mjesto u međunarodnim odnosima. Imajući u vidu prethodne elaboracije javila se potreba za utvrđivanjem pozicija analiziranih država u kontekstu njihove integracije u međunarodne sisteme i organizacije. Pregled stanja je prezentiran u tabeli ispod.

Tabela 1. Pregled članstva i statusa u međunarodnim organizacijama i sistemima

Izvori: (European Union. 2017: European Commission. 2016: The International Monetary Fund 2016; The World Bank 2017a; The World Trade Organisation 2017; United Nations, 2017).

Država	Status članstva				
	EU	IMF	WB	WTO	UN
Albanija	CC 2014	1991	1991	2000	1995
BJR Makedonija	CC - 2005	1992	1993	2003	1993
Bosna i Hercegovina	PC- 2003/2016	1992	1993	OC- Working Party 1999	1992
Bugarska	2007	1990	1990	1996	1955
Crna Gora	CC- 2010	2007	2007	2012	2006
Grčka	1981	1945	1945	1995 / GATT 1950	1945
Hrvatska	2013	1992	1993	2000	1992
Rumunija	2007	1972	1972	1995 / GATT 1971	1955
Slovenija	2004	1992	1993	1995 / GATT 1994	1992
Srbija	CC- 2012	1992	1993	OC - Working Party 2005.	2000

Sve analizirane države participiraju u međunarodnim sistemima i organizacijama, te u tom kontekstu nastavljaju da transformiraju svoja društva. Međutim, njihova uspješnost da kreiraju funkcionalne odnose između društvenih podsistema u svrhu unutrašnjeg razvoja i međunarodne integracije se razlikuje od države do države. Uspješnost država u različitim oblastima mjeri se većim broj indeksa, ali za potrebe ovog rada izdvojeni su sljedeći:

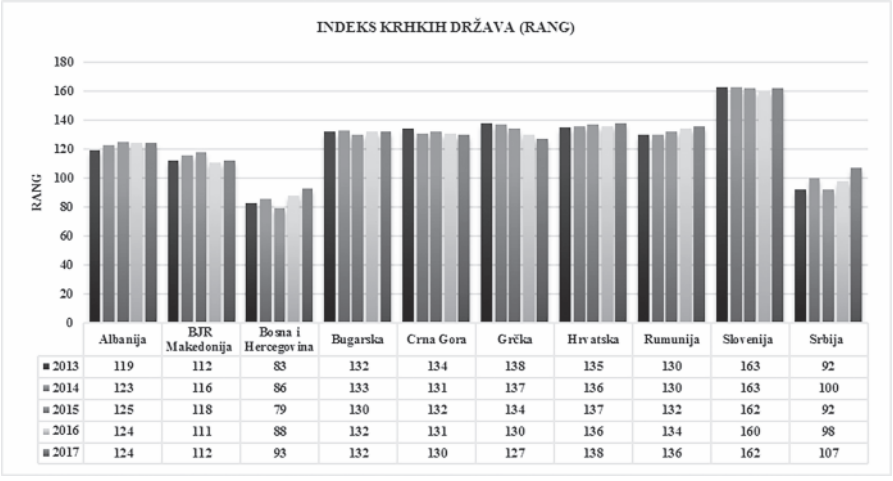
- Indeks krhkih (propalih država) *(The Fragile States Index)*,
- Indeks ekonomskih sloboda *(Index of Economic Freedom),*
- Globalni indeks kompetitivnosti *(Global Competitiveness Index),*
- Izvještaj o lakoći poslovanja *(Doing Business)*.

2.1. Analiza pozicija odabranih država na osnovu Indeksa krhkih (propalih) država *(The Fragile States Index)*

Indeks krhkih država *(The Fragile States Index)* priprema Fond za mir (Fund for Peace) i putem njega rangira 178 država svijeta od 2005. godine. Za potrebe ovog rada analizirana je vrijednost indeksa odabranih država u periodu 2013-2017 (The Fund for Peace 2017a). Iz perspektive političke ekonomije poseban naglasak je na političkim, ekonomskim i društvenim indikatorima[10]. Oni daju prikaz unutrašnjeg sistema, te ukazuju na kapacitet države da pronađe adekvatan model političkog, ekonomskog i socijalnog razvoja. U nastavku su grafički prikazani rezultati komparativne analize za odabrane države.

Grafikon 1. Indeks krhkih država (rang).

Grafikon pripremljen na osnovu podataka preuzetih sa web stranice The Fund for Peace, (2017a); The Fund for Peace (2017b); The Fund for Peace (2017c); The Fund for Peace (2017d); The Fund for Peace (2017e); The Fund for Peace (2017f); prijevod i adaptacija autorice.

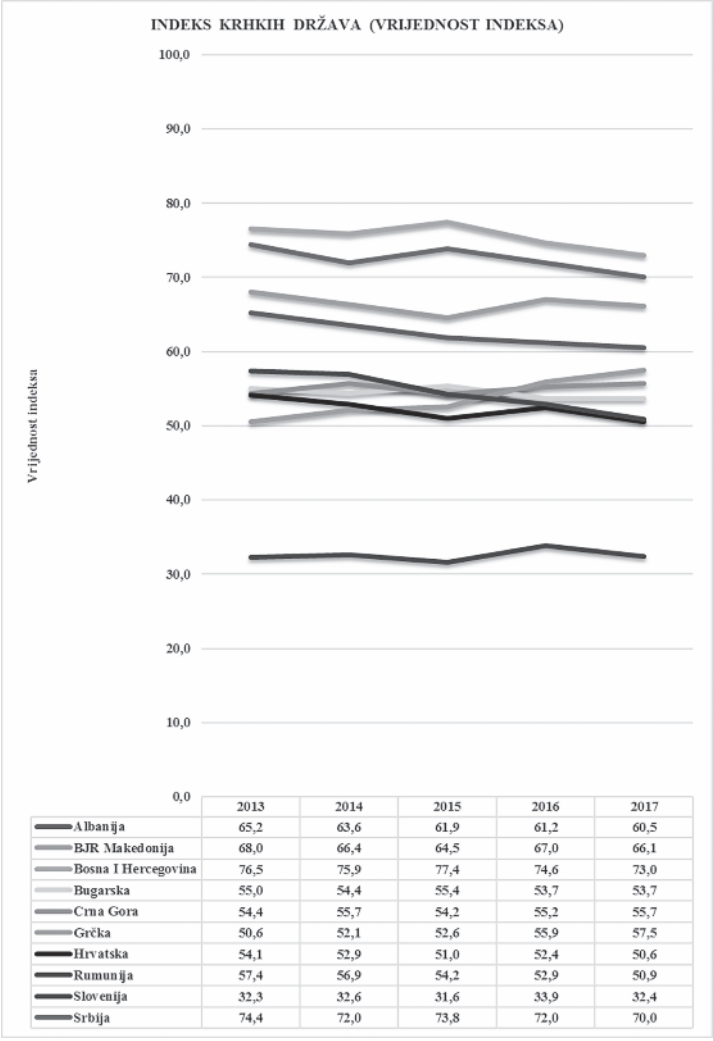

	Albanija	BJR Makedonija	Bosna i Hercegovina	Bugarska	Crna Gora	Grčka	Hrvatska	Rumunija	Slovenija	Srbija
2013	119	112	83	132	134	138	135	130	163	92
2014	123	116	86	133	131	137	136	130	163	100
2015	125	118	79	130	132	134	137	132	162	92
2016	124	111	88	132	131	130	136	134	160	98
2017	124	112	93	132	130	127	138	136	162	107

[10] Sam indeks se sastoji od: indikatori kohezije (sigurnosti apart, frakcionalizacija elita i grupno žaljenje), ekonomski indikatori (siromaštvo i ekonomsko nazadovanje, neujednačeni ekonomski razvoj i odljev mozgova), politički indikatori (legitimnost države, javne usluge, ljudska prava i vladavina zakona), društveni indikatori

Grafikon 2. Indeks krhkih država (vrijednost indeksa).

Grafikon pripremljen na osnovu podataka preuzetih sa web stranice The Fund for Peace (2017a); The Fund for Peace (2017b); The Fund for Peace (2017c); The Fund for Peace (2017d); The Fund for Peace (2017e); The Fund for Peace (2017f); prijevod i adaptacija autorice.

	2013	2014	2015	2016	2017
Albanija	65,2	63,6	61,9	61,2	60,5
BJR Makedonija	68,0	66,4	64,5	67,0	66,1
Bosna I Hercegovina	76,5	75,9	77,4	74,6	73,0
Bugarska	55,0	54,4	55,4	53,7	53,7
Crna Gora	54,4	55,7	54,2	55,2	55,7
Grčka	50,6	52,1	52,6	55,9	57,5
Hrvatska	54,1	52,9	51,0	52,4	50,6
Rumunija	57,4	56,9	54,2	52,9	50,9
Slovenija	32,3	32,6	31,6	33,9	32,4
Srbija	74,4	72,0	73,8	72,0	70,0

(demografski pritisci i izbjeglice i interno raseljene osobe), multidisciplinarni indikatori (vanjske intervencije) (The Fund for Peace 2017: 6-13). Do 2016. godine indeks je indikatore razvrstavao u sljedeće kategorije: socijalni, ekonomski, politički i vojni indikatori (Messner i Haken 2016: 12-13). Od 2017. godine indikatori su reorganizirani u sljedeće kategorije: indikatori kohezije, ekonomski indikatori, politički indikatori, društveni indikatori i multidisciplinarni indikatori (Messner et al. 2017: 25-33).

Temeljem predočenih podataka, evidentno je da najmanju razinu krhkosti ima Slovenija, a slijede je: Grčka, Hrvatska, Bugarska, Rumunija i Crna Gora. Nešto lošiji položaj imaju Albanija, BRJ Makedonija, Srbija, Bosna i Hercegovina. Prema ostvarenim vrijednostima indeksa vrši se grupiranje država u nekoliko kategorija[11], što je predočeno u narednoj tabeli.

Tabela 2. Kategorizacija država prema bojama, a na osnovu vrijednosti indeksa. Tabela pripremljena na osnovu podataka preuzetih sa web stranice The Fund for Peace (2017 a) i The Fund for Peace (2017g)

Države	2013	2014	2015	2016	2017
Albanija	Upozorenje	Upozorenje	Upozorenje	Upozorenje	Upozorenje
BJR Makedonija	Upozorenje	Upozorenje	Upozorenje	Upozorenje	Upozorenje
Bosna i Hercegovina	Upozorenje	Upozorenje	Upozorenje	Upozorenje	Upozorenje
Bugarska	Stabilna	Stabilna	Stabilna	Stabilna	Stabilna
Crna Gora	Stabilna	Stabilna	Stabilna	Stabilna	Stabilna
Grčka	Stabilna	Stabilna	Stabilna	Stabilna	Stabilna
Hrvatska	Stabilna	Stabilna	Stabilna	Stabilna	Stabilna
Rumunija	Stabilna	Stabilna	Stabilna	Stabilna	Stabilna
Slovenija	Stabilna	Stabilna	Stabilna	Stabilna	Stabilna
Srbija	Upozorenje	Upozorenje	Upozorenje	Upozorenje	Upozorenje

Imajući u vidu grafički i tabelarni prikaz pozicija analiziranih država temeljem ovog indeksa moguće je zaključiti da su sve analizirane države grupirane u dvije kategorije, države koje su stabilne (Bugarska, Crna Gora, Grčka, Hrvatska, Rumunija, Slovenija) i države koje su pod oznakom "upozorenje" (Albanija, BJR Makedonija, Bosna i Hercegovina i Srbija). Rezultati ove komparativne analize ukazuju da sve analizirane države trebaju uložiti dodatne napore u cilju stabilizacije društva, a što je preduvjet za ostvarivanje političkog, ekonomskog i socijalnog razvoja. Politički akteri u državama koje su pod oznakom upozorenja moraju preuzeti odgovornost za trenutno stanje, kreirati mjere koje će unaprijediti sigurnosno stanje, te vratiti povjerenje građana u institucije sistema. Napredak je moguće ostvariti i u državama koje su označene kao stabilne države, budući da je najveći stepen stabilnosti država u političkom, ekonomskom, socijalnom i sigurnosnom smislu kod država koje se označavaju kao održive države.

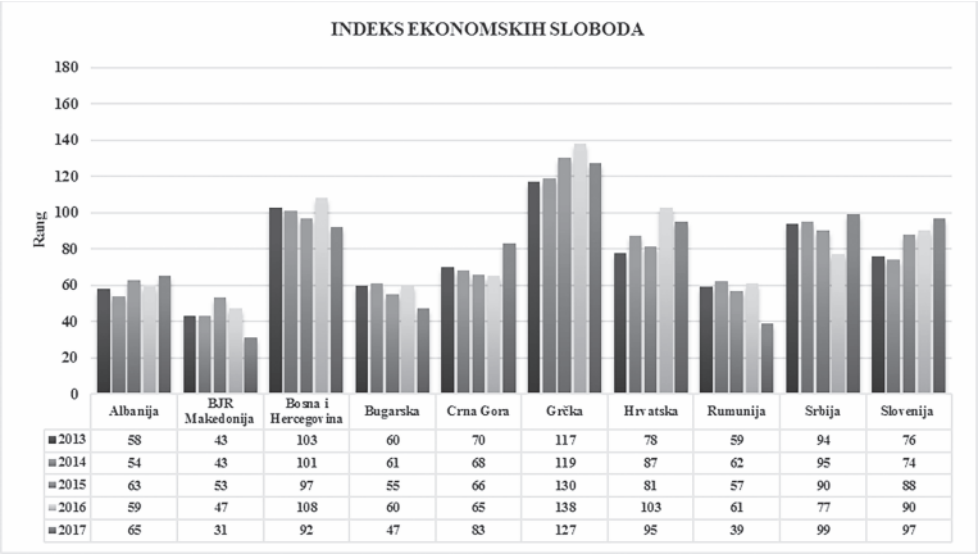
[11] U periodu od 2005-2014. godine sortiranje država prema kategorijama, a na osnovu vrijednosti indeksa, glasila je: crvena kategorija (uzbuna) 90,1-120,0; narančasta kategorije (upozorenje) 60,1-90,0; žuta kategorija (stabilne države) 30,1-60,0; zelena kategorija (održive države) 0,1-30,0. Od 2015. godine države se sortiraju u kategorije na osnovu vrijednosti indeksa na sljedeći način: crvena kategorija (uzbuna) 120,0-90,0; žuto-narančasta kategorije (upozorenje) 60-89,9; zelena kategorija (stabilne države) 30-59,9; plava kategorija (održive države) 0,0-29,9 (The Fund for Peace, 2017 g). Radi ujednačavanja kategorizacije u narednoj tabeli primjenjivat će se ona usvojena u 2015. godini.

2.2. Analiza pozicija odabranih država na osnovu Indeksa ekonomskih sloboda *(Index of Economic Freedom)*

Indeks ekonomskih sloboda *(Index of Economic Freedom)* je rezultat suradnje između The Wall Street Journal i Heritage Fondacije, a mjeri ekonomske slobode od 1995. godine za 186 država svijeta. Ovaj indeks se sastoji od četiri stuba[12]: vladavina prava, veličina vlasti, regulatorna efikasnost i otvorenost tržišta. Rangiranost analiziranih država temeljem ovog indeksa prikazana je putem grafikona 3 i 4.

Grafikon 3. Indeks ekonomskih sloboda (rang).

Grafikon pripremljen na osnovu podataka The Wall Street Journal and Heritage Fondacije (2018), Downloads, pristupljeno: 15.03.2018. https://www.heritage.org/index/download; prijevod i adaptacija autorice.

	Albanija	BJR Makedonija	Bosna i Hercegovina	Bugarska	Crna Gora	Grčka	Hrvatska	Rumunija	Srbija	Slovenija
2013	58	43	103	60	70	117	78	59	94	76
2014	54	43	101	61	68	119	87	62	95	74
2015	63	53	97	55	66	130	81	57	90	88
2016	59	47	108	60	65	138	103	61	77	90
2017	65	31	92	47	83	127	95	39	99	97

Uvidom u grafičku prezentaciju pozicija[13] analiziranih država prema ovom indeksu, moguće je uočiti da najbolju poziciju ima: BJR Makedonija, a slijede je Rumunija,

[12] **Vladavina prava** (vlasnička prava, integritet vlade, učinkovitost sudstva) (The Wall Street Journal i The Heritage Foundation, 2017a); Veličina vlasti (vladina potrošnja, porezno opterećenje, fiskalno zdravlje) (The Wall Street Journal i The Heritage Foundation, 2017b); **Regulatorna efikasnost** (sloboda poslovanja, sloboda rada, monetarna sloboda) (The Wall Street Journal i The Heritage Foundation, 2017c) i **Otvorenost tržišta** (sloboda trgovine, sloboda investiranja, financijska sloboda) (The Wall Street Journal i The Heritage Foundation, 2017d).

[13] Poseban fokus je stavljen na države koje su imale značajnije izmjene razine ekonomskih sloboda: BJR Makedonija bilježi napredak u oblasti poreza i investicija, no seriozne probleme predstavljaju sljedeće oblasti: integritet vlasti, efikasnost sudstva, javna potrošnja, dug javnih preduzeća, siva ekonomija, korupcija i neefikasna

Bugarska, Albanija i Crna Gora. Slovenija, Srbija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Grčka imaju nižu razinu ekonomskih sloboda. Pomenuti indeks rangira države prema razini slobode (vrijednosti indeksa) u nekoliko kategorija[14] (Miller i Kim 2017: 2) U narednoj tabeli prikazana je rangiranost odabranih država prema ovom kriteriju.

Tabela 3. Pregled razine ekonomskih sloboda za odabrane države

Tabele pripremljene na osnovu podatka preuzetih sa Wall Street Journal i Heritage Fondacije (2018) Downloads, pristupljeno: 15.03.2018. https://www.heritage.org/index/download (prijevod i adaptacija autorice).

Index ekonomskih sloboda

Države	2013	2014	2015	2016	2017
Albanija	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna
BJR Makedonija	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna	Uglavnom slobodna
Bosna i Hercegovina	Uglavnom neslobodna	Uglavnom neslobodna	Uglavnom neslobodna	Uglavnom neslobodna	Umjereno slobodna
Bugarska	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna
Crna Gora	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna
Grčka	Uglavnom neslobodna	Uglavnom neslobodna	Uglavnom neslobodna	Uglavnom neslobodna	Uglavnom neslobodna
Hrvatska	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna	Uglavnom neslobodna	Uglavnom neslobodna
Rumunija	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna
Slovenija	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna	Uglavnom neslobodna
Srbija	Uglavnom neslobodna	Uglavnom neslobodna	Umjereno slobodna	Umjereno slobodna	Uglavnom neslobodna

birokratija. Ocijenjeno je da je pravni okvir dobar, ali je njegova primjena spora i slaba (The Wall Street Journal and The Heritage Foundation, 2018); Slovenija nastoji urediti poreski sistem, vratiti povjerenje građana u integritet vlasti, te unaprijediti poslovno okruženje. Najveći izazovi su: stabilizacija javnih financija, strukturalne reforme bankarskog sektora i privatizacija zaduženih javnih preduzeća. Neefikasno sudstvo i korupcija ostaju značajan problem (The Wall Street Journal and The Heritage Foundation, 2018a); Srbija se još uvijek bori sa posljedicama međunarodnih ekonomskih sankcija. Vlasti su uspješno stabilizirale budžet i inflaciju, no ostaje još uvijek puno izazova koje treba rješavati (privatizacija, institucionalne reforme, smanjenje korupcije, osnaživanje sudstva) (The Wall Street Journal and The Heritage Foundation, 2018b); Hrvatska se suočava sa sljedećim izazovima: javni dug, unapređenje poslovne klime, simplificiranje poreza, privlačenje stranih investicija. Najvećim problemom se smatra javni dug (penzioni sistem i zdravstveni sistem), korupcija i vladavina prava (The Wall Street Journal and The Heritage Foundation, 2018c); Bosna i Hercegovina bilježi napredak u smanjenju javne potrošnje i unapređenju fiskalnog sistema. Ključni izazovi su: prevelika birokratija, fragmentacija tržišta, nepovoljno poslovno okruženje, korupcija i siva ekonomija (The Wall Street Journal and The Heritage Foundation, 2018d).

[14] Slobodne - vrijednost indeksa 80-100; uglavnom slobodne - vrijednost indeksa 70-79,9; umjereno slobodne - vrijednost indeksa 60-69,9; uglavnom neslobodne - vrijednost indeksa 50-59,9; neslobodne - vrijednost indeksa 40-49,9 (Miller i Kim 2017: 2).

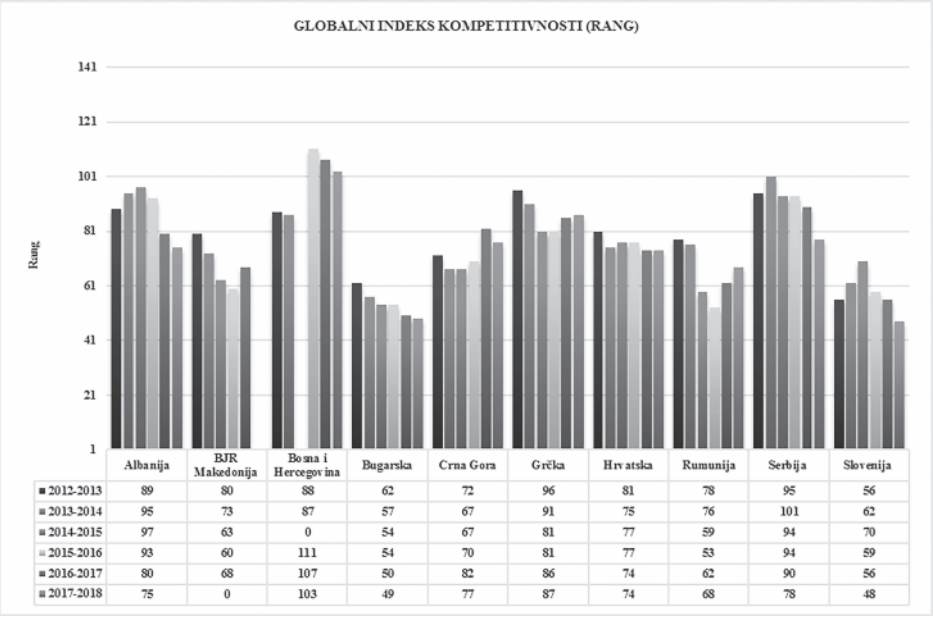
Većina država obuhvaćenih istraživanjem su označene kao "umjereno slobodne". Ovakvo stanje moguće je razumjeti ako se uzme u obzir da je većina analiziranih država u određenom periodu imala plansku ekonomiju, te da se tranzicija u tržišnu ekonomiju i reduciranje uloge države u sferi ekonomije odvija sporo prema kriterijima ovog indeksa. Međutim, činjenično je stanje da pojedine države ove grupe su članice EU, te su u procesu stjecanja članstva prilagođavale svoje ekonomske politike, ali se i dalje nisu uspjele rangirati u kategoriju slobodnih država. Evidentna je potreba za reformama koje će prije svega biti motivirane unutrašnjim potrebama društva, uz uvažavanja općih političkih i ekonomskih okolnosti. Sve analizirane države imaju prostora za unapređenje svoje pozicije putem serioznih i dobro isplaniranih reformi usmjerenih na unapređenje vladavine prava, pronalaženje optimalnog poreskog opterećenja dostatnog za finansiranje javnih usluga, a opet dovoljno fleksibilnog da djeluje stimulativno na privredu, podizanje razine regulatorne efikasnosti i poticanje veće otvorenosti tržišta.

2.3. Analiza pozicija odabranih država na osnovu Globalnog indeksa kompetitivnosti *(Global Competitiveness Index)*

Naredni relevantni indeks je Globalni indeks kompetitivnosti *(Global Competitiveness Index).* Ovaj indeks priprema Svjetski ekonomski forum a prema aktualnim metodološkim pojašnjenjima kompetitivnost se određuje kao "skup institucija, politika i faktora koji određuju razinu produktivnosti države" (Schwab, 2017:11). Ovaj indeks se sastoji od dvanaest stubova. Uvidom u strukturu indeksa odnosno oblasti na temelju kojih se vrši rangiranje država evidentno je da ovaj indeks mjeri napredak u svim sferama društva. Rangiranje država prema ovom indeksu ukazuje na uspješnost funkcioniranja političke ekonomije analiziranih država, a rezultati su predočeni u grafikonima i tabelama u nastavku.

Grafikon 5. Globalni indeks kompetitivnosti (rang).

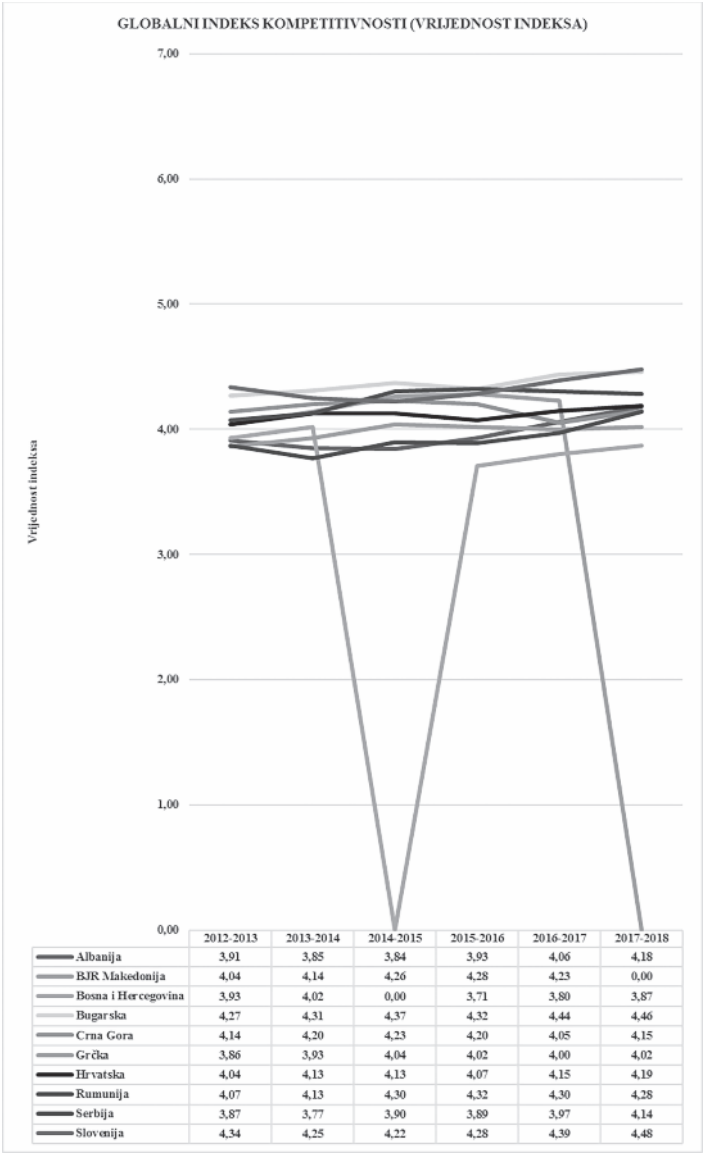
Grafikon pripremljen na osnovu podataka iz Globalnih izvještaja kompetitivnosti: (Schwab i Sala-i-Martin 2012: 13; Schwab i Sala-i-Martin 2013: 15; Schwab i Sala-i-Martin 2014: 13; Schwab 2015: 7; Schwab i Sala-i-Martin 2016: 7; Schwab 2017: 13); prijevod i adaptacija autorice.

	Albanija	BJR Makedonija	Bosna i Hercegovina	Bugarska	Crna Gora	Grčka	Hrvatska	Rumunija	Serbija	Slovenija
2012-2013	89	80	88	62	72	96	81	78	95	56
2013-2014	95	73	87	57	67	91	75	76	101	62
2014-2015	97	63	0	54	67	81	77	59	94	70
2015-2016	93	60	111	54	70	81	77	53	94	59
2016-2017	80	68	107	50	82	86	74	62	90	56
2017-2018	75	0	103	49	77	87	74	68	78	48

Grafikon 6. Globalni indeks kompetitivnosti (vrijednost indeksa).

Grafikon pripremljen na osnovu podataka iz Globalnih izvještaja kompetitivnosti (Schwab i Sala-i-Martin 2012: 13; Schwab i Sala-i-Martin 2013: 15; Schwab i Sala-i-Martin 2014: 13; Schwab 2015: 7; Schwab i Sala-i-Martin 2016: 7; Schwab 2017:13); prijevod i adaptacija autorice.

	2012-2013	2013-2014	2014-2015	2015-2016	2016-2017	2017-2018
Albanija	3,91	3,85	3,84	3,93	4,06	4,18
BJR Makedonija	4,04	4,14	4,26	4,28	4,23	0,00
Bosna i Hercegovina	3,93	4,02	0,00	3,71	3,80	3,87
Bugarska	4,27	4,31	4,37	4,32	4,44	4,46
Crna Gora	4,14	4,20	4,23	4,20	4,05	4,15
Grčka	3,86	3,93	4,04	4,02	4,00	4,02
Hrvatska	4,04	4,13	4,13	4,07	4,15	4,19
Rumunija	4,07	4,13	4,30	4,32	4,30	4,28
Serbija	3,87	3,77	3,90	3,89	3,97	4,14
Slovenija	4,34	4,25	4,22	4,28	4,39	4,48

Uvidom u prezentirane podatke i njihovom komparativnom analizom moguće je uočiti da najveću razini kompetitivnosti imaju: Bugarska, Slovenija, Rumunija, BJR Makedonija, Crna Gora. Nešto lošiju poziciju, kada je u pitanju ovaj indeks, imaju Hrvatska, Grčka, Albanija, Srbija i Bosna i Hercegovina.

Slika 1. Faze razvoja prema GCI.
(Izvor: FZZPR, 2017:7).

Tabela 4. Globalni indeks kompetitivnosti (faza razvoja).
Grafikon pripremljen na osnovu podataka iz Globalnih izvještaja kompetitivnosti: Schwab i Sala-i-Martin, 2012: 10; Schwab i Sala-i-Martin, 2013: 11; Schwab i Sala-i-Martin, 2014: 11; Schwab, 2015:38; Sala-i-Martin, 2016:38; Schwab, 2017, 2017:302, (prijevod i adaptacija autorice)

Države prema stupnjevima razvoja (GCI)

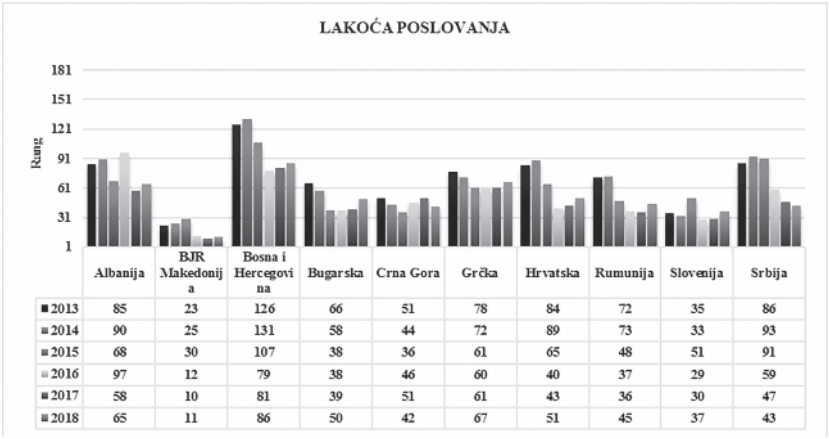
Države	2012-2013	2013-2014	2014-2015	2015-2016	2016-2017	2017-2018
Albanija	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću
BJR Makedonija	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	-
Bosna i Hercegovina	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	-	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću
Bugarska	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću
Crna Gora	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću
Grčka	Faza 3: Razvoj voden inovacijama	Faza 3: Razvoj voden inovacijama	Faza 3: Razvoj voden inovacijama	Faza 3: Razvoj voden inovacijama	Faza 3: Razvoj voden inovacijama	Faza 3: Razvoj voden inovacijama
Hrvatska	Tranzicija iz faze 2 (razvoj voden efikasnošću) u fazu 3 (razvoj voden inovacijama)	Tranzicija iz faze 2 (razvoj voden efikasnošću) u fazu 3 (razvoj voden inovacijama)	Tranzicija iz faze 2 (razvoj voden efikasnošću) u fazu 3 (razvoj voden inovacijama)	Tranzicija iz faze 2 (razvoj voden efikasnošću) u fazu 3 (razvoj voden inovacijama)	Tranzicija iz faze 2 (razvoj voden efikasnošću) u fazu 3 (razvoj voden inovacijama)	Tranzicija iz faze 2 (razvoj voden efikasnošću) u fazu 3 (razvoj voden inovacijama)
Rumunija	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Tranzicija iz faze 2 (razvoj voden efikasnošću) u fazu 3 (razvoj voden inovacijama)	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Tranzicija iz faze 2 (razvoj voden efikasnošću) u fazu 3 (razvoj voden inovacijama)
Slovenija	Faza 3: Razvoj voden inovacijama	Faza 3: Razvoj voden inovacijama	Faza 3: Razvoj voden inovacijama	Faza 3: Razvoj voden inovacijama	Faza 3: Razvoj voden inovacijama	Faza 3: Razvoj voden inovacijama
Srbija	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću	Faza 2: Razvoj voden efikasnošću

WEF temeljem indeksa kompetitivnosti rangira države prema stupnju razvoja[15]. U tom kontekstu, najbolju poziciju imaju Grčka i Slovenija koje su u trećoj fazi razvoja vođenog inovacijama. Hrvatska i Rumunija se nalaze u tranzicionoj fazi prelaska iz druge faze (razvoja vođenog efikasnošću) u treću fazu (razvoja vođenog inovacijama). Preostale analizirane države se nalaze u drugoj fazi razvoja vođenog efikasnošću.

2.4. Analiza pozicija odabranih država na osnovu Izvještaja o lakoći poslovanja *(Doing Business)*

Kreiranje i održavanje dobrog poslovnog okruženja od presudnog je značaja za političku ekonomiju. U tom kontekstu izvršena je analiza izvještaja lakoće poslovanje za period 2013-2018. koje priprema Grupacija Svjetske banke. Ovaj indeks mjeri različite aspekte poslovne regulacije koji utječu na domaća mala i srednja preduzeća locirana u najvećim poslovnim centrima svake ekonomije, a na osnovu standardiziranih scenarija (The World Bank 2017: 13-14).

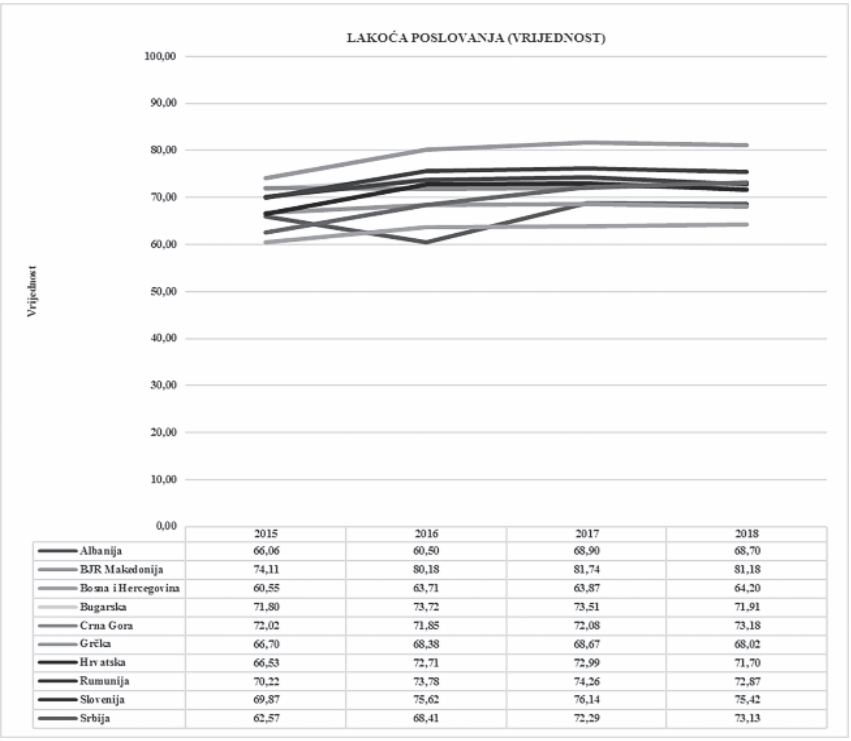
Grafikon 7. Lakoća poslovanja (rang).
Grafikon pripremljen na osnovu podataka iz izvještaja Lakoće poslovanja (World Bank 2013: 3; World Bank 2013a: 3; World Bank 2014: 4; World Bank 2016: 5; World Bank 2017: 7; World Bank 2018: 4; prijevod i adaptacija autorice.

	Albanija	BJR Makedonija	Bosna i Hercegovina	Bugarska	Crna Gora	Grčka	Hrvatska	Rumunija	Slovenija	Srbija
2013	85	23	126	66	51	78	84	72	35	86
2014	90	25	131	58	44	72	89	73	33	93
2015	68	30	107	38	36	61	65	48	51	91
2016	97	12	79	38	46	60	40	37	29	59
2017	58	10	81	39	51	61	43	36	30	47
2018	65	11	86	50	42	67	51	45	37	43

[15] Ključni stubovi za razvoj vođen faktorima su: institucije, infrastruktura, makroekonomsko okruženje, zdravlje i osnovne obrazovanje. Ključni stubovi za razvoj vođen efikasnošću su: visoko obrazovanje i obuka, efikasnost tržišta dobara, efikasnost tržišta rada, razvoj financijskog tržišta, tehnološka spremnost i veličina tržišta. Ključni stubovi za razvoj vođen inovacijama su: poslovna sofisticiranost i inovacije (Schwab 2017: 12).

Grafikon 8. Lakoća poslovanja (vrijednost)[16].
Grafikon pripremljen na osnovu podataka iz izvještaja Lakoće poslovanja (World Bank 2014: 4; World Bank 2016: 5; World Bank 2017: 7; World Bank 2018: 4; prijevod i adaptacija autorice.

	2015	2016	2017	2018
Albanija	66,06	60,50	68,90	68,70
BJR Makedonija	74,11	80,18	81,74	81,18
Bosna i Hercegovina	60,55	63,71	63,87	64,20
Bugarska	71,80	73,72	73,51	71,91
Crna Gora	72,02	71,85	72,08	73,18
Grčka	66,70	68,38	68,67	68,02
Hrvatska	66,53	72,71	72,99	71,70
Rumunija	70,22	73,78	74,26	72,87
Slovenija	69,87	75,62	76,14	75,42
Srbija	62,57	68,41	72,29	73,13

Temeljem predočenih podataka moguće je uočiti da najbolju poziciju u pogledu poslovnog okruženja imaju: BJR Makedonija, Slovenija, Rumunija, Bugarska, Crna Gora, Hrvatska i Srbija. Znatno lošiju poziciju imaju Grčka, Albanija i Bosna i Hercegovina. Evidentna je potreba za reformama koje će olakšati poslovanje domaćih preduzeća, ali i stvoriti uvjete za privlačenje stranih investicija.

[16] S obzirom na to da u prva dva analizirana izvještaja nema podataka o vrijednosti ukupnog indeksa bilo je nužno reducirati broj godina kada je u pitanju grafički prikaz rangiranosti odabranih država prema vrijednosti indeksa.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Imajući u vidu prethodne teorijske i konceptualne elaboracije, te provedene analize moguće je donijeti nekoliko zaključaka: Politička ekonomija zahvaljujući svom interdisciplinarnom karakteru omogućava solidnu osnovu za analizu uspješnosti funkcioniranja država. Njena teorijska i konceptualna baza omogućava sveobuhvatan uvid u sve procese od značaja za društvo. Upravo ova širina čini političku ekonomiju vrlo aplikativnom jer na bazi svoje interdisciplinarnosti raspolaže teorijskim i praktičnim znanjima kako urediti odnos između institucija vlasti, društva i ekonomije. Interdisciplinarnost joj omogućava da sagleda sve društvene probleme iz pozicije različitih društvenih i humanističkih nauka, te ponudi optimalno rješenje. U kontekstu globalizacije i njoj korespondirajućih procesa (uspostavu međunarodnih sistema i organizacija) sve analizirane države aktivno participiraju u međunarodnim organizacijama i sistemima. Razina njihove uspješnosti da funkcioniraju u spomenutim sistemima mjeri se većim brojem indeksa, no za potrebe ovog rada odabrani su indeksi koji daju sistematičan pregled stanja u državama (obuhvaćaju najveći broj društvenih podsistema).

Svi indeksi temeljem kojih su analizirane odabrane države zasnovani su na važećoj neoliberalnoj paradigmi i njoj korespondirajućem setu vrijednosti, odnosno očekivanjima u vezi sa načinom funkcioniranja društava. U takvim okolnostima zapadne države koje funkcioniraju po neoliberalnoj koncepciji uvijek će biti mnogo bolje rangirane od tranzicijskih zemalja i zemalja koje su konfliktnim područjima. Iz te perspektive mnogo je realnije vršiti rangiranja država unutar grupacija respektirajući njihov zajednički ili slični društveno-historijski kontekst. Rezultati sprovedenog istraživanja upravo ukazuju na ovu činjenicu, sve analizirane države, bez obzira da li su članice EU ili su na putu ka članstvu, grupiraju se u sličnom rasponu, a nekad i preklapaju u pogledu vrijednosti indeksa. Iako su reformski i tranzicijski procesi, te procesi prilagođavanja za članstvo u EU transformirali određena analizirana društva, nemoguće je zanemariti da su sve analizirane države reforme prilagodile svom historijsko-društvenom kontekstu. Preciznije, većina analiziranih države je u određenoj fazi svoga razvoja imala plansku ekonomiju. Njihova transformacija nije nastala kao rezultat unutrašnje potrebe društva da se transformira, nego je vrlo često rezultat vanjske intervencije. Modeli reformi koji se primjenjuju u svrhu transformacije ekonomskog sistema, rezultirali su hibridnim sistemima koji obuhvataju zaostavštine prethodnog sistema i modele novog sistema, što dovodi do dezorijentacije političkih elita i neefikasnosti institucija.

Stoga je nužno provesti sveobuhvatnu analizu stanja u navedenim društvima uz puni respekt prema preuzetim obavezama u integracijskim procesima, kako u kontekstu EU, tako i u kontekstu međunarodnih sistema. Nužno je identificirati slabosti u funkcioniranju političkog i ekonomskog sistema, te kreirati široki konsenzus oko kratkoročnih, srednjoročnih i dugoročnih strategija usmjerenih na unapređenje interakcije između ova dva sistema. Trenutno stanje u analiziranim društvima ukazuje na nužnu potrebu sistemskog involviranja sociologa i politologa u procese institucionalnih reformi, strateškog planiranja i kreiranja politika. Neophodno je naglasiti da proces osnaživanja društava treba biti rezultat vlastitih, autonomnih promišljanja usmjerenih u pravcu stvaranja boljih i potpunijih društava, po mjeri građanina i u skladu s njihovim potrebama.

BIBLIOGRAFIJA

KNJIGE

1. Alt, James E., Alberto Alesina (1996), "Chapter 28 Political Economy: An Overview", in Goodin, R. E. - Klingemann, H. D., eds. A New Handbook of Political Science, Oxford University Press, Oxford & New York, 645-674.
2. Atkinson, Anthony B. (1996), "31 Political Economy, Old and New", in Goodin, R. E. - Klingemann, H. D., eds. A New Handbook of Political Science, Oxford University Press, Oxford & New York, 702-716.
3. Begić, Kasim (2000), *Ekonomska politika: uvod u ekonomsku politiku, opća pitanja ekonomske politike,* drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje. Vlastita naklada, Sarajevo.
4. Bluhm, William T., Margaret G. Hermann, Walter F. Murphy, S. John Nelson, Lucian W. Pye (1985), ″American Political Science Association in A Report to The Congress of the United States on The State of the Humanities and The Reauthorization of The National Endowment for the Humanities by The American Council of Learned Societies″, The American Council of Learned Societies, New York, 88-106,
5. Blyth, Mark, eds (2009), *Routledge Handbook of International Political Economy (IPE) IPE as a global conversation,* Routledge Taylor & Francis Group, London /New York

6. Dogan, Mattei (1996), "Chapter 3 Political Science and the Other Social Sciences", in Goodin, R. E. - Klingemann, H. D., eds. *A New Handbook of Political Science,* Oxford University Press, Oxford & New York, 97-130.
7. Goodin, Robert E., Hans-Dieter Klingemann, eds. (1996), A New Handbook of Political Science, Oxford University Press, Oxford & New York
8. Grofman, Bernard (1996), "30 Political Economy: Downsian Perspectives", in Goodin, R. E. - Klingemann, H. D., eds. A New Handbook of Political Science, Oxford University Press, Oxford & New York, 691-701.
9. Ikeda, Sanford (2002), *Dynamics of the Mixed Economy Toward a theory of interventionism,* Routledge, London /New York.
10. Jones, Erik, Amy Verdun (2005), *The Political Economy of European Integration Theory and analysis,* Routledge Taylor & Francis Group, London /New York.
11. De Goede, Marieke (2006), ″International Political Economy and the Promises Of Poststructuralism″, In M. de Goede (Ed.), International political economy and poststructural politics (pp. 1-20). (International political economy series), Palgrave Macmillan, Basingstoke
12. Maxwell, Richard (2001), *The Political Economy of Culture,* University of Minnesota Press, London
13. Njegovan, Zoran, Katarina Đurić (2017), *Privredni sistem i ekonomska politika,* Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
14. Nurmi, Hannu (2006), *Models of Political Economy,* Routledge, London /New York
15. Oatley, Thomas (2012), *International Political Economy* - Fifth Edition, Longman, Boston /New York.
16. Offe, Claus (1996), "29 Political Economy: Sociological Perspectives", in Goodin, R. E. - Klingemann, H. D., eds, A New Handbook of Political Science, Oxford & New York, Oxford University Press, 675-690.
17. Tilly, Charles (1975), "Chapter 9 Western States – Making and Theories of Political Transformation", in Tilly, Charles & Ardant, Gabriel (ed.) & Social Science Research Council (U.S.). Committee on Comparative Politics. The Formation of national States in Western Europe, Princeton University Press, Princeton / N. J., pp. 601-686.
18. Wiener, Antje, Thomas Diez (2009), *European Integration Theory* - Second ed., Oxford University Press
19. Werner, Jann, Kai Wegrich (2007), "4 Theories of the Policy Cycle", in Frank, Fischer, Gerald J. Miller, and Mara S. Sidney eds. Handbook of public policy

analysis: theory, politics, and methods, CRC Press Taylor & Francis Group, Boca Raton /London /New York, 43-62.
20. Weingast, Barry R., Donald A. Wittman eds. (2006), *The Oxford Handbook of Political Economy,* Oxford University Press, Oxford & New York

ČLANCI

1. Apuke, Oberiri Destiny (2017), "Another Look at the Political Economy of the Mainstream and New Media: The Capitalists Influence", Journal of Mass Communication & Journalism. Vol.7. Issue 4. DOI: 10.4172/2165-7912.1000341
2. Becker, Gary S. (1983), "A Theory of Competition Among Pressure Groups for Political Influence", The Quarterly Journal of Economics, Vol. 98, No. 3. (Aug., 1983), pp. 371-400.
3. Easton, David (1957), "An Approach to the Analaysis of Political System", World Politics, Vol.9 No. 3. pp. 383-400.
4. Gérard, Roland (2002),"The Political Economy of Transition", *Journal of Economic Perspectives,* 16(1): 29-50.DOI: 10.1257/0895330027102
5. Gilens, Martin, Benjamin Page (2014), "Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and Average Citizens." *Perspectives on Politics,* 12(3), 564-581. doi:10.1017/S1537592714001595
6. Hardin, Russell (1976), "Hollow Victory: The Minimum Winning Coalition", The American Political Science Review, Vol. 70. Issues. 4. Pp, 1202-1214.
7. Haynes, Michael, Husan Rumy (2002), "Market Failure, State Failure, Institutions, and Historical Constraints in the East European Transition", Journal of European Area Studies, Vol. 10, No. 1, 2002.
8. Hill, Hal (2013), "The Political Economy of Policy Reform: Insights from Southeast Asia." Asian Development Review, vol. 30, no. 1, pp. 108–130. Asian Development Review, vol. 30, no. 1, pp. 108–130. Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract =2260123 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2260123
9. Hölscher, Jens (2009), "Twenty Years of Economic Transition: Successes and Failures." The Journal of Comparative Economic Studies, Vol.5, 2009, pp. 3-17.
10. Jabbour, Elias, Alexis Dantas (2017), "The political economy of reforms and the present Chinese transition", Brazilian Journal of Political Economy, vol. 37, nº 4 (149), pp. 789-807, October-December/2017. http://www.scielo.br/pdf /rep/v37n4/1809-4538-rep-37-04-789.pdf

11. Kasumović, Merim, Dino Hadžialić (2016), "Efekti primjene Vašingtonskog konsenzusa na makroekonomsku stabilnost BiH", ECONOMICS Vol. 4, No 2, 2016. DOI 10.1515/eoik-2017-0002, UDK 330.101.541(497.6)
12. Kolodko, Grzegorz W. (1999), "Transition to a market economy and sustained growth. Implications for the post-Washington consensus." Communist and Post-Communist Studies, 32 (1999) 233-261, Pergamon 0967-067X/99/$20.00 PII:S0967-067X(99)00011-2
13. Lee, Chung H. (2005), "The Political Economy of Institutional Reform in Korea", The Journal of the Asia Pacific Economy Vol. 10, No.3, 257-277, August 2005 https://doi.org/10.1080/13547860500163639
14. Lee, Jones (2014), "The Political Economy of Myanmar's Transition", Journal of Contemporary Asia, 2014 Vol. 44, No. 1, 144–170, http://dx.doi.org/10.1080 /0047 2336.2013.764143
15. Lora, Eduardo, Mauricio Olivera (2004), "What Makes Reforms Likely: Political Economy Determinants of Reforms in Latin America", Journal of Applied Economics, Vol. VII, No. I (May 2004), 99-135. https://pdfs.semanticscholar.org/8b84/48879e5 80a2867e7c10bdea 7b53f680582b7.pdf
16. Lozina, Duško (1994). "Teorija sustava kao instrument društvene analize", Društvena istraživanja, 14/GOD. 3 (1994), BR. 6, str. 671-684. pristupljeno: 15. 03. 2017. https://hrcak.srce.hr/file/52340
17. Mandić, Boško V. (2016), "Neoliberalizam i tranzicija na primjeru Bosne i Hercegovine", Naučno-stručni časopis SVAROG br. 12., maj 2016. (201-210). Pristupljeno 20. 04. 2018. http://svarog.nubl.org/wp-content/uploads/2014 /12/Doc.-dr-Bo%C5%A1ko-V.-Mandi%C4%87-NEOLIBERALIZAM-I-TRA NZICIJA-NA-PRIMJERU-BOSNE-I-HERCEGOVINE .pdf
18. Meyer, David S., Debra C. Minkoff (2004), "Conceptualizing Political Opportunity", Social Forces, June 2004, 82(4):1457-1492.
19. Mosco, Vincent (2008), "Current Trends in the Political Economy of Communication", Global Media Journal Canadian Edition. Volume 1, Issue 1, pp. 45-63.
20. Murdock, Graham, Peter Golding (2016), "Political economy and media production: a reply to Dwyer", Media, Culture and Society, 38(5), pp. 763-769. http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0163443716655094
21. Ogenga, Fredrick (2010), "Political economy of the Kenyan media - towards a culture of active citizen journalism." Global Media Journal African Edition 2010 Vol 4 (2). doi: 10.5789/4-2-3.

22. Osita-Njoku, Agnes (2016), "The Political Economy of Development In Nigeria: From The Colonial To Post Colonial Eras", IOSR Journal Of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS) Volume 21, Issue 9, Ver. 1 (Sep. 2016) PP 09-15. DOI: 10.9790/0837-2109010915
23. Perić, Mladen, Radenko Marić (2014), "Posledice globalnih trgovinskih i finansijskih disbalansa u savremenoj ekonomiji", Ekonomski signali: poslovni magazin, 2014, vol. 9, br. 2, str. 137-148.
24. Radošević, Dubravko (2003), "Nova razvojna paradigma – stvara li se novi model gospodarskog i socijalnog razvitka: "post-washingtonski konsenzus"?", EKONOMSKI PREGLED, 54 (11-12), 882-903
25. Siddiqui, Kalim (2010), "The Political Economy of Development in Singapore", Research in Applied Economics ISSN 1948-5433 2010, Vol. 2, No. 2: E4. DOI: https://doi.org/ 10.5296/rae.v2i2.524
26. Slantchev, Branislav L. (2005), "The Political Economy of Simultaneous Transitions: An Empirical Test of Two Models", Political Research Quarterly, Vol. 58, No. 2 (June 2005): pp. 279-294.
27. Strpić, Dag (2001), "Politička ekonomija – ekonomija – politologija", Politička misao: časopis za politologiju, 38 (1), 64-81. pristupljeno: 15. 03. 2017. https://hrcak.srce.hr/24993
28. Wasko, Janet (2014), "The study of the political economy of the media in the twenty-first century", International Journal of Media & Cultural Politics Volume 10 Number 3 © 2014 Intellect Ltd Article. English language. doi: 10.1386/macp.10.3.259_1.
29. Wasserfallen, Fabio (2013), "Political and Economic Integration in the EU: The Case of Failed Tax Harmonization", JCMS: Journal of Common Market Studies 2013 pp. 1–16 DOI: 10.1111/jcms.12099
30. Williamson, John B., Stephanie A. Howling, Michelle L. Maroto (2006), "The political economy of pension reform in Russia: Why partial privatization?" Journal of Aging Studies 20 (2006) 165–175 doi:10.1016/j.jaging.2005.07.003

INTERNET IZVORI

1. Abonyi, George, Romeo Bernardo, Richard Bolt, Ronald Duncan, and Christine Tang (2013), ″Managing reforms for development: Political economy of reforms and policy-based lending case studies″, Mandaluyong City, Philippines: Asian Development Bank. Pristupljeno 20. 04. 2018. http://www20.iadb.org/intal/catalogo/pe/2013/11631.pdf

2. Alesina, Alberto, Silvia Ardagna, Francesco Trebbi (2006), "Who Adjusts and When? The Political Economy of Reforms." IMF Staff Papers Vol. 53, Special Issue. International Monetary Fund. Pristupljeno 20. 04. 2018. https://www.imf.org/External/Pubs/FT/staffp /2006/03/pdf/alesina.pdf
3. Alshyab, Nooh (2013), The Political Economy of Reform and Development of the Washington Consensus. Online at http://mpra.ub.uni-muenchen.de /46014/ MPRA Paper No. 46014 Pristupljeno 20. 04. 2018. https://mpra.ub.uni-muenchen.de/46014/1/MPRA _paper_46014.pdf
4. Barnett, Mandy, Daniel Fujiwara (2013), Towards Plan A: A new political economy for arts and culture. Arts Council England. Pristupljeno 20. 04. 2018. https://www.thersa.org/globa lassets/pdfs/reports/rsa-arts-towards-plan-a.pdf
5. Birdsall, Nancy, Augusto de la Torre, Felipe Valencia Caicedo (2010), The Washington Consensus Assessing a Damaged Brand. The World Bank Office of the Chief Economist Latin America and the Caribbean Region & Center for Global Development May 2010. Pristupljeno 20. 04. 2018. http://documents.worldbank.org/curated/en/848411468156560921 /pdf/WPS5316.pdf
6. Bukvić, Rajko (2011), ″Vašingtonski konsenzus i deindustrijalizacija istočne i jugoistočne Evrope″, Ekonomska politika, Nova Srpska politička misao. Pristupljeno 20. 04. 2018. http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/vasingtonski-konsenzus-i-deindustrijalizacija-istocne-i-jugoistocne-evrope.html?alphabet=l#yvComment34151
7. Burki, Shahid Javed, Guillermo E. Perry (1998), ″Beyond the Washington Consensus: institutions matter″ (English), World Bank Latin American and Caribbean studies; viewpoints. Washington DC: World Bank. Pristupljeno 20. 04. 2018. http://documents.worldbank.org/curated/en/556471468265784712 /Beyond-the-Washington-Consensus-institutions-matter
8. Davis, Peter (2011), ″The Political Economy of Business Environment Reform: An Introduction for Practitioners″, The Donor Committee for Enterprise Development. Pristupljeno 20. 04. 2018. https://www.enterprise-development.org /wpcontent/uploads/ Political_Economy _An_Introdu ction_for_Practitioners.pdf
9. Drašković, Mimo (2009), ″Globalna financijska kriza i neoliberalna dogma″, EKONOMIJA / ECONOMICS, 16 (1) str. 127-148 (2009), www.rifin.com
10. Duncan, Ron (2011), ″The Political Economy of Economic Reform in the Pacific″, Asian Development Bank. Pristupljeno 20. 04. 2018. https://www.adb.org/sites/default/files /publication/28919/political-economyeconomic-reform-pac.pdf

11. European Commission (2016), *European Neighbourhood Policy And Enlargement Negotiations,* Pristupljeno 20. 04. 2018. https://ec.europa.eu/neighbourhooden largement/countries/check-current-status_en#pc
12. European Union (2017), EU member countries, Pristupljeno 20. 04. 2018. https://europa.eu/european-union/about-eu/countries/member-countries_en
13. Federalni zavod za programiranje razvoja – FZZPR (2017), ″Konkurentnost Bosne i Hercegovine u 2017. Godini″, Sarajevo: FZZPR. Pristupljeno 20. 04. 2018. http://www.fzzpr.gov.ba/download/doc/Konkurentnost+Bosni+i+Hercegovini+u+2017-2018+godini.pdf/20c242e05fcafbc3aab7a64c3412368c.pdf
14. Fewsmith, Joseph (2007), ″The Political Economy of China's Transition″, The Foundation for Law, Justice and Society in collaboration with The Centre for Socio-Legal Studies, University of Oxford. Pristupljeno 20. 04. 2018. http://www.fljs.org/sites/www.fljs.org/ files/publications/Fewsmith_pb2%25231%2523.pdf
15. Griffith, Benjamin G. (2006), "The Paradox of Neoliberalism: A Critique of the Washington Consensus in the Age of Globalization", Hispanic Studies Honors Papers. 1. http://digitalcommons.conncoll.edu/hisphp/1
16. Grüner, Hans P. (2017), ″Externalities, Institutions and Public Perception: The Political Economy of European Integration Revisited″, EUROPEAN ECONOMY Discussion Paper 057. Pristupljeno 20. 04. 2018. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/dp057_en.pdf doi:10.2765/91202 (online).
17. Kovačević, Mlađen (2016), "Srbija ostaje u dubokoj ekonomskoj i društvenoj krizi", u Dejan Šoškić, Milojko Arsić, *Ekonomska politika Srbije u 2016. godini,* Beograd, Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, Centar za izdavačku delatnost, Pristupljeno 20. 04. 2018. http://nde.ekof.bg.ac.rs/zbornici/dec2015/radovi.pdf
18. Messner, J.J., Nate Haken (2016), Fragile States Index 2016, The Fund for Peace, Pristupljeno 20. 04. 2018 http://fundforpeace.org/fsi/2016/06/27/fragile-states-index-2016-annualreport/frag ile-states-index-annual-report-2016-ver-3e/
19. Messner, J.J., Nate Haken, Hannah Blyth, Christina Murphy, Amanda Quinn, George Lehner, Daniel Ganz (2017), *Fragile States Index 2017*, The Fund for Peace, Pristupljeno 20. 04. 2018. http://fundforpeace.org/fsi/2017/05/14/fragile-states-index-2017-annualreport/ 951171705-fragile-states-index-annual-report-2017/

20. Miller, Terry, Anthony B. Kim (2017), *Index of Economic Freedom 2017,* The Wall Street Journal and The Heritage Foundation, pristupljeno: 15. 03. 2017. https://www.heritage.org/index/pdf/2017 /book/index_2017.pdf
21. Moises, Naim (1999), ″Fads and Fashion in Economic Reforms: Washington Consensus or Washington Confusion?″, Working Draft of a Paper Prepared for the IMF Conference on Second Generation Reforms, Washington, D. C. Pristupljeno 20. 04. 2018. https://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999 /reforms/Naim.HTM
22. Schwab, Klaus, Xavier Sala-i-Martin eds. (2012), *The Global Competitiveness Report 2012-2013 Full Data Report,* The World Economic Forum, Pristupljeno 20. 04. 2018. http://www3.weforum.org/docs/WEF _GlobalCompetitiveness Report_2012-13.pdf
23. Schwab, Klaus, Xavier Sala-i-Martin eds. (2013), *The Global Competitiveness Report 2013-2014 Full Data Report*, The World Economic Forum, Pristupljeno 20. 04. 2018. http://www3.weforum.org/docs/WEF_Global CompetitivenessReport_2013-14.pdf
24. Schwab, Klaus, Xavier Sala-i-Martin eds. (2014), *The Global Competitiveness Report 2014-2015 Full Data Report,* The World Economic Forum, Pristupljeno 20. 04. 2018. http://www3 .weforum.org/docs/WEF_Global CompetitivenessReport_2014-15.pdf
25. Schwab, Klaus, Xavier Sala-i-Martin eds. (2016), *The Global Competitiveness Report 2016-2017 Full Data Report,* The World Economic Forum, Pristupljeno 20. 04. 2018. http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport /TheGlobalCompetitiveness Report2016-2017_FINAL.pdf
26. Schwab, Klaus eds. (2015), *The Global Competitiveness Report 2015-2016 Full Data Report,* The World Economic Forum, Pristupljeno 20. 04. 2018. http://www3.weforum.org/docs/gcr /2015-2016/Global_Competitiveness_Report_2015-2016.pdf
27. Schwab, Klaus eds. (2017), *The Global Competitiveness Report 2017-2018 Full Data Report,* The World Economic Forum, Pristupljeno 20. 04. 2018. http://www3.weforum.org/docs/GCR 2017-2018/05FullReport/The Global CompetitivenessReport2017%E2%80 %932018.pdf
28. Serrat, Olivier (2011), ″Political Economy Analysis for Development Effectiveness″, Asian Development Bank, Pristupljeno 20. 04. 2018. https://www.adb.org/sites/default/files /publication/29206/political-economy-analysis.pdf

29. Stiglitz, Joseph E. (2011), ″Rethinking Development Economics″, World Bank Research Observer; 26(2). World Bank. © World Bank. https://openknowledge. worldbank.org/handle /10986/13513 License: CC BY-NC-ND 3.0 IGO. http://hdl.handle.net/10986/13513
30. The Fund for Peace (2017 g), ″What do the colors and categories in the index and on the map signify?″, pristupljeno: 15. 03. 2017. http://fundforpeace.org/fsi/frequently-asked-questions/what-do-the-colors-and-categories-in-the-index-and-on-the-map-signify/
31. The Fund for Peace (2017), *FSI Methodology,* pristupljeno: 15. 03. 2017. http://fundforpeace.org/fsi/2017/05/13/fragile-states-index-and-cast-framework-methodo logy/fsi-methodology/
32. The Fund for Peace (2017a), ″Download Data in Excel Format″, pristupljeno: 15. 03. 2017. http://fundforpeace .org/fsi/excel/
33. The Fund for Peace (2017b), *The Fragile States Index 2013,* pristupljeno: 15. 03. 2017. http://fsi.fundf orpeace.org/library/cfsis1301-fsi-spreadsheet178-public-06a.xls
34. The Fund for Peace (2017c), *The Fragile States Index 2014*, pristupljeno: 15. 03. 2017. http://fsi.fund forpeace.org/library/cfsis1401-fsi-spreadsheet178-public-06a.xls
35. The Fund for Peace (2017d), *The Fragile States Index 2015,* pristupljeno: 15. 03. 2017. http://fsi.fund forpeace.org/ library/fragilestatesindex-2015.xlsx
36. The Fund for Peace (2017e), *The Fragile States Index 2016,* pristupljeno: 15. 03. 2017. http://fsi.fund forpeace.org/ library/fragilestatesindex-2016.xlsx
37. The Fund for Peace (2017f), *The Fragile States Index 2017,* pristupljeno: 15. 03. 2017. http://fundfo rpeace.org/fsi/wp-content/uploads/data/fsi-2017.xlsx
38. The International Monetary Fund (IMF) (2016), *List of Members,* pristupljeno: 15. 03. 2018. https://www.imf.org/external/np/sec/memdir/memdate.htm
39. The Wall Street Journal and Heritage Fondacije (2018), Downloads, pristupljeno: 15. 03. 2018. https://www.heritage.org/index/download
40. The Wall Street Journal and The Heritage Foundation (2013), *Country Rankings,* pristupljeno: 15. 03. 2017. https://www.heritage.org /index/images/book/2013/region-web-map-E-large.jpg
41. The Wall Street Journal and The Heritage Foundation (2014), *Country Rankings,* pristupljeno: 15. 03. 2017. https://www.heritage.org /index/images/book/2014/in-2014-region-map-web-E.jpg

42. The Wall Street Journal and The Heritage Foundation (2015), *Country Rankings,* pristupljeno: 15. 03. 2017. https://www.heritage.org/index/images/book/2015/in-2015-region-map-web-E.jpg
43. The Wall Street Journal and The Heritage Foundation (2016), *Country Rankings,* pristupljeno: 15. 03. 2017. https://www.heritage.org/index/ images/book/2016/in-2016-region-map-web-E.jpg
44. The Wall Street Journal and The Heritage Foundation (2017a), *Rule of Law* pristupljeno: 15. 03. 2017. https://www.heritage.org/index/rule-of-law
45. The Wall Street Journal and The Heritage Foundation (2017b), *Limited Government,* pristupljeno: 15. 03. 2017. https://www.heritage.org/index/limited-government
46. The Wall Street Journal and The Heritage Foundation (2017c), *Regulatory Efficiency,* pristupljeno: 15. 03. 2017. *https://www.heritage.org/index/regulatory-efficiency*
47. The Wall Street Journal and The Heritage Foundation (2017d), *Open Markets,* pristupljeno: 15. 03. 2017. https://www.heritage.org/index/open-markets
48. The Wall Street Journal and The Heritage Foundation (2017), *About The Index.* pristupljeno: 15. 03. 2017. https://www.heritage.org/index/about
49. The Wall Street Journal and The Heritage Foundation (2018), *Macedonia,* pristupljeno: 15. 08. 2018. https://www.heritage.org/index/country/macedonia
50. The Wall Street Journal and The Heritage Foundation (2018a), *Slovenia,* pristupljeno: 15. 08. 2018. https://www.heritage.org/index/country/slovenia
51. The Wall Street Journal and The Heritage Foundation (2018b), *Serbia,* pristupljeno: 15. 08. 2018. https://www.heritage.org/index/country/serbia
52. The Wall Street Journal and The Heritage Foundation (2018c), *Croatia,* pristupljeno: 15. 08. 2018. https://www.heritage.org/index/country/croatia
53. The Wall Street Journal and The Heritage Foundation (2018d), *Bosnia and Herzegovina,* pristupljeno: 15. 08. 2018. https://www.heritage.org/index/country/bosniaherzegovina
54. The World Bank (2013), ″Doing Business 2013: Smarter Regulations for Small and Medium-Size Enterprises″, Washington, DC: World Bank Group. DOI: 10.1596/978-0-8213-9615-5. License: Creative Commons Attribution CC BY 3.0. pristupljeno: 15. 03. 2017.
55. The World Bank (2013a), ″Doing Business 2014: Understanding Regulations for Small and Medium-Size Enterprises″, Washington, DC: World Bank Group.

DOI: 10.1596/978-0-8213-9984-2. License: Creative Commons Attribution CC BY 3.0 pristupljeno: 15. 03. 2017.

56. The World Bank (2014), ″Doing Business 2015: Going Beyond Efficiency″, Washington, DC: World Bank. DOI: 10.1596/978-1-4648-0351-2. License: Creative Commons Attribution CC BY 3.0 IGO pristupljeno: 15. 03. 2017.
57. The World Bank (2016), ″Doing Business 2016: Measuring Regulatory Quality and Efficiency″, Washington, DC: World Bank. DOI: 10.1596/978-1-4648-0667-4. License: Creative Commons Attribution CC BY 3.0 IGO pristupljeno: 15. 03. 2017.
58. The World Bank (2017), ″Doing Business 2017: Equal Opportunity for All″, Washington, DC: World Bank. DOI: 10.1596/978-1-4648-0948-4. License: Creative Commons Attribution CC BY 3.0 IGO pristupljeno: 15. 03. 2017.
59. The World Bank (2017a). *Member Countries,* Pristupljeno 20. 04. 2018. http://www.worldbank.org/en/about/leadership/members
60. The World Bank (2018), ″Doing Business 2018: Reforming to Create Jobs″, Washington, DC: World Bank. Pristupljeno 20. 04. 2018. https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986 /28608 License: CC BY 3.0 IGO.
61. The World Trade Organisation (2017), Members and Observers, Pristupljeno 20. 04. 2018.https://www.wto.org/english/ thewto_e/whatis_e/tif_e/org6_e.htm
62. Tompson, William, Robert Price (2009), *The Political Economy of Reform - Lessons from Pensions,* Product Markets and Labour Markets in Ten OECD Countries, pristupljeno: 15. 03. 2017 http://www.oecd.org/site/sgemrh/46190166.pdf
63. United Nations (2017), *Memeber States.* Pristupljeno 20. 04. 2018. http://www.un.org/en/member-states/
64. Williamson, John (2003), *From Reform Agenda A short history of the Washington Consensus and suggestions for what to do next,* Finance & Development, September 2003. Pristupljeno 20. 04. 2018 http://www.imf.org/external/pubs /ft/fandd/2003/09/pdf/williams .pdf
65. Wittel, Andreas (2012), "Digital Marx: Toward a Political Economy of Distributed Media", tripleC 10(2): 313-333, 2012 ISSN 1726-670X http://www.triple-c.at. CC: Creative Commons License

POLITICAL ECONOMY OF BALKANS: CHALLENGES AND PERSPECTIVES

Abstract

Reaffirmation of political economy as a subdiscipline of political science is based on the necessity of finding an adequate scientific and practical framework to overcome numerous challenges arising from the interaction between the political and economic system. Harmonized interaction of these two basic social systems is crucial for the successful functioning of each state. In this context, the author analyzed the capacity of the Balkan countries in achieving state stability, freedom of economy, competitiveness and quality of the business environment. Based on the analysis and the appropriate theoretical and conceptual frameworks of the political economy, the author offers adequate recommendations through which it is possible to improve the interaction between these two fundamental social systems.
Key words: political economy, political science, political system, economic system, state development

Adresa autora
Authors' address
Ehlimana Spahić
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu
ehlimana.spahic@fpn.unsa.ba

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

OGLEDI IZ FILOZOFIJE

Mirela Karahasanović:
PLATONOVO POIMANJE PAIDEIE / / PLATO'S CONCEPT OF PAIDEIA 281

društvene i humanističke studije

UDK 1(38) Platon

Primljeno: 15. 05. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Mirela Karahasanović

PLATONOVO POIMANJE PAIDEIE

Razumijevanje intelektualne povijesti modernog koncepta obrazovanja nepotpuno je ukoliko se izuzme Platonovo poimanje paideie. Jedinstveno državno obrazovanje, stupnjevit odgojno-obrazovni proces, selekcija građana putem obrazovanja prema određenoj profesiji, samo su neki od postulata prepoznatljivih i danas. U kontekstu antičke Grčke Platon se s pravom može nazvati reformatorom tradicionalne paideie. Ulogu reformatora paideie Platon izražava kroz ontološko zasnivanje obrazovanja, iz čega proizilazi i njegovo socijalno utemeljenje. Kako bi premostio jaz između političke moći i filozofskog znanja, Platon postulira zajednički politički i vaspitni cilj, objedinjen u moralnoj normi. Posljedica dekadencije obrazovanja izravno je povezana s dekadencijom politike. Prema tome, obrazovanje snosi teret političkog, ali i kulturnog života polisa. Predvođeno filozofskim znanjem ono je neka vrsta *ustava države,* ali i jedini put ka premošćavanju jaza između čovjekove egzistencije i njegove biti, ostvarene u njemu spoznatom svijetu besmrtnosti. Prema tome, socijalni kontekst obrazovanja nemoguće je u cijelosti razumjeti ukoliko gubi iz vida njegovo ontološko i logičko utemeljenje.

Ključne riječi: Platon, paideia, duša, um, država, pravednost, pojedinac

ŠTA JE PAIDEIA?

Istraživanje naravi i suštine ljudskog bivstvovanja usmjerenog prema životu u zajednici, svoju nezaobilaznu artikulaciju ima u Platonovom konceptu vaspitanja. Nastojeći da obuhvati iskustvo života paideia polazi od pitanja: kako živjeti? (*Rep.*352d, *Gorg.*492)[1], kakav čovjek treba biti? (*Gorg.* 488A), šta je cilj njegovog života? i kako ga postići? (*Gorg.* 488A), u suštini, kako biti sretan? Paideia podrazumijeva načina promišljanja načela i osnova čovjekovog života i djelanja, u konačnici, krajnje svrhe života, i kao takva je za Grke predstavljala specifičnu refleksiju o zakonomjernostima ljudskog života, njegovog oblikovanja i ispoljavanja. U užem smislu, paideia se odnosila na odgoj i obrazovanje, dok u svom širem značenju podrazumijeva stvaralaštvo i kulturu u cjelini. Štaviše paideia predstavlja širi pojmovni sadržaj i od standardnog grčkog poimanja kulture kao educiranja i oblikovanja ljudske duše (Burnyeat 1997:240). W. Jaeger u tom smislu konstatuje da se paideia ne može redukovati na civilizaciju, kulturu, tradiciju, obrazovanje ili književnost, jer svaki od navedenih aspekata biva ograničen na određeno područje, te, prema tome, ne može obuhvatiti sve ono što su Grci pod tim izrazom podrazumijevali, osim, ukoliko bi sve navedeno podrazumijevali kao paideiu uopće (Jaeger 1946: 5). Platon nastoji sačuvati širinu tog izraza, smatrajući pod paideiom ne samo umnu, odnosno mentalnu kulturu (*Rep.* 376d), njegovanje duhovnog, intelektualnog područja čovjekovog bića, već bitno i onog fiziološkog, kao dijela njegove prirode. Stoga se pored izraza παιδεία kod Platona uporedo javlja i izraz τροφή, pod kojim se podrazumijeva njegovanje, othranjivanje, fiziološki rast. U suštini, paideia podrazumijeva sve ono što utječe na formiranje ljudskog duha i karaktera u cjelini.

Za razliku od tradicionalne paideie koja se temeljila na praktičnoj i etičkoj naobrazbi, zanemarujući intelektualno obrazovanje (Robb 1994:185), Platon se

[1] Skraćenice korištene u tekstu:
1. Platon, *Zakoni, Nom.*
2. Platon, *Državnik, Pol.*
3. Platon, *Gorgija, Gorg.*
4. Platon, *Država, Rep.*
5. Platon, *Protagora, Prot.*
6. Platon, *Gozba, Symp.*
7. Platon, *Fedon, Phedr.*
8. Platon, *Eutidem, Euthyd.*
9. Platon, *Timaj, Tim.*
10. *Aristotel, Politika, Pol.*
11. Aristotel, *Nikomahova etika, EN.*
12. H. Diels, W. Kranz, *Predsokratovci fragmenti - DK*

usmjerava prema intelektualnom obrazovanju, ne izostavljajući pitanje kako na najbolji način uskladiti intelektualno i moralno iskustvo.[2] Iskustvo atinskog života, koje je pred sobom imao Platon je iskustvo različitih natjecanja u Atini,[3] za koja je bila neophodna prije svega fizička priprema. Fizički trening pripremao je mlade Atinjane za atletska takmičenja koja su bila redovit sastavni dio helenskih religijskih festivala, dok je muzičko obrazovanje bilo usmjereno, između ostalog, na učenje Homerovih epova (ibid:185). Političke promjene u 5. stoljeću p. n. e. znatno su utjecale i na obrazovanje. Uključivanje građana u proces naobrazbe došlo je sa pojavom demokratije, koja je pored „masovnog"[4] učešća u politici, podrazumijevala i „masovno" obrazovanje. Bliskost političke i obrazovne sfere postojala je, dakle, još prije Platona. Platonova inovativnost nije bila isključivo u promišljanju najbolje države, već i obrazovne teorije, koja se nije reducirala na usvajanje ustaljenih i običajnosnih formi života, već u je podrazumijevala i čovjekovu intelektualnu i praktičnu angažiranost, kako u osmišljavanju vlastitog života, tako i u ophođenju sa zajednicom u cjelini.

Platon vaspitanje vidi kao *silu* koja čovjeka usmjerava ka vrlini. Ono je zakonomjernost ljudskog djelanja (*Prot.* 327d) kao sposobnost vođenja ispravnog života. Paideia u tom smislu dobija novu dimenziju koja podrazumijeva moralno iskustvo života u zajednici. Ideja dobra je središnja ideja paideie, kojom Platon nastoji da posreduje, ne samo čovjekovo socijalno iskustvo, već i njegove intelektualne težnje usmjerene ka poznavanju besmrtnog. Kako čovjek već rođenjem ostvaruje udio u besmrtnosti za kojom osjeća žudnju (*Nom.* 721c), on se mora pokoravati toj besmrtnoj prirodi u sebi, kako bi na uman način upravljao domaćinstvom i državom (*Nom.* 713e). U tom smislu, filozofija kao najviša intelektualna djelatnost ispoljava svoju svrhu u traženju onih vrijednosti koje su u službi krajnjeg cilja čovjekovog života, pa tako i obrazovanje biva utemeljeno na filozofskom znanju.

Paideja podrazumijeva traganje za općim principom umnosti, na osnovu kojeg je objašnjiva sva kompleksnost ljudskog života. Potragu za takvim principom započeo

[2] Za Grke razlika odgoja i obrazovanja koju bašitini modernost, bila je nepoznanica. Moralni odgoj i intelektualno naučno obrazovanje obuhvatao je pojam paideie uopšte.

[3] Pored mnoštva drugih natjecanja koja su se odigravala u Grčkoj najznačajnija su bila olimpijske igre. Smatra se da su nastale oko 776. godine p.n.ere, te da ih je prema nekim predanjima osnovao Zeus ili Heraklo. Učesnici olimpijskih takmičenja su radije umirali nego li odustajali od svojih zadataka, jer se vjerovalo da kroz takmičenja čovjek postaje blizak bogovima.

[4] Izraz masovno ovdje je uzet tek ilustrativno, jer nije primjenjiv na period o kojem je riječ. Aristotel i Platon koriste izraz *mnogi* ili *gomila* kada žele da naglase učešće većine u političkoj ili nekoj drugoj djelatnosti. Taj izraz u svakom slučaju nije ekvivalent modernom izrazu masa jer isključuje mnoge katageorije stanovništva, poput žena, djece, robova i stranaca, onih koji ne praticipiraju u političkim odlukama, ili neukih uopće.

je još Heraklit, pretpostavljajući da, ukoliko u kosmosu vladaju određena pravila i principi, nužno je da i u ljudskim stvarima postoje pravila koja oblikuju život. O sponi između kosmičkih i ljudskih pravila Platon raspravlja kroz odnos inteligibilnog svijeta i svijeta zbiljnosti. Kosmičkim pravilima i pravilima ljudskog djelanja upravlja opći princip umnosti, koji nadilazi pojedinačnu ljudsku inteligenciju. Suštinska prednost učiteljskog staleža je u otkrivanju takvih pravila i ispravnom upućivanju u njihovu praktičku realizaciju. Prema tome, ako je ideja dobra svrha paideie, zadatak učitelja je ne samo uvid, već i otkrivanje načina na koji građanin polisa u njoj participira.

Utvrđivanjem općeg principa umnosti idejom dobra, putem čega čovjek dospijeva u područje božanskog, Platon je prevazišao sofističku pedagogiju koja uzima čovjeka kao uzor i mjerilo svega ostalog i koja nije tragala za jedinstvenim obrazovnim principom.[5] Epistemološki relativizam, koji je u principijelnom pogledu oznaka sofističke paideie, odraz je i prilično neujednačene odgojne prakse, koja je onemogućavala jedinstveni pristup obrazovanju.[6] Suprotstavljajući se sofističkoj paideii utemeljenoj na retorici, zatim dominaciji Homerove umjetničke paideje[7], Platon je sebe vidio, kako Jaeger s pravom zapaža, u ulozi obnovitelja čitavog sistema grčke paideie (Jaeger 1991:346). Takvu ulogu Platon preuzima potaknut kulturnim konfliktima, u kojima vidi odsustvo smislenog cilja kojem bi bio upravljen ljudski život, iz čega, po njegovom mišljenju, proizilazi potreba za objedinjenjem područja paideie kroz moralno iskustvo života zasnovano na filozofskom znanju. To ne implicira da je Platon ponudio u potpunosti novu i od tradicionalnih poimanja nezavisnu teoriju. Platonova paideia podrazumijeva zapravo rehabilitaciju starog smisla paideie kao vaspitanja u običajnosnom duhu i za običajnosni duh (Perović

3 Ž. Kaluđerović primjećuje da sofističko uzimanje čovjeka kao mjerila svega vodi ka gubitku svakog mjerila uopće. Tome je prethodilo, kako Kaluđerović ističe, iskakanje iz kružnog običajnosnog toka pojedinca, oblikovanje individualnog djelatnog karaktera pomoću vlastitog rezonovanja, odbacujući vladajući sistem predstava. Produkovanjem iz sebe principa za ono što će ljudi smatrati pravednim i nepravednim za posljedicu je imalo gubljenje bilo kakvog mjerila (Kaluđerović 2015:182-183).

6 Ulogu sofista u oblikovanju atinskog života pogrešno je negativno kontekstualizirati. Njihova prvobitna težnja je, kako Vindelband navodi, djelimično bila i iz plemenitog poriva da pouče svoje sugrađane. Sofisti pripadaju antropološkom prosvjetiteljskom periodu, stoga su i sami prema Vindelbandu prosvjetitelji koji su istraživali unutrašnje djelatnosti čovjeka, njegove ideje i htjenja (Vindelband 2007: 54-56).

7 Iako je Homera smatrao božanskim pjesnikom (*Phed.* 95a), Platon kritikuje dominaciju Homera u atinskom obrazovanju. U dijalogu *Ion,* Sokrat razotkrivajući Ionovu nesposobnost da govori i o drugim pjesnicima, kako to o Homeru čini, Platon nastoji prikazati kao ograničenost obrazovanja koje se temelji na dominaciji Homerove umjetničke paideii. Sokrat zaključuje da Ion nemogućnošću da govori i o drugim pjesnicima nije vičan govoriti ni o Homeru. Suština Platonove kritike sastoji se u tome da se o pjesničkom umijeću može govoriti tek ukoliko ga se poima kao cjelovito, za šta je potrebno znanje i umjeće. Ne može se ocijeniti djelo nekog umjetnika ukoliko se izuzme umjetnost u cjelini. Prema tome Ion je neobrazovan jer ne poznaje bit, cjelinu pjesničkog umijeća, čija spoznaja legitimira spoznaju pojedinačnih umjetnika.

2004:34). Tradicionalna podjela obrazovanja na muzičko i gimnastičko za Platona je neupitno prihvatljiva. On sam priznaje da bi se teško pronašao neki drugi oblik podjele obrazovanja, nešto drugačije od onog što se tokom vremena ustalilo (*Rep*. 376e), pa bi prema tome bilo neophodno postojeći oblik vaspitanja revidirati i uskladiti sa novim pogledom na zbiljnost, zbog čega je potreban i određeni nivo naučnog znanja. Aritmetika, geometrija, astronomija i stereometrija, ne samo da omogućavaju teoretske i epistemološke uvide u određena pripadajuća im područja, već su bitno koncentrisane i na područje praktičkog.

Kombinujući atinski individualni sa spartanskim socijalnim aspektom obrazovanja, koji podrazumijeva pripremanje individue za život u državi (Barker 1947:122), Platon nastoji integrisati individualno i zajedničko, javno i privatno, ustanovljujući javni model obrazovanja o kojem prvenstveno brine država, što je predstavljalo novinu u helenskom svijetu, čime paideia pored moralnog iskustva života ulazi i političko iskustvo života.

OBRAZOVANJE KAO PRIMARNA FUNKCIJA DRŽAVE

Iako *Država* predstavlja možda i najznačajniju raspravu o socijalnom i metafizičkom aspektu vaspitanja, ne mogu se izuzeti i druga Platonova djela u kojima se eksplicitno ili implicitno govori o vaspitanju. U *Državi*, ali i *Zakonima*, ideja vaspitanja neodvojiva je od ideje države. Pravu svrhu državnog uređenja nije moguće prikazati jasno i potpuno ukoliko se izuzme pitanje vaspitanja (*Nom.* 642a, *Rep*.424b). Platon kroz cijeli dijalog *Država,* posvećen pitanju razrade cilja i suštine vaspitanja, fokusirajući se na pitanje kakvo bi ono trebalo biti, izostavlja definiciju šta ono jeste. U *Zakonima* je dosta određeniji. Ne samo da je ponudio definiciju obrazovanja, već i način kako bi ono sa institucionalnog aspekta trebalo da funkcioniše u državi. Zakoni bi u tom smislu trebalo da budu završna riječ *Države*.

Iako obrazovanje obuhvata vaspitanje u svim onim vještinama za koje se ispostavlja da su odraz čovjekove prirode, ipak izražene sposobnosti u određenim djelatnostima poput trgovine, građevine i sl. ne znače nužno da je osoba koja takve vještine posjeduje i obrazovana (*Nom.* 643a-e). Ukoliko je vaspitanje usmjereno na sticanje bogatstva, na tjelesnu snagu, ili bilo kakvo praktično znanje koje ne uključuje razboritost i pravednost, nedostojno je imena obrazovanja (*Nom.* 644a). Obrazovanje se ne svodi samo na sticanje djelatnih kompetencija. Ono podrazumijeva sticanje vrline (*Nom.* 653b). Kao ispravno vođenje duše, stvara savršenog, pravičnog gra-

đanina, zbog čega predstavlja prvu od najviših vrijednosti (*Nom.* 644b) i odgovarajućih zapovijesti (*Rep.* 423d). Simbioza različito usmjerenih priroda u odnosu na odgovarajuće im sposobnosti, ostvariva je vrlinom koja nadilazi sposobnosti i obuhvata ljudski život u cjelini, a kako se praktičko ostvarenje vrline odvija obrazovanjem, utoliko je obrazovanje primarna i najznačajnija funkcija države. Povratno djelujući, obrazovanje bi trebalo putem stečene vrline učiniti državu valjanom.

Platonovu uvjerenost da je vaspitanje samodostatno sredstvo kojim će biti postignuto jedinstvo države i osjećaj zajedništva njenih građana Aristotel dovodi u pitanje. Aristotel smatra da vaspitanje jeste jedan od načina izgradnje zajednice, ali ne i dovoljan. Pored vaspitanja valjalo bi uključiti i običaje, ljubav prema mudrosti i zakone (*Pol.* 1263b3 5-40). Potreba da se vaspitnim, običajnim i zakonskim sredstvima usmjerava čovjekova priroda, proizilazi, prema Aristotelu, iz njene nesavršenosti. Ljudska priroda posjeduje dvojaka svojstva koja se običajima mogu mijenjati nabolje ili na gore (*Pol.* 1332b). Za Platona, različitost običaja, kao i različitost obrazovanja kojim su običaji oblikovani, rezultiraju drugačijim odnosom prema bogovima i prema samima sebi (*Nom.* 681b). U Zakonima običaji su temelj zakonodavstva (*Nom.* 681b-c) u skladu s kojim trebaju biti vaspitani građani. Prema tome, Platon u vaspitanju vidi mogućnost rekonstruiranja pogrešnih uvjerenja (običaja) i navika o lijepom i pravednom koje ljudi od djetinjstva kroz vaspitanje prihvataju (*Rep.* 538c). Država stoga snosi sav teret vaspitanja, jer od dobrog državnog uređenja ovisi sudbina i budućnost budućih generacija, pa i same zajednice u cjelini, o čemu Platon kaže (Rep. 424b):

> „Ako državno uređenje jednom bude dobro utemeljeno, onda će sve ići i jačati kao u krugu, vaspitanje i obrazovanje, valjano izvođeni, formirat će dobre prirode; a ove valjane prirode[8] će, sa svoje strane, biti u stanju da obrazovanjem formiraju generaciju još bolju od prethodne".

Progres zajednice Platon vidi kao cirkularan tok razvoja od dobro utemeljenog državnog uređenja, preko obrazovne prakse, do dobro vaspitane ljudske prirode, koja se obnavlja zahvaljujući vaspitanju. Prema tome, opstanak i funkcionisanje valjane države u potpunosti se temelji na održavanju obrazovnog sistema.[9] Degradiranje individue i zajednice je posljedica nemogućnosti obnove ljudske vrline. Čovjek ima

[8] Pod valjanim prirodama Platon podrazumijeva vladare filozofe.

[9] Poteškoća koja dodatno usložnjava problem: kako državu učiniti najboljim mjestom za život?, jeste, kako primjećuje K. Robb, izostanak bilo kakve institucionalne, ustavne odredbe koja bi regulisala ponašanje građana. Očigledno je, zaključuje Robb, da obrazovanje snosi sav teret ravnoteže zajednice (Robb 1994:139).

mogućnost da se, ukoliko je krenuo stranputicom, vrati na pravi put, u čemu glavnu ulogu ima obrazovanje kao ispravno upućivanje, čiji je cilj i svrha savršen građanin, koji je naučio, ne samo da se pokorava, već i da pravično upravlja (*Nom.* 644a). Prihvatajući Sokratov stav da čovjek griješi iz neznanja,[10] Platon oslobađa pojedinca odgovornosti. Odgovornost za hrđavo postupanje treba prije tražiti kod roditelja nego kod potomstva, i prije kod vaspitača nego kod vaspitanika (*Tim.* 87b). Uzroci činjenja zla su: loše i nestručno obrazovanje i loše državno uređenje, a kako nijedno ni drugo ne zavise od pojedinca, individua ne može snositi odgovornost za loše prilagođavanje duše ambijentu života u kojem se zatekla. Pogrešan način vaspitanja čini besciljnim ljudski život, jer bez pravilnog vaspitanja čovjek se vraća u Had nesavršen i neuman (*Tim.* 44c). Platon kao da implicira da čovjek koji nije valjano vaspitavan, kao da nije ni živio. On nije ispunio svoju svrhu, da znanjem postane to što jeste, jer sve što je naučio, ukoliko nije prožeto umom je štetno.

Da bi opravdao vladavinu filozofa, Platon pod obrazovanjem podrazumijeva božiju zapovijest (*Rep.* 415b) upućenu vladarima, kako bi se na najbolji način brinuli o zajednici. Zakonodavac je prototip nastavnika (Jaeger 1971:17). On je, koliko čuvar zakona, ujedno i nadzornik vaspitanja (*Nom.* 811a). Tako je prvi i najvažniji zadatak vladara postavljanje vaspitača, koji bi trebao biti u svakom pogledu najbolji (*Nom.* 766a-b). Čovjek čini zlo, i kao domaćin i kao građanin, ako se ne obrazuje kod pravih ljudi (*Prot.* 357e). Zbog toga je služba vaspitača važnija od svih ostalih službi u državi (*Nom.* 765d, *Pol.* 310c-e, 311a-b-c, *Rep.* 415b). Državno reguliranje vaspitanja dovodi do prožimanja političke i obrazovne sfere, posljedica čega je identifikacija obrazovnog i političkog cilja.

I K. Popper tvrdi da Platon u svojoj koncepciji obrazovnog sistema nije podrazumijevao određeni individualistički cilj, koji bi bio neovisan od cilja države (Poper 1998).[11] Platon, smatra on, u obrazovanju vidi tek instrument za postizanje političkog cilja. Međutim, Platon filozofsko obrazovanje ne vidi u službi politike. Politika i filozofija bi trebale obrazovanjem postati jedno (*Rep.* 473d-e). Politika je

[10] U Platonovim dijalozima mogu se pronaći mjesta na kojima se nepravedno djelanje povezuje sa neznanjem *Tim.* 86d, *Rep.* 589c, *Nom*. 731c. U *Timaju* 86d-e Platon tvrdi da niko nije zao svojom voljom. Čovjek takvim postaje zbog nestručnog vaspitanja i lošeg tjelesnog sklopa.

[11] Poput K. Popera koji u Platonovoj teoriji vaspitanja vidi čvrst mehanizam sprovedbe ideje „totalitarne države", M. Polić na istom tragu Platonov koncept vaspitanja vidi u službi ideologije, koja je sprovodiva kroz čvrste mehanizme manipulacije i indoktrinacije, svodeći ukupunost čovjekovih stvaralačkih tendencija na jednu, a to je znanstveno projektiranje odgoja. Polić tvrdi da u Platonovoj „totalitarnoj" državi za odgoj i nema mjesta (Polić 1993:48). Prema K. Eganu povezivanje Platonove vaspitne teorije sa totalitarnim sistemom, može biti samo jedno od tumačenja Platona. Egan smatra da postoji dovoljno razloga da su Platonove ideje i ideal vaspitanja koherentni sa modernim socijaldemokratskim vaspitnim idealima (Egan 2012:47)

znanost o dobrobiti ljudi, kojoj je pretpostavka filozofsko obrazovanje[12]. Racjep između filozofije i politike uzrok je nesloge među ljudima, koja će trajati sve dok filozofi ne preuzmu političko upravljanje zajednicom. Put ostvarenja jedinstva politike i filozofije Platon vidi u vaspitanju. Najbolje vaspitani racionalni elemenat države, vladari, u sebi objedinjuju „tri uloge"; ulogu *filozofa, političara* i *odgajatelja,* koje ne dolaze međusobno u koliziju, jer su supsumirane u ulozi filozofa. Uspostavom vladavine filozofa ostvaruje se vladavina umnosti.

Budući da Platon državu vidi kao produkt uma, ljudi moraju biti vaspitavani, ne isključivo u znanju, već i u građanskoj akciji (Barker 1960:217). Prema tome, obrazovanje nije samo sebi svrha. Podjednako su štetni za državu oni koji nisu primili najbolje obrazovanje kao i oni koji su se posvetili isključivo obrazovanju bez namjere da ga odjelotvore. Neobrazovanima će nedostajati jedinstveni cilj, prema kojem bi se upravljali u ličnim i državnim poslovima, a obrazovani se neće angažovati u političkim stvarima (*Rep.* 519). Platon smatra da moć mišljenja treba biti korisna i upotrijebljiva (*Rep.* 519), jednako kao što može biti i beskorisna, ukoliko se usmjeri na pogrešan način. Nije dovoljno da čovjek posjeduje određena dobra, potrebno je da se njima služi (*Euthyd.* 280c). Platon zahtijeva praktičku angažovanost onih koji na uman način rezonuju o zbiljnosti, čime isključuje mogućnost da bi filozof mogao biti lišen obaveze političkog djelovanja. Filozofi su odgovorni za stanje u zajednici. One, koji se kroz vaspitanje u svakom pogledu pokažu najboljima, treba primorati da svjetlost svoje duše okrenu ka dobru, uzimajući ga kao uzor prema kojem bi obrazovali državu, građane, pa i same sebe (*Rep.* 540). Njihov zadatak je briga za cjelinu (polis), u kojoj *snaga* pravednosti objedinjuje sve pojedinačne dijelove čineći cjelinu pravednom.

Potreba za jedinstvom i valjanošću države ne implicira potpuno odsustvo brige za individualni karakter. Obrazovanje je ključno za razvoj pojedinca, koji će biti sposoban samostalno djelati bez pomoći drugih (*Rep.* 423d), ali uslove za njegov rast omogućava država, koja putem obrazovanja privodi građane onom zvanju koje im po prirodi najviše odgovara (*Rep.* 423d). Obrazovanje posreduje između države i pojedinca. Izuzimanje uloge države u razvoju pravednog pojedinca, prema Platonu, nije moguće, zbog čega javno obrazovanje prednjači u odnosu na privatno. Prednost javnog obrazovanja Platon u *Državniku* (294e, 295b) opravdava, između ostalog,

[12] Politika je u suštini zasnovana na filozofskoj spoznaji svijeta ideja iz koje, kako Hall zaključuje, političko umijeće crpi sadržaje koji su osnova moralnih i političkih standarda i modela pojedinačnog i građanskog života, koji će se sprovoditi u postojećoj zajednici, čime bi zajednica i njezini građani postali pravedni. A kako isključivo filozofi poznaju svijet ideja, oni su i najupućeniji u političku vještinu. Cijeli proces obrazovanja od početka se sastoji u aktualiziranju spoznaje ideje dobra u dušama onih koji za to posjeduju sposobnost (Hall 2004:43).

ekonomičnošću vremena. Ko bi mogao, pita se Platon, cijeli život posvetiti tome, da neprestano sjedi uz svakog pojedinca i tačno naređuje šta je to što mu odgovara (*Pol.* 295b)? Ipak ekonomičnost vremena nije suštinsko objašnjenje neophodnosti državnog obrazovanja. Ograničavanje obrazovanja na individuu onemogućava zajedničke nazore koji održavaju na okupu različite ćudi.[13] Platon zagovara vaspitanje znanstveno utemeljeno na općim pravilima i principima. Ukoliko je dobro ono što odgovara većini, utoliko i odgovornost za loše postupanje pada na zajednicu. Platonovu potrebu za javnim vaspitanjem moguće je povezati i sa empirijskim uslovima života. Vaspitanje bi, smatra on, moglo doprinijeti integraciji atinskog društva podijeljenog između demokratskih i aristokratskih uvjerenja o najboljem načinu života. Stoga, za razliku od Sokratovog koncepta vaspitanja usmjerenog na individuu i njen personalni uspon, kao ishod uspješnog obrazovanja, Platon, proširuje interes sa individue na pitanje: kako obrazovanje može biti za sve individue ponaosob, a ipak ih spajati? (Scolnicov 1998:3). Ukoliko bi pojedinci, tvrdi Platon u *Gorgiji* 481C-D, imali zasebne iskustvene svjetove, bez veze sa svijetom iskustva svoje okoline, u tom slučaju ne bi mogli jedni drugima objasniti šta svaki pojedinačno osjeća. Sokratova smrt bila je poticaj Platonovom promišljanju o posljedicama koje pojedinačno individualno djelanje proizvodi, ukoliko kao takvo nije prepoznato od šire zajednice. U tom je smislu Platon nastojao objedinjavanjem obrazovnog principa preduprijediti rizik da filozof u najboljoj državi podijeli Sokratovu sudbinu. Pravičnost, tvrdi Platon, omogućuje ljudima da zajednički djeluju, ona je stoga u funkciji integracije individua, njihovog međusobnog razumijevanja i najdubljih međusobnih osjećaja, jer ideja dobra drži sve na okupu (*Phed.* 99b).

Sokratov princip važnosti upoznavanja sebe, Platon proširuje na princip ″upoznati sebe u zajednici i kroz zajednicu″, čime u središte vaspitanja postavlja problem individualnog i socijalnog konteksta vaspitanja, kako bi došao do najbolje organizacije života u polisu. Kako je čitava struktura i organizacija polisa utemeljena na 'strukturi duše', to se individua i njen odnos prema polisu razumijeva iz istog izvora. Međutim, vrednovanje individue za Grke je bilo limitrano i nije bilo u fokusu ozbiljne filozofske tematizacije (Panenberg 2003:84).[14] Promišljanje i određivanje

[13] Razliku između državnog i privatnog vaspitanja pojedinca, Aristotel u odnosu na Platona dosta određenije objašnjava. Nedvojbeno je da se pojedinac potpunije razvija privatnim vaspitanjem kada mu je pružena posebna njega, ali dodaje, da vaspitanje pojedinca ovisi o poznavanju opštih pravila, o onome šta je potrebno svima ili nekima (EN. 118b10-15).

[14] Prema Panenbergu, Platonovo razumijevanje individue bilo je ograničeno ne samo zbog nenaglašavanja posebnih apsekata individualnog i ograničavanja na medijum opštosti, već bitno i u tome što duša ponovnim rođenjem nije više identična sa individuom i pojedinačnim živim bićem (Panenberg 2003:83-84).

opšteg, imalo je primat u odnosu na pojedinačne slučajeve. Orijentacijom ka općenitosti Platon pojedinca razumijeva kao specifičan slučaj općeg. Samo oni koji u sebi pronalaze iskustvo općenitosti su u stanju da prevazilaze ograničenu individualnost. Povezivanje individue sa područjem objektivnog Platon rješava kroz vaspitanje kao rast duše (Backer 1947:128), koja stoji u središtu između čovjeka i objektivnog područja istine i dobra. Sudjelujući kako u božanskom tako i u propadljivom, duša je nositelj rascijepljenosti čovjekove egzistencije i njegove biti (Polić 1993:45). Reprekusije njene izloženosti vlastitim unutarnjim konfliktima vidljive su i u socijalnoj sferi.

Zagovaranjem jedinstva čovjeka i polisa, pojedinca i zajednice, Platon u propitivanju najboljeg načina života posredovanog ispravnim vaspitanjem polazi od čovjeka i njegove prirode. Tek upoznavanjem čovjekove prirode možemo znati šta je za nju dobro, pa tako sama priroda postaje ključ za razumijevanje zbiljnosti (Jaeger 1991:246). Zaokret ljudske prirode ka dobru postiže se obrazovanjem kao jedinom vještinom kojom čovjek može da se mijenja nabolje, ili na gore. Stoga s pravom Barker zaključuje da se obrazovanje kod Platona može shvatiti kao pokušaj da se dotakne izvor zla i reformiše pogrešan način života mijenjanjem cjelokupnog pogleda na život (Barker 1947:119). Promijenjena percepcija života ostvarena je zaokretom duše kao njegovog središta i pokretača prema ideji dobra. S tim u vezi je i neophodnost objašnjenja ljudskih karaktera, polazeći od diferenciranih oblika života prema duševnim osobinama (*Nom.* 803b), kako bi se odredilo putem kojih duševnih osobina čovjek može najljepše provesti život. Složenost i diferenciranost oblika života neodvojivi su od složene naravi strukture duše (razumni, srčani ili voljni i požudni dio[15]), koja je ujedno, u idealnom smislu, i struktura države. Psihološka realizacija strukture zajednice, ostvariva je kroz realizaciju ideje pravednosti, čije se osnovno načelo sastoji u Platonovom stavu da svako radi onaj posao koji je svojstven njegovoj duši, zbog čega bi svaki stalež i svaki pojedinac trebao primiti ono obrazovanje koje

[6] Manje-više uobičajena upotreba izraza *dio duše*, može izgledati prilično zbunjujućom ukoliko se polazi od stanovišta da sve ono što posjeduje dijelove je propadljivo, pa prema tome bi bilo diskutabilno o prirodi duše kao vječne *supstancije* govoriti kao o zbiru dijelova, a ne kao cjelini. Koplston smatra da je sam Platon upotrebljavao izraz dio (μέρος) u IV knjizi *Države* 444b, ali da takav termin treba ipak razumjeti metaforički, u smislu da se pod takvim izrazom ne podrazumijeva da je duša materijalna i rasprostrta. Platon upotrebljava i termin εἶδος, kojim želi naglasiti da ta tri dijela ipak podrazumijevaju oblike, funkcije ili načela djelovanja, a nikako dijelove u materijalnom smislu (Koplston 1991:243244). Za razliku od Koplstona, Guthrie daje dosta šire objašnjenje za ono šta većina teoretičara podrazumijeva pod dijelovima duše. Platon, kako ističe Guthrie, najčešće upotrebljava član sa odnosnom klauzulom (τὸ ᾧ λογίζεται, 439d) ili prilog (ono voljno) ili imenice γένη i εἴδη, rodovi ili vrste. μέρος, što obično znači dio a koristi se u 442b-c, međutim γένος je jedina imenica koja se pojavljuje u cjelovitom sažetku ovog učenja 443c-e. (Guthrie 2007:447-448)

će omogućiti obavljanje pripadajuće mu funkcije u državi, čime ni svrha učenja svakom od njih ne bi bila jednaka. Iako je nužno da filozof i ratnik izučavaju logistiku i aritmetiku, posljedice učenja će biti različite. Ratnik će, tvrdi Platon *Rep.* 525b:

> „... morati da ih izuči radi sređivanja svojih trupa, a filozof zato da bi izronio iz nastajanja i čvrsto se vezao za suštinu, inače on nikada ne bi postao vešt u mišljenju".

Poznavanje logistike, potrebno je i za treći stalež, ali tek toliko koliko im koristi u kupovini i prodaji, čime je njena upotreba daleko od svrhe *olakšavanja* duši, izranjanja iz nastajanja, i usmjeravanja ka istini i suštini (*Rep.* 525c). Logistika je korisna radi saznanja, a ne radi trgovanja. Izučavanje geometrije, astronomije, aritmetike je priprema ka kretanju duše do kontemplacije (*Rep.* 532c). Neophodnost izučavanja tih nauka ne svodi se isključivo na njihovu propedeutičku ulogu ka dijalektici, koja ima privilegiju da dođe do odgovora na pitanje šta je svaka stvar po sebi (*Rep.* 533b). Nauke imaju i praktični cilj. Naučno izučavanje je višestruko korisno za državu jer pridonosi poznavanju meteorologije, zemljoradnje, pomorstva, ratovanja, trgovine... (*Rep.* 527d), ali je ono i u funkciji razumijevanja pravilne distribucije interesa građana (Barker 1947:203). Bez obzira na korisnost koju nauke imaju za život, njihovo izučavanje nije neophodno svakom pojedincu. Ono pada na one koji su prirodno usmjereni ka tome.

Nemogućnost istovremenog obavljanja više poslova dovodi u pitanje zamišljenu strukturu države, koja se odnosi na funkcije što ih obavljaju staleži, kao i na teoriju obrazovanja koja produkuje takvu strukturu. Kako Platon koncepciju najbolje države sagledava kroz *hijerarhiju* izvrsnosti ljudske prirode, to je razumljivo zašto se kritika Platonove obrazovne teorije usmjerava prema pitanju prirode i osobenosti pojedinca i države.[16] Deweyova kritika Platonove teorije obrazovanja upravo u tome pronalazi

[16] J. Dewey analizirajući Platonovu teoriju vaspitanja polazi od pitanja na koji način Platon razumijeva pojedinca. Dewey zaključuje da Platon ne samo da ne razumije osobenost pojedinca, već da je upitno i njegovo razumijevanje prirode i zajednice-države. Prema Deweyu, Platon u nerazumijevanju prirode pojedinca istog ograničava na određeni broj sposobnosti, te na taj način lišava ga svih ostalih djelatnosti koje bi on mogao da obavlja. Takvu zajednicu Dewey vidi kao nedemokratsku. Platonova zajednica, priznaje Dewey, jeste ona u kojoj se pozicija pojedinca ne ustanovljuje prema bogatstvu ili po rođenju, već prema sopstvenoj prirodi koja se otkriva u procesu obrazovanja. Međutim, Platon ne uviđa jedinstvenost pojedinca. Obrazovanje je reducirao na tri klase, i ne postoji mogućnost kombiniranja sposobnosti. Na taj način Platon onemogućava progresivnost i napredak koji je moguć zahvaljući kombiniranja mnoštva sposobnosti pojedinca (Dewey 2001:93-96). J. M. Magrini smatra da je tretiranje Platonove koncepcije vaspitanja kao antikonstruktivističke i nerazvojne posljedica doktrinarnog čitanja Platona, prevashodno usmjerenog na epistemološke i metafizičke pretpostavke o prvim principima, apsolutnim idejama, kao najvišem cilju obrazovanja kojem bi svi trebalo da teže. Kritičari Platona tvrde da se prihvatanjem koncepta apsolutnih ideja onemogućava kretanje izvan tih ideja bez propitivanja i sumnje u njihovu apsolutnost, što je glavna primjedba kritike „staticizma" u vaspitanju. Ovakva upitna klasifikacija smatra Magrini negira svaki potencijalni doprinos koji bi Platonova filozofija mogla donijeti

suštinske nedostatke. Dopuštanje raznovrsnih djelatnosti jednoj osobi ujedno je i dopuštanje više karaktera koji nužno dolaze u međusobni konflikt (Guthrie 2007:436). Sukob uloga bio bi neizbježan ukoliko je neko u isto vrijeme ljekar, učitelj i vojnik. Opredjeljenjem za određenu djelatnost individua izbjegava konflikt unutar vlastite duše, ali i socijalnog okruženja, tj. sukob unutar hijarahije staleža. Tako ni obrazovanje nema za cilj separaciju staleža, u smislu striktne odvojenosti. Ono ima za cilj integraciju različito usmjerenih priroda, preveniranjem unutarnjeg razdora u duši, kako bi se zajednica očuvala od degeneracije. Priroda svakog staleža je sazdana na takav način da omogućava podjednak udio u sreći (*Rep.* 421c, 520a), prema tome, cilj države nije sreća jednog već svih staleža u zajednici (*Rep.* 420c). To je, naše je mišljenje, fundamentalni cilj Platonove koncepcije najboljeg života, koji nije moguće razumijeti bez djelotvornog udjela obrazovanja u ostvarivanju toga cilja. Činjenica da svaki čovjek teži sreći na različite načine, zbog čega se i uslovi za postizanje sreće razlikuju, za Platona ne predstavlja dilemu kako da objedini različito usmjerene težnje. Samo kroz načelo pravednosti, da svako čini ono što je svojstveno njegovoj prirodi, pa će zahvaljujući tome živjeti ne samo pravedno već i sretno. Platon sreću dovodi u odnos sa vrhovnim moralnim principom. Najbolji život je život u vrlini, čije je prakticiranje diktirano prirodnim sposobnostima, koje ujedno određuju šta čovjeka čini sretnim. To što filozof pronalazi sreću u unutrašnjosti bića, neovisno od vanjskih dobara koja su ključna za sreću drugih ljudi, ne implicira da je sretniji u odnosu na ostale, jer nisu svi ljudi u podjednakoj mjeri motivisani istim zadovoljstvima. Sretan čovjek se neće miješati u posao drugih, jer radeći ono što ga čini sretnim sva njegova motrenja i zadovoljstvo usmjereni su na tu ulogu (Barrow 2010).[17] Zahvaljujući obrazovanju shvaćenom kao susretanje s vlastitom prirodom čovjek otkriva ono što ga čini sretnim, a obrazovanje postaje put promocije sreće i sladnosti zajednice.[18]

tna klasifikacija smatra Magrini negira svaki potencijalni doprinos koji bi Platonova filozofija mogla donijeti čitanjem ovoga filozofa u odnosu na interpretacijske paradigme obrazovnih istraživanja koje se tiču razumijevanja pomoću interpretativnog i deskriptivnog hermeneutičkog pristupa (Magrini 2018:24).

17 R. Barrow smatra da primjena Platonovih utilitarnih načela u obrazovanju počiva na tri osnovna principa: 1. Cilj obrazovanja je stvaranje društvenih i sretnih građana; 2. Sva djeca još od ranog doba trebala bi biti vaspitavana za usvajanje moralnih normi i standarda zajednice; 3. Preciznu prirodu obrazovanja kojem se dijete podvrgava u kasnijoj fazi, treba dizajnirati koliko je to moguće pozivajući se na na njegove sposobnosti, zahtijeve i potrebe zajednice (Barrow 2010:136).

18 Iako odbacuje u značajnoj mjeri Platonova razmišljanja o državi, ipak postoji ono, možda i najznačajnije, koje K. Popper priznaje, a to je dobročinstvo i plementost Platonove namjere da građane učini sretnim. U tom zahtijevu Poper vidi odsustvo propagande i najjači Platonov motiv (Poper 1998:225).

METAFIZIČKI ASPEKT OBRAZOVANJA

Metafizički aspekt obrazovanja Platon razmatra u *VII* knjizi *Države*, usmjeravajući se na tri bitna pitanja: dualizam objektivnog i zbiljskog empirijskog područja, mogućnost njegovog prevladavanja putem obrazovanja, urođenu autonomnu sposobnost spoznaje, definisanu kao nezavisnu i neizvodivu iz područja empirije. Potreba za obrazovanjem usmjerena je ka spoznaji onoga što je najbolje za čovjeka, ka racionalnom uvidu u prepoznatljivo dobro, koje prihvata i kojim se vodi u skladu sa vlastitom prirodom. Racionalni uvid podrazumijeva stupnjevito napredovanje uma od empirijske datosti do inteligibilnog područja.[19] Postupnost okretanja duše kao vještine nastave (Hegel 1970:176) je proces kretanja uma od najnižeg stupnja privida koji je ujedno i naudaljeniji naspram bivstva bića (Cipra 1999:143). Stoga, kod Platona, kako Hegel primjećuje, ne može biti govora o subjektivnom idealizmu temeljenom na shvatanju da sve saznanje, cijeli proces učenja, zavisi od unutrašnjih predstava koje dolaze iz subjekta: "Kao da čovjek ništa ne uči i ni u čemu ne zavisi od utjecaja spolja" (Hegel 1970:175).

K. Egan kod Platona prepoznaje četiri faze učenja, kao i preduvjete za prelazak iz jedne u drugu fazu. Prva je eikasia (eikon, eikos: slika, sličnost, prikaz, vjerovatnost) i ona se odnosi na posmatranje površinskog aspekta stvari, na ono što osjetila sugeriraju. Druga je pistis (uvjerenje), podrazumijeva prihvatanje dominantnih konvencionalnih uvjerenja o stvarima, koja nisu rezultat racionalno ugrađene pouke, već uvjeravanja i uslovljavanja. U trećoj fazi razmišljanja (dianoia) upoznaju se dijagrami, modeli, osobitno obrađeni u apstraktnim terminima, ali još uvijek nedovoljno precizno, jer su još uvijek objekti i apstraktne ideje kao njihovi korelati u nejasnom odnosu. Posljednja faza noesis podrazumijeva inteligenciju. To je ujedno i najviša faza u kojoj se um oslobađa dvosmislenosti koja je karakterizirala prethodnu fazu, i konačno dospijeva do spoznaje ideja kao najsigurnije vrste znanja (Egan 2012: 30-32).

Možda i najsistematičniji prikaz progresivnog stupnjevitog napredovanja ka biću pronalazimo u *Gozbi* (XXVIII 210a-e). Spoznaja započinje upoznavanjem ljepote u tijelima, zatim ljepote duše, ljubavi prema naukama – carstvu misli, da bi konačno na četvrtom stupnju dosegla spoznaju ideje ljepote. Različitim stupnjevima

[5] U *Fedonu* 73-75a Platon, definišući učenje kao sjećanje, objašanjava na koji način se konstituiše saznanje. Iako odlučujuću ulogu ima prisjećanje duše na ono što je već prethodno vidjela, ipak, za spoznaju je neophodan čulni poticaj. Spoznaja započinje osjetilnim uviđanjem sličnosti određenih predmeta: drvo, kamen, jabuke i sl., gdje nam se čini da su predmeti međusobno jednaki. Međutim, razumskim uviđanjem dolazimo do zaključka da, iako nam stvari izgledaju jednake, ipak postoji nešto što ih čini različitim, ono o sebi jednako odnosno ideja.

spoznaje odgovara i različita životna dob. Tako se filozofsko obrazovanje zadobija tek sa pedeset godina. Moglo bi se reći da je za njegovo sticanje potreban gotovo cijeli život. Sve vaspitanje prije toga je priprema ili uvod u filozofsko znanje. Za postupno oslobođenje duše od svijeta privida neophodno je podjednako učešće svih intelektualnih kapaciteta: od percepcije, uvjerenja, mišljenja do čiste inteligencije. Učešće spoznajnih sposobnosti čovjeka u tom procesu omogućava njegov svestrani intelektualni razvoj. Sama spoznaja je posljedica tog razvoja. Spoznaja općenitosti uporedo se razvija sa samospoznajom koja je aspekt cjeline, jer izvrsnost se nalazi u cjelini, a ne u dijelovima (Barrow 2010:38). Tako opet svjedočimao da je bit obrazovanja neodvojiva je od biti čovjeka. Najveću sposobnost pojmovnog razumijevanja općenitosti posjeduje umni učiteljski stalež (Vindelband 2007:97), kojem je povjerena javna briga za čovjeka. Samo je taj stalež u mogućnosti da putem dijalektičkog uvida, ide zajedno sa istinom ka samom biću, posmatrajući stvari u njihovoj povezanosti.

Dajući najboljima mogućnost da upravljaju zajednicom, Platon je prihvatio Heraklitovo stanovište da je jedan koliko deset hiljda, ako je najbolji (DK 22B49), čime isključuje podjednaku mogućnost svima ka napredovanju do uvida u istinski *bivstveni idealitet*. Oni koji nisu prirodno predisponirani ka spoznaji najviših stvari i kada bi se obučavali u saznanju prirode bića, ne bi bili u prilici da stiču iskustvo i zadovoljstvo o tome, čak i kada bi to vatreno željeli. Riječju, ne bi dospijevali do zadovoljstva koje proizilazi iz znanja onoga što je po sebi istinito (*Rep.* 582b). U tome se sastoji Platonova potreba za pravljenjem oštre razlike između onih koji trebaju obavljati važne poslove i onih koji su prošli tek kroz neznatno obrazovanje (*Nom.* 735a, 751a). Staležu valadara pripadaju oni u kojima su objedinjene takve osobine, a koje se rijetko susreću kod ljudi. One, potaknute vaspitanjem, omogućavaju i progresivni rast duše ka području čiste inteligencije. Prirodna obdarenost bez vaspitanja ne stvara savršenog vladara.[20] Vaspitanje podstiče razvijanje i usmjeravanje najljepših prirodnih osobina, tako što dušu vodi prema istini lišavajući je iskušenja nepravde, ružnoće i nesrazmjera.

Izdvajanje načina naobrazbe vladara filozofa, te izuzimanje svih ljudi od obrazovanja (Szlezak 2000:20), čini Platonovu teoriju limitirajućom. Takvo ograničavanje sadrži dublji filozofski smisao. Filozofsko saznanje je najviši oblik spoznaje. Prema tome, isključivo oni koji su sposobni da filozofski promišljaju zbiljnost su filozofi. Drugi mogući motiv je suprotstavljanje sofističkoj praksi koja je doprinijela *oma-*

[20] Da prirodna obdarenost nije dovoljan uslov za savršeno ispoljavanje određenog umijeća potvrđuje Platonov primjer iz dijaloga *Fedar,* gdje Sokrat tvrdi da Fedar ne može računati isključivo na prirodnu obdarenost kako bi postao savršen takmičar u retorici, bez učenja i vježbanja (*Phaedr.* 269d).

sovljavanju obrazovanja, bez obzira na mogućnosti individue. Za Platona filozofija nije stvar *mase*; prema tome, *masovno* filozofsko obrazovanje nije moguće. Ljubav prema pojmovnom razumijevanju zbiljnosti i ljubav prema zanatu su dvije različite žudnje. To su dvije različite vrste ljubavi, dvije različite težnje ljudske prirode. Suprotstavljanje prirodnom toku stvari proizvodi posljedice koje dijele svi članovi zajednice. Takvo suprotstavljanje Platon pronalazi upravo u političkoj praksi koja, prkoseći zakonima ljudske prirode udaljava čovjeka od njegove vlastite suštine, podstičući stalne sukobe unutar i izvan zajednice.

ZAKLJUČAK

Platonovo poimanje paideie razvija se kroz istraživanje ljudske prirode i traženje najboljeg načina organizacije života individue i života zajednice, kao i pitanja ljudske sudbine i života nakon smrti. Prema tome, središnja ideja paideie je moralna briga, briga za indivdualnu dušu, za dušu zajednice, uopće za život prije i nakon smrti. Ta briga ogleda se u posredovanju obrazovanja između pojedinca i zajednice, između čovjeka i njegove biti, između političke organizacije života i filozofskog znanja. Sav teret ljudske biti i socijalnog ospoljavanja života snosi obrazovanje. Zahvaljujući Platonovim naporima usmjerenim ka reformiranju tradicionalne paideie, obrazovanje postaje ozbiljna filozofska tema. Platonova teorija nesumnjivo je ostavila historijski trag koji baštini i moderni čovjek. Ona je, kako Jaeger zaključuje, bila revolucionarna: po tome što je iz nje "... izrasla poznata ambicija moderne države da autoritativno reguliše vaspitanje svojih građana, koje se od vremena prosvjetiteljstva i apsolutizma nije odrekla nijedna država, bez obzira na svoje ustavno ustrojstvo" (Jaeger 1991:334-335). Platonov koncept vaspitanja moguće je rezimirati u nekoliko tačaka:

a. jedinstveno državno obrazovanje;
b. jedinstveni obrazovni princip izražen u moralnoj normi;
c. sistematski koncept vaspitanja izražen kroz stupnjevit odgojno-obrazovni proces
d. selekcija građana putem obrazovanja prema određenoj profesiji;
e. cjeloživotno obrazovanje

LITERATURA

1. Aristotel (1988), *Nikomahova etika,* Globus, Zagreb
2. Aristotel (1988), *Politika,* Globus - Sveučilišna naklada Liber, Zagreb
3. Barker, Ernest (1947), *The Political Thought of Plato and Aristotle,* Dover Publications, INC, New York
4. Barker, Ernest (1960), *Greek Political Theory Plato and His Predecessors,* University Paperbacks, Methuen- London, Barnes & Noble, New York
5. Barrow, Robin (2010), *Plato, Utilitarianism and Education,* Routledge
6. Burnyeat, Myles Frederic (1997), *Culture and society in Plato's Republic,* Harward University
7. Cipra, Marijan (1999), *Metamorfoze metafizike,* Matica Hrvatska, Zagreb.
8. Dewey, John (2001), *Democracy and Education,* The Pensylvania State University
9. Dils, Herman (1983), *Predsokratovci, Fragmenti I,* Naprijed, Zagreb; njem. izd., H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I,* Weidmann 1985
10. Egan, Kieran (2012), *Education and Psychology - Plato, Piaget and Scientific Psychology,* Routledge
11. Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1970), *Istorija filozofija II,* Kultura, Beograd
12. Guthrie, William Keith Chambers (2007), *Povijest Grčke filozofije IV,* Naklada Jurčić, Zagreb
13. Hall, Robert W. (2004), *Political Thinkers volume IX Plato,* Routledge, Taylor&Francis Group, New York, London
14. Jaeger, Werner (1947), *Paideia: Ideals of Greek Culture,* Basil Blackwell, Oxford
15. Jaeger, Werner (1971), *Paideia, The ideals of Greek Culture III,* Oxford University Press, New York
16. Jeger.Verener (1991), Paideia, *Oblikovanje grčkog čoveka,* Prosveta, Novi Sad
17. Kaluđerović, Željko (2015), *Dike i Dikaiosyne,* Nacionalna i univerzitetska biblioteka „Sv. Kliment Oxfordski", Skopje
18. Koplston. Frederik (1991), *Istorija filozofije, Grčka i Rim,* BIGZ, Beograd
19. Magrini, James M. (2018), *Plato's Socrates, Philosophy and Education,* Springer International Publishing
20. Panenberg, Volfhart (2003), *Teologija i filozofija, Njihov odnos u svetlosti njihove zajedničke istorije,* ΠΛΑΤΩ, Beograd

21. Perović, Milenko A. (2004), *Praktička filozofija,* Odsek za filozofiju, Filozofski fakultet Novi Sad
22. Platon (1982), *Dijalozi,* Grafos, Beograd
23. Platon (1988), *Timaj,* NIRO Mladost, Beograd
24. Platon (1990), *Država,* BIGZ, Beograd
25. Platon (1990), *Zakoni-Epinomis,* BIGZ, Beograd
26. Platon (1996), *Fedon,* Naklada Jurčić, Zagreb
27. Platon (1998), *Ion, Lahet, Meneksen,* Biblioteka Scopus, Zagreb
28. Platon (2000), *Državnik,* Plato, Beograd
29. Platon (2008), *Gozba ili o ljubavi,* Dereta, Beograd
30. Platon, (1968), *Protagora, Gorgija,* Kultura, Beograd
31. Platon, (2002), *Iljon, Gozba, Fedar, Odbrana Sokratova, Kriton, Fedon,* Dereta, Beograd
32. Popper, Karl (1998), *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji, tom I - čar Platona,* Pravni centar fond Otvoreno društvo BiH, Sarajevo
33. Polić, Milan (1993), *K filozofiji odgoja,* Institut za pedagogijska istraživanja, Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
34. Robb, Kevin (1994) *Literacy and Paideia in Ancient Greece,* New York, Oxford Univeristy Press
35. Scolnicov, Samuel (1988), *Plato's Metaphysics of Education,* Routledge London and New York
36. Szlezak,Thomas Alexander (2000), *Kako čitati Platona,* Naklada Jesenski&Turk, Zagreb
37. Windelband, Wilhelm (2007), *Istorija filozofije,* BOOK&MARSO, Beograd

PLATO'S CONCEPT OF PAIDEIA

Summary

Understanding the intellectual history of the modern concept of education is incomplete if Plato's perception of the paideia is excluded. Unified state education, a unique educational principle, a step-by-step educational process, the selection of citizens through education towards a certain profession are just some of the consequences which could be recognized even today. In terms of Ancient Greece, Plato can be called the reformer of traditional paideia. The role of the traditional paediatrician Plato is expressed through the ontological foundations of education, which also gives the rise to his social foundation. In order to bridge the gap between political power and philosophical knowledge, Plato postulates a common political and educational goal, which are united in a moral norm. The consequence of the decadence of education is also the consequence of the decadence of politics. According to this, education is born by all the burden of political as well as cultural life of the policy. Leaded by philosophical knowledge, it is a kind of *constitution of the state,* but also the only way to bridge the gap between human existence and its essence, realized in it and ,therefore, realized to the world of immortality. Therefore, the social context of education is impossible to fully understand if its ontological and logical foundation is excluded.
Key words: Plato, paideia, soul, mind, state, justice, individual

Adresa autora
Authors' address
Mirela Karahasanović
Filozofski fakultet u Tuzli
mirela.2205@hotmail.com

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God. III, Br. 3, decembar 2018.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Mirna Marković
AKADEMSKO OSOBLJE – IZMEĐU STABILNE ODLUKE O OSTANKU I NESIGURNE PROJEKCIJE O ODLASKU SA FAKULTETA / ACADEMIC STAFF – BETWEEN A STABLE DECISION TO STAY AND AN INSECURE PROJECTION OF DEPARTURE FROM THE FACULTY 301

Amela Dautbegović, Sibela Zvizdić
OSOBNO-EMOCIONALNA PRILAGODBA STUDENATA – ULOGA NEKIH PSIHOSOCIJALNIH FAKTORA / PERSONAL-EMOTIONAL ADAPTATION STUDENTS - THE ROLE OF SOME PSYCHOSOCIAL FACTORS 321

UDK 378:005.73
331.101.262-057.4

Primljeno: 14. 05. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Mirna Marković

AKADEMSKO OSOBLJE – IZMEĐU STABILNE ODLUKE O OSTANKU I NESIGURNE PROJEKCIJE O ODLASKU SA FAKULTETA

Akademsko osoblje predstavlja najvažniji resurs univerziteta i kao takav determinira njegov uspjeh u ispunjenju tradicionalno definirane misije: izgradnje i diseminacije znanja usmjerenih ka oplemenjivanju, osposobljavanju i odgoju najvažnijeg resursa društva – ljudi. Upravo iz tog razloga, svaki dobrovoljni neplanirani odlazak sa univerziteta može biti shvaćen kao osipanje intelektualnog kapitala koji nije jednostavno nadomjestiti. Iako se svaki odlazak ne može nužno okarakterizirati kao disfunkcionalan (određeni odlasci su poželjni, poput privremenih odlazaka u funkciji mobilnosti u akademskoj zajednici, ali i odlazaka nekompetentnih zaposlenika ili onih koji se ne žele ili ne mogu prilagoditi organizacijskoj kulturu i klimi univerziteta), često se mogu prepoznati kao simptom nezadovoljstva zaposlenih koji organizacija nerijetko, namjerno ili ne, propušta identificirati. Pored očiglednih posljedica disfunkcionalnih odlazaka, od onih neposredno opažljivih i mjerljivih (npr. problemi u organizaciji nastave i mentorisanju studentskih radova, troškovi povezani sa procesom pronalaska adekvatne zamjene i dr.) do manje opažljivih (npr. smanjenje zadovoljstva radnim opterećenjem akademskog osoblja koje ostaje, veća izloženost stresu uzrokovanim poslom, negativnija organizacijska klima i dr.), istraživanja sugerišu kako i samo razmišljanje o eventualnom napuštanju trenutnog posla može imati značajne efekte na organizacijsku učinkovitost. Zaposlenik koji je zaokupljen mislima o napuštanju organizacije skloniji je psihološki se distancirati od neposrednog socijalnog okruženja (radnih kolega i saradnika), manje je motiviran i manje spreman efektivno doprinjeti poslovanju organizacije u kojoj radi. Cilj ovog rada je skrenuti pažnju na mogući doprinos percipirane promjene uslova rada, uzrokovanih metamorfozom tradicionalnog modela univerziteta u korporativni model, na razmišljanje akademskog osoblja o napuštanju posla, pa čak i akademske

karijere. U ovom kontekstu, posebna pažnja će biti posvećena definiranju uloge rukovodstva univerziteta u održavanju (ponovnom uspostavljanju) klime povjerenja kao preduslova pozitivne recepcije akademskog osoblja u odnosu na bilo kakve promjene u uslovima rada, pozitivne evaluacije posla i optimističnog promišljanja izvjesnosti ostanka na trenutnom poslu. Naglasak je na povjerenju akademskog osoblja u istrajnost akademske zajednice na zaštiti tradicionalnih vrijednosti akademije, njene autonomije i digniteta u društvu. Održavanjem klime povjerenja i ulaganjem u razvoj i akumulaciju psihološkog kapitala univerziteta moguće je stvoriti uslove za uvođenje promjene koja će biti shvaćena kao svrsishodna i nužna, čak i kada je prvobitno naglašeno negativo konotirana.

Ključne riječi: akademsko osoblje, namjera napuštanja organizacije, uloga rukovodstva, klima povjerenja, psihološki kapital univerziteta, psihološki ugovor

UVOD

Bez obzira na to o kojoj oblasti poslovanja je riječ, kompetentni zaposlenici jedne organizacije predstavljaju njen ključni resurs – nosilac znanja kako se posao obavlja i ključ njenog poslovnog uspjeha. U modernom poslovnom okruženju, ekonomska moć i bogatstvo u velikoj mjeri zavise od optimalnog korištenja raspoloživih poslovnih prilika, industrijskih proizvodnih kapaciteta ali najviše od resursa koje čine ljudi u organizaciji. Istraživanja ističu kako se svojevoljni odlazak iz organizacije obično povezuje sa najkvalifikovanijim zaposlenicima – onim koji su najtraženiji na tržištu rada, a ujedno i najvredniji za radnu organizaciju – onima koji najprije odlaze (Kozlowaki i sar. 1993; Pfeffer 1998, sve prema Sverke, Hellgren i Näswall 2002). Stoga, briga o zadržavanju takvog resursa jedna je od vjerovatno najvećih sa kojom se organizacija može susresti. Odlazak ključnih zaposlenika iz organizacije moguće je posmatrati kao odliv intelektualnog kapitala (Birt, Wallis i Winternitz, 2004 prema Appolis 2010) koji u ovakvim okolnostima predstavlja jedan od većih gubitaka za poslodavca, koji je često nimalo jednostavno nadoknaditi.

Sa psihološkog stajališta, napuštanje organizacije se može posmatrati kao izvjestan oblik izbjegavanja, nezadovoljstva i neprilagođenosti radnoj situaciji. Županov napuštanje organizacije definira kao „jedan od načina izražavanja nezadovoljstva određenom radnom okolinom i način da se nađe odgovarajuća radna situacija koja bi omogućila adekvatnije i perspektivno zadovoljenje potreba čovjeka“ (Guzina 1980: 72). Ukoliko napuštanje organizacije posmatramo kao proces, tada konačnoj odluci

o odlasku prethodi duži ili kraći period nezadovoljstva ili bar postojanja namjere koja može biti uslovljena i nekim drugim faktorima osim nezadovoljstvom trenutnim zaposlenjem (npr. osoba može biti motivirana da napusti posao zbog odlične poslovne ponude koja je došla izvana). Autori ipak naglašavaju (van Dick i sar. 2004) kako ovaj fenomen još uvijek ne razumijemo u potpunosti, posebno iz tog razloga što su psihološki procesi koji se nalaze u osnovi ponašanja povlačenja iz organizacije još uvijek uglavnom nejasni.

Napuštanje organizacije u literaturi često biva zamijenjeno pojmom *namjera napuštanja organizacije*. O opravdanosti ove supstitucije govore rezultati metaanalitičkih studija (npr. Steel i Ovalle, 1984, prema Sverke, Hellgren i Näswall 2002) koji sugerišu da su ova dva fenomena zapravo blisko povezana, tako da bihevioralna namjera može predstavljati opravdanu aproksimaciju stvarnog ponašanja, tj. napuštanja organizacije. Prema McCarthy, Tyrrell i Lehane (2007) namjere su vremenski najbliži indikatori ponašanja koje će uslijediti. Rezultati istraživanja Firth i sar. (2004) takođe impliciraju da je namjera napuštanja organizacije snažan „surogat-indikator" stvarnog napuštanja organizacije. Prema *teoriji razumne akcije* (engl. *The theory of reasoned action*) (Fishbein i Ajzen 1975, prema Jerneić, Kutleša 2015) kao i *teoriji planiranog ponašanja* (engl. *The theory of planned behaviour*) (Ajzen 1991, prema Jerneić i Kutleša 2015), koja predstavlja njenu nadogradnju, namjere su utemeljene na stavovima i neposredno prethode samom ponašanju.

UZROCI NASTANKA NAMJERE NAPUŠTANJA ORGANIZACIJE

Firth i sar. (2004) ističu kako su pomankanje privrženosti organizaciji, nezadovljstvo poslom i stres uzrokovan poslom povezani sa namjerom napuštanja organizacije. Literatura nadalje sugeriše da su neadekvatna plata, neprepoznavanje rada, povećani zahtjevi posla i pomankanje povjerenja najčešći razlozi za donošenje odluke o napuštanju posla (Drake i Yadama 1996; Ellett 2001; Scannapieco i Connell-Carrick 2003; Scannapieco i Connell-Carrick 2007, sve prema Appollis 2010). Utvrđene korelacije su vjerovatno posredovane ličnim i dispozicijskim varijablama te varijablama okruženja i organizacijskim varijablama.

Društvena klima u organizaciji takođe ima veliki značaj u donošenju odluke zaposlenika o tome da li da ostane raditi u organizaciji ili da je napusti. Od presudne važnosti u oblikovanju pozitivne klime – klime povjerenja je poticanje i vertikalne i horizontalne razmjene informacija između članova organizacije. Podržavajući ovakve

komunikacijske obrasce, organizacija potiče razvoj i održavanje kohezije među članovima, što može imati presudan značaj u oblikovanju afektivne privrženosti zaposlenika. Afektivna privrženost povećava vjerovatnost donošenja odluke zaposlenika o tome da ostane raditi u organizaciji, i to ne zbog egzistencijalnih razloga već zbog toga što upravo tako želi (Mayer i sar. 1993).

U literaturi također nailazimo na empirijske pokazatelje negativne povezanosti između *organizacijske podrške* i namjere napuštanja organizacije. Zaposlenici koji ocjenjuju da je podrška koju dobijaju od strane organizacije nedostatna, intenzivnije razmišljaju o drugim mogućnostima za zaposlenje izvan organizacije i pokazuju veću namjeru napuštanja organizacije. Za razliku od njih, zaposlenici koji osjećaju kako organizacija brine za njihovu cjelokupnu dobrobit, obično kroz uspostavu stabilnog i mirnog socijalnog okruženja te pozitivne radne klime, ohrabreni su i motivirani da Metaanalitička studija o odnosu između *povjerenja* i namjere napuštanja organizacije, Dirks i Ferrina (2002 prema Karakus, Toprak, Gürpinar 2014) rezultirala je nalazima koji ukazuju na postojanje negativne veze između *povjerenja koje zaposlenici imaju u neposrednog rukvodioca* i njihove namjere napuštanja organizacije.

Povjerenje predstavlja pozitivno očekivanje (jedne strane) da druga strana neće – svojim riječima, djelima ili odlukama – djelovati oportunistički (Robbins i Judge02009). Dva su ključna elementa na kojima se zasniva ova definicija. Prvo, *pozitivno očekivanje* je moguće pretpostaviti u uslovima u kojima postoji određena količina saznanja ili znanja o drugoj strani (drugoj osobi) i izvjesna familijarnost. To bi značilo da će istorija odnosa, i u vezi sa njim prepoznati relevantni ali ograničeni uzorci iskustva predstavljati osnov za razvoj ovog procesa – procesa razvijanja povjerenja. Povjerenje traži vrijeme a njegova izgradnja mora teći inkrementalno i akumulativno. Drugo, *oportunistički* u ovoj definiciji inklinira prema značenju da povjerenje, kako su to i Hope-Hailey, Searle i Dietz (2012) sugerirali poslije, podrazumijeva spremnost na rizik i ranjivost u odnosu, pa čak i samo spremnost da se takav rizik preuzme (Robbins i Judge, 2009). Povjerenje se odnosi na prihvatanje određene doze neizvjesnosti uz spremnost da se preuzme rizik i krene putem u nepoznato, budući da postoji presumpcija da će druga strana odreagovati u takvim okolnostima na pozitivan i priželjkivan način.

Odnos povjerenja između zaposlenika i rukovodstva posebno je važan u periodu planiranja i/ili uvođenja promjena u organizaciju. Otpor prema promjenama uobičajena je pojava, u toj mjeri da se prije može reći da predstavlja normu nego izuzetak, kako u akademskom tako i u neakademskom radnom kontekstu. Pored uobičajenih uvjerenja da su promjene nepotrebne, neizvedive, ekonomski

ugrožavajuće, skupe, osuđene na neuspjeh, nekonzistentne u odnosu na preovladavajući sistem vrijednosti u organizaciji itd., pomankanje povjerenja predstavlja jedan od najvažnijih razloga zašto se ljudi odupiru promjenama u organizacijama (O'Connor 1995, prema Yukl 2008).

PERCIPIRANE PROMJENE U USLOVIMA RADA KAO POTENCIJALNI UZROK RAZMIŠLJANJA O NAPUŠTANJU TRENUTNOG POSLA

Tradicionalna misija akademije, koja se ogledala u izgradnji i diseminaciji znanjā usmjerenih ka oplemenjivanju, osposobljavanju i odgoju najvažnijeg resursa društva – ljudi, danas se nalazi pred izazovima prilagodbe koju diktiraju globalne promjene na tržištu rada. Tradicionalni model univerziteta postepeno metamorfozira u korporativni model, koji uz brojna rješenja nosi i određene probleme.

Posljednjih nekoliko decenija, globalno gledajući, na institucije visokog obrazovanja se vrši pritisak za prilagodbom brzorazvijajućim društvenim, tehnološkim, ekonomskim, i političkim promjenama. Ubrzani rast, kompleksnost i kompetitivnost globalnog tržišta rada, sa pratećim socio-političkim i tehnološkim uticajima, priređuje nemilosrdan i kumulativan pritisak na visokoobrazovne institucije, zahtijevajući njihov prilično hitan adaptivni odgovor. Bartell (2003) naglašava kako se taj pritisak posebno osjeća u domeni transformacije načina organizacije istraživanja i treninga, te uređenja administrativnih poslova u sektoru visokog obrazovanja.

Činjenica je da se univerziteti sve češće suočavaju sa vrlo relanim izazovima, iznutra ali i i izvana, za koje ne postoje jednostavna rješenja. Neke od najvažnijih komponenti okruženja koje predstavljaju izvana generirane izazove univerzitetima su: masovno obrazovanje, reduciranje budžetskih izdavajanja za visoko obrazovanje, učenje na daljinu te troškovi kapitalne opreme (Bartell 2003). Ove komponente utiču na efektivnost akademskih programa, njihovu provedbu i interne odnose.

Zahtjevi za promjenama sa kojima se visokoobrazovne institucije suočavaju danas, rezultat su multipliciteta faktora. Decramer, Christiaens i Vanderstraeten (2007) naglašavaju da u ovom kontekstu govorimo o razvoju informacijskih i komunikacijskih tehnologija, globalizaciji, internacionalizaciji i regionalizaciji, zatim grananju društvenih mreža (povećanje broja stručnih kolegija, konzorcija i sl.), sociokulturalnim i demografskim trendovima, te marketizaciji visokog obrazovanja. Zahtjevi za adekvatnim reagiranjem visokoobrazovnih institucija na izazove koji

dolaze izvana, unutra – u akademskom kontekstu često nailaze na slabu recepciju i bivaju percipirani kao pritisci, prije nego izazovi, što proces tranzicije ili prolaska kroz promjene, generalno, čini težim. Na individulanom nivou posmatrano, posljedice ovakvih trendova znače obično veće nezadovoljstvo akademskog osoblja radnim prilikama i veću incidenciju razmišljanja o napuštanju takvog radnog okruženja.

Danas je sasvim opravdano za reći kako radna učinkovitost jedne visokobrazovne institucije, pored kvaliteta i efikasnosti u realizaciji ključnih aktivnosti (poučavanje, istraživanje i doprinos zajednici), zavisi od njene spremnosti da svoje aktivnosti planira i realizira u skladu sa spomenutim stalno rastućim izazovima. Od univerziteta i fakulteta se sve više traži da „legitimiziraju" svoje postojanje i to kroz opravdavanje metoda za dostizanje tih ciljeva, načina raspodjele resursa, ali i kroz opravdavanje postavljenih prioriteta i ispunjavanje društveno odgovorne uloge (Decramer, Christiaens i Vanderstraeten 2007). Studenti, finansijeri, industrija, biznis i javnost postaju sve glasniji u zahtjevima za dokazima efektivnosti i efikasnosti visokoobrazovnih institucija. Odgovore na ovako važne izazove nemoguće je efikasno realizirati sa nezadovoljnim akademskim osobljem, čiji su kognitivni resursi pritom okupirani i razmišljanjem o napuštanju posla.

Ponekad se čini kako su spomenuti pritisci pozicionirali univerzitete u ulogu subordiniranog reaktivnog sistema od kojeg se očekuje da svoju misiju i viziju izgrađuje i konstantno prilagođava izvana induciranim, pretežno tržišno definiranim kriterijima proizvodnosti. Liessmann (2008) u svojoj knjizi *Teorija neobrazovanosti - zablude društva znanja* oštro kritikuje ovo vrijeme u kojem se univerziteti, kao nekadašnja središta znanja, danas sve više obraćaju poduzetničkim savjetnicima kako bi im pomogli pratiti i struktuirati reformske procese, izražavajući svoju pokornost parametrima kapitalističke ekonomije, a „koja će spram znanja prijateljski djelovati samo ondje gdje ono može biti neposredno primijenjeno, ili s obzirom na neutralnost troškova, ondje gdje barem dalje ne smeta" (Liessmann 2008: 41).

Koliko će jedna organizacija biti uspješna u pronalaženju adaptivnog odgovora na neophodne promjene, ali i snažna i odlučna u odbijanju da se po iznimno veliku cijenu povinuje pritiscima izvana, koji su pritom ugčavnom neopravdani i nefunkcionalni, zavisit će od preovladavajućeg ambijenta u organizaciji i njenog uticaja na stavove zaposlenika prema poslu i organizaciji.

PREOVLADAVAJUĆA ORGANIZACIJSKA KULTURA KAO FAKTOR (NE)USPJEHA U PROVEDBI PROMJENA U AKADEMSKOM RADOM KONTEKSTU

Disfunkcionalni aspekti organizacijske kulture mogu biti sasvim određujući za njeno preživljavanje u uslovima vrlo dinamičnih promjena u okruženju, poput ovih koji su spomenuti u kontekstu promjena u prostoru visokog obrazovanja. Ukorijenjena organizacijska kultura (jaka organizacijska kultura) vjerovatno neće biti prikladan odgovor na brze promjene u okruženju. Ona obično reflektira dvije, međusobno prožimajuće stvarnosti: jedna se odnosi na problematičnost promjene stavova prema nužnosti uvođenja promjena (što je svojstvo i svakog drugog neakademskog ambijenta), a druga na zaključak o tome da je odbojnost prema nekim od tih promjena neopravdana i predstavlja zaštitu *statusa quo*. Interesantno je, s druge strane, da će se upravo zbog ovakvog svog karaktera jaka kultura s vremena na vrijeme pokazati vrlo uspješnom u postizanju promjena i u prilagodbi izazovima okruženja, koristeći svoju moć uticaja na zaposlene u svrhu sistematičnog, namjernog mijenjanja temeljnih vrijednosti, vizije, ciljeva i strategija ponašanja.

Organizacijska kultura univerziteta predstavlja zapravo njegov karakter (lični profil ili identitet) kao organizacije (Bartell 2003). Specifičnost ove kulture će u značajnoj mjeri biti determinirana činjenicom da su ciljevi univerziteta obično vrlo nejasni i teško ih je mjeriti, što nije uobičajeno za druge poslovne kontekste (Bartell 2003). Druga važna karakteristika univerziteta leži u raznolikosti njegovih internih i eksternih dionika, od kojih svaki ima svoju specifičnu ulogu. U prilog ovoj raznovrsnosti govori činjenica da interni dionici univerziteta (dodiplomski studenti, postdiplomski studenti, doktoranti, stručnjaci iz prakse koji nastavljaju svoje obrazovanje i dr.) dolaze često iz geogrrafski i kulturno vrlo različitih sredina. Eksterni dionici univerziteta su npr.: članovi šire društvene zajednice, predstavnici vlasti, akreditacijske agencije, različita udrženja i mediji. Ukoliko univerzitet zamislimo poput Bartella (2003) kao jednu mrežu, onda se uloga menadžmenta najjednostavnije vidi kao međusobno povezivanje elemenata te mreže. Univerzitet kao mreža osigurava kontinuitet komunikacije između individua koje dijele odgovornost i moć donošenja odluke (Bartell 2003; Mintzberg i Van der Hayden 1999).

U Bosni i Hercegovini postoje i neke specifičnosti konteksta koje u značajnoj mjeri otežavaju adaptivnu reakciju visoobrazovnih institucija na izazove indukovane izvana. Jedna od takvih jeste smanjivanje prostora akademske slobode univerziteta usljed političkih uticaja kojima se kontrolira pozicija i djelovanje univerziteta.

Nadalje, dosta složena institucionalna slika obrazovnog sektora u Bosni i Hercegovini je odraz uređenja države, u kojoj nadležnost u obrazovanju imaju Republika Srpska, deset kantona u Federaciji BiH i Brčko distrikt BiH. Partikularizacija nadležnosti u sektoru visokog obrazovanja pridonosi kompliciranosti procesa uvođenja bilo kakvih promjena. To je vjerovatno jedan od važnijih razloga zbog kojeg se promjene u obrazovnoj politici (politikama) pa tako i u vredonosnoj orijentaciji, kao odgovoru visokoobrazovnih institucija na promjene u okruženju, često dešavaju sporo i neefikasno. Brze promjene izvana generiraju učestale zahtjeve za adaptivnim odgovorima i promjenama na institucionalnom nivou s ciljem implementacije strategija za povećanje produktivnosti. Visokoobrazovne institucije i nadležni organi vlasti u BiH moraju tragati za efikasnijim rješenjima amortizacije negativnih uticaja, a koji predstavljaju realnu prijetnju akceptiranju nužnih promjena i prilagodbi.

Odluke i postupci organizacije, kao njen odgovor na promjene, proizilaze ili iz motivacije da konkurira na kompetitivnom tržištu rada, ili jednostavno prate ono što Birnbaum (1983 prema Vrhovski i Živković 2010) naziva *institucionalni scenarij darvinističke prirodne selekcije*. Univerzitet se može poistovjetiti sa racionalnom organizacijom koja nastoji balansirati između zahtjeva za kvalitetom, preskribiranih upisnih kvota, aktuelnosti naučnoistraživačkih projekata, s jedne, i potreba tržišta rada, s druge strane. Međutim, motiv za prilagodbom se može posmatrati kao biološki uzrokovana težnja organizacije kao živućeg organizma da preživi u svom ekosistemu. U skladu sa ovom pozicijom, odluke univerziteta koje se mogu odnositi i na značajnu prilagodbu njenog karaktera, odnosno njene organizacijske kulture novonastalim promjenama, često podrazumijevaju izlazak organizacije iz stabilne, konzistentne i predvidive zone komfora, odnosno napuštanje *statusa quo*, ukoliko je to značajno za njen „opstanak".

Hipotetski gledajući, očekivati je da će se u doglednoj budućnosti razviti svijest o nužnosti potrebe za prilagodbom u svim viskooobrazovnim institucijama, makar samo i kao zakašnjeli prirodni impuls organizma za preživljavanjem. Jedino relevantno pitanje koje se može postaviti jeste: da li će institucija imati mjeru u svojoj metamorfozi i zadržati svoje temeljne vrijednosti prepoznatljivim u obimu koji će joj osigurati kontinuitet davno utemeljenog identiteta? Zbog nedovoljne pripremljenosti za adekvatno reagovanje, prilike za razvojem prostora viskog obrazovanja mogu lako prerasti u neprilike ili prijetnje kontinuitetu identiteta univerziteta. U takvim uslovima, obilježja akademskog radnog okruženja poput autonomije i akademskih sloboda pod ozbiljnom su prijetnjom iščezavanja ili metamorfoze do mjere u kojoj je teško prepoznati sličnost sa izvornim konceptom. Ukoliko su poslovni resursi, poput npr.

fleksibilnosti i autonomije, koji se u nekim istraživanjima prepoznaju čak i kao ključni faktori odluke o izboru i zadržavanju karijere (npr. Bellamy i sar. 2003) ugroženi, postavlja se pitanje koliko su postavljeni zahtjevi za prilagodbom akademskog osoblja u ovakvim izmijenjenim uslovima rada realni? Još je važnije od toga zapitati se koliko su ozbiljne i dalekosežne posljedice oskudnosti ovih resursa na radnu učinkovitost i zadržavanje kvalitetnog kadra u akademskoj karijeri?

NAMJERA NAPUŠTANJA ORGANIZACIJE I ORGANIZACIJSKA UČINKOVITOST FAKULTETA

Određeni odlasci su uvijek poželjni, poput privremenih odlazaka u funkciji mobilnosti u akademskoj zajednici, ali i odlazaka nekompetentnih zaposlenika i onih koji se ne žele ili ne mogu prilagoditi organizacijskoj kulturi i klimi univerziteta. Iako svaki odlazak, dakle, nije nužno disfunkcionalan, odlasci se obično prepoznaju kao simptom nezadovoljstva zaposlenih koji organizacija nerijetko, namjerno ili ne, propušta identificirati. Posljedice disfunkcionalnih odlazaka sagledive su u vrlo širokom dijapazonu, od onih neposredno opažljivih i mjerljivih (npr. problemi u organizaciji nastave i mentorisanju studentskih radova, troškovi povezani sa procesom pronalaska adekvatne zamjene i dr.) do manje opažljivih (npr. smanjenje zadovoljstva radnim opterećenjem akademskog osoblja koje ostaje, veća izloženost stresu uzrokovanim poslom, negativnija organizacijska klima i dr.). Pored toga, literatura sugeriše kako i samo razmišljanje o eventualnom napuštanju trenutnog posla može imati značajne efekte na organizacijsku učinkovitost.

Namjera napuštanja organizacije je višestepeni proces (proces koji se odvija u više etapa ili koraka) koji uključuje komponente stava, odluke i bihevioralne namjere. Prema *teoriji planiranog ponašanja* (Ajzen 1991) bihevioralna namjera je dobar prediktor stvarnog ponašanja, što je potvrdio niz empirijskih studija. Rezultati uglavnom govore o umjerenoj ili jakoj korelaciji sa stvarnim napuštanjem organizacije (npr. Tett i Meyer 1993).

Rezultati istraživanja sugerišu kako napuštanje organizacije vjerovatno ima snažne negativne posljedice na organizacijsku uspješnost. Takvi nalazi dodatno naglašavaju ozbiljnost sa kojom poslodavci trebaju pristupiti ispitivanju determinanti namjere napuštanja organizacije sa ciljem tačnijeg predviđanja stvarnih odlazaka iz organizacije (Van Schalkwyk, Du Toit, Bothma i Rothmann 2010). Između ostalog, to bi značilo ispitati i u kojoj mjeri percipirane promjene u uslovima rada, ali i postupci i

odluke rukovodstva u takvim okolnostima, vode promjenama u obrascima privrženosti zaposlenika organizaciji. Burker i Witt (2004 prema Karakus, Toprak, Gürpinar 2014) tvrde da je i sama namjera zaposlenika da napuste organizaciju od velike važnosti budući da se zaposlenik koji je zaokupljen mislima o napuštanju organizacije može udaljiti od svojih kolega i saradnika, što bi moglo značajno uticati na izvršavanje radnih zadataka. Zaposlenici koji imaju namjeru otići, psihološki su distancirani, manje motivirani i manje spremni efektivno doprinijeti poslovanju organizacije (Meyer i Allen 1991).

Iz perspektive organizacije, ovakvi i slični nalazi naglašavaju rizike koje organizacija preuzima potcjenjivanjem znakova kognitivnog povlačenja zaposlenih. Namjera zaposlenika da napusti organizaciju u fazi pronalaska primamljivije alternative trenutnom zaposlenju može vrlo brzo prerasti u stvarni odlazak. No, odlazak potrebnih zaposlenika nije jedini gubitak. Zadržavanje u organizaciji zaposlenika koji imaju namjeru otići ali nemaju adekvatnu alternativu, može bit poguban za radnu uspješnost organizacije. Osjećaj bespomoćnosti, prethodno iskustvo neuspješnosti u traganju za boljim zaposlenjem, doživljaj niske zapošljivosti na tržištu, nisko samopouzdanje u transferabilnost stečenih kompetencija i znanja, samo su neki od faktora koji mogu voditi pesimističnim očekivanjima i odluci zaposlenika da ostane raditi u istoj organizaciji pod neizmijenjenim uslovima. Uz sve to, zaposlenici koji ne pokazuju visok stepen privrženosti organizaciji manje su skloni participirati u zadacima koji nisu u opisu njihove primarne radne uloge. U okolnostima u kojima zaposlenik dio svojih kognitivnih resursa troši na razmišljanje o napuštanju posla, teško je očekivati zadovoljavajuću reakciju na promjene u uslovima rada.

STAV RUKOVODSTVA O ODLASKU AKADEMSKOG OSOBLJA SA FAKULTETA

Prije odgovora na pitanje: "Koliko stvarni odlasci, pa čak i samo postojanje namjere akademskog osoblja da napusti fakultet, predstavljaju ozbiljan razlog za zabrinutost rukovodstva visokoobrazovne institucije?", potrebno je prethodno razmotriti iskustveno opaženu činjenicu da namjera napuštanja organizacije predstavlja rijetki događaj u bosanskohercegovačkom (akademskom) kontekstu.

Razlog rijetkih, sporadičnih permanentnih odlazaka akademskog osoblja sa fakulteta možemo tražiti u: (1) izvanrednoj sposobnosti akademskog radnog ambijenta da, bez obzira na način na koji se percipiraju organizacijske politike i

prakse na fakultetu/akademiji, motivira akademsko osoblje da nastavi raditi u istoj visokoobrazovnoj instituciji, i/ili (2) nedostatnosti tzv. *faktora privlačenja* (ka vanjskom tržištu rada) zbog kojih je odluka o netraženju posla logičan, možda čak i prinudan izbor, koji se čini opravdanim čak i u uslovima postojanja snažnih negativih emocija i osjećanja da je fakultet iznevjerio povjerenje i očekivanja.

Istraživanja sugerišu da dostupnost prilika za karijernim razvojem koju organizacija pruža ima ulogu u smanjenju odlazaka zaposlenih, što je u skladu sa *teorijom organizacijskog ekvilibrijuma* (March i Simon 1958). Prema ovoj teoriji, poticaji od strane organizacije koji prevazilaze ili su barem proporcijalni doprinosima zaposlenika u poslu, teoretski bi trebali reducirati odlazak zaposlenika iz organizacije. Prilike za razvojem akademske karijere nisu nigdje dostupne u tolikoj mjeri kao u visokoobrazovnim institucijama, odnosno fakultetima, akademijama, istraživačkim institutima itd. Drugim riječima, *akademskom kontekstu je inherentno da pruža prilike za karijernim razvojem* u većoj mjeri nego neki drugi radni kontekst. U drugom neakademskom kontekstu takve prilike su manje, s obzirom da se prioriteti u radnim zadacima i odgovornostima ne distribuiraju na isti način. Zaposlenik obično ima manje vremena brinuti se o svojoj naučnoj i istraživačkoj produkciji budući da ima obaveze koje su direktno povezane sa ciljevima organizacije u kojoj radi. Relativno niska stopa napuštanja akademske karijere se može dovesti u vezi i sa *niskom procjenom transferabilnosti kompetencija stečenih u akademskom kontekstu.* Lazear (2001) sugeriše kako vrijednost treninga i vještina specifičnih za konkretnu organizaciju, zajedno sa vrijednošću akumuliranog radnog iskustva u toj organizaciji, pokazuje tendenciju opadanja kada pojedinac odluči otići i napustiti trenutnu karijeru. Pored spomenutog, važno je uzeti u obzir i tu mogućnost da su individualne odluke o zadržavanju na fakultetu vođene zadovoljstvom akademskog osoblja načinom na koji se razvija njihova karijera, i njihovom *pozitivnom evaluacijom dostupnih prilika za daljnim karijernim razvojem u konkretnoj organizaciji.* Takva percepcija može biti ključni razlog procjene o postojanju više razloga da se ostane nego da se ode sa fakulteta.

Bihevioralna privrženost akademskog osoblja visokoobrazovnoj instituciji može biti uzrokovana i *nižom percepcijom vlastite samoefikasnosti* zbog čega postoji generalno neraspoloženje prema napuštanju organizacije. Nadalje, *generalizirana slika stanja na akademskom tržištu rada* ne nudi posebne razloge za mijenjanje jednog radnog konteksta za drugi, sa vrlo sličnim ili barem nedovoljno povoljnijim uslovima radnog odnosa. March i Simon (1958) naglašavaju kako odluka o napuštanju organizacije proizlazi iz kontinuirane komparativne evaluacije prilika za karijernim

razvojem u trenutnoj organizaciji i u drugim radnim organizacijama (fakultetima, univerzitetima).

Jedno od mogućih objašnjenja u fokus stavlja i nisku procjenu *dostupnosti plauzabilnih alternativa* za zasposlenje na vanjskom tržištu. To je često razlog zbog kojeg se cijena odluke o napuštanju trenutnog posla ukazuje daleko većom od potencijalne koristi. Na odluku o tome da se, i pored nepovoljnih okolnosti, ostane raditi u istoj organizaciji utiču i neki izvaninstitucionalni faktori (Zhou i Volkwein 2004), ili, kako ih Smart (1990) naziva, „pull-faktori", odnosno faktori privlačenja u koje, između ostalog, spadaju i: porodične prilike, prilike za istraživačke i naučne aktivnosti izvan trenutne organizacije, dostupnost privlačnih nagrada (kompenzacije za rad) ali i prethodno spomenuta generalna pecepcija vanjskog tržišta rada (bilo akademskog ili neakademskog). Očekivati je, stoga, da će odluka o ostanku u organizaciji, pa čak i nepostojanje ozbiljne namjere da se napusti organizacija biti izravnije povezani sa percepcijom (nepovoljnih) izvaninstitucionalnih prilika za zapošljavanjem, odnosno generalno nepovoljnih ekonomskih i socijalnih prilika na tržištu rada.

Prethodno opisani argument sugeriše da akademska zajednica i rukovodstvo fakulteta (univerziteta) mogu ostati relativno bezbrižni u promišljanju ovog problema budući da je pitanje fluktuacije akademskog osoblja, barem u bosanskohercegovačkim prilikama, vjerovatno više teorijski nego praktično zanimljivo. S druge strane, opravdano je za pretpostaviti kako bi se razmišljanje akademskog osoblja o nauštanju posla, u tek nešto izmijenjenim okolnostima (npr. otvaranje privlačnih prilika za zaposlenje u privatnom sektoru), moglo vrlo lako realizirati u konkretno ponašanje napuštanja fakulteta.

I samo razmišljanje o napuštanju posla može voditi nizu negativnih posljedica koje predstavljaju više nego ozbiljan razlog za zabrinutost. Jedna od takvih je i „mirenje" akademskog osoblja sa okolnostima u kojima neispunjene očekivanja predstavlja prije normu nego izuzetak. Takva iskustva mogu voditi postupnoj alijenaciji akademskog osoblja od fakulteta (univerziteta). U svom najekstremnijem obliku ona može značiti potpunu promjenu percepcije, pri čemu se fakultet počinje doživljavati kao fizički prostor i resurs kojim se nastavnik koristi za realizaciju svojih radnih zadataka, bez osjećaja pripadnosti i postojanja zajedničke vizije. Ovakav scenarij je posebno izvjestan ukoliko se desi gubitak povjerenja akademskog osoblja u *htijenje* ili pak *sposobnost* fakulteta da uspostavlja kontrolu nad važnim ishodima na poslu i da vodi brigu o dobrobiti svojih zaposlenika.

Iako je moguće da je riječ o tek pretpostavljenim trendovima koji mogu ali i ne moraju odvijati se u okvirima opisanih stanja i procesa, sasvim je jasno da sve dok

postoji i naznaka za njihovu prisutnost, postoji obaveza i odgovornost rukovodstva u prevenciji mogućih negativnih posljedica.

DEFINIRANJE ULOGE RUKOVODSTVA FAKULTETA U EFIKASNOM UPRAVLJANJU PROMJENAMA U AKADEMSKOM RADNOM OKRUŽENJU

U kontekstu prevencije negativnih ishoda u radnom okruženju, ali i efikasnog upravljanja trenutnim i svim budućim promjenama u visokoobrazovnom kontekstu, vrlo je važno razmotriti i preciznije definirati odgovornost rukovodstva. Odgovorno i kompetentno rukovođenje promjenama zasniva se na premisi da je za uspjeh uvođenja bilo kakve promjene posebno važno osigurati da zaposlenici razumiju svrsishodnost promjene, prihvate njenu nužnost, a u akademskom kontekstu specifično, zadrže povjerenje u namjeru rukovodstva da će istrajati u zaštiti tradicionalnih vrijednosti akademije, njene autonomije i digniteta u društvu. U takvim okolnostima je jedino moguće očekivati poželjne obrasce privrženosti i radni kontekst u kojem član akademskog osoblja ostaje na fakultetu, ne zbog toga što mora već zbog toga što to želi.

Na temelju prethodne analize moguće je izdvojiti nekoliko važnih uloga rukovodstva u održavanju klime povjerenja u visokoobrazovnoj instituciji:

- *Izgradnja i očuvanje psihološkog kapitala univerziteta* (fakulteta), tj. individualnih motivacijskih resursa akademskog osoblja u čijoj osnovi je pozitivna procjena radnih okolnosti i vjerovatnosti uspjeha. (Očekivane posljedice: akademsko osoblje vjeruje da ima određenu kontrolu nad okruženjem, u prilici je napraviti neke promjene, fleksibilno je i autonomno u obavljanju svog posla te prepoznaje smisao u onom što radi.)
- *Izgradnja pozitivnog psihološkog ugovora.* Psihološki ugovor obuhvata uvjerenja zaposlenika o tome koji se to postupci očekuju od njega kao i to kakvu reakciju rukovodstva zaposlenik očekuje zauzvrat. Percepcija postojanja obaveze ili dužnosti utemeljena je na uvjerenju da je dato neko *obećanje,* bilo eksplicitno ili implicitno, i da je ispunjenje ove obaveze zavisno od ispunjenja obaveze date od druge strane. Do povrede psihološkog ugovora može doći nenamjerno – usljed nejasno iskomuniciranih očekivanja između rukovodstva fakulteta i akademskog osoblja. (Očekivane posljedice: eksplicitnost, transparentnost i otvorenost u komunikaciji vode primjerenom usklađivanju uzajamnih

očekivanja što vodi oblikovanju pozitivnih stavova prema poslu i smanjenoj incidenciji odlazaka iz organizacije.)

- *Uspostavljanje i održavanje jake organizacijske kulture* na fakultetu (očuvanje temeljnih vrijednosti univerziteta, poticanje i vertikalne i horizontalne razmjene informacija između članova organizacije, poticanje razvoja i održavanje kohezije među članovima, itd.).
- *Pružanje organizacijske podrške* (fakultet brine za cjelokupnu dobrobit zaposlenih, obično kroz uspostavu stabilnog i mirnog socijalnog okruženja, obezbjeđivanjem vrijednih radnih resursa i održavanjem pozitivne radne i društvene klime).
- Kroz odluke i postupke te konkretne rezultate u poslovanju rukovodstvo kod akademskog osoblja stvara *utisak o kompetentnosti* (razvija se povjerenje zaposlenika u *sposobnost* fakulteta da postigne očekivane rezultate u skladu sa svojom misijom i vizijom).
- Odnos između rukovodstva fakulteta i člana akademskog osoblja mora biti shvaćen kao *odnos reciprociteta,* odnos razmjene. Organizacije koje žele afektivno privržene zaposlenike, zaposlenike koji ostaju u organizaciji zato što to žele a ne isključivo zato što moraju ili zbog osjećaja dužnosti, moraju pokazati svoju vlastitu privrženost i to kroz obezbjeđivanje suportivnog radnog okruženja.
- *Pravedan tretman svih zaposlenih* (Procjena ili percepcija pravednosti na fakultetu odgovara mjeri u kojoj zaposlenici procjenjuju da su na svom poslu tretirani fer i korektno).
- *Snažno liderstvo i transformacijsko rukovođenje.* Literatura sugeriše da je riječ o stilu rukovođenja koji najviše doprinosti motivaciji zaposlenih; povezan je sa većim zadovoljstvom poslom i povećanjem objektivnih i subjektivnih mjera radne učinkovitosti zaposlenih.

ZAKLJUČAK

Na temelju kritičkog promišljanja trenutnih ali i projiciranih političko-ekonomskih prilika u bliskoj budućnosti, moguće je pretpostaviti kako će namjera napuštanja organizacije u doglednoj budućnosti predstavljati rijetki događaj u bosanskohercegovačkom akademskom kontekstu. S druge strane, jednako je opravdano pretpostaviti kako bi se eventualna razmišljanja o napuštanju posla, u tek nešto izmijenjenim

okolnostima, mogla vrlo lako realizirati u konkretna ponašanja napuštanja fakulteta. Proces donošenja odluke o odlasku dodatno može biti potaknut negativnom percepcijom promjena u visokoobrazovnom kontekstu ukoliko rukovodstvo fakulteta i univerziteta ne pronađe kvalitetan mehanizam upravljanja promjenama. Visok nivo receptivnosti za promjene nemoguće je postići bez uspostavljanja i održavanja klime povjerenja koja se prevashodno odnosi na povjerenje akademskog osoblja u namjeru rukovodstva da istrajava u zaštiti tradicionalnih vrijednosti akademije, njene autonomije i digniteta u društvu.

U okolnostima u kojima rukovodstvo radi na izgradnji i očuvanju psihološkog kapitala visokoobrazovne institucije, uspostavljanju pozitivnog psihološkog ugovora između akademskog osoblja i rukovodstva, te pruža utisak o kompetentnosti u rukovođenju realizacijom organizacijskih ali i individualnih ciljeva zaposlenih, očekivati je adaptivne i funkcionalne reakcije akademskog osoblja na uvođenje neophodnih promjena. U takvim okolnostima moguće je računati sa većim povjerenjem i privrženošću te manjom incidencijom razmišljanja akademskog osoblja o napuštanju posla.

LITERATURA

1. Ajzen, Icek (1991), "The theory of planned behavior", *Organ. Behavior and Human Decision Processes,* 50, 179-211, https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-T
2. Appollis, Verna Patricia (2010), "The relationship between intention to Quit, Psychological capital and Job satisfaction in the Tourism industry in the Western Cape", Magistarski rad. Western Cape, EMS Faculty.
3. Bartell, Marvin (2003), "Internationalization of universities: A university culture-based framework", *Higher Education,* 45(1), 43-70, https://doi.org/10.1023/A:1021225514599
4. Bellamy, Sheila, Clive Morley, Kim Watty (2003), "Why business academics remain in Australian universities despite deteriorating working conditions and reduced job satisfaction: an intellectual puzzle", *Journal of Higher Educational Policy and Management,* 25 (1), 13-28, https://doi.org/10.1080/13600800305740
5. Decramer, Adelien, Johan Christiaens, Alex Vanderstraeten (2007), "Individual Performance Management in Higher Education Institutions", Rad prezentiran na "29th Annual Eair Forum", Innsbruck, Austria (26-29 August, 2007).

6. Firth, Lucy, David Mellor, Kathleen Moore, Claude Loquet (2004), "How can managers reduce employee intention to quit?", *Journal Managerial Psychology,* 19, 170-87, https://doi.org/10.1108/02683940410526127
7. Hope-Hailey, Veronica, Ros Searle, Graham Dietz (2012), "Where has all the trust gone?", *London: Chartered Institute of Personnel and Development research report* (dostupno na: https://www.cipd.co.uk/Images/where-has-all-the-trust-gone_2012-sop_tcm18-9644.pdf)
8. Jerneić, Željko, Vera Kutleša (2012), "Stavovi prema radu, radni učinak i namjera napuštanja organizacije kod znanstvenih djelatnika", *Suvremena psihologija,* 15(1), 43-46.
9. Yukl, Gary (2008), *Rukovođenje u organizacijama,* 1. Izdanje, Naklada Slap, Jastrebarsko.
10. Karakuş, Mehmet, Mustafa Toprak, Murat Gürpınar (2014), "Structural equation modelling on the relationships between teacher's trust in manager, commitment to manager, satisfaction with manager and intent to leave", *Croatian Journal of Education,* 16(1), 165-189, https://hrcak.srce.hr/120170
11. Lazear, Edward P. (2001), "Educational Production," *The Quarterly Journal of Economics, MIT Press,* 116(3), 777-803, https://doi.org/10.1162/00335530152466232
12. Liessmann, Konrad Paul (2008), *Teorija neobrazovanosti:* Zablude društva znanja, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
13. Guzina, Milica (1980), *Kadrovska psihologija,* Naučna knjiga, Beograd.
14. March, James G., Herbert. A. Simon (1958), *Organizations.* Wiley, New York.
15. McCarthy, G., Mark Tyrrell, Elaine Lehane (2007), "Intention to Leave or Stay in Nursing", *Journal of Nursing Management,* 15, 248-255, https://doi.org/10.1111/j.1365-2834.2007.00648.x
16. Meyer, John, Natalie Allen (1991), "A three-component conceptualization of organizational commitment", *Human Resource Management Review,* 1, 61-98, https://doi.org/10.1016/1053-4822(91)90011-Z
17. Meyer, John, Natalie Allen, Catherine Smith (1993), ″Commitment toorganizations and occupations: extension and test of a three component conceptualization″, *Journal of Applied Psychology,* 78 (4), 538-551, http://dx.doi.org/10.1037/0021-9010.78.4.538
18. Mintzberg, Henry, Ludo Van der Heyden (1999), "Organigraphs: Drawing how companies really work", *Harvard Business Review,* 77(5), 87-94.

19. Paillé, Pascal, Laurent Bourdeau, Isabelle Galois (2010), "Support, Trust, satisfaction, intent to leave and citizenship at organizational level. A social exchange approach", *International Journal of Organizational Analysis,* 18(1), 41-58, https://doi.org/10.1108/19348831011033203
20. Robbins, Stephen P., Timothy A. Judge (2009), *Organizacijsko ponašanje,* MATE, Zagreb.
21. Smart, John C. (1990) "A causal model of faculty turnover intentions", *Research in higher education,* 31(5), 405-424, https://doi.org/10.1007/BF00992710
22. Sverke, Magnus, Johnny Hellgren, Katharina Naswall (2002), "No security: A Meta-analysis and Review of Job Insecurity and its Consequences", *Journal of Occupational Health Psychology,* 7, 242-264.
23. Tett, Robert P., John P. Meyer (1993), "Job satisfaction, organizational commitment, turnover intention, and turnover: Path analyses based on meta-analytic findings", *Personnel Psychology,* 46, 259–293, https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.1993.tb00874.x
24. Van Dick, Rolf, Oliver Christ, Jost Stellmacher, Ulrich Wagner, Oliver Ahlswede, Cornelia Grubba, Martin Hauptmeier, Corinna Höhfeld, Kai Moltzen, Patrick A. Tissington (2004), "Should I stay or should I go? Explaining turnover intentions with organizational identification and job satisfaction", *British Journal of Management,* 15, 351–360, https://doi.org/10.1111/j.1467-8551.2004.00424.x
25. Van Schalkwyk, Sonet, Danie H. Du Toit, Adrian S. Bothma, Sebastiaan Rothmann (2010), "Job insecurity, leadership empowerment behaviour, employee engagement and intention to leave in a petrochemical laboratory", *South African Journal of Human Resource Management,* 8(1), 1–7.
26. Vrhovski, Ivana, Davorka Živković (2010), "Komparativna analiza organizacijske kulture u procesu preuzimanja na primjeru privatnih visokih učilišta", *Praktični menadžment: stručni časopis za teoriju i praksu menadžmenta,* 1(1), 16-21, https://hrcak.srce.hr/67785
27. Zhou, Ying, James Fredericks Volkwein, (2004), "Examining the influences on faculty departure intentions: A comparison of tenured versus nontenured faculty at research universities using NSOPF:99", *Research in Higher Education,* 45 (2), 139–176, https://doi.org/10.1023/B:RIHE.0000015693.38603.4c

ACADEMIC STAFF – BETWEEN A STABLE DECISION TO STAY AND AN INSECURE PROJECTION OF DEPARTURE FROM THE FACULTY

Summary:

Academic staff is the most important resource of the university, and as such determines its success in meeting the traditionally defined mission: building and disseminating knowledge aimed at breeding, training and upbringing the most important resource of the society - people. For this reason, any unplanned voluntary departure from a university can be understood as a waste of intellectual capital that is not easy to compensate. Although each departure cannot necessarily be characterized as *dysfunctional* (certain departures are desirable, such as temporary departures in the function of mobility in the academic community, but also the departure of incompetent employees or those who do not want or cannot adapt to the organizational culture and climate of the university), can often be recognized as a symptom of the employee's dissatisfaction that the organization often fails, intentionally or not, to identify. In addition to the obvious consequences of dysfunctional departures, from those directly perceptible and measurable (e.g. problems in organizing teaching and mentoring student work, costs associated with the process of finding adequate substitution, etc.) to less noticeable (e.g. reducing satisfaction with the workload of the remaining academic staff, greater exposure to stress caused by work, more negative organizational climate, etc.), research suggests that even thinking about possible leaving the current job can have significant effects on organizational effectiveness. An employee who is preoccupied with thinking about leaving the organization is more inclined to psychologically distance himself from the immediate social environment (working colleagues and associates), is less motivated, and less willing to effectively contribute to the operations of the organization he is working in. The aim of this paper is to draw attention to the possible contribution of perceived changes in the working conditions caused by the metamorphosis of the traditional model of the university into a corporate model, to academic staff thinking about leaving the job, and even academic careers. In this context, special attention will be paid to defining the role of the university management in maintaining (restoring) the climate of confidence as a prerequisite for the academic staff's positive reception of any changes in the working conditions, a positive evaluation of work, and an optimistic consideration of the certainty of residency in the current job. The emphasis is on the academic staff's trust in the perseverance of the academic community to protect the traditional values of the academy, its autonomy and dignity in the society. By maintaining a climate of trust, investing in the development and accumulation of the psychological capital of a university, and by building a positive psychological contract between the academic staff and the management, it is possible to create conditions for introducing change that will be perceived as meaningful and necessary, even when initially negatively connotated.

Keywords: academic staff, intention to leave, the role of the management, a climate of trust, the psychological capital of a university, psychological contract

Adresa autora
Authors' address
Mirna Marković
Filozofski fakultet u Sarajevu
mirna.markovic@ff.unsa.ba

UDK 159.9:61]
159.944.4-057.875

Primljeno: 14. 05. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Amela Dautbegović, Sibela Zvizdić

OSOBNO-EMOCIONALNA PRILAGODBA STUDENATA - ULOGA NEKIH PSIHOSOCIJALNIH FAKTORA

Identificiranje psihosocijalnih faktora koji su povezani sa prilagodbom studenata na studij predstavlja jedan od najvažnijih koraka u procesu planiranja i realizacije intervencija usmjerenih na pružanje podrške i pomoći studentima za vrijeme studiranja (Krumrei i sur. 2013). U skladu sa navedenim u okviru realiziranog istraživanja ispitan je doprinos pojedinih sociodemografskih obilježja i psihosocijalnih faktora (spol, studijska godina, obiteljska primanja, samoefikasnost, samopoštovanje, lokus kontrole, optimizam, percipirana socijalna podrška od strane obitelji, prijatelja i drugih značajnih osoba, odvojenost od obiteljskog doma, povjerenje i otuđenost od roditelja te vremenski pritisak i stres) u objašnjenju osobno-emocionalne prilagodbe studenata na studij. U istraživanju su učestvovali studenti prve, druge i treće godine prvog ciklusa studija pojedinih fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Ukupan broj učesnika je N=650 (N=357 djevojaka i N=293 mladića), prosječne dobi 21.6 godina (SD=2.18). Primijenjen je sljedeći instrumentarij: Skala opće samoefikasnosti, Rosenbergova skala samopoštovanja, Skala eksternalnosti, Skala optimizma, Multidimenzionalna skala percipirane socijalne podrške, Inventar privrženosti roditeljima i vršnjacima, Skala procjene vremenskog pritiska i stresa, Skala prilagodbe studenata na studij i Upitnik sociodemografskih obilježja konstruisan za potrebe ovog istraživanja. Rezultati kompletne regresijske analize ukazuju da u objašnjenju rezultata kriterijske mjere osobno-emocionalna prilagodba na studij značajan doprinos imaju sljedeći prediktori: vremenski pritisak i stres, samopoštovanje i spol. Regresijskim modelom objašnjeno je oko 47% varijance kriterijske mjere osobno-emocionalna prilagodba ($R=.68$; $R2=.47$; $F=32.22$; $p<.001$). Najveći doprinos u objašnjenju osobno-emocionalne prilagodbe studenata ima prediktor vremenski pritisak i stres ($\beta=-.530$; $p<.001$), zatim samopoštovanje ($\beta=.161$; $p<.001$) i najmanji, ali

statistički značajan udio ima prediktorska varijabla spol (β=-.132; p<.001). Dakle, dobijeni rezultati ukazuju da je za osobno-emocionalnu prilagodbu na studij izuzetno značajno u kojoj mjeri je student izložen vremenskom pritisku i stresu. Osobno-emocionalna prilagodba je pokazatelj mentalnog i fizičkog zdravlja studenta, a upravo vremenski pritisak i stres najviše ugrožavaju zdravlje pojedinca. Studenti sa višom razinom samopoštovanja te djevojke postižu bolju osobno-emocionalnu prilagodbu na studij.

Ključne riječi: osobno-emocionalna prilagodba na studij, vremenski pritisak i stres

UVOD

Većina istraživanja prilagodbe studenata na studij ovisi o teorijskoj taksonomiji i saznanjima do kojih su došli Baker i Siryk (1984), a koji ukazuju da je u pitanju multidimenzionalni konstrukt. Ovaj složeni konstrukt moguće je operacionalizirati kroz različita ponašanja i iskustva u svakodnevnom životu studenata. Prilagodbu na studij karakteriziraju četiri tipa prilagodbe, a to su: akademska, socijalna, osobno-emocionalna prilagodba i institucionalna privrženost (prema Baker 2002). Osobno-emocionalna prilagodba na studij odnosi se na psihološke probleme povezane s procesom prilagodbe studenata. Najčešće odražava stepen u kojem studenti doživljavaju stres, anksioznost i psihosomatske reakcije, a posljedice loše osobno-emocionalne prilagodbe mogu se reflektirati na sve aspekte funkcioniranja studenata u obrazovnom i osobnom kontekstu.

Većina studenata se još uvijek nalazi u periodu adolescencije tokom studiranja. Adolescencija je period između djetinjstva i odrasle dobi koji je moguće podijeliti na ranu, srednju i kasnu adolescenciju. Najšire dobne granice adolescencije kreću se od jedanaest do dvadeset i pet godina, s tim da pojedini znanstvenici govore i o prolongiranoj adolescenciji koja završava u tridesetoj godini. Dobna određenja su relativna, budući da će pojedini kulturalni konteksti sa svojim socijalizacijskim specifičnostima imati uticaj kako na definiranje dobnih granica tako i općenito na spoznaje o adolescentskom razvoju (Lacković-Grgin 2006). Hall (1904) je opisao adolescenciju kao period ogromnih mogućnosti za rast i razvoj, ali i period u kojem se sukobljavaju ekstremi u raspoloženju, osjećanjima, energiji i ideologiji. Isti autor adolescenciju predstavlja kao razdoblje „bure i oluje“ (prema Marić 2010). Rezultati istraživanja realiziranih u drugoj polovini dvadesetog stoljeća ukazuju da je samo kod manjeg dijela mladih ovo životno razdoblje popraćeno mnogim unutarnjim

burama i vanjskim konfliktima (prema Lacković-Grgin 2006). S obzirom na dob učesnika istraživanja prikazanog u okviru ovoga rada, važno je ukazati na specifične promjene koje se odvijaju u periodu kasne adolescencije. Rudan (2004) navodi da, kada je u pitanju kognitivni razvoj u ovom periodu, princip stvarnosti sve više prednjači nad principom zadovoljstva te fantaziju nadomješta stvarnost. Narcističke preokupacije koje su prisutne u periodu rane i srednje adolescencije pomažu adolescentu u separaciji od obitelji i u individuaciji, ali i stvaraju put interesima za stvarni vanjski svijet u kasnoj adolescenciji (Rudan 2004). Povećane kognitivne sposobnosti omogućavaju starijim adolescentima da razumiju i brinu o socijalnom okruženju koje postaje šire te da razmišljaju o sebi u budućnosti, tj. da anticipiraju svoju budućnost (Wenar 2003 prema Marić 2010).

Rezultati ispitivanja (Bell-Dolan i sur. 1990; Davison i Neale 1999) ukazuju na to da većina adolescenata ima brige i strahove koji su dio normalnog toka razvoja (prema Marić 2010). Određen broj anksioznih simptoma očekivano se javlja u prelaznim razdobljima, kao što su polazak u srednju školu i na fakultet te općenito u situacijama koje predstavljaju izazov i zahtijevaju prilagođavanje pojedinca. Adolescenti tada intenzivnije osjećaju unutrašnji nemir, strah i zabrinutost. Kod nekliničke populacije adolescenata najistaknutiji strahovi i brige odnose se na događaje koji se vežu za školu/fakultet, lične kompetencije i fizičko zdravlje. Pojavljuju se i seksualni strahovi te zabrinutost oko novca, zapošljavanja što dodatno opterećuje ovaj inače izazovan razvojni period. U skladu s navedenim, autori Parker, Hogan, Eastabrook, Oke i Wood (2006; prema Gendron, Kouremenou i Rusu 2016) naglašavaju da studenti moraju naučiti funkcionirati kao neovisne odrasle osobe. Uz mnogobrojne izazove i stresore, na koje se trebaju/moraju prilagoditi, studenti mogu osjećati anksioznost te nesigurnost u vlastite kompetencije što može rezultirati nižom razinom samopouzdanja i samopoštovanja.

Naime, na pojavu negativnih afektivnih reakcija u periodu adolescencije utiče određen splet faktora. Oni se odnose na ličnost samog adolescenta i karakteristike njegovog užeg i šireg okruženja. Macuka i sur. (2012) ističu da individualne razlike u vještinama emocionalne regulacije mogu biti izvor ranjivosti ili otpora u psihosocijalnoj prilagodbi. Za kvalitetnu prilagodbu važno je da adolescent reaguje adekvatnim emocijama i da ima mehanizme regulacije koji će mu omogućiti efikasno upravljanje emocijama kako bi mogao ostvarivati postavljene ciljeve te usklađivati vlastito funkcioniranje sa okolinom. Bezinović i sur. (1998) proveli su istraživanje dominantnih psiholoških problema hrvatskih studenata koje otkriva vrlo zabrinjavajuće stanje, budući da 63.9 % studenata osjeća anksiozna stanja vezana uz

studij, strah od neuspjeha, ima teškoće s učenjem i polaganjem ispita, a 42.2 % studenata izražava nezadovoljstvo studijem i nedostatak motivacije (prema Vrhovski i sur. 2012). Dakle, iako je studiranje i studentski život generalno pozitivno iskustvo i značajna životna promjena, ipak ono donosi i mnoge izazove s kojima se studenti svakodnevno suočavaju. To uključuje i mnogobrojne stresore na koje se studenti trebaju navići poput npr. opterećenost brojnim svakodnevnim akademskim i drugim obavezama te organizacija i realizacija rasporeda studiranja što zahtijeva sticanje novih radnih i drugih navika, potom poteškoće s organizacijom vremena, ispitna anksioznost, odvajanje od obitelji i prijatelja uz samostalnost stanovanja izvan obiteljskog doma te promjene u kvaliteti dosadašnjih odnosa sa članovima obitelji, sklapanje novih prijateljstava, romantičnih veza, itd. Prema rezultatima Nacionalnog istraživanja uvjeta studentskog života u Francuskoj (OVE 2013 prema Gendron, Kouremenou i Rusu 2016) utvrđeno je: 54,9% studenata doživljavali su stres u sedmici koja je prethodila istraživanju, 52% umor, 41.4% poteškoće sa spavanjem i 28.1% depresiju. Navedene poteškoće bile su izraženije kod ženskih nego muških ispitanika te između 23-25 godina starosti (Gendron, Kouremenou i Rusu 2016).

Uzimajući u obzir prethodno navedeno, istraživanje je koncipirano s ciljem ispitivanja odnosa pojedinih sociodemografskih obilježja i psihosocijalnih faktora, s jedne strane, i osobno-emocionalne prilagodbe na studij, s druge strane. U skladu s postavljenim ciljem ispitan je doprinos pojedinih sociodemografskih obilježja i psihosocijalnih faktora (spol, studijska godina, obiteljska primanja, samoefikasnost, samopoštovanje, lokus kontrole, optimizam, percipirana socijalna podrška od strane obitelji, prijatelja i drugih značajnih osoba, odvojenost od obiteljskog doma, povjerenje i otuđenost od roditelja te vremenski pritisak i stres) u objašnjenju osobno-emocionalne prilagodbe studenata na studij. Očekuje se da će značajni prediktori bolje *osobno-emocionalne prilagodbe* na studij biti: muški spol, viša godina studija, veća obiteljska primanja, viša razina samoefikasnosti, viša razina samopoštovanja, unutrašnji lokus kontrole, viša razina optimizma, viša razina percipirane socijalne podrške od obitelji, prijatelja i druge značajne osobe, boravak u obiteljskom domu tokom studija, viša razina povjerenja u odnosu sa roditeljima, niža razina otuđenosti u odnosu sa roditeljima te niža razina vremenskog pritiska i stresa.

METODA ISTRAŽIVANJA

Učesnici

Učesnici u istraživanju su bili studenti pojedinih fakulteta Univerziteta u Sarajevu: Filozofskog fakulteta (Odsjek za anglistiku, Odsjek za historiju, Odsjek za orijentalnu filologiju), Građevinskog fakulteta, Prirodno-matematičkog fakulteta (Odsjek za biologiju i Odsjek za geografiju) i Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije. U glavnom istraživanju je učestvovalo ukupno 650 studenata; 357 (54.9%) djevojaka i 293 (45.1%) mladića. U tabeli 1. prikazana je distribucija broja studenata s obzirom na fakultet i godinu studija. Prosječna dob učesnika u istraživanju iznosi M=21.06 (SD=2.18).

Tabela 1. Distribucija broja studenata s obzirom na fakultet i godinu studija

Naziv fakulteta	Studijska godina			Ukupno
	I	II	III	
Građevinski fakultet	44	71	81	196
Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije	52	49	31	132
Filozofski fakultet	98	44	36	178
Prirodno-matematički fakultet	52	38	54	144
Ukupno	**246**	**202**	**202**	**650**

Instrumentarij

Skala opće samoefikasnosti autora Schwarzera i sur. (1997) mjeri opći i stabilan osjećaj osobne samoefikasnosti u suočavanju sa različitim stresnim situacijama. Originalna verzija skale sadržavala je 20 čestica, nakon čega je reducirana na 10 čestica. Skala je prevedena na više od dvadeset jezika, a u brojnim istraživanjima pokazala je pouzdanost tipa unutarnje konzistencije između .75 i .90. Skala je u izvornim istraživanjima pokazala pozitivnu povezanost sa samopoštovanjem i optimizmom, a negativnu sa anksioznošću, depresijom i fizičkim simptomima (Ivanov 2002). Cronbach alpha koeficijent pouzdanosti skale u ovom istraživanju iznosi .89 (N=650).

Skala samopoštovanja - Razina samopoštovanja kod učesnika ovog istraživanja ispitana je Rosenbergovom skalom samopoštovanja (1965), koja je namijenjena

mjerenju globalne vrijednosne orijentacije prema sebi. Rosenbergova skala se tretira kao jednodimenzionalna skala koja pouzdano mjeri globalno samopoštovanje. Mnogi autori su složni kada je u pitanju teza da je skala homogena i da predstavlja čistu mjeru samopoštovanja. Skala sadrži deset čestica, a Cronbach alpha koeficijent pouzdanosti skale u ovom istraživanju iznosi .84 (N=650).

Skala eksternalnosti - Bezinović (1990) razvija jednodimenzionalnu skalu eksternalnosti koja isključivo mjeri eksternalnu orijentaciju. U pitanju je skala čije čestice opisuju fatalističku orijentaciju, po kojoj sudbina, predodređenost, sreća i slučajnost određuju šta će se pojedincu dogoditi, odnosno kakvi će biti ishodi njegovog ponašanja. Prema podacima autora, mjere pouzdanosti skale su zadovoljavajuće. Skala eksternalnosti sadrži ukupno deset čestica, a Cronbach alpha koeficijent pouzdanosti, dobijen primjenom skale u ovom istraživanju, iznosi .88 (N=650).

Skala optimizma – pesimizma koju su razvili Chang i sur. (1994). Autori ukazuju da je optimizam i pesimizam potrebno posmatrati kao dvije djelimično nezavisne dimenzije. Skale su nastale kao rezultat provjera i adaptacija čestica iz LOT (engl. *Life Orientation Test;* Scheier i Carver 1985) i OPS (engl. *Optimism-Pessimism Scale;* Dember i sur. 1989). Originalna verzija skale sadrži 15 čestica, a Penezić (1999) u hrvatski prevod uvrštava šest čestica za procjenu optimizma i osam za procjenu pesimizma. U istraživanjima Penezića (1999) na uzorku ispitanika dobi od 18 do 25 godina dobijena je vrijednost koeficijenta pouzdanosti .778 (N=148). U ovom istraživanju Cronbach alpha koeficijent pouzdanosti skale iznosi .78 (N=650).

Multidimenzionalna skala percipirane socijalne podrške (engl. *Multidimensional Scale of Perceied Social Support*) - autora Zimet, Dahlem, Zimet i Farley (1988) konstruisana je s ciljem mjerenja percipirane socijalne podrške od strane obitelji, prijatelja i drugih značajnih osoba. Sastoji se od 12 čestica, po četiri čestice za svaku subskalu. U ovom istraživanju Cronbach alpha koeficijent pouzdanosti, uzimajući u obzir čitavu skalu iznosi .94 (N=650). Za pojedine subskale također su dobijeni visoki koeficijenti pouzdanosti: Skala percipirane socijalne podrške od obitelji .91, Skala percipirane socijalne podrške od prijatelja .94 i Skala percipirane socijalne podrške od značajne druge osobe .92 (N=650).

Inventar privrženosti roditeljima i vršnjacima (IPPA) (engl. *Inventory of Parent and Peer attachment, IPPA;* Armsden i Greenberg 1987) namijenjen je mjerenju kvalitete i dimenzija privrženosti roditeljima i vršnjacima u adolescenciji. Armsden i Greenberg (1987) su primijenili skalu na uzorku od 179 studenata te su uradivši faktorsku analizu dobili nalaze koji ukazuju da postoje tri faktora u okviru skale

namijenjene procjeni privrženosti roditeljima i tri faktora kada je u pitanju faktorska struktura skale namijenjene procjeni privrženosti vršnjacima. U ovom istraživanju primjenjene su subskale koje mjere povjerenje i otuđenost u odnosu sa majkom (IAM) te subskale namijenjene procjeni povjerenja i otuđenosti u odnosu sa ocem (IAF). Čitava skala sadrži 25 čestica, pri tome *povjerenje* se mjeri sa deset čestica, *otuđenost* sa šest čestica i *komunikacija* sa devet. Cronbach alpha koeficijent pouzdanosti za subskalu *povjerenje* u odnosu sa majkom iznosi .90 (N=644), a za subskalu otuđenost .80 (N=644). Kada su u pitanju subskale koje mjere *povjerenje* i *otuđenost* u odnosu sa ocem vrijednosti Cronbach alpha koeficijenta su .92 (N=572) i .85 (N=572).

Napomena: Odlučeno je da se pri interpretaciji rezultata koristi termin *otuđenost* (engl. *alienation*), iako pojedine čestice po svom sadržaju mogu ukazivati i na tzv. odbacivanje od strane oca/majke.

Skala procjene vremenskog pritiska i stresa je konstruisana za potrebe ovog istraživanja (Dautbegović i Zvizdić 2015) s ciljem dobijanja mjernog instrumenta na osnovu kojeg će se moći saznati u kojoj mjeri je student pod stresom kada se uzmu u obzir vremenski pritisak, stresori iz fakultetskog okruženja te njegovog privatnog života. Procjena vremenskog pritiska u ovom slučaju je neizostavna, budući da studenti češće navode vremenski pritisak i prevelik broj obaveza na studiju kao izvor stresa (Osman i sur. 1994; Lacković-Grgin 1994). Skala sadrži pet čestica, a Cronbach alpha koeficijent pouzdanosti iznosi .83 (N=650).

Skala prilagodbe studenata na studij (SACQ) (engl. *Student Adaptation to College Questionnaire,* SACQ) je skala samoprocjene koju su razvili Baker i Siryk (1984) da bi ispitali prilagodbu studenata na studij. Verzija skale koju su preveli Živčić-Bećirević i sur. (2007) primijenjena je u ovom istraživanju. Nakon preliminarnog istraživanja u okviru pojedinih čestica napravljene su manje izmjene koje se odnose na izbor terminologije adekvatnije za naše govorno područje, a sve s ciljem unapređenja razumijevanja sadržaja čestica. Urađena je i eksploratorna faktorska analiza čestica Skale prilagodbe studenata na studij, pri čemu je ekstrahirano pet faktora. S obzirom na sadržaj čestica koje ih zasićuju konstatovano je da su u pitanju slijedeći aspekti prilagodbe: osobno-emocionalna prilagodba, socijalna prilagodba, privrženost instituciji, zadovoljstvo akademskim okruženjem (pokazatelj akademske prilagodbe) i efikasnost akademskog angažmana (također pokazatelj akademske prilagodbe). U primijenjenoj, modificiranoj verziji skale, nastaloj nakon faktorske analize, Subskala emocionalne prilagodbe ima dvanaest čestica, a koeficijent pouzdanosti, dobijen primjenom ove skale u glavnom istraživanju je zadovoljavajući i iznosi .89.

Upitnik sociodemografskih obilježja je konstruisan za potrebe ovog istraživanja. Nakon uvida u dosadašnja dostupna istraživanja iz ovog područja, odlučeno je da se prikupe podaci o slijedećim sociodemografskim obilježjima učesnika: spol, dob, godina studija, ukupna mjesečna obiteljska primanja i informacije o tome da li student tokom studija živi u obiteljskom domu tj. sa svojom obitelji ili se tokom studija odvojio od obitelji. Konačna verzija upitnika je modificirana i unaprijeđena nakon što su uzete u obzir informacije dobijene nakon preliminarnog istraživanja.

Postupak

Istraživanje je provedeno na uzorku od N=650 studenata prve, druge i treće godine prvog ciklusa studija, a realizirano je metodom grupno vođenog rada u prostorijama četiri fakulteta: Građevinskog fakulteta, Prirodno-matematičkog fakulteta, Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studijete Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Autorica istraživanja je u dogovoru sa nastavnicima organizirala prikupljanje podataka u terminima prije ili nakon nastave. Podaci su prikupljeni u periodu kada studenti nemaju organizirane provjere znanja (polusemestralne i završne semestralne ispite). Ispitivanje sa svakom grupom učesnika trajalo je u prosjeku 45 minuta.

REZULTATI

U ovom istraživanju nastojao se ispitati odnos između pojedinih sociodemografskih obilježja te psihosocijalnih faktora i osobno-emocionalne prilagodbe studenata na studij. Prije provođenja analiza koje će omogućiti dobijanje odgovora na postavljeni problem istraživanja provedene su deskriptivne statističke analize. Nakon preliminarnih analiza ispitan je i doprinos prediktorskih varijabli (spol, studijska godina, obiteljska primanja, samoefikasnost, samopoštovanje, lokus kontrole, optimizam, percipirana socijalna podrška od strane obitelji, prijatelja i druge značajne osobe, odvojenost od obiteljskog doma, povjerenje i otuđenost od roditelja te vremenski pritisak i stres) u objašnjenju osobno-emocionalne prilagodbe studenata na studij. Provedena je kompletna regresijska analiza, a dobijeni rezultati su prikazani u tabeli 2.

Tabela 2. Rezultati kompletne regresijske analize za kriterijsku mjeru osobno-emocionalna prilagodba

PREDIKTORI	**riy**	**β**	**t**	**P**
*Spol	-.213**	-.132	-4.270	**.000**
[1]Prva godina studija	-.083*	-.034	-.969	.333
Treća godina studija	.045	.043	1.241	.215
Obiteljska mjesečna primanja	.035	-.013	-.433	.665
Samoefikasnost	.222**	-.002	-.058	.954
*Samopoštovanje	.382**	.161	4.194	**.000**
Eksternalnost	-.204**	-.055	-1.780	.076
Optimizam	.213**	.004	.109	.914
Percipirana socijalna podrška od obitelji	.191**	.072	1.892	.059
Percipirana socijalna podrška od prijatelja	.113**	.009	.247	.805
Percipirana socijalna podrška od druge značajne osobe	.049	-.027	-.769	.442
Odvojenost od obiteljskog doma	-.044	-.057	-1.899	.058
Povjerenje – majka	.189**	-.010	-.270	.788
Povjerenje – otac	.164**	-.045	-1.085	.278
Otuđenost – majka	-.223**	-.008	-.228	.819
Otuđenost – otac	-.235**	-.070	-1.710	.088
*Vremenski pritisak i stres	-.637**	-.530	-15.920	**.000**
R= .685	R^2= .469	F= 32.222	p=.00	

*(riy – korelacija između prediktora i kriterija; β – standardizirani koeficijenti; t – test; R – koeficijent multiple korelacije; R^2 - kvadrat multiple korelacije); **p<.01; *p<.05*

Kao što se može vidjeti iz tabele 2. u objašnjenju rezultata kriterijske mjere osobno-emocionalna prilagodba na studij značajan samostalan doprinos su ostvarili slijedeći prediktori: vremenski pritisak i stres, samopoštovanje i spol. Ova tri prediktora zajedno objašnjavaju oko 47% ukupnog varijabiliteta rezultata kriterijske varijable osobno-emocionalna prilagodba. Koeficijent multiple korelacije između svih prediktorskih varijabli i kriterija iznosi .685 (F=32.222; p=.00).

Najveći doprinos u objašnjenju osobno-emocionalne prilagodbe ima prediktor vremenski pritisak i stres (β=-.530; p=.000). Sljedeći prediktor koji ima značajan doprinos u objašnjenju ove kriterijske mjere je samopoštovanje (β=.161; p=.000). Najmanji, ali statistički značajan udio u predikciji osobno-emocionalne prilagodbe

[1] Kada je u pitanju varijabla godina studija za dalji rad sa ovom varijablom, a s ciljem uključivanja u regresijsku analizu, urađeno je tzv. prevođenje iste u kategoričke varijable (engl. dummy variables).

ima prediktorska varijabla spol (β=-.132; p=.000). Ostale prediktorske varijable nemaju značajnog udjela u objašnjenju kriterijske mjere (tabela 2).

RASPRAVA

Rezultati dobijeni nakon analiza ukazuju da je za osobno-emocionalnu prilagodbu na studij izuzetno značajan doživljaj studenta u kojoj mjeri je izložen **vremenskom pritisku i stresu**. Vremenski pritisak i stres je očekivano prediktor koji ima najveći doprinos u objašnjenju osobno-emocionalne prilagodbe budući da je osobno-emocionalna prilagodba pokazatelj psihičkog i fizičkog zdravlja studenata, a stres danas predstavlja jedan od faktora koji najviše ugrožava zdravlje pojedinca. U akademskom kontekstu je važan način suočavanja studenta sa stresom jer upravo neadekvatno suočavanje sa stresom dovodi do pojave simptoma sagorijevanja, a zbog čega pojedini studenti i napuštaju svoje studijske programe prije završetka studija. Mnogi autori smatraju da je stres zapravo rezultat svakodnevnog konflikta različitih uloga u životu pojedinca i zadataka koje treba obaviti. Sukob uloga nastaje kada se odgovornosti i očekivanja, koja se vežu za jednu ulogu, sukobe s očekivanjima druge uloge (Dyk 1987; Ross i sur. 1999; Sciacca i Melby 1992; prema Johnson i sur. 2008). Upravo studenti mogu doživjeti sukob između njihove osobne i akademske uloge. Kako pojedini autori navode sukob uloga će se češće pojaviti u kontekstu visokog obrazovanja koje je za mnoge studente psihički i fizički zahtjevno (Neumann i Reichel 1990; prema Johnson i sur. 2008). To može uzrokovati visoku razinu stresa kod studenata (Abouserie 1994; Deckro i sur. 2002; Geraghty 1997; Goldman i Wong 1997; Kanters, Bristol-Attarian 2002; Ross i sur. 1999; Melby Sciacca 1992, prema Johnson i sur. 2008), posebno ukoliko student nema dovoljno kapaciteta da se nosi sa stresom, koji proizilazi iz sukoba različitih uloga, te se stoga i javljaju psihološke i fizičke zdravstvene poteškoće. Rezultati istraživanja ukazuju da su najučestaliji fizički zdravstveni problemi povezani sa stresom slijedeći: glavobolje (Deckro i sur. 2002; Duenwald 2002), probavne smetnje (Duenwald 2002) i poremećaji spavanja (Deckro i sur. 2002; Duenwald 2002). Zdravstvene poteškoće na psihološkoj razini uključuju izraženu anksioznost (Duenwald 2002), depresiju (Dixon i Reid 2000; Frazier i Schauben 1994; Geraghty 1997) i sagorijevanje (Neumann i Reichel 1990; Vaez i Laflamme 2003; Zalenski i sur. 1998; Bruce i sur. 2005; Jenkins i Elliot 2004; Maslach i sur. 2001; Peiro i sur. 2001, prema Johnson i sur. 2008).

Vremenski pritisak kojem su studenti skoro svakodnevno izloženi na studiju

također otežava osobno-emocionalnu prilagodbu. Macan (1990) navodi da studenti koji procjenjuju da uspješno kontroliraju i upravljaju vremenom percipiraju veću razinu efikasnosti i veće zadovoljstvo, a manje napetosti i psihosomatskih simptoma (prema Misra i McKean 2000). Kada student stres doživljava negativno i kada procjenjuje da prevazilazi njegove kapacitete da se nosi sa istim, to se prvenstveno odražava na njegovo zdravlje, a zatim i na akademski uspjeh (Campbell i Svenson 1992; prema Misra i McKean 2000).

U znanstvenoj literaturi se navodi da su studenti općenito ranjiva skupina što se tiče njihovog psihološkog zdravlja. U životnoj dobi u kojoj se nalazi većina studenata (od 18. do 25. godine života) završava se psihološko i biološko sazrijevanje, a podatak da se psihološke poteškoće i bolesti najčešće prvi put pojavljuju do dvadeset četvrte godine života (Hunt i Eisenberg 2010) ilustrira ranjivost pojedinca u ovom životnom razdoblju. Kako Jokić-Begić (2012) navodi, značajan broj studenata će upravo u ovom periodu života osjetiti povećanu razinu stresa i određeni emocionalni napor. U studentskoj populaciji su učestala i psihosomatska oboljenja koja prate brojni fizički simptomi, a koje izazivaju upravo različiti psihološki faktori, među kojima je i vremenski pritisak i stres.

Stres može biti okidač za pojavu i razvoj depresije, depresivnih poremećaja, anksioznosti, depersonalizacije, emocionalne iscrpljenosti i povezanih mentalnih problema, kao i drugih indikatora psihološkog distresa kod studenata što su potvrdili Dyrbye i sur. pregledom četrdeset radova publikovanih u US i Kanadi u periodu 1980-2005. godine (prema Jović i sur. 2011).

Negativni životni događaji visoko koreliraju sa rizikom za profesionalno sagorijevanje, kojem je prema istraživanjima autora sa klinike Mayo izloženo 45% studenata medicine sa tri medicinska fakulteta u Minesoti (prema Jović i sur 2011). Istraživanja uticaja stresa na studente drugih fakulteta koji obrazuju profesionalce u području zdravstva, pokazuju identične negativne efekte na njihovo psihičko i fizičko zdravlje. Niemi i Vainiomaki (1999) u istraživanju navode da intenzitet negativnih efekata stresa na zdravlje konzistentno je u porastu tokom studija kod studenata oba spola (prema Jović i sur. 2011).

Uzimajući u obzir prethodno navedene rezultate istraživanja dobijeni nalaz da studenti koji procjenjuju da su u većoj mjeri pod vremenskim pritiskom i stresom postižu lošije rezultate na skali osobno-emocionalne prilagodbe je očekivan. Ovaj nalaz potvrđuje znatan broj dosadašnjih istraživanja u okviru kojih je razmatrana osobno-emocionalna prilagodba na studij. Među njima se nalaze i rezultati do kojih su došli Oliver i sur. (1998), kao i Reed (1994), koristeći mjeru emocionalnog stresa

(Miller i sur. 1987.). Autori su dobili značajnu povezanost razine stresa sa osobno-emocionalnom prilagodbom (Mudhovozi 2012). Druga grupa autora koja je koristila Skalu percipiranog stresa (engl. *Perceived Stress Scale;* Cohen, Kamarck i Mermelstein 1983), ukazuju na postojanje negativne povezanosti između rezultata na ovoj mjeri i svih aspekata prilagodbe na studij. Mnogi ističu da su vrijednosti korelacija u odnosu stresa i prilagodbe najviše kada je u pitanju osobno-emocionalna prilagodba studenata (Smith 1994; Hunsberger i sur. 1996; Pancer i sur. 2000; Hunsberger 2000; Wintre i Yaffe 2000; prema Mudhovozi 2012).

Dakle, iako se vremenski pritisak i stres može negativno odraziti i na druge aspekte prilagodbe na studij najveća povezanost se očekuje sa osobno-emocionalnom prilagodbom, budući da od svih reakcija na stresne događaje i vremenski pritisak najizraženije su promjene na planu emocija. Kod studentske populacije mogu se javiti mnoge negativne emocije, kao što su strah, tuga, ljutnja, žaljenje, a koje mogu biti različitog intenziteta i kretati se sve do snažnih izliva anksioznosti i depresije. Ponekad je moguće javljanje i potpune emocionalne ravnodušnosti. Uzimajući u obzir sadržaj čestica skale osobno-emocionalne prilagodbe, koja je primijenjena u ovom istraživanju, moguće je pretpostaviti da studenti koji imaju lošiju prilagodbu u ovom aspektu najčešće osjećaju napetost, potištenost, umor, ljutnju, nemogućnost kontrole emocija, ali i određene psihosomatske tegobe poput glavobolja.

Kada je riječ o nekliničkoj populaciji adolescenata, zastupljeno je mišljenje da pojava negativnih afektivnih odgovora biva uzrokovana prije svega spoljašnjim faktorima, odnosno životnim događajima i svakodnevnim stresorima koji su karakteristični za ovaj životni period (nesporazumi sa roditeljima, vršnjacima, profesorima, poteškoće i problemi sa učenjem, „nesretne romantične veze“), a koji u ovom osjetljivom razvojnom periodu dobijaju sasvim nove dimenzije, što potvrđuju i nalazi brojnih studija (Conger i sur. 2003; Đorđević 1981; Coyne 1991; Vasey i Ollendick 2000; prema Lacković-Grgin 2004).

Dakle, moguće je konstatovati da će vremenski pritisak i stres neminovno uticati na psihičko i fizičko zdravlje studenata (Dwyer i Cummings 2001), a pojedini istraživači smatraju da razina stresa na samom početku semestra predviđa akademsku, socijalnu i osobno-emocionalnu prilagodbu kasnije tj. tokom semestra (Friedlandeer sur. 2007; Jamara i sur. 1996; Pancer, Hunsberger i sur. 2000; Pritchard i sur. 2007; Solberg i sur. 1994; prema Wintre i Yaffe 2000).

S obzirom na nizak socioekonomski status u Bosni i Hercegovini važno je spomenuti još jedan značajan izvor stresa, a to je tzv. finansijski stres. Finansijski stres koji se može definirati kao nesposobnost da se zadovolje finansijske obaveze

na studiju također može uključivati psihološke ili emocionalne posljedice (Northerni sur. 2010; prema Heckman i sur. 2014). Značajan dio literature o finansijskom stresu usmjeren je na ishode stresa, a istraživanjima su zabilježene sljedeće negativne posljedice finansijskog stresa kod studenata: (a) pojava depresivnih simptoma (Andrews i Wilding 2004; Clark-Lempers i sur. 1990), (b) pojava anksioznosti (Andrews i Wilding 2004), (c) loš akademski uspjeh (Andrews i Wilding 2004; Harding 2011), (d) loše zdravstveno stanje (Northern i sur. 2010; prema Heckman i sur. 2014). Jasno je da se većina ishoda odnosi na pokazatelje osobno-emocionalne prilagodbe.

Istraživanje koje su realizirali Cooke i sur. (2006) u Velikoj Britaniji je koncipirano da ispita odnos razine stresa i opšte anksioznosti kao pokazatelja emocionalne prilagodbe na studiju. Rezultati pokazuju da opšta anksioznost pokazuje najveću povezanost sa izvorima stresa koji dolaze iz akademskog okruženja (prevelik broj akademskih zahtjeva i vremenski pritisak) i finansijskim opterećenjem studenata.

Kada su u pitanju osobna obilježja pojedinca u ovom istraživanju se izdvaja **samopoštovanje**, koje u značajnoj mjeri objašnjava i osobno-emocionalnu prilagodbu na studij. Studenti sa višom razinom samopoštovanja postižu bolju osobno-emocionalnu prilagodbu. Još je Wilye (1979) izvijestila o značajnom broju studija koje pokazuju da osobe sa negativnim samovrednovanjem tj. niskim samopoštovanjem imaju značajno više emocionalnih problema od osoba sa umjerenim ili visokim samopoštovanjem. U istraživanjima ove autorice primijenjene su globalne mjere samopoštovanja koje mogu dobro objasniti opća psihološka stanja (npr. depresivnost, anksioznost i sl.).

Rezultati mnogih istraživanja daju pregled prediktora razvoja internaliziranih poremećaja, među kojima značajno mjesto zauzimaju upravo nisko samopoštovanje i negativna samoevaluacija (Weiss i sur. 1998; Oland i Shaw 2006; Greenberg i sur. 2009; Vulić-Prtorić 2002; Novak i Bašić 2008; prema Dautbegović 2010). Samopoštovanje prvenstveno utiče na različito doživljavanje emocionalnih iskustava, kao i na strategije rješavanja problema (Tošić 2008; prema Dautbegović 2010).

Pritchard i sur. (2007) nalaze pozitivan uticaj samopoštovanja na psihofizičko zdravlje studenata na početku studija. Salami (2011) ispitujući uticaj psiholoških i društvenih faktora na prilagodbu studenata prve godine studija, dolazi do rezultata da samopoštovanje predstavlja najznačajniji faktor u objašnjenju svih aspekata prilagodbe na studij. Kako autor navodi, dobijeni rezultat potvrđuje mnoge prethodne nalaze do kojih su istraživači došli (Friedlander i sur. 2007; Pritchard i sur. 2007). Samopoštovanje ima neupitno značajnu ulogu jer je u osnovi mentalnog zdravlja i

često je medijator između stresa i njegovih psiholoških efekata na pojedinca (Manenica i sur. 1995; prema Dujmović 2012). Iz tog razloga osobe niskog samopoštovanja i imaju više emocionalnih problema, sklonije su odvajanju od ljudi i često se pasivno prilagođavaju zahtjevima okoline, za razliku od osoba s umjerenim ili visokim samopoštovanjem.

Koristeći mjeru samopoštovanja koju je predložio Coopersmith (1981), Frazier i Cook (1993) također dolaze do rezultata da samopoštovanje predstavlja jedan od najznačajnijih prediktora u objašnjenju osobno-emocionalne prilagodbe, a do istog saznanja dolazi i Clauss (1995; prema Baker 2002). Dakle, rezultat koji smo dobili u ovom istraživanju još jednom potvrđuje povezanost koja postoji između samopoštovanja studenta i njegove osobno-emocionalne prilagodbe na studij.

Statistički značajnu negativnu povezanost sa kriterijskom mjerom osobno-emocionalna prilagodba ima i **spol** učesnika istraživanja. Rezultati regresijske analize pokazuju da djevojke ostvaruju bolju osobno-emocionalnu prilagodbu na studij. Iako su ranija ukazivala na bolju osobno-emocionalnu prilagodbu mladića, neka novija istraživanja u ovom području ukazuju da djevojke postižu bolje rezultate na skali osobno-emocionalne prilagodbe (npr. Parmar 2014). Istraživači ističu da muški ispitanici postižu nešto više rezultate na skalama laži u ovoj životnoj dobi. Moguće je pretpostaviti da djevojke samo lakše priznaju kada imaju poteškoće u emocionalnom funkcioniranju (npr. prisutnost ispitne anksioznosti) za razliku od mladića koji su, kako Dusek (1980; Arambašić 1988) navodi, skloni braniti se poricanjem (prema Lacković-Grgin 1994). Misra i Castillo (2004) pojašnjavaju da je rezultate ranijih istraživanja, u kojima je kod djevojaka evidentirano više emocionalnih poteškoća, moguće objasniti upravo prirodom procesa socijalizacije i uticajima socijalnog konteksta koji je podrazumijevao intenzivnije poticanje i ohrabrivanje žena da izraze svoje emocije. Odgojem se djevojčicama, kasnije djevojkama u stanjima anksioznosti i stresa dopuštalo da izražavaju zabrinutost i tugu, kao i tjelesne reakcije, za razliku od mladića koje se još tokom rane socijalizacije poticalo da na drugačije načine izraze tugu i zabrinutost. Pored toga, djevojke su upravo kroz odgoj i uticaj različitih izvora socijalizacije imale mogućnost razviti veći senzibilitet za odnose sa drugima. To može biti razlog zašto su prema rezultatim ranijih istraživanja djevojke ranjivije i nesigurnije dolaskom u novi akademski kontekst (Rose i Rudolph 2006). Dakle, ne treba zanemariti činjenicu da se odgoj dječaka i djevojčica značajno mijenja, a sve s ciljem prilagođavanja pojedinca novim društvenim trendovima i potrebama vremena u kojem živimo. Promjene u odgoju, kao i drugim socijalizacijskim uticajima, će neminovno rezultirati promjenama u

različitim aspektima funkcioniranja novih generacija mladića i djevojaka.

U skladu sa dobijenim rezultatima Mahanta i Kannan (2015), ispitujući spolne razlike u emocionalnoj zrelosti i osobno-emocionalnoj prilagodbi, dolaze do saznanja da studentice prve godine studija postižu bolju osobno-emocionalnu prilagodbu te pokazuju višu razinu emocionalne zrelosti od svojih kolega. Dakle, i ovdje je u pitanju novije istraživanje i rezultati koje smo kroz naše istraživanje potvrdili. U konačnici, ne treba zanemariti ni činjenicu da se svakodnevno događaju mnoge promjene koje se odnose na socijalizaciju u skladu sa spolnom ulogom, tako da je sve manje prostora i mogućnosti za spolno stereotipiranje kada je u pitanju odgoj i obrazovanje novih generacija.

Klinički psiholog Dan Kindlon (2006; prema Lee i sur. 2009) u svojoj knjizi (engl. *˝Alpha Girls˝*) objašnjava da se rodne uloge rapidno redefiniraju te da „alfa žene" (kako naziva djevojke i žene modernog vremena) nisu mnogo sputane tradicionalnim rodnim ulogama. Ovaj klinički psiholog sa Harvarda ukazuje da su alfa žene ˝naoružane jakim egom˝ i pokazuju odlučnost da uspiju i ˝nadigraju˝ svoje muške kolege u svim područjima. Kako autor navodi, sve veći broj studentica odlučuje se nakon diplomskog studija nastaviti visokoškolsko obrazovanje na nekom od fakulteta van svoje zemlje, kako bi mogle samostalno ostvariti svoje ciljeve, kao i osobne potencijale. U periodu 1976-1977. samo trećina međunarodnih studenata bile su žene, dok u 2005-2006. akademskoj godini 44% stranih studenata bile su žene (Institut za međunarodno obrazovanje 2007). Kao što je prethodno navedeno ranija istraživanja su skoro bez izuzetka ukazivala da studentice imaju više problema u prilagodbi od svojih muških kolega. Zahtjevi i obaveze tradicionalne rodne uloge ograničavale su posebno ženske međunarodne studente da se prilagode (Marville 1981; prema Lee i sur. 2009).

OGRANIČENJA RADA I PREPORUKE ZA BUDUĆA ISTRAŽIVANJA

Kada su u pitanju ograničenja ovog rada važno je naglasiti da je izravno zaključivanje o uzročno-posljedičnim odnosima između ispitivanih varijabli otežano, budući da je provedena korelacijska studija. Istraživanje je provedeno na uzorku studenata sa četiri fakultata Univerzitata u Sarajevu pa poteškoću predstavlja i nemogućnost generalizi-*ranja dobijenih rezultata. Također, važno je spomenuti da nisu kontrolisani određeni faktori koji se odnose na same studente i određena okolinska obilježja, a koji mogu

uticati na osobno-emocionalnu prilagodbu studenata. U ovom istraživanju nisu kontrolisane intelektualne sposobnosti učesnika, te pojedine osobine ličnosti koje mogu imati značajnu ulogu kada je u pitanju osobno-emocionalna prilagodba studenata. Studije, koje su se bavile ovom problematikom, uključivale su i brojne druge varijable što je svakako otežalo i upoređivanje dobivenih rezultata. Iako su učesnici istraživanja dali saglasnost i pokazali motiviranost prilikom ispitivanja, ne može se sa sigurnošću tvrditi da su davali iskrene odgovore na pitanja koja su se nalazila u okviru primijenjenih instrumenata.

Dodatne analize poput ispitivanja razlika s obzirom na spol i godinu studija u prilagodbi studenata akademskom studiju bi svakako omogućile bolji uvid u osobno-emocionalnu prilagodbu studenata. Nadalje, važno je istaći da relativno zanemareno područje u kontekstu prilagodbe na studij jeste razmatranje vremenske komponente procesa prilagodbe. Vrlo je malo ispitivanja o tome kako prilagodba na studij napreduje tj. mijenja se tokom vremena. Malo je dokaza o tome da li će student koji se nije u potpunosti prilagodio na fakultet (npr. nakon jednog mjeseca studiranja) biti visoko rizičan kao neko ko će se susresti sa nizom akademskih poteškoća u budućnosti i u konačnici možda i odustati od studija ili je u pitanju uobičajena putanja prilagodbe na kojoj se poteškoće na samom početku studiranja javljaju kod većine studenata, ali nakon određenog vremena bivaju uspješno prevaziđene. Također, brza prilagodba u okviru jednog aspekta studentskog života može ometati prilagodbu u okviru drugog. Ne treba ignorisati ni činjenicu da je određeni nivo poteškoća u prilagodbi poželjan, budući da izlaganje novim problemima, iskustvima i odgovornostima, koji predstavljaju izazov za studente, mogu voditi ka osobnom rastu i razvoju. Istraživači bi trebali odrediti u kojoj tački funkcionalne poteškoće u prilagodbi postaju disfunkcionalne.

Istraživanja o uticaju različitih iskustava studenata tokom studija na samu prilagodbu su izuzetno rijetka. Iako neka iskustva tokom studija mogu imati uticaj samo na manjinu studenata, to mogu biti izuzetno važni nalazi u razmatranju svih aspekata prilagodbe. Iskustva poput vršnjačkog nasilja, rasizma, homofobičnog ponašanja vjerovatno će izvršiti snažan uticaj na studente i njihovu prilagodbu kao i spremnost da se zadrže na studiju.

Također, izuzetno je malo istraživanja o uticaju institucionalnih intervencija i programa podrške na prilagodbu studenata. S obzirom na sve šire korištenje takvih usluga na fakultetima trebalo bi omogućiti istraživačima dostupnost podataka o učinkovitosti programa podrške ili o promjenama u prilagodbi kod studenata koji koriste programe koji podrazumijevaju individualnu pomoć. Uticaj kompatibilnosti između studenta i studija koji je izabrao na samu prilagodbu također je do sada malo istraživan.

ZNAČAJ ISTRAŽIVANJA I MOGUĆNOSTI PRAKTIČNIH IMPLIKACIJA

Iako je na ovim prostorima prepoznat značaj tranzicije na višu obrazovnu razinu u smislu promjene koja često izaziva stres i dalje je relativno mali broj istraživanja koja se bave prilagodbom u tim razdobljima. Prilagodbom studenata nakon tranzicije iz srednje škole na studij u Hrvatskoj su istraživale Lacković-Grgin i Sorić (1997) te Ivanov, Sorić i Penezić (2010) (prema Kozjak Mikić i sur. 2012). U Bosni i Hercegovini istraživanja iz ovog područja do sada nisu realizirana.

Od izuzetnog značaja je istražiti faktore koji su povezani s prilagodbom studenata tokom studija, a sve s ciljem boljeg razumijevanja poteškoća s kojima se suočavaju te pronalaženja načina na koji će im obrazovni sistem pružiti maksimalnu podršku. Institucije visokog obrazovanja trebaju uspostaviti različite programe namijenjene pružanju pomoći i podrške studentima. Za poduzimanje navedenih koraka u našem sistemu obrazovanja, neophodno je da istim prethode rezultati znanstvenih istraživanja koji će dati jasne smjernice na koji način unaprijediti kvalitet obrazovanja studenata i njihovu prilagodbu na studij.

Moderno društvo postaje sve složenije, te ga prepoznajemo kao doba brze industrijalizacije i tehničkog napretka. Zbog toga bi trebalo u okviru sistema obrazovanja tj. obrazovnih ciljeva promijeniti pojedine prioritete. U tom smislu od izuzetnog značaja je djelovati u smjeru da se studentima omogući zadovoljenje potreba koje će im donijeti emocionalnu sigurnost. Kako su navele Andrilović i Čudina-Obradović (1996) škola modernog čovjeka odvojena je od „škole života". Zbog složenosti i velike količine znanja koja su potrebna današnjem čovjeku kako bi se prilagodio i funkcionirao kao samostalno biće, obrazovne institucije izdvajaju djecu i adolescente iz stvarnog života te u sažetoj formi intenzivnim tempom prenose na njih dijelove cjelokupnog ljudskog iskustva. Odrastanje, prihvatanje sebe, konstruktivno i zrelo rješavanje konflikata, razvijanje emocionalnih i društvenih odnosa, prihvatanje spolnosti, stvaranje partnerskih odnosa, sve to čini adolescenciju ranjivim razdobljem u životu čovjeka. Studentima koji prolaze kroz ovo razdoblje nerijetko se događa još niz drugih stresogenih faktora koji mogu predstavljati izazov zdravlju i narušiti kvalitetu života. Zadatak akademske zajednice je stvoriti ozračje u kojem će studenti moći pokazati i ostvariti svoje potencijale. Zadatak akademskog osoblja je promoviranje društvenih vrijednosti koje doprinose osobnoj i društvenoj dobrobiti mlade osobe, a mentalno zdravlje je upravo jedna od takvih vrijednosti.

Dakle, u okviru prikazanog istraživanja ispitan je odnos pojedinih sociodemografskih obilježja te psihosocijalnih faktora i osobno-emocionalne prilagodbe na studij. Na osnovu rezultata, dobijenih nakon provedene regresijske analize, moguće je uvidjeti da su u objašnjenju varijance kriterijske mjere osobno-emocionalna prilagodba na studij značajan samostalan doprinos ostvarili sljedeći prediktori: vremenski pritisak i stres, samopoštovanje i spol. Osobno-emocionalna prilagodba studenata se najbolje može predvidjeti na osnovu prediktora vremenski pritisak i stres. Studenti koji doživljavaju višu razinu vremenskog pritiska i stresa će ostvariti lošiju osobno-emocionalnu prilagodbu tokom studija. Posljedice loše osobno-emocionalne prilagodbe će se odraziti na sve ostale aspekte funkcioniranja pojedinca. Važno je da obrazovni sistem prepozna emocionalni i socijalni aspekt funkcioniranja pojedinca jednako važnim kao i kognitivni te da se studentima omogući usvajanje znanja i vještina koje će unaprijediti njihove emocionalne i socijalne kompetencije.

LITERATURA:

1. Andrilović, Vlado, Mira Čudina-Obradović (1996), *Psihologija učenja i nastave,* Školska knjiga, Zagreb
2. Baker, Robert W. (2002), ″Research with the student adaptation to college questionnaire (SACQ)″, Clark University, Posted by: Robert Shilkret Mount Holyoke College
3. Baker, Robert W., Bohdan Siryk (1984), ″Measuring adjustment to college″, *Journal of Counseling Psychology,* 31, 179-189.
4. Benedicte, Gendron, Eleni-Sofia Kouremenou, Carmen Rusu (2016), ″Emotional Capital Development, Positive Psychology and Mindful Teaching: Which Links?″, *The International Journal of Emotional Education,* Special Issue Volume 8, Number 1, 63- 74.
5. Cooke, Richard, Michael Barkham, Kerry Audin, Margaret Bradley, John Davy (2006), ″Student debt and its relation to student mental health″, *Journal of Further and Higher Education*
6. Dautbegović, Amela (2016), *Psihosocijalni faktori kao determinante prilagodbe studenata na studij,* Doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Sarajevu, Odsjek za psihologiju
7. Dautbegović, Amela (2010), *Determinante prilagodbe mlađih adolescenata u školi,* Magistarski rad, Filozofski fakultet u Sarajevu, Odsjek za psihologiju

8. Duenwald, Mary (2002), ″Students find another staple of campus life: Stress″, The New York Times, p.F5.
9. Dujmović, Marin (2012), *Emocionalna inteligencija, samopoštovanje i školski uspjeh učenika u ranoj adolescenciji,* Neobjavljeni diplomski rad, Zagreb, Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu
10. Friedlander, Laura, Graham Reid, Naomi Shupak, Robert Cribbie (2007), ″Social support, self-esteem, and stress as predictors of adjustment to university among first-year undergraduates″, *Journal of College Student Development,* 48(3), 259–274.
11. Heckman, Stuart, Han Na Lim, Catharine Montalto (2014), ″Factors Related to Financial Stress among College Students″, *Journal of Financial Therapy,* 5 (1) 3.; Dostupno na: http://dx.doi.org/10.4148/1944-9771.1063 (pristupljeno: juli, 2015)
12. Hunt, Justin, Daniel Eisenberg (2010), ″Mental health students' problems and help-seeking behavior among college students″, *Journal od Adolescent Health,* 46(1), 3-10.
13. Johnson, Beth, Abigail S. Batia, Jolie Haun (2008), ″Perceived Stress among Graduate Students: Roles, Responsibilities, & Social Support″, VAHPERD Journal, Volume 29.
14. Jokić Begić, Nataša (2012), *Psihosocijalne potrebe studenata* (priručnik), Sveučilište u Zagrebu, Zagreb
15. Jović, Slađana, Maja Simonović, Mirjana Aranđelović, Zoran Milošević, Maja Nikolić (2011), ″Izvori stresa kod studenata medicine i rodno uslovljene razlike u percepciji stresa″, *Medicinska revija,* 3(1): 037-042.
16. Kozjak Mikić, Zlatka, Nataša Jokić Begić, Tomislav Bunjevac (2012), ″Zdravstvene teškoće i izvori zabrinutosti adolescenata tijekom prilagodbe na srednju školu″, *Psihologijske teme* 21, 2, 317-336.
17. Lacković-Grgin, Katica (2006), *Psihologija adolescencije,* Naklada Slap, Jastrebarsko
18. Lacković-Grgin, Katica (2004), *Stres u djece i adolescenata: Izvori, posrednici i učinci,* Naklada Slap, Jastrebarsko
19. Lacković-Grgin, Katica (1994), *Samopoimanje mladih,* Jastrebarsko, Naklada Slap
20. Lee, Seungcheol Austin, Hee Sun Park, Kim Wonsun (2009), ″Gender Differences in International Students' Adjustment″, *College Student Journal,* Volume: 43, Issue: 4.

21. Krumrei, J. Elisabeth. Fred B. Newton, Eunhee Kim, Dan Wilcox (2013), ″Psychosocial factors predicting first-year college student success″; Dostupno na: http://krex.ksu.edu (pristupljeno 2.08.2015)
22. Macan, Therese, Comila Shahani, Robert Dipboye, Amanda Phillips (1990), ″College students' time management: Correlations with academic performance and stress″, *Journal of Educational Psychology,* 82, 760- 768.
23. Macuka, Ivana, Sanja Smojver-Ažić, Irena Burić (2012), ″Posredujuća uloga emocionalne regulacije u odnosu roditeljskog ponašanja i prilagodbe mlađih adolescenata″, *Društvena istraživanja,* br. 2 (116), 383-403.
24. Marić, Mia (2010), ″Osobine ličnosti, životni događaji i anksioznost adolescenata″, *Primjenjena psihologija,* 2010/1, 39-57.
25. Mahanta, Dimpy, Vikasni Kannan (2015), ″Emotional Maturity and Adjustment in First Year Undergraduates of Delhi University: An Empirical Study″, *Indian Journal of Psychological Science,* V-5, 2, 84-90.
26. Misra, Ranjita, Michelle McKean (2000), ″Academic Stress of College Students: Comparison of Student and Faculty Perceptions″, *College Student Journal,* Vol.: 34. Issue: 2.
27. Misra, Ranjita, Linda G. Castillo (2004), ″Academic Stress Among College Students: Comparison of American and International Students″, *International Journal of Stress Management,* Vol 11(2), May 2004, 132-148.
28. Mudhovozi, Pilot (2012), ″Social and academic adjustment of first-year University students″, *Journal of Social Science,* 33 (2), 251-259.
29. Parmar, Vishal (2014), ″Adjustment of Boys and Girls School Level Students in Ahmedabad″, *The International Journal of Indian Psychology,* 2, 31-37.
30. Pritchard, Mary E., Gregory S. Wilson, Ben Yamnitz (2007), ″What predicts adjustment among college students?: A longitudinal panel study″, *Journal of American College Health,* 56(1), 15–21.
31. Rose, Amanda J., Karen D. Rudolph (2006), ″A review of sex differences in peer relationship processes: Potential trade-offs for the emotional and behavioral development of girls and boys″, *Psychological Bulletin,* 132(1), 98-131. DOI: 10.1037/0033-2909.132.1.98
32. Rudan, Vlasta (2004), ″Normalni adolescentni razvoj″, *Medix: specijalizirani medicinski dvomjesečnik,* 10 (52), 36-39.
33. Salami, Samuel O. (2011), ″Psychosocial predictors of adjustment among first year college of education students″,*US-China Education Review,* Vol. 8, No. 2, 239-248.

34. Vrhovski, Ivana, Silvana Fratrić Kunac, Mirna Ražić (2012), ″Akademska i socijalna prilagodba na studij na primjeru studenata privatnog visokog učilišta″, *Praktični menadžment,* br. 4, str. 34-40.
35. Wylie, Ruth (1979), ″The self concept: Theory and research on selected topics″, Lincoln, University of Nebraska Press, (Vol. 2)
36. Wintre, Maxine Gallander, Mordechai Yaffe (2000), ″First-year students' adjustment to university life as a function of relationships with parents″, *Journal of Adolescent Research,* 15. 9-37.

PERSONAL-EMOTIONAL ADAPTATION STUDENTS - THE ROLE OF SOME PSYCHOSOCIAL FACTORS

Summary:

Identifying psychosocial factors that are related to students' adaptation to studies is one of the most important steps in the planning and implementing of interventions aimed at supporting and assisting students during their studies (Krumrei et al., 2013).In accordance with the above within conducted research, the contribution of some sociodemographic features and psychosocial factors was examined (gender, academic year, family incomes, self-efficacy, self-esteem, locus of control, optimism, perceived social support by family, friends and other significant persons, separation from family home, trust and alienation from parents and time pressure and stress) in explaining personal-emotional adaptation of students to studies. Students of the first, second and third year of the first cycle of studies from different faculties of the University of Sarajevo participated in this research. The total number of participants is N=650 (N=357 girls and N=293 youngster), average age 21.6 (SD=2.18). The following instruments were applied: General Self-Efficacy Scale, Rosenberg Self-Esteem Scale, Externality Scale, Optimism Scale, Multidimensional Scale of Perceived Social Support, The Inventory of Parent and Peer Attachment, Time Pressure and Stress Assessment Scale, Student Adaptation to College Questionnaire and Questionnaire of sociodemographic features designed for the purpose of this research. The results of the complete regression analysis indicate that in the explanation of the results of the criterion measure, the personal-emotional adaptation to the studies, significant contribution have following predictors: time pressure and stress, self-esteem and gender. The regression model explains about 47% of the variance of the criterion measure personal - emotional adaptation ($R=.68$; $R2=.47$; $F=32.22$; $p<.001$).The largest contribution in explaining the personal-emotional adaptation of students has a predictor of time pressure and stress ($\beta =- 530$; $p<.001$), then self-esteem ($\beta =.161$; $p<.001$) and the smallest, but statistically significant result has a predictor variable of sex ($\beta =-.132$; $p<.001$).Therefore, the obtained results

indicate that for the personal-emotional adaptation to the studies is extremely significant the extent to which the student is exposed to time pressure and stress.Personal-emotional adaptation is an indicator of mental and physical health of a student, but time pressure and stress most endanger the health of an individual. Students with a higher level of self-esteem and girls achieve better personal-emotional adaptation to studies.

Key words: personal-emotional adaptation to studies, time pressure and stress

Adresa autora
Authors' address
Amela Dautbegović,
Sibela Zvizdić
Filozofski fakultet u Sarajevu
amidzicamela@yahoo.com
sibela.zvizdic@gmail.com

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God. III, Br. 3, decembar 2018.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

KOMUNIKOLOŠKA I MEDIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

Amela Delić
NAUKA KAO TEMA NA INFORMATIVNIM WEB PORTALIMA U BOSNI I HERCEGOVINI / SCIENCE AS A TOPIC ON INFORMATIVE WEB PORTALS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 345

Tatjana D. Đukić, Samir Ljajić
SOCIO-EKONOMSKI POLOŽAJ NOVINARKI SA JUGA SRBIJE / SOCIO ECONOMIC STATUS OF WOMEN JOURNALISTS FROM SOUTH SERBIA 365

Anita Jeličić, Tomislav Vidačić, Jelena Blaži
MODELIRANJE UPRAVLJANJA SLUČAJEVIMA U REFERENTNOM MODELU PROCESA IZGRADNJE KRIZNOG KOMUNIKACIJSKOG PLANA CMMN NOTACIJOM / MODELING OF CASE MANAGEMENT IN REFERENCE MODEL PROCESS OF BUILDING THE CRISIS COMMUNICATION PLAN WITH CMMN NOTATION 383

društvene i humanističke studije

Šejn Husejnefendić
AFINITETI STUDENATA NOVINARSTVA KA MEDIJSKOM AKTIVIZMU U BIH I AUSTRIJI: KOMPARATIVNA I KVANTITATIVNA ANALIZA / THE DIFFERENCES IN THETENDENCIES TOWARDS MEDIA ACTIVISM IN BIH AND AUSTRIA (COMPARATIVE AND QUANTITATIVE ANALYSIS) 401

UDK 316.774:001.92]
004.738.52:001]

Primljeno: 03. 05. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Amela Delić

NAUKA KAO TEMA NA INFORMATIVNIM WEB PORTALIMA U BOSNI I HERCEGOVINI

U ovom radu istraživali smo koliko je nauka kao tema izvještavanja zastupljena na četiri najposjećenija bosanskohercegovačka informativna web portala. Prema istraživanjima stranice alexa.com, najposjećeniji informativni web portali u Bosni i Hercegovini su klix.ba, avaz.ba, dnevnik.ba i blic.rs. U istraživanju koje je trajalo mjesec dana (februar 2018.) provjerili smo koliko je nauka zastupljena tema na spomenutim portalima, o kojoj vrsti nauke je riječ (društveno-humanističke, prirodne, tehničke), da li se tekstovi odnose na međunarodna naučna istraživanja ili istraživanja u Bosni i Hercegovini. Također smo analizirali ko su sagovornici (izvori informacija) u tekstovima koji se odnose na nauku, ko je autor takvih tekstova i na koji način su tekstovi predstavljeni (od naslova, opreme teksta, dužine teksta). Zanimali su nas također žanr (vijest, izvještaj, fičer) i rubrike u kojima se najčešće obrađuju teme iz oblasti nauke. Istraživanje je pokazalo da je u mjesec dana objavljeno ukupno 189 vijesti iz oblasti nauke i to najviše na portalu klix.ba, koji i inače ima najviše objavljenih vijesti u svim rubrikama. Najviše tema objavljeno je iz oblasti prirodnih nauka. Istraživanjem smo utvrdili da su tekstovi koji se odnose na međunarodna istraživanja predstavljali uglavnom rezultate do kojih se došlo u prirodnim naukama, dok su domaća istraživanja bila fokusirana više na oblast društveno-humanističkih nauka. Većina tekstova objavljena je u formi vijest, bez dublje analize i interpretacije. U tekstovima preovladavaju lidovi karatkteristični za faktografsko-informativne forme (potpuni ili citatni), a najčešće je kontaktiran samo jedan sagovornik. Veliki je broj tekstova (oko 24%) u kojima nije kontaktiran nijedan izvor informacija.

Ključne riječi: nauka, mediji, izvještavanje, informativni web portali, izvori informacija

1. NAUKA NA INFORMATIVNIM WEB PORTALIMA U BOSNI I HERCEGOVINI

1.1. ZAŠTO JE VAŽNO NAUKU PREDSTAVLJATI U MEDIJIMA?

Svijet u kojem živimo je hiperkompleksan, „rizičan“ (Beck). On nas svakodnevno suočava sa promjenama koje ne možemo lahko razumjeti, te pred nas postavlja zahtjev za snalaženjem u anticipiranim rizičnim situacijama. U tom smislu nauka može biti izuzetno korisna današnjem čovjeku jer je upravo ona tu kako bi nam „objasnila objektivnu stvarnost“ (Vujević 2002:8). Nauka nam pomaže da razumijemo prirodne i društvene probleme, pojave ili procese. U tome je slična novinarstvu, koje nastoji događaje koje čovjek svakodnevno doživljava kao neuobičajenosti i neočekivanosti, objasniti smještajući ih u odgovarajući kontekst. Novinarstvo se tako često obraća naučnoj spoznaji za pojašnjenja koja treba prenijeti do javnosti, ali su isto tako i „znanstvenici sve češće suočeni s potrebom komuniciranja o znanosti, (...) i oni svoj legitimitet najčešće stječu u medijima“ (Peters, prema Jergović i Raguž 2012:37). Naučnici, posebno oni iz područja društvenih i humanističkih nauka, ukoliko žele biti društveno relevantni, moraju svoja istraživanja učiniti dostupnim i zanimljivim javnosti kroz medije.

Mediji nisu samo „ogledalo“ stvarnosti, nego su svojevrsni „ekran“ s kojeg javnost saznaje o događajima koje će smatrati (ne)važnim. Živimo u medijskom društvu, odnosno u stvarnosti koja se „mjeri po mjeri medija“ (Voćkić-Avdagić 2015:20). Na sve strane okruženi smo savremenim ekranima, odnosno monitorima, touch screenovima. Ovisni smo o ekranu, okružuju nas „TV ekran, kompjuterski ekran, ekran video-kamere, nadzorne kamere, ekran za ultrazvučne preglede, čak minijaturni ekran mobitela...“ (Sofradžija 2015:34). Uključeni smo u svijet medija, a današnja medijska kultura, kako to kaže Douglas Kellner, „učestvuje u oblikovanju dominantnih shvatanja o svijetu i najvišim vrijednostima, ona definiše šta se smatra dobrim ili lošim, pozitivnim ili negativnim, moralnim ili zlim“ (Kellner 2004:5). Mediji nude interpretativne okvire kroz koje gledamo na svijet i prosuđujemo o njemu. Ono o čemu mediji izvještavaju, sviđalo se nama ili ne, postaje i ono o čemu mislimo i razgovaramo. Sam pojam istine relativizovan je u ovom, medijski posredovanom društvu, jer se i „ono što se nekada podrazumijevalo pod pojmom ‘društvene istine’ transfigurisalo u ‘istinu (medijske) kulture’“ (Vuksanović 2007:11). No medijska, danas virtuelna istina, nije isto što i naučna istina. U situaciji u kojoj svako putem mreže može plasirati svoju verziju istine, teško je uopće razumjeti je. Andrew Keen

tvrdi da „današnji mediji drobe svijet u milijardu personaliziranih istina, od kojih je svaka naizgled jednako valjana i važna“ (Keen 2008:32). Naše mišljenje postaje „mašina za registrovanje činjenica“ (From 1964:226) umjesto kreativna ljudska djelatnost u potrazi za istinom. Bitno je samo biti informiran, i pri tome pasivan. Površno informirana, navodno aktivna publika, na vijesti o naučim istraživanjima gleda isto kao i na vijesti iz show business-a. No uprkos tome, naučnici ne smiju odustati od medijskog prezentovanja vlastitih istraživanja i njihovih rezultata. Jer oni koji žele biti relevantan društveni subjekt u relanosti, danas se najprije moraju pobrinuti za svoju virtuelnu medijsku relevatnost.

1.2. PRETHODNA ISTRAŽIVANJA O ZASTUPLJENOSTI TEME NAUKE U MEDIJIMA

U odnosu nauke i medija možemo govoriti o nizu novih trendova, a koji su vezani za promjene kako u medijima tako i u nauci. *Prvi* je svakako pojava novih, digitalnih medija koji mijenjaju ne samo formu komunikacije nego i sam sadržaj medijskih poruka. Nema trenutka koji ne provodimo uz medije, odnosno, nema trenutka koji nije medijski posredovan ili suoblikovan. Samo u Bosni i Hercegovini broj internet korisnika iznosi 2,628,846[1], a polovina svjetskog stanovništva su korisnici interneta. Istraživanje koje je proveo američki Pew Research centar pokazuje da u Sjedinjenim Američkim Državama većina građana vijestima iz oblasti nauke pristupa preko društvenih mreža. Četvrtina korisnika društvenih mreža (26%) prate profile naučnih institucija ili naučnika, dok „tek jedan od šest odraslih građana Amerike čita vijesti iz nauke pet puta sedmično i aktivno traži ovakve informacije“[2]. U našoj državi istraživanja pokazuju da se mladi informišu uglavnom putem interneta iza kojeg slijedi televizija[3]. „U pogledu načina na koji mladi dolaze do informacija pokazalo se da većina percipira vijesti o događajima slučajno, odnosno pregledajući sadržaje na Facebooku. Neke informacije čuju usput dok drugi članovi domaćinstva gledaju informativne emisije ili pak u interpersonalnim interakcijama“ (Hrnjić-Kuduzović 2016:73). Komoditet korištenja interneta jedan je od osnovnih razloga za njegovu popularnost među mladima, mada je mladima u Bosni i Hercegovini televizija i dalje najkredibilniji medij.

1 Više na linku: http://www.internetworldstats.com/europa2.htm, preuzeto: 27.1.2018.

2 Više na linku: http://www.journalism.org/2017/09/20/science-news-and-information-today/, preuzeto: 27. 1. 2018.

3 Hrnjić-Kuduzović, Zarfa (2016), *Informisanje internetske generacije,* Planjax Tešanj

Mediji su postali *background* našeg života, poput neke tihe muzike s radija koju više ni ne primjećujemo, ali je ona uvijek tu. Korištenje klasičnih medija (novine, radio i televizija) opada kako publika postepeno prelazi na *online* medije. *Drugi* trend je veća uključenost publike u medijske sadržaje. Ovo je karakteristično kako za generaciju „digitalnih urođenika" (Prensky 2001), tako i za generaciju „digitalnih imigranata" (Ibid).[4] Korisnici sami, već time što komentarišu ili dijele neke tekstove iz oblasti nauke, pokazuju svoju (ne)zainteresovanost za njih. *Treći* trend je način na koji mediji mijenjaju našu svijest i sposobnost da učimo i pamtimo. U svojoj knjizi *Plitko: Kako internet mijenja način na koji mislimo, čitamo i pamtimo,* Nicholas Carr, na osnovu istraživanja koje je proveo, dolazi do zaključka da „miran, usredsređen, neometan, linearni um ustupa mjesto novoj vrsti uma koji želi i treba da srče i izbacuje informacije u kratkim, isprekidanim, često i prepletenim naletima – što brže, to bolje" (Carr 2013:9). Njegova istraživanja pokazuju da se naš um zaista aktivno mijenja, a da smo pod utjecajem interneta postali nestrpljiviji, nespremni da čitamo duge tekstove, a kamoli knjige, da želimo što kraće informacije koje će nas što brže informisati tek onoliko koliko moramo znati. Živimo u vrijeme „postliteralnog uma"[5] (Carr 2013). Zato, svi oni koji nastoje javnost informisati o svojim aktivnostima, danas to pokušavaju uraditi na što kraći i zanimljiviji način. Anahrono hronološko, crno-bijelo predstavljanje naučnih dostignuća, u digitalnim medijima jednostavno neće privući pažnju.

Iz ovih, i mnoštva drugih razloga, naučnici i mediji bi trebali surađivati kako bi nauku popularizirali i doprinijeli bar djelimičnom ispunjavanju, skoro zaboravljene, edukativne funkcije medija. Nauka nije tu samo zbog edukacije, ona pomaže medijima da ispune i mnoge druge funkcije kakve su orijentacijska (kako se opredijeliti u pojedinim situacijama, npr. bolesti), funkcija kreiranja javnog mnijenja (kako se postaviti i čemu vjerovati kada govorimo o vakcinama), funkcija nadzora (koje će posljedice po naše zdravlje imati onečišćen zrak), ali i funkcija razonode i zabave.

Istraživanja o zastupljenosti nauke u novinama pokazuju donekle slične rezultate. Nauke je u novinama sve manje. Prema Izvještaju Nacionalne akademije nauke, inžinjeringa i medicine u Washingtonu, uočljivo je smanjenje novinskog prostora za

[4] U svom tekstu iz 2001. „Digital natives, digital immigrants" Marc Prensky generaciju rođenu nakon pojave interneta naziva digitalnim urođenicima. Digitalni imigranti su oni koji su rođeni prije pojave interneta i koji su morali da uče kako da se koriste novim tehnologijama. Ipak, istraživanja instituta Pew pokazuju da u Sjedinjenim Američkim Državama 84% odraslih koristi internet, dok je taj broj 2010. bio 76%. (Dostupno na linku: http://www.pewinternet.org/chart/84-of-american-adults-use-the-internet/)

[4] Kada govori o postliterarnom umu, Kar misli na „intelektualce za koje je ekran, a ne stranica, oduvijek primarni put dolaženja do informacija" (Kar 2013:96).

izvještavanje o nauci. „U 1989. 95 američkih novina imale su sedmičnu rubriku za nauku; do 2012. broj novina sa takvom rubrikom spao je na 19“[6]. Samim tim smanjio se i broj novinara u redakcijama koji su specijalizirani za pisanje tekstova iz oblasti nauke. Jergović i Raguž su 2012. provele istraživanje u kojem su ispitivale kriterije i postupke selekcije vijesti te korištenje izvora informacija u izvještavanju o temama iz nauke. Rezultati su pokazali kako je nauka česta tema hrvatskih dnevnih novina, ali i da se u Hrvatskoj češće izvještava o međunarodnim istraživanjima nego o istraživanjima u zemlji. Primijetile su također da se „interes hrvatskih dnevnih novina pomjerio sa medicine i biomedicinskih znanosti na društvene i humanističke znanosti o kojima se izvještavalo češće“ (Jergović, Raguž 2012:36). Ipak, svijesti o tome da mediji i naučnici moraju bolje sarađivati je, prema ovom istraživanju, malo. To pokazuje i činjenica da su tokom cijele godine istraživanja „samo jedne novine objavile samo jedan tekst o odnosu medija spram hrvatske znanosti“ (Ibid 45). Interes medija za izvještavanje o nauci nije na zadovoljavajućem nivou. Tema se redovno pojavljuje u hrvatskom novinama, ali samo u osnovnim žanrovima i bez dublje analize. U tom kontekstu autorice zaključuju da se „medijsko praćenje znanosti tijekom 2012. u hrvatskim dnevnim novinama može opisati kao proizvodnja vijesti za prodaju“ (Ibid 46).

Studije s početka 90-ih u Norveškoj pokazale su da se broj vijesti o nauci u norveškim dnevnim novinama povećava. Martin i Ottosoen su u svoja tri istraživanja pokazali da norveške dnevne novine u prosjeku „svaki dan objave najmanje dva članka koja su povezana sa društvenim naukama“ (Martin i Ottosen 1994:425). Ti članci u norveškim novinama objavljuju se u svim formama (od najkraće do izvještaja na cijeloj strani). Novinari, prema ovim istraživanjima, kao izvore informacija preferiraju naučnike koji govore jasno i prijemčivo, a nauku obično povezuju sa prirodnim naukama. Ipak, češće se dešava da naučnici na vlastitu inicijativu daju izjave medijima, nego što mediji pronalaze naučnike. Također, postoje i oni stručnjaci koji se redovno pojavljuju u medijima kako bi komentarisali razne teme iz svog istraživačkog polja. Takvi, više puta kontaktirani naučnici, „izvor su u 90% analiziranih tekstova, dok se samo 8% naučnika pojavljuju kao izvori po prvi put“ (Ibid 131). Ipak, ova istraživanja treba posmatrati u kontekstu norveškog društva i novinarske tradicije, ali i imati na umu da je od tada prošlo mnogo vremena, i da su istraživanja rađena pred početak komercijalne upotrebe interneta i pojave ogromnog broja novih izvora informacija.

[6] Više na linku: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK425709/, preuzeto: 6. 2. 2018.

Istraživanja predstavljanja nauke na televiziji također pokazuju nedovoljan interes za takve teme. Nucci i Kubey istraživali su kako je televizija u SAD predstavljala otrkića u polju genetski modifikovane hrane u periodu od 1980. do 2003. Rezultati koje su dobili pokazuju da je izvještavanje bilo sporadično i površno. U 23 godine objavljeno je tek 169 priča o tehnologiji genetskog modifikovanja hrane na tri vodeće televizije (ABC, CBS, NBC), što je nedovoljno da se „kod publike razvije podrška ili negodovanje kada je u pitanju genetsko modifikovanje hrane" (Nucci i Kubey 2003:37). Jedan od razloga za ovako površan odnos televizije prema tako važnoj temi za autore je i pojava interneta. Naime, oni vjeruju da su televizije izvještavanje o genetski modifikovanoj hrani „ostavile" specijaliziranim web stranicama.

Moguće je uočiti i klasifikovati neke od razloga za nedostatak kvalitetne komunikacije na relaciji naučnici-novinari. Ranshoff i Ranshoff analizirali su način na koji mediji izvještavaju o medicinskim istraživanjima i došli do zaključka da je senzacionalizam često prisutan u ovakvim izvještajima zato što „obje strane imaju slične ciljeve ali se razlikuju u stilu i jeziku" (Ranshoff i Ranshoff 2001:186) putem kojih ih pokušavaju dostići. Dok naučnici teže što objektivnijem predstavljanju svojih rezultata, makar oni bili skromni, mediji nastoje pronaći informacije koje mogu zainteresovati publiku, pa stoga često pojedine naučne činjenice predstavljaju izvan konteksta. Ranshoff i Ranshoff predlažu nekoliko načina da se odnos između naučnika i medija poboljša. Najprije, *specijaliziranje novinara* za izvještavanje o naučnim dostignućima je jedan od načina da se izvještavanje učini kvalitetnijim. Drugi način je da se i među samim naučnicima obrazuju oni koji će biti *stručni u komunikaciji s medijima,* odnosno oni, koji će na prijemčiv način znati predstaviti složena istraživanja i dostignuća. I posljednji prijedlog koji daju jeste „kreiranje organizacije koja će vršiti *profesionalno nadgledanje* i kontrolisanje i pisati pozitivne i negativne procjene o novinskim člancima iz oblasti medicine (nauke, op. A. D.)" (Ibid 2001:187). Na neki način, to bi bilo slično nadgledanju i monitoringu koji u Bosni i Hercegovini trenutno radi portal raskrinkavanje.ba koji analizira lažne vijesti.

De Semir smatra da su novinari „prevoditelji" koji komplikovana naučna istraživanja i rezultate prilagođavaju publici različitih nivoa obrazovanja. Budući da je cilj novinara da vijesti koje objave budu razumljive čitateljima, oni često biraju ona istraživanja koja možda i nisu najvažnija, ali su najjednostavnija za medijsku prezentaciju. Za De Semira postoji antagonizam između medijske i naučne istine jer „naučna istina i istina medija nisu isto" (De Semir 2000:126). Dok naučnici svoje teorije stalno provjeravaju i teže poperovskoj interpretaciji svih istina kao relativnih, provjerljivih i zamjenjivih, mediji pribjegavaju crno-bijelom prestavljanju događaja.

U svijetu medija istina je „crna ili bijela, jasno definisana i jednostavna“ (ibid). Ovo je dijelom posljedica i vremena koje je na raspolaganju novinarima za pisanje vijesti, za razliku od istraživača koji najčešće nisu vremenski ograničeni u svojim istraživanjima, ili se ta vremenska ograničenja ne mogu mjeriti sa onim u medijima. Još jedan problem je i taj što mediji često neke stručne naučne autoritete smatraju neupitnim, bilo da je riječ o naučnicima ili naučnim institucijama. „Ova aura neupitnog autoriteta koja okružuje pojedine izvore može voditi ozbiljnim problemima ili dezinformacijama“ (ibid 127).

Karen Bultitude je uočila i sistematizovala niz faktora koji su utjecali na sve veći jaz u komunikaciji između naučnika i javnosti. U njih spadaju: „gubitak autoriteta naučnika, promjene u prirodi produkcije znanja, veće komunikacijske mogućnosti i povećanje broja izvora informacija i deficit demokratičnosti“ (Bultitude 2011:2). Razlog nepovjerenja u naučnike jeste i njihovo često neslaganje oko nekih važnih problema kakvi su „klimatske promjene, nuklearna moć ili genetski modifikovana hrana“ (ibid). Osim toga, javnost sumnja u naučne izvore zbog njihovog čestog oslanjanja na novčana sredstva iz „privatnih i industrijskih resursa“. Pod „deficitom demokratičnosti“ autorica podrazumijeva činjenicu da se „odluke političara i naučnika donose bez uključivanja javnosti“ (ibid 3). U svom radu Bultitude razlikuje tri glavne forme prezentovanja nauke kroz medije: „tradicionalno novinarstvo, događaje uživo ili face-to-face događaje i online interakciju“ (ibid 7). Javna predavanja jedan su od najboljih načina za komunikaciju između naučnika i javnosti. Osim javnih predavanja u Velikoj Britaniji organizuju se i tematska predavanja u kafićima gdje je odnos između publike i naučnika ličniji i interakcija bolja. Još jedan pozitivan primjer popularizovanja nauke u Velikoj Britaniji jeste predstavljanje nauke kroz humor i komediju. Naime, u ovim predstavama ispunjenim humorom učestvuju naučnici i univerzitetsko osoblje koji kroz humor predstavljaju neke važne istraživačke teme. Publika se zabavlja i uči. Rijaliti šou „Ja sam naučnik – spasite me odavde“ je šou u kojem učestvuju naučnici, a studenti (učenici) imaju mogućnost postavljati im pitanja iz njihove oblasti.

U toku emisije oni glasaju za svoje najdraže naučnike, dok oni sa najmanje glasove napuštaju emisiju. Ovaj šou prikazuje se u Australiji i Velikoj Britaniji i veoma je popularan među mladima. „Studenti su željeli da saznaju više o mišljenju naučnika o nauci i njihovim osjećanjima, kako njihov posao izgleda, kako su počeli da se bave naukom i kakvi su naučnici kao ljudi“ (Bultitude 2011:11). Mogućnosti je još više kada se u obzir uzmu i digitalni mediji i društvene mreže. Ali, da li su te mogućnosti iskorištene?

S jedne strane, za naučnike se otvara niz novih komunikacijskih mogućnosti. Oni danas mogu s publikom komunicirati i direktno, bez posredništva novinara, putem v/b/logova, Youtube kanala, profila na društvenim mrežama ili stranicama specijaliziranim za povezivanje naučnika. Nisbet i Fahy (2011) su u dubinskim intervjuima sa 11 novinara ispitivali kako oni vide svoju ulogu i posao u digitalnom medijskom okruženju. Prema njihovoj tezi danas više nije aktuelan tradicionalni transmisioni model komunikacije. Oni uvode novi model koji su nazvali „naučno-medijski ekosistem", a odlikuje ga veliki broj aktera u kreiranju vijesti iz oblasti nauke. Naučno-medijski ekosistem je „duboko pluralističan, participativan i duštven" (Nisbet i Fahy 2011:789). U ovakvom okruženju novinari napuštaju ulogu prijenosnika informacija, postaju kritičari umjesto da neutralno prenose činjenice, izvještavaju o naučnom procesu a ne samo o rezultatima, upuštaju se u aktivan dijalog sa publikom.

U *online* sferi otvara se pak i niz mogućnosti za zloupotrebe, širenje lažnih informacija, dezinformacija, teorija zavjere. Svako ko želi može pisati šta god želi na web-u. A dok se istina utvrdi, laž je već bezbroj puta podijeljena. Istraživači Univerziteta u Bostonu došli su do rezultata koji ukazuju na to da društveni mediji mogu širiti dezinformacije o nekim važnim pitanjima kakva su liječenje antibioticima i tako indirektno izazvati zlupotrebu lijekova. Profesor sa Univerziteta u Alberti, Tim Caulfield objašnjava kako „mediji preuzimaju izvještavanje o temama iz oblasti nauke i pojednostavljuju ih za potrebe šire publike".[7] Ovakve vijesti odlikuju senzacionalistički, klik-bajt ili udica naslovi poput onih o štetnosti vakcina, o mršavljenju uz pomoć čokolade, o keksu koji ima kancoregene sastojke i slično.

Na osnovu navedenih istraživanja možemo kazati da su ključni problemi u komunikaciji naučnika i novinara sljedeći:

- različiti načini reprezentacije stvarnosti uslovljeni prirodom posla, vremenskim i prostornim ograničenjima i interesima krajnjih korisnika (publike ili naučne javnosti) što se ogleda u senzacionalističkom pristupu nauci u medijima,
- nedostatak novinara specijaliziranih za izvještavanje o nauci,
- manjak naučnika osposobljenih za komunikaciju sa medijima,
- nepostojanje kontrole i odgovornosti (ili sankcije) za sadržaje o nauci objavljene na internetu,
- pretjerano povjerenje novinara u naučne autoritete,
- neslaganje naučnika oko važnih pitanja koja zanimaju javnost.

[7] Ovakvu vrstu izvještavanja Tim Caulfield naziva „scienceploitation". Izvještaj istraživanja Univerziteta u Bostonu dostupan je na linku: https://www.bu.edu/research/articles/social-media-distort-misinform-when-communicating-science/ (preuzeto 5. 2. 2018.)

2. METODOLOGIJA

U ovom radu primijenili smo kvalitativno-kvantitativnu analizu sadržaja. Ukupan broj analiziranih tekstova je 189. U toku mjesec dana (februar) pratili smo četiri infortmativna web portala u Bosni i Hercegovini. Radi se o portalima klix.ba, avaz.ba, dnevnik.ba i blic.rs, a koje je stranica alexa.com ocijenila najposjećenijim u državi. Varijable koje smo uzeli u obzir u kvantitativnoj analizi sadržaja su: autorstvo, broj i vrste izvora informacija, geografska odrednica istraživanja koje je prezentovano (međunarodna ili domaća), oblast (društvene i humanističke, prirodne ili tehničke), karakteristike ilustracija i naslova, novinarski žanr i vrsta lida. Na sva četiri web portala pratili smo rubriku Vijesti budući da u ovoj rubrici budu objavljeni i tekstovi svrstani u sve ostale rubrike. Portal klix.ba ima posebnu podrubriku Nauka u okviru rubrike Scitech. Portal avaz.ba podrubriku Nauka ima u okviru rubrike Zabava. Portali dnevnik.ba i blic.rs nemaju posebnu rubriku iz oblasti nauke. Zanimljivo je odmah na početku uočiti kako je tehnika i tehnologija preuzela primat nad temama iz oblasti nauke.

2.1. Rezultati

Rezultati istraživanja pokazali su da je na praćenim web portalima objavljeno veoma malo vijesti koje se tiču nauke u rubrikama predviđenim za tu oblast. Budući da je broj takvih vijesti bio isuviše skroman, te da neki portali (dnevnik.ba i blic.rs) uopće nemaju rubriku posvećenu nauci, u toku istraživanja pratili smo sve rubrike i zabilježili sve što bi se na neki način moglo povezati sa naukom i obrazovanjem. Istraživanjem smo tako obuhvatili i tekstove koji govore o promocijama knjiga, tekstove o stipendijama koje su dobili naučnici ili studenti, vijesti o otvaranju novih biblioteka, digitalnim udžbenicima i svaki tekst koji bar spominje neko naučno istraživanje, a takvih je najviše bilo u rubrikama koje se tiču zdravlja.

Rezultati istraživanja pokazuju da je najviše vijesti iz oblasti nauke (ili bolje rečeno popularne nauke) objavio portal klix.ba, potom slijedi portal blic.rs, avaz.ba, te na kraju portal dnevnik.ba.

Web portal

Tabela 1: Zastupljenost tema iz oblasti nauke po portalima

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	klix.ba	81	42.9	43.1	43.1
	avaz.ba	39	20.6	20.7	63.8
	dnevnik.ba	24	12.7	12.8	76.6
	blic.rs	44	23.3	23.4	100.0
	Total	188	99.5	100.0	
Missing	System	1	.5		
Total		189	100.0		

Što se tiče geografske odrednice istraživanja, portali su uglavnom prenijeli više tekstova koji se odnose na međunarodna istraživanja nego onih iz BiH.

Geografska odrednica istraživanja

Tabela 2: Geografska odrednica istraživanja

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	domaća istraživanja	83	43.9	43.9	43.9
	međunarodna i straživanja	106	56.1	56.1	100.0
	Total	189	100.0	100.0	

Rezultati istraživanja pokazuju da je najviše objavljenih tekstova iz domena prirodnih nauka (naročito medicine), odnosno 46,6% tekstova. Tekstovi iz oblasti društvenih i humanističkih nauka čine 42,9% objavljenih tekstova, a tekstovi iz domena tehnike i tehnologije čine 10,6% objavljenih.

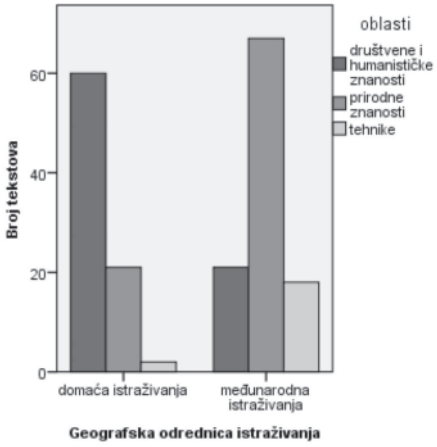
Oblast istraživanja

Tabela 3: Oblast istraživanja

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	društvene i humanističke nauke	81	42. 9	42.9	42.9
	prirodne nauke	88	46.6	46.6	89.4
	tehnika i tehnologija	20	10.6	10.6	100.0
	Total	189	100.0	100.0	

Ukrštanjem varijabli Geografska odrednica istraživanja i Oblast istraživanja došli smo do vrijednosti Hi kvadrata od p=0,001 što nas upućuje na zaključak da postoji statistički značajna veza između geografske odrednice istraživanja i oblasti istraživanja o kojoj tekst izvještava.

U grafikonu ispod vidimo da su tekstovi koji se odnose na međunarodna istraživanja uglavnom govorili o istraživanjima u oblasti prirodnih nauka, dok su tekstovi koji se odnose na istraživanja iz Bosne i Hercegovine uglavnom bili fokusirani na društvene i humanističke nauke.

Grafikon 1: povezanost broja tekstova sa geografskom odrednicom istraživanja o kojem medij piše

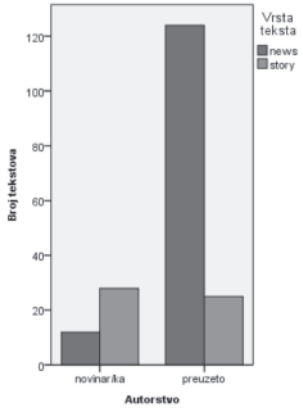
Što se autorstva objavljenih tekstova tiče, najviše njih potpisuje sam medij (oko 43%), a potom slijede agencije kao autori tekstova (u 20% od ukupno objavljenih). Drugi mediji se kao autori tekstova navode u oko 15% od ukupno objavljenih tekstova iz oblasti nauke, dok su novinari imenom i prezimenom autori 23 teksta (13%), a novinari potpisani inicijalima autori su 15 tekstova (oko 8%). U slučaju kada se kao autor teksta navodi sam medij (klix.ba, avaz.ba, dnevnik.ba ili blic.rs) možemo pretpostaviti da je tekst preuzet bez navođenja konkretnih informacija o autorstvu. U suprotnom, ne bi se ni u slučajevima kada je autor teksta konkretan novinar taj novinar potpisivao nego bi umjesto toga bio potpisan medij. Što se tiče spola novinara koji smo bilježili u slučaju da je tekst potpisao novinar/ka imenom i prezimenom, rezultati pokazuju da su devet od 25 tekstova napisali muškarci, dok su 16 tekstova napisale žene.

Tabela 4: Autorstvo objavljenih tekstova

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Pe rcent
Valid	novinar imenom i prezimenom	25	13.2	13.2	13.2
	novinar inicijalima	15	7.9	7.9	21.2
	medij	82	43.4	43.4	64.6
	agencije	38	20.1	20.1	84.7
	drugi medij	28	14.8	14.8	99.5
	ostalo	1	.5	.5	100.0
	Total	189	100.0	100.0	

Kada je u pitanju žanr, analizirali smo koliko tekstova iz oblasti nauke je objavljeno u formama klasičnog, a koliko u formama (vrstama) narativnog novinarstva. Najviše tekstova objavljeno je u formi vijesti, bez produbljene analize i interpretacije, njih oko 71%. Što se žanrova narativnog novinarstva tiče, 31 tekst ili oko 16% od ukupnog broja tekstova objavljeno je u formi trend priče, a oko 10% od ukupnog broja tekstova ili njih 19 u formi ličnog profila. Objavljena su samo tri intervjua sa naučnicima i jedan izveštaj. Komentara i backraundera (produbljenih analiza) nije bilo.

Ukrštajući varijable Autorstvo i Vrsta žanra, vrijednost Hi kvadrata od p=0.001 pokazala je da postoji statistički značajna povezanost između ove dvije varijable. Tako su tekstovi koji su objavili novinari imenom i prezimenom ili inicijalima češće napisani u formama narativnog novinarstva, dok su tekstovi koji su preuzeti uglavnom napisani u formi vijesti. To se vidi iz grafikona u prilogu.

Grafikon 2: Povezanost autorstva teksta i vrste novinarske objave

Žanr teksta

Tabela 5: Žanr objavljenih tekstova

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	vijest	135	71.4	71.4	71.4
	izvještaj	1	.5	.5	72.0
	intervju	3	1.6	1.6	73.5
	lični profil	19	10.1	10.1	83.6
	trend priča	31	16.4	16.4	100.0
	Total	189	100.0	100.0	

S obzirom na vrstu lida u tekstovima možemo zaključivati i o pristupu izvještavanju. Ukoliko preovladavaju potpuni ili fokusirani lid (karakteristični za strukturu obrnute i pravilne piramide) onda je pristup uglavnom informativno-faktografski. U slučaju da preovladavaju atraktivni ili citatni lidovi karakteristični za narativno novinarstvo, onda je riječ o interpretativno-narativnom pristupu tekstu. U našem istraživanju pokazalo se da preovladavaju tekstovi koji započinju potpunim lidom (56,6%), dok je postotak tekstova koji započinju narativnim lidom 33,3%. Dakle, izvještavanju o temama iz oblasti nauke pristupa se uglavnom informativno-faktografski.

Vrsta lida

Tabela 6: Vrsta lida

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	AP ili potpuni lid	107	56.6	56.6	56.6
	klin glava	8	4.2	4.2	60.8
	citatni	11	5.8	5.8	66.7
	atraktivni	63	33.3	33.3	100.0
	Total	189	100.0	100.0	

Na osnovu broja, vrste, područja zanimanja izvora u tekstu, može se zaključivati i o ozbiljnosti pristupa temi. Što se našeg istraživanja tiče, pokazalo se da preovladavaju tekstovi sa jednim izvorom informacija (oko 53%), potom slijede tekstovi bez navođenja ikakvih izvora informacija (oko 24%), tekstovi sa dva izvora (oko 13%), sa tri (8%) i sa četiri ili više (tek oko 3%). Kada je u pitanju vrsta izvora,

preovladavaju ljudski izvori informacija (69,2%) i to naučnici iz oblasti društvenih i humanističkih nauka u oko 38% objavljenih tekstova i naučnici iz oblasti prirodnih nauka u oko 32% objavljenih tekstova. Profesionalci iz oblasti tehnologije izvor su informacija u 4% tekstova, istraživački timovi se navode kao izvor u 4,8% tekstova, dokumenti ili istraživanja u 7,5% tekstova, a naučne institucije u 2,1 % objavljenih tekstova. Samo osam tekstova bilježi neku kombinaciju izvora informacija. Iz navedenog se može zaključiti da je pristup tekstovima iz oblasti nauke sličan pristupu dnevno-političkim događajima. Preovladavaju tekstovi sa jednim izvorom informacija, a slijede ih oni bez navođenja izvora. U većini tekstova zastupljena je samo jedna vrsta izvora (ljudski u našem slučaju), iako znamo da je u slučaju izvještavanja o nauci važno konsultovati i dokumente, odnosno sama naučna istraživanja u kombinaciji sa komentarima naučnika.

U najvećem broju tekstova sa ljudskim izvorima informacija, sagovornici su muškarci (u oko 54% objavljenih tekstova), a žene u oko 27% objavljenih tekstova. U 21 tekstu (oko 17%) sagovornici su i žene i muškarci. Dakle, iako žene preovladavaju kao autori tekstova iz oblasti nauka, muškarci su ipak češće sagovornici, odnosno izvori informacija iz oblasti nauke. U objavljenim tekstovima dominantna je potpuna identifikacija izvora informacija, dakle sa navođenjem imena, prezimena, funkcije.

Što se dužine naslova tiče, rezultati deskriptivne statističke obrade pokazuju da je Mean (aritmetička sredina) broja riječi u naslovu 11, što znači da naslovi u prosjeku imaju 11 riječi. Većina naslova (njih 68,8%) nije napisana tako da zvuči dramatično, umjereno dramatični naslovi čine oko 25% od ukupno objavljenih, dok je uznemirujućih naslova oko 6%. Ipak, sami naslovi tekstova iz oblasti nauke ukazuju na površan, senzacionalistički i popularan pristup ovakvim temama. Neki od naslova su: *Voćem i povrćem protiv bolesti arterija*[8]*, GENI, GENI...Zašto neki pušači žive duže od drugih*[9]*, OTKRIĆE Asparagin podstiče širenje raka dojke, evo šta ne treba jesti*[10]*, Naučnici tvrde: Ovo je UZROK zbog koga će doći do SVE VIŠE RATOVA*[11]*, Eksperiment: Izraelski naučnici okončali "misiju na Marsu"*[12]*, Pametni telefon*

8 http://zdravlje.avaz.ba/zdravlje/347876/vocem-i-povrcem-protiv-bolesti-arterija, preuzeto: 5. 2. 2018.

9 http://dnevnik.ba/vijesti/zasto-neki-pusaci-zive-duze-od-drugih, preuzeto: 5. 2. 2018.

10 https://www.blic.rs/vesti/svet/otkrice-asparagin-podstice-sirenje-raka-dojke-evo-sta-ne-treba-jesti/ks1hmn9, preuzeto: 8. 2. 2018.

11 https://www.blic.rs/vesti/svet/naucnici-tvrde-ovo-je-uzrok-zbog-koga-ce-doci-do-sve-vise ratova/4dt61f5, preu zeto: 14. 2. 2018.

12 http://avaz.ba/zabava/nauka/353204/eksperiment-izraelski-naucnici-okoncali-misiju-na-marsu, preuzeto: 20. 2. 2018.

otkriva bakterije u hrani[13]*, VAŽNO OTKRIĆE Civilizacija je u Europu stigla preko hrvatskih krajeva*[14]*, NA KORAK OD BESMRTNOSTI Naučnici bi uskoro mogli da prave ROBOTE NAŠIH NAJDRAŽIH OSOBA NAKON NJIHOVE SMRTI*[15].

Najviše objavljenih tekstova (njih 70,9%) sadrži samo jednu ilustraciju (fotografiju), dok je tekstova sa dvije fotografije 11,6%. Primjećujemo da se novinari, uprkos tome što je web multimedijalan, uglavnom oslanjaju na tekstualno iznošenje informacija, a skroman je broj ilustracija uz tekstove.

ANOVA testom provjerili smo koji portali su imali tendenciju objavljivanja najdužih naslova. Vrijednost teksta od p=0.010 pokazuje da postoji statistički znajačajna razlika u prosječnoj dužini tekstova na portalima. Najduže tekstove objavljivao je portal blic.rs sa prosječnom dužinom naslova od 13 riječi, slijedi ga portal klix.ba sa naslovima sa u prosjeku 11 riječi, a iza njih su portali avaz.ba i dnevnik.ba sa prosječno osam riječi u naslovu. Kruskal-Wallis Test pokazao je da ne postoji statistički značajna razlika među portalima kada je u pitanju dramatičnost objavljenih naslova.

3. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Svi bismo se vjerovatno složili oko toga da je za nauku važno da bude prisutna u medijima, iako medijsko posredovanje nauke nije uvijek onako kako bi naučnici očekivali budući da su naučna i medijska stvarnost promatrane drugačijim metodama i prezentovane na bitno drugačije načine. Iako ponekad frustrira način na koji mediji predstavljaju naučna otkrića, kao i same teme koje se u medijima preferiraju a koje najčešće nazivamo „popularnom naukom“, ipak je još više opasno za naučnike da ostanu izvan medijskog svijeta, jer, konstatovali smo, ne biti prisutan u medijima skoro je ravno nepostojanju. Objašnjenja i analize objektivne stvarnosti kojima se nauka bavi nisu apriori opravdanje njenog postojanja budući da ona postoji radi društva i njemu se obraća. Kontekst u kome nauka funkcioniše danas je bitno izmijenjen, a ta promjena ogleda se u upotrebi digitalnih medija, aktivnijem pristupu medijima od strane korisnika i načinu na koji mediji mijenjaju našu svijest, um i sposobnost učenja i pamćenja.

13 http://avaz.ba/zabava/zanimljivosti/353194/pametni-telefon-otkriva-bakterije-u-hrani, preuzeto: 20.2.2018.

14 http://dnevnik.ba/vijesti/vazno-otkrice-civilizacija-je-u-europu-stigla-preko-hrvatskih-krajeva, preuzeto: 21. 2. 2018.

15 https://www.blic.rs/vesti/svet/na-korak-od-besmrtnosti-naucnici-bi-uskoro-mogli-da-prave-robote-nasih-najdrazih/90msq5g, preuzeto: 23. 2. 2018.

Ranija istraživanja obavljena u SAD i susjednoj Hrvatskoj pokazuju slabu zastupljenost nauke u medijima kao i površan pristup novinara u izvještavanju o ovoj temi. Jedan od razloga je i vjerovanje novinara klasičnih medija da će teme iz oblasti nauke analizirati specijalizirani web portali. Drugi, čest razlog je i loša komunikacija između novinara i naučnika, jer oni imaju isti cilj – predstaviti naučno istraživanje ili otrkiće, ali se razlikuju u načinu na koji to rade, kako zbog krajnjeg korisnika kojem se obraćaju, tako i zbog same prirode posla novinara i naučnika.

Istraživanje koje smo proveli na četiri najposjećenija web portala u Bosni i Hercegovini – klix.ba, avaz.ba, blic.rs i dnevnik.ba, pokazalo je da je u mjesec dana (februar 2018.) objavljeno ukupno 189 vijesti iz oblasti nauke i to najviše na portalu klix.ba, koji i inače ima najviše objavljenih vijesti u svim rubrikama. Portali blic.rs i dnevnik.ba nemaju specijaliziranu rubriku za teme iz nauke, dok se ona na portalima klix.ba i avaz.ba nalazi kao podrubrika u rubrikama SciTech (klix) i Zabava (avaz). Najviše tema objavljeno je iz oblasti prirodnih nauka. Istraživanjem smo utvrdili da su tekstovi koji se odnose na međunarodna istraživanja predstavljali uglavnom rezultate do kojih se došlo u prirodnim naukama, dok su domaća istraživanja bila fokusirana više na oblast društveno-humanističkih nauka. Novinari potpisani imenom i prezimenom autori su tek 13% objavljenih tekstova, i uglavnom o temama iz nauke pišu više žene nego muškarci, dok su kao izvori informacija češće konsultirani muškarci nego žene. Većina tekstova objavljena je u formi vijest, bez dublje analize i interpretacije. U tekstovima preovladavaju lidovi karatkteristični za faktografsko-informativne forme (potpuni ili citatni), a najčešće je kontaktiran samo jedan sagovornik. Veliki je broj tekstova (oko 24%) u kojima nije kontaktiran nijedan izvor informacija. Naslovi tekstova uglavnom su neutralni, bez pretjerane dramatičnosti, sa prosječno jedanaest riječi. Uprkos mogućnostima koje nudi web, rijetko se u tekstovima koristi više od jedne ilustracije.

Iz navedenih rezultata zaključujemo da informativni web portali o temama iz nauke obavještavaju kratko, u naznakama, bez dubinske analize. Naučna istraživanja nastoje se predstaviti kroz zanimljive, privlačne i senzacionalističke naslove, s minimumom činjenica i interpretacije. Međutim, „svako razmišljanje bez poznavanja činjenica ostaje prazno i fiktivno, ali sama 'obaviještenost' može upravo isto toliko da smeta razmišljanju koliko i njen nedostatak" (From 1964:225).

LITERATURA

1. Bek, Ulrih (2011), *Svjetsko rizično društvo,* Akademska knjiga, Novi Sad
2. Bultitude, Karen (2011), *The Why and How od Science Communication,* Science Communication: Pilsen European Commission
3. De Semir, Vladimir (2000), ″Scientific journalism: Problems and perspectives″, Internatl Microbiol 3, pg. 125-128
4. Eide, Martin, Rune Ottosen (1994), ″'Science journalism' without science journalists: Notes on a Norwegian media paradox″, Public Understand sci 3, pg. 425-434
5. Fahy, Declan, Matthew C. Nisbet (2011), ″The science journalist online: Shifting roles and emerging practices″, Sage 12(7), pg. 778-793
6. From, Erih (1964), *Bjekstvo od slobode,* NOLIT, Beograd
7. Groshek, Jacob, Serena Bronda (2016). ″How social media can distort and misinform when communicating science″, https://theconversation.com/how-social-media-can-distort-and-misinform-when-communicating-science-59044; Preuzeto: 5. 2. 2018.
8. Hrnjić-Kuduzović, Zarfa, Mirza Mahmutović, Amela Delić, Nermin Terzić (2016), *Informisanje internetske generacije,* Planjax, Tešanj
9. Jergović, Blanka, Anđelka Raguž (2014), ″Koliko je znanost važna tema u hrvatskim dnevnim novinama?; Analiza napisa objavljenih 2012. godine u Jutarnjem listu, Večernjem listu, Slobodnoj Dalmaciji i Novom listu″, Medijske studije Vol 5 br. 10, str. 36-51
10. Kar, Nikolas (2013), PLITKO: *Kako inernet mijenja način na koji mislimo, čitamo i pamtimo,* Heliks, Smederevo
11. Keen, Andrew (2008), *Kult amatera; Kako blogovi, MySpace, Youtube i ostali suvremeni mediji koje stvaraju korisnici uništavaju našu ekonomiju, kulturu i vrijednosti,* Fraktura, Zaprešić
12. Kelner, Daglas (2004), *Medijska kultura; Studije kulture, identiteta i politika između modernizma i postmodernizma,* Clio, Beograd
13. National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine (2017), *Division of Behavioral and Social Sciences and Education; Committee on the Science of Science Communication: A Research Agenda,* Washington (DC): National Academies Press (US)
14. Nucci, Mary L., Robert Kubey (2003), ″Television and Science; How the media shape the publics' understanding of crucial new developments″,

https://www.upf.edu/pcstacademy/_docs/HowTVshapeScience.pdf; preuzeto: 5. 2. 2018.
15. Prensky, Marc (2001), ″Digital Natives, Digital Immigrants″, MCB University Press Vol. 9 No. 5, str. 1-6
16. Ranshoff, David F., Richard M. Ranshoff (2001), ″Sensationalism in the Media: When Scientists and Journalists May be Complicit Collaborators″, Eff Clin Pract, pg. 185-188
17. Sofradžija, Halima (2015), *Hiperpolitika i savremeno društvo:* Proces tehniziranja svijeta. Dobra knjiga, Sarajevo
18. Voćkić-Avdagić, Jelenka (2002), *Suvremene komunikacije ne/sigurna igra svijeta,* Fakultet političkih nauka, Sarajevo
19. Voćkić-Avdagić, Jelenka (2015), ″Oslobađajući potencijal medijske pismenosti″, Obrazovanje odraslih – Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu, str. 11-25
20. Vujević, Miroslav (2002), *Uvođenje u znanstveni rad u području društvenih znanosti,* Školska knjiga, Zagreb
21. Vuksanović, Divna (2007). *Filozofija medija II: Ontologija, estetika, kritika,* Čigoja štampa, Beograd

Web izvori:

1. Pew Research Center, Dostupno na: www.pewresearch.org
2. Internet World Statistics, Dostupno na: www.internetworldstats.com
3. An Amazon Company Alexa, Dostupno na: www.alexa.com

SCIENCE AS A TOPIC ON INFORMATIVE WEB PORTALS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:

In this paper, we explore how often science is the topic of reporting on the four most widely used informative web portals in Bosnia and Herzegovina. According to research by alexa.com, the most popular informative web portals in Bosnia and Herzegovina are klix.ba, avaz.ba, dnevnik.ba and blic.rs. In a survey that will last a month (February 2018), we will check how often science is the topic of the mentioned portals, what kind of science is it (socio-humanistic, natural, technical), whether the texts refer to international scientific research or research in Bosnia and Herzegovina. We will also analyze who the collocutors (sources of information) are in the texts related to science, who is the author of such texts and how the texts are presented (from the title, text equipment, text length). We are also interested in the genre (news, report, feature) and the sections where the themes of science are most often covered. The research showed that in a month, a total of 189 news in the field of science was published, mostly on the portal klix.ba, which still has the most published news in all sections. Most topics are published in the field of natural sciences. The research found that texts related to international research were mainly about natural science, while domestic research focused more on social science and humanities. Most texts are published in the form of news, without deeper analysis and interpretation. In the texts dominate leads which are characterstic for informative forms, and reporters contacted mostly just one interlocutor in theri texts. There is a large number of texts (about 24%) without any source of information.

Keywords: science, media, reporting, informative web portals, information sources

Adresa autora
Authors' address
Amela Delić
Univerzitet u Tuzli
amela.delic@untz.ba

UDK 070(497.11)
36:070(497.11)

Primljeno: 11. 05. 2018.

Pregledni rad
Review paper

Tatjana D. Đukić, Samir Ljajić

SOCIO-EKONOMSKI POLOŽAJ NOVINARKI SA JUGA SRBIJE

Autori se u radu bave ispitavnjem socio-ekonomskog položaja novinarki sa juga Srbije. Rezultati istraživanja pokazuju da su prosečne plate novinarki na jugu Srbije daleko ispod republičkog proseka, a analizom je dokazana i značajna veza između iznosa mesečnih primanja i stepena zadovoljstva ispitanica. Čak 92,1% ispitanica pokazalo je nezadovoljstvo svojom mesečnom naknadom. Ukoliko bi dobile ponudu da se bave nečim što nije novinarstvo, 35,4% ispitanica odgovorile su da bi to učinile veoma rado, dok bi 20,8% ispitanica ovu ponudu nerado prihvatile, iz ekonomskih razloga. Radno-pravni status u kojem je najveći broj novinarki jeste radni odnos na nedređeno vreme, dok je nešto manji broj ispitanica u radnom odnosu na određeno vreme. Nezaposleno je 18,8%. Istraživanje nije pokazalo značajnu statističku vezu između radno pravnog satusa i stepena sigurnosti ispitanica, usled činjenice da 26,66% ispitanica koje su zaposlene na neodređeno vreme, odnosno poseduju najstabilniji tip radno-pravnog statusa, osećaju „nesigurnost". Osim ekonomske ugroženosti, nezadovoljstva usled finansijske situacije, osećanja nesigurnosti i neizvesnosti, spremnosti na promenu profesije, položaj novinarki na jugu Srbije, dodatno je degradiran dominantnim rodnim politikama. Naime, čak 37,5% ispitanica u toku svog rada bilo je izloženo seksističkim napadima od strane sagovornika. Osim visokog procenta novinarki koje su pretrpele seksizam, čak 14,6% novinarki nije sigurno da li je ikada bilo izloženo seksističkim napadima od strane sagovornika. U slučaju percipiranja rodno zasnovanog nasilja nad drugim novinarkama, takođe je visok procenat novinarki (20,8%) koje izražavaju nesigurnost. Osim toga, dve trećine novinarki (66,7%) eksplicitno tvrdi da je upoznato sa bar jednim slučajem ovakvog tipa nasilja. Nalazi pokazuju i da, iako 75% novinarki sa juga Srbije smatra da novinarke mogu uticati na promenu položaja žena u društvu, jednak broj njih mišljenja je da na dekonstrukciju rodnih stereotipa novinarke nedovoljno utiču. Kao metoda za prikupljanje podataka korišćena je anketa, dok je kao operativna metoda primenja kvantitativno-kvalitativna analiza.

Ključne reči: socio-ekonomski položaj, novinarke, jug Srbije, rod, mediji

1. FINASIJSKA NESIGURNOST – REALNOST SEDME SILE

Srbija je prema ocenama organizacije Reporteri bez granica (RSF) u 2017. godini za deset mesta nazadovala na listi medijskih sloboda[1], što uz Maltu, Češku i Slovačku, predstavlja najveći pad u Evropi. U Izveštaju Evropske komisije za 2018. godinu[2] ističe se da se novinari u Srbiji u svom svakodnevnom poslu suočavaju sa političkim pritiscima i nemaju slobodu da obrađuju teme na profesionalan način, te da pritisci dolaze, kako iz samih medija, tako i od izvršne vlasti. Vladimir Radomirović i Slaviša Lekić, predsednici dva novinarska udruženja u Srbiji[3], saglasni su da je položaj profesije u odnosu na prethodne periode „sve gori", te da su napadi, pritisci, zastrašivanja i finansijska nesigurnost realnost sedme sile[4].

Podaci o statusu same struke nužni su u kontekstu razumevanja položaja zaposlenih, u ovom slučaju položaja novinarki. Kako se iz prethodnih iscrpnih i sveobuhvatnih istraživanja o položaju medijskih profesionalaca, kao i ocena relevantnih međunarodnih institucija i organizacija, evidentno vidi ekonomska degradiranost pomenute struke, autori u ovom radu pristupaju istraživanju položaja žena u novinarskoj profesiji, želeći da ukažu na još jedan aspekt koji determiniše stanje profesije – rodnu kategoriju.

"U prethodnim decenijama novinarstvo je bilo pretežno muško zanimanje. Zbog toga su krajem XX veka podsticane afirmativne akcije kako bi se povećao udeo žena u profesiji. U prvoj deceniji XXI veka može se reći da je situacija obrnuta. Na studijama novinarstva i u redakcijama sada dominira ženski pol. (…) Ovaj podatak je značajan za razmatranje socijalno-ekonomskog položaja novinara. Jer, sva je prilika, rodna struktura profesije potencijalno ukazuje na nove probleme" (Radojković 2011:26).

U ovom istraživanju autori se fokusiraju na ispitivanje društvenog i ekonomskog statusa novinarki sa juga Srbije, uzimajući u obzir podatke Republičkog zavoda za statistiku, koji pokazuju da su plate u ovom regionu najniže[5].

U delu rada koji sledi autori se osvrću na prethodna istraživanja, odnosno dosadašnje nalaze koji se tiču položaja zaposlenih u medijima. Nakon toga, autori se

[1] Izveštaj dostupan na: https://rsf.org/en/rsf-index-2018-hatred-journalism-threatens-democracies; Pristupljeno 05. 05. 2018.

[2] Više na: https://europa.rs/key-findings-of-the-2018-report-on-serbia/?lang=en; Pristupljeno 05. 05. 2018.

[3] Udruženja novinara Srbije (UNS) i Nezavisno udruženje novinara Srbije (NUNS)

[4] Izvor: https://www.danas.rs/drustvo/napadi-pritisci-zastrasivanja-finansijska-nesigurnost-realnost-sedme-sile/; Pristupljeno 05. 05. 2018.

[5] Više na: https://www.juznevesti.com/Ekonomija/Na-jugoistoku-Srbije-samo-Pirocanci-imaju-plate-vece-od-republickog-proseka.sr.html; Pristupljeno 05. 05. 2018.

detaljnije bave rodnim aspektom, odnosno rodno determinisanim faktorima koji utiču na položaj žena, u ovom slučaju novinarki, imajući u vidu specifičnost novinarske profesije, kao i delovanje u javnom prostoru, koje se tradicionalno konstituiše kao polje delovanja muškaraca. Dalje, autori objašnjavaju metodološki pristup, nakon čega sledi analiza i interpretacija dobijenih rezultata, te zaključna razmatranja.

2. DEGRADACIJA NOVINARSTVA – INSTRUMENTALIZACIJA MEDIJA

U publikaciji *Prikrivena kontrola – ugrožavanje medija u Srbiji* iz 2013. godine, autorka Jovanka Matić primećuje da su "novinari ozbiljno ugroženi", te pojašnjava: "Prosečna novinarska plata niža je od prosečne plate u zemlji – iznosi oko 300 evra i oko dva puta je niža od prosečne potrošačke korpe" (Matić 2013:10). Istraživanje koje su autori sproveli za potrebe ovog rada pokazuje da se stanje ni pet godina kasnije nije značajno promenilo. Detaljnijem opisu situacije doprinose i istraživanja sociologa Srećka Mihailovića, koja pokazuju sledeće:

> Za dve petine ispitanih medijskih radnika (39%) možemo da kažemo da njihov rad i život ili nisu prekarizovani[6] ili su prekarni u maloj meri, a s druge strane nalazimo tri petine ispitanih novinara (61%) koje karakteriše zabrinjavajuća nesigurnost, odnosno znatna prekarizovanost rada i života (Mihailović, 2015:76).

Mihailović dodaje i da usled prekarizacije rada, novinare u Srbiji "najviše tišti pravna nesigurnost, nesigurnost radnog vremena, radnog mesta i uslova rada" (Mihailović 2015:76). Dakle, novinarsku profesiju karakteriše nesigurnost, a samim tim i neizvesnost zaposlenih. Ovo se direktno odražava na pitanja egzistencije novinara, kao i njihovih porodica. Nestabilni uslovi rada podrazumevaju i nemogućnost planiranja, te su neodvojivi i od uticaja specifičnih psiholoških faktora.

Posledica ovakvog stanja u novinarskoj profesiji jeste "da bi dve petine novinara rado napustile novinarstvo i radile neki drugi posao; isto toliko, dve petine, bi se opredelile za medij u kojem mogu slobodno da pišu bez obzira na status i visinu plate,

[6] Prekarnost / prekarizacija - "Prekarnost je složena, polidimenzionalna pojava koja označava različite odnose nesigurnosti i neizvesnosti prvenstveno u oblasti rada (fleksibilnost rada i drugih pojava vezanih neposredno za rad), nadoknade za rad (plata, nadnica) i zaposlenosti (različite vrste radnog ugovora ili rad bez radnog ugovora ili odsustvo rada za novac ili drugu nadoknadu). Prekarizacija rada nužno vodi u prekarizaciju celine radničkog života" (Mihailović 2017:11).

dok bi jedna petina novinara optirala siguran posao i po cenu da ne piše ono što misli i ono što zna" (Mihajlović 2015:67).

Ovakvi rezultati su veoma zabrinjavajući kada se posmatraju u kontekstu važnosti novinarske profesije za funkcionisanje demokratskog sistema, gde odgovorni i nezavisni mediji, odnosno novinari i novinarke, vrše kontrolu vlasti, u javnom interesu, odnosno u ime građana i građanki. Ukoliko bi dve petine novinara rado promenilo profesiju, postavlja se pitanje, da li su i u kojoj meri novinari i novinarke danas "psi čuvari" vladavine naroda. Sekundarna posledica ekonomske degradacije, te prekarizacije medijskih radnika upravo je obesmišljavanje primarne funkcije žurnalizma. Mihailović ilustruje:

> Društvene posledice prekarizacije rada i života novinara prvenstveno vidim u degradaciji profesije, u instrumentalizaciji medija u svrhu političke manipulacije i u svrhu podređivanja medija ekstremnoj profitabilizaciji. Sloboda medija biva marginalizovana i mediji bivaju sve podređeniji političkim i finansijskim centrima moći; mediji više nisu u službi javnosti, demokratije i slobode, već u službi profita i politike (Mihailović 2017:4).

2.1. "Novinarke ne kleče"

U društvima u kojima su određeni oblici patrijarhata i dalje dominantni, na položaj žena, posebno onih koje deluju u javnoj sferi, osim ekonomskog, utiču i rodno determinisani socijalni aspekti. Za razliku od pola, koji je biološka kategorija, rod predstavlja društvenu konstrukciju, te je tako različit u zavisnosti od kulture, ideologije i istorijskog nasleđa konkretnog društva. Rodne uloge usvajaju se procesom socijalizacije, stoga u medijatizovanom društvu, gde su mediji jedni od glavnih agenasa socijalizacije, i jedni od generatora društveno poželjnog ponašanja, oni imaju veliki uticaj na konstruisanje rodnih kategorija.

> U javnom diskursu rod nastaje kao direktan proizvod procesa reprezentacije koji se vrši medijima masovnog komuniciranja, a reprezentacija je pre svega konstrukcija. Termin naglašava da slike i tekstovi nisu nikakva ogledala sveta, puki odrazi svojih izvora. Reprezentacijom se naglašava da je nešto preoblikovano, kodirano teorijskim, tekstualnim ili likovnim terminima, nešto posve različito od svog društvenog postojanja. Reprezentacija kao konstrukcija stvarnosti uvek podrazumeva postojanje ideja, interesa, namera, ideologije. (Vujović 2016:10)

Iako u ovom procesu mediji mogu da doprinesu pozitivnim promenama, najčešće, pak, imaju izuzetno negativan uticaj. Martinović smatra da „mediji masovne

komunikacije podržavaju ideologiju patrijarhata reprezentujući ženu i žensko telo kao objekat. Objektifikujući je, mediji opravdavaju diskriminaciju žene i patrijarhalnu podelu polnih uloga“ (Martinović 2008:12).

> Proces konstrukcije i reprezentacije identiteta žena u diskursu ovdašnjih medija određen je standardima društveno etabliranih i poželjnih slika rodnih uloga proizvedenih u konkretnim istorijskim i institucionalnim okvirima savremenog društva Srbije. Identiteti (i tela) žena predstavljaju (simbolički) prostor u kojem se ogleda proces (re)definisanja i (re)konstruisanja društvenog sistema u Srbiji. Dekonstruisati medijski narativ znači dati dijagnozu jednog vremena, jednog društva i slike koju ono o sebi re/produkuje (Višnjić, 2016:1).

Šta nam kazuje statistika? Žene se mnogo ređe pojavljuju u važnim temama i udarnim vestima i češće se pozivaju da govore o onom o čemu su svedočile nego o onome što znaju, razultati su istraživanja *Global medija monitoring*[7]. Rezultat ove analize je i da u političkim temama koje dominiraju u medijima u Srbiji, žene čine samo 14% subjekata, dok u vestima o ‘poznatim ličnostima’, umetnosti i sportu one čine 44% svih subjekata. Takođe, ženski glas se najmanje čuje u vestima kao stav ekspertkinje (7%), što je ispod evropskog proseka koji iznosi 18%.

Ovakvo stanje u medijima posledica je institucionalizovanog i duboko ukorenjenog patrijarhata u sve sfere društva, pa i uređivačke politike medija, kako konzervativnih tako i onih koji se deklarišu kao liberalni.

Prirodno, ovo je sfera gde se očekuje poseban angažman žena koje deluju u javnom prostoru, posebno novinarki. Međutim, imajući u vidu stanje profesije, te specifičan položaj žena u društvu, određena pitanja legitimo se nameću: Da li žene u novinarstvu mogu uticati na promenu ovakvog stanja? Da li mogu doprineti dekonstrukciji rodnih stereotipa, i posredno poboljšanju položaja žene u društvu? Kolika je njihova moć, a kako je one percipiraju, u medijskoj sferu u Srbiji, koju, između ostalog, karakterišu i brojni seksistički ispadi usmereni ka novinarkama, često od strane nosilaca javnih funkcija.

Jedan od najpoznatijih seksističkih napada na novinarku jeste slučaj funkcionera Srpske napredne stranke Bratislava Gašića iz 2016. godine, koji je zbog primedbe kako „voli novinarke koje lako kleknu“ smenjen sa pozicije ministra odbrane, ali tek nakon protesta novinarki i novinara. Ovaj ilustrativan slučaj nije izolovan. Na srpskoj medijskoj i političkoj sceni brojni su primera seksizma i mizoginije, što je evidentirano i istraživanjem u ovom radu.

[7] Više na: http://rs.n1info.com/a118217/Vesti/Polozaj-zena-u-Srbiji.html; Pristupljeno: 05. 05. 2018.

3. METODOLOGIJA

Istraživački deo rada podeljen je u dve oblasti. Predmet istraživanja prvog segmenta jeste ispitivanje socio-ekonomskog položaja novinarki sa juga Srbije, na osnovu njihovih iskaza, dok se drugi deo istraživanja fokusira na ispitivanje percepcije novinarki, kao važnih akterki u javnom prostoru, o njihovoj moći da utiču na poboljšanje položaja žena.

Primenjena metodološka tehnika za prikupljanje podataka jeste anketa, koja je sadržala 15 pitanja, sprovedena na uzorku od 48 ispitanica, novinarki sa juga Srbije, realizovana u prve dve nedelje aprila 2018. godine. Upitnik je bio distribuiran neposredno, zatim posredstvom mejla i društvenih mreža, slanjem na ciljane adrese.

Struktura uzorka prema okrugu, starosti, obrazovanju i trenutnom radno-pravnom statusu prikazana u tabelama 1, 2, 3 i 4, dok je u tabeli 5 predstavljena struktura uzorka prema vrsti medija u kojoj su ispitanice zaposlene. U tabeli 6 predstavljena je struktura uzorka prema iznosu mesečnih primanja.

Tabela 1: Struktura uzorka prema okrugu

Okrug	Broj ispitanica	Procenat
Nišavski okrug	35	72,9%
Jablanički okrug	2	4,2%
Toplički okrug	/	/
Pirotski okrug	3	6,3%
Pčinjski	8	16,7%
Ukupno	48	100%

Tabela 2: Struktura uzorka prema godinama starosti

Starost	Broj ispitanica	Procenat
Do 25 godina	10	20,8%
Od 26 do 35	25	52,1%
Od 36 do 45	7	14,6%
Preko 45	6	12,5%
Ukupno	48	100%

Tabela 3: Struktura uzorka prema obrazovanju

Obrazovanje	Broj ispitanica	Procenat
Osnovno	1	2,1%
Srednje	4	8,3%
Fakultetsko - novinarstvo i srodne oblasti	27	56,3%
Fakultetsko - oblast nevezana za novinarstvo	6	12,5%
Postdiplomsko - novinarstvo i srodne oblasti	6	12,5%
Postdiplomsko - oblast nevezana za novinarstvo	4	8,3%
Ukupno	48	100%

Tabela 4: Struktura uzorka prema radno-pravnom statusu

Radno-pravni status	Broj ispitanica	Procenat
Radni odnos na neodređeno vreme	15	31,3%
Radni odnos na određeno vreme	14	29,2%
Rad na osnovu nekog drugog tipa ugovora (npr. Ugovor o autorskom delu i sl.)	7	14,6%
Rad bez ugovora ("rad na crno")	3	6,3%
Nezaposlena	9	18,8%
Ukupno	48	100%

Tabela 5: Struktura uzorka prema vrsti medija

Starost	Broj ispitanica	Procenat
Do 25 godina	10	20,8%
Od 26 do 35	25	52,1%
Od 36 do 45	7	14,6%
Preko 45	6	12,5%
Ukupno	48	100%

U tabeli 5 prikazana je struktura uzorka prema vrsti medija u kojoj su zaposlene, iz koje se jasno zaključuje da najveći broj novinarki sa juga Srbije, koje su obuhvaćene ovim istraživanjem, radi u lokalnim (52,1%) i u regionalnim medijima (25%). Osim toga, ilustrativan je i podatak da je 16,7% novinarki sa juga nezaposleno.

Tabela 6: Struktura uzorka prema iznosu mesečnih primanja

Iznos mesečnih primanja	Broj ispitanica	Procenat
Manje od 300 evra	38	79,2%
Od 300 evra do 500 evra	9	18,8%
Više od 500 evra	1	2,1%
Ukupno	48	100%

Tabela 6 ilustruje strukturu uzorka prema iznosu mesečnih primanja, i prikazuje da većina novinarki sa juga Srbije, tačnije 79,2% na mesečnom nivou zarađuje manje od 300 evra. Između 300 i 500 evra zarađuje 18,8% novinarki, dok više od 500 evra zarađuje samo 2,1% anketiranih. Poređenja radi, republički prosek je, prema podacima Zavoda za statistiku, u januaru 2018. iznosio 423 evra.

3.1. Plan statističke obrade podataka

Za unos podataka i njihovu analizu korišćen je softverski paket IMB SPSS for Windows, verzija 15.0. Prilikom analize podataka, korišćeni su opisni statistički pokazatelji (broj i procenat ispitanica, sa odgovarajućim karakteristikama). Primenjeni su statistički postupci: deskriptivna statistika, frekvenca i kros tabulacije. Za procenu značajnosti veze između dve promenljive korišćen je Pirsonov hi-kvadrat test nezavisnosti (Pearson's chi-squared test). Kada nije bila zadovoljena pretpostavka o najmanjoj očekivanoj učestalosti u svim ćelijama, umesto vrednosti hi-kvadrat, korićen je Fišerov „tačan pokazatelj verovatnoće" (Fishers's Exact Probability Test).

4. ANALIZA I INTERPRETACIJA

Tabela 7. prikazuje stepen zadovoljstva novinarki sa juga Srbije njihovim iznosom mesečnih primanja, koja su prikazana u prethodnoj tabeli.

Tabela 7: Stepen zadovoljstva iznosom mesečnih primanja

	Veoma nezadovoljna	Nezadovoljna	Zadovoljna	Veoma zadovoljna	Ukupno
Manje od 300 evra	15	20	3	0	38
Od 300 evra do 500 evra	1	4	3	1	9
Više od 500 evra	0	0	1	0	1
Ukupno	16	24	7	1	48

Kako su autori i pretpostavljali, na osnovu Fišerovog egzaktnog testa dokazana je značajna veza između iznosa mesečnih primanja i stepena zadovoljstva ispitanica (Fisher's Exact Test (Exact Sig. (2-sided) = 0,013)). Čak 92,1% ispitanica sa mesečnim primanjima koja iznose manje od 300 evra pokazalo je nezadovoljstvo svojom mesečnom naknadom, od toga 39,47% navelo je da je „veoma nezadovoljno". Od svih ispitanica, samo je jedna navela da je „veoma zadovoljna" svojim iznosom mesečnih primanja. Kao što je i prikazano u tabeli 7, njen mesečni prihod je u rasponu od 300 do 500 evra mesečno.

Tabela 8: Stepen sigurnosti u odnosu na radno-pravni status

	Veoma velika sigurnost	Dovoljna sigurnost	Nesigurnost	Veoma velika nesigurnost	Ukupno
Radni odnos na neodređeno vreme	1	9	4	1	15
Radni odnos na određeno vreme	0	6	4	4	14
Rad na osnovu nekog drugog tipa ugovora	0	5	0	2	7
Rad bez ugovora ("rad na crno")	0	0	2	1	3
Nezaposlena	0	1	5	3	9
Ukupno	1	21	15	11	48

Tabela 8. ilustruje stepen sigurnosti novinarki sa juga Srbije u odnosu na radno-pravni status. Na osnovu Fišerovog egzaktnog testa nije dokazana statistički značajna veza između radno-pravnog satusa i stepena sigurnosti ispitanica (Fisher's Exact Test (Exact Sig. (2-sided) = 0,06)). Većina nezaposlenih novinarki (88,88%) navelo je da oseća nesigurnost usled svog radno-pravnog statusa, od toga 33,33% naglasilo je da je u pitanju „veoma velika nesigurnost". „Dovoljnu sigurnost" oseća 43,75% novinarki, i većina njih (42,85%) je u radnom odnosu na neodređeno vreme. „Veoma veliku sigurnost" oseća samo jedna ispitanica, i ona je, kako je i tabelom 8. ilustrovano u radnom odnosu na neodređeno vreme. Međutim, ilustrativan je i podatak da 26,66% ispitanica koje poseduju ovakav tip ugovora oseća nesigurnost. Imajući u vidu da je rad na neodređeno vreme najstabilniji tip radno-pravnog ugovora, a da nešto više od četvrtine anketiranih novinarki koje poseduju ovu vrstu ugovora usled svog radno-pravnog statusa oseća nesigurnost, indikativno je da na pojavu nesigurnosti kod novinarki utiču i drugi faktori, te ovaj podatak može biti osnov daljih istraživanja u ovoj oblasti.

Tabela 9: Ukoliko bih dobila ponudu da se bavim nečim što nije novinarstvo

	Broj ispitanica	Procenat
Veoma rado bih prihvatila	17	35,4%
Nerado bih prihvatila, iz ekonomskih razloga	10	20,8%
Nisam sigurna	19	39,6%
Ne bih prihvatila	2	4,2%
Ukupno	48	100%

Na pitanje da li bi se bavile nečim što nije novinarstvo, ukoliko bi dobile ponudu, 35,4% ispitanica odgovorile su da bi to učinile veoma rado. 20,8% ispitanica bi ovu ponudu nerado prihvatile, iz ekonomskih razloga, dok samo 4,2% novinarki ne bi odustalo od bavljenja ovom profesijom. Čak 39,6% ispitanica navelo je da „nije sigurno" šta bi u ovoj situaciji uradile.

Tabela 10: Povezanost radnog-pravnog statusa i stava o promeni profesije

	Veoma rado bih prihvatila	Nerado bih prihvatila, iz ekonomskih razloga	Nisam sigurna	Ne bih prihvatila	Ukupno
Radni odnos na neodređeno vreme	2	4	8	1	15
Radni odnos na određeno vreme	8	0	5	1	14
Rad na osnovu nekog drugog tipa ugovora	2	2	3	0	7
Rad bez ugovora („rad na crno“)	1	2	0	0	3
Nezaposlena	4	2	3	0	9
Ukupno	17	10	19	2	48

Kao što je u tabeli 9. navedeno, 35,4% novinarki sa juga Srbije vrlo rado bi pristalo da promeni profesiju. Od toga, većina njih (48,05%) je u radnom odnosu na određeno vreme. Iz ekonomskih razloga profesiju bi promenilo 26,66% ispitanica koje su u radnom odnosu na neodređeno vreme, dok 53,33% ispitanica koje imaju ovaj tip ugovora „nije sigurno“. Samo dve ispitanice ne bi odustale od bavljenja novinarstvom, i obe ovaj posao obavljaju sa ugovorom na određeno, odnosno na nedoređeno vreme. Na osnovu Fišerovog egzaktnog testa nije dokazana statistički značajna veza radno pravnog statusa i stava o promeni profesije (Fisher’s Exact Test (Exact Sig. (2-sided) = 0,141)).

4.1. Rodni aspekt

S obzirom da na društveni položaj novinarki, kao važnih akterki u javnom prostoru, utiče i specifični rodni aspekt, autori u ovom radu pristupaju i ispitivanju učestalosti i percepcije seksističkih napada na žene u novinarstvu, kao i njihovu percepciju o

mogućnosti novinarki da utiču na poboljšanje položaja žena u društvu, odnosno na dekonstrukciju rodnih stereotipa.

Tabela 11: U toku svog rada bila sam izložena seksističkim napadima od strane sagovornika.

	Broj ispitanica	Procenat
Saglasna sam	18	37,5%
Nisam sigurna	7	14,6%
Nisam saglasna	23	47,9%
Ukupno	48	100%

Čak 37,5% ispitanica tvrdi da je u toku svog rada bila izložena seksističkim napadima od strane sagovornika, dok 47,9% tvrdi da se nije našlo u takvoj situaciji. Osim visokog procenta novinarki koje su pretrpele seksizam, ovde je indikativan i podatak da čak 14,6% novinarki nije sigurno da li je ikada bilo izloženo seksističkim napadima od strane sagovornika. Tumačenju i razumevanju ovakvog podatka moguće je pristupiti iz prizme relativizacije seksizma, rodno zasnovanog nasilja, i nasilja uopšte, u srpskom javnom diskursu, te ukorenjenim patrijarhalnim vrednostima, koje i dalje dominiraju u mnogim sferama društvenog života u Srbiji.

Tabela 12: Upoznata sam sa bar jednim slučajem rodno zasnovanog nasilja nad novinarkama.

	Broj ispitanica	Procenat
Saglasna sam	32	66,7%
Nisam sigurna	10	20,8%
Nisam saglasna	6	12,5%
Ukupno	48	100%

Broj ispitanica Procenat Saglasna sam 32 66,7% Nisam sigurna 10 20,8% Nisam saglasna 6 12,5% Ukupno 48 100%

Kako je u tabeli 14 prikazano, i u slučaju percipiranja rodno zasnovanog nasilja nad drugim novinarkama, veoma je visok procenat novinarki (20,8%) koje nisu sigurne da li su upoznate sa takvim slučajem. Dve trećine novinarki (66,7%) tvrdi da je upoznato sa bar jednim slučajem ovakvog tipa nasilja. Sa druge strane, 12,5% novinarki je stava da nije upoznato sa rodno zasnovanim nasiljem, što autori takođe razumeju kao posledicu relativizacije rodno zasnovanog nasilja.

Tabela 13: Novinarke mogu uticati na promenu položaja žene u društvu.

	Broj ispitanica	Procenat
Saglasna sam	36	75%
Nisam sigurna	9	18,8%
Nisam saglasna	3	6,3%
Ukupno	48	100%

Tabela 14: Novinarke u Srbiji na dekonstrukciju rodnih stereotipa

	Broj ispitanica	Procenat
utiču, u velikoj meri	10	20,8%
nedovoljno utiču	36	75%
ne utiču	2	4,2%
Ukupno	48	100%

Iako ¾ novinarki sa juga Srbije smatra da novinarke mogu uticati na promenu položaja žena u društvu, jednak broj njih (75%) mišljenja je da na dekonstrukciju rodnih stereotipa novinarke nedovoljno utiču. Da ne utiču uopšte smatra 4,2%, dok 20,8% ispitanica tvrdi da utiču, i to u velikoj meri.

Tabela 15: Novinarke i žene u javnom prostoru u težem su položaju od svojih muških kolega.

	Broj ispitanica	Procenat
Saglasna sam	27	56,3%
Nisam sigurna	18	37,5%
Nisam saglasna	3	6,3%
Ukupno	48	100%

I konačno, novinarke sa juga Srbije u najvećoj meri (56,3%) smatraju da su novinarke i žene u javnom prostoru u težem položaju od svojih muških kolega, dok je suprotnog mišljenja 6,3% ispitanica. Rezultati pokazuju i da 37,5% novinarki nije sigurno da li su njihove kolege u boljem položaju.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Prosečne plate novinarki na jugu Srbije daleko su ispod republičkog proseka, koji je u januaru 2018. iznosio 423 evra. Naime, prema podacima istraživanja 79,2% novinarki na jugu Srbije na mesečnom nivou zarađuje manje od 300 evra, 18,8% između 300 i 500 evra, dok 2,1% zarađuje više od republičkog proseka, odnosno 500 ili više evra mesečno. Kako su autori i pretpostavljali u pripremnoj fazi istraživanja, analizom je dokazana značajna veza između iznosa mesečnih primanja i stepena zadovoljstva ispitanica, te je čak 92,1% ispitanica sa mesečnim primanjima koja iznose manje od 300 evra pokazalo nezadovoljstvo svojom mesečnom naknadom, od toga 39,47% navelo je da je „veoma nezadovoljno". Stoga, ukoliko bi dobile ponudu da se bave nečim što nije novinarstvo, 35,4% ispitanica odgovorile su da bi to učinile veoma rado, dok bi 20,8% ispitanica bi ovu ponudu nerado prihvatile, iz ekonomskih razloga. Samo 4,2% novinarki sa juga Srbije ne bi odustalo od bavljenja novinarstvom, što je zabrinjavajuć podatak imajući u vidu važnost novinarske profesije u demokratskom društvu.

Radno-pravni status u kojem je najveći broj novinarki (31,3%) jeste radni odnos na nedređeno vreme, dok je nešto manji broj ispitanica (29,2%) u radnom odnosu na određeno vreme. Rad na osnovu nekog drugog tipa ugovora vrši 14,6% ispitanica, dok bez ugovora, odnosno „na crno" radi 6,3% novinarki sa juga Srbije. Nezaposleno je 18,8%. Istraživanje nije pokazalo značajnu statističku vezu između radno pravnog satusa i stepena sigurnosti ispitanica. Naime, većina nezaposlenih novinarki (88,88%) navelo je da oseća nesigurnost usled svog radno-pravnog statusa, od toga 33,33% naglasilo je da je u pitanju „veoma velika nesigurnost". „Dovoljnu sigurnost" oseća 43,75% novinarki, i većina njih (42,85%) je u radnom odnosu na neodređeno vreme. Međutim, 26,66% ispitanica koje su zaposlene na neodređeno vreme, odnosno poseduju najstabilniji tip radno-pravnog statusa, ipak osećaju „nesigurnost". Nesigurnost na radu generiše nesiguran društveni položaj, koji nužno vodi ka nemogućnosti planiranja i ka neizvesnom življenju. Ovaj podatak nužno ukazuje na neophodnost promišljanja o mogućnosti novinarki da rade u javnom interesu, neretko se zbog toga dovodeći i u rizične situacije, o njihovoj sposobnosti da vrše kontrolu vlasti, kao i da budu značajan stub demokratske države.

Nakon ekonomske ugroženosti, nezadovoljstva usled finansijske situacije, osećanja nesigurnosti i neizvesnosti i spremnosti na promenu profesije, evidentiranih istraživanjem, autori pristupaju i analizi rodnih faktora koji utiču na položaj novinarki

na jugu Srbije. Naime, čak 37,5% ispitanica u toku svog rada bilo je izloženo seksističkim napadima od strane sagovornika. Osim visokog procenta novinarki koje su pretrpele seksizam, indikativan je i podatak da čak 14,6% novinarki nije sigurno da li je ikada bilo izloženo seksističkim napadima od strane sagovornika. Tumačenju i razumevanju ovakvog podatka moguće je pristupiti iz prizme relativizacije seksizma, rodno zasnovanog nasilja, i nasilja uopšte, u srpskom javnom diskursu, te ukorenjenim patrijarhalnim vrednostima, koje i dalje dominiraju u mnogim sferama društvenog života u Srbiji. U slučaju percipiranja rodno zasnovanog nasilja nad drugim novinarkama, takođe je visok procenat novinarki (20,8%) koje izražavaju nesigurnost.

Imajući u vidu sve navedene podatke, ne čude nalazi da iako 75% novinarki sa juga Srbije smatra da novinarke mogu uticati na promenu položaja žena u srpskom društvu, jednak broj njih mišljenja je da na dekonstrukciju rodnih stereotipa novinarke nedovoljno utiču. Da ne utiču uopšte smatra 4,2%, dok je 20,8% mišljenja da utiču, i to u velikoj meri.

Ovim istraživanjem pokazano je da je većina novinarki sa juga Srbije prekarizovano, da je njihov ekonomski položaj nestabilan, te da pokazuju visok nivo nesigurnosti usled profesije, i statusa profesije kojom se bave. Takođe, istraživanje je pokazalo nemogućnost određenog broja novinarki da procene da li su bile izložene seksističkim napadima, kao i da ih percipiraju u slučajevima drugih novinarki. Ovaj podatak je vrlo zabrinjavajuć, imajući u vidu da su upravo novinarke te koje bi na ovakve pojave trebalo da ukazuju, te da utiču na njihovo iskorenjivanje iz društvenog života, stoga ukazuje na urgentnu potrebu eliminisanja svake vrste seksističkih relativizacija iz javnog diskursa.

LITERATURA

1. Vujović, Marija (2016), *Komparativna analiza reklamne fotografije i reprezentacije roda u socijalističkoj i tranzicijskoj Srbiji*, doktorska disertacija, Univerzitet umetnosti u Beogradu, Interdisciplinarne studije, Beograd
2. Višnjić, Jelena (2016), *Rodna analiza teksta u onlajn štampanim medijima u Srbiji,* doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije i istraživanja – ACIMSI centar za rodne studije, Novi Sad
3. Martinović, Jelena (2008), „Žensko tijelo u medijima“, u Zbornik radova: Žena u medijskom ogledalu, NVO NOVA Centar za feminističku kulturu, Podgorica, str. 10-20.
4. Matić, Jovanka i ostali (2013), *Prikrivena kontrola – ugrožavanje medija u Srbiji,* VAN-IFRA i CIMA
5. Mihalović, Srećko (2015), *Od novinara do nadničara. Prekarni rad i život,* Fondacija za otvoreno društvo / Centar za razvoj sindikalizma, Beograd
6. Mihailović, Srećko (2017), *Prekarni rad naspram dostojanstva čoveka,* Centar za razvoj sindikalizma, Beograd
7. Radojković, Miroljub (2011), „Socijalno-ekonomski položaj novinara“, u CM - Časopis za upravljanje komuniciranjem, god. 6, br. 20, str. 19-39.

SOCIO-ECONOMIC STATUS OF WOMEN JOURNALISTS FROM SOUTH SERBIA

Summary:

In the paper the authors are analyzing the socio-economic status of women journalists from the south of Serbia. Their monthly salary is far below the Republic average, and the analysis showed an important link between the amount of monthly income and the level of satisfaction of respondents - 92.1% of respondents showed dissatisfaction with their monthly compensation. If they were offered another job that is not journalism, 35.4% of respondents answered that they would accept it gladly, while 20.8% of respondents said that they would accept this offer ony for economic reasons. Labor and legal status in which the largest number of women journalists are is an employment for an unlimited period of time, while a slightly lower number of respondents is employed for a certain period of time. The percent of unemployed is 18.8%. The research did not show a significant statistical link between the labor and legal status and the level of security of the respondents, due to the fact that 26.66% of the respondents who are employed for an indefinite period, and have the most stable type of employment status, feel "unsecure". Apart from economic vulnerability, dissatisfaction with the financial situation, feelings of insecurity and uncertainty, readiness to change the profession, the position of journalists in the south of Serbia is further degraded by dominant gender policies. Reasearch shows that 37.5% of respondents were exposed to sexist attacks by interlocutors during their work. In addition to the high percentage of women journalists who have suffered sexism, 14.6% of reporters are not sure whether they have ever been exposed to sexist attacks by interlocutors. In the case of perception of gender-based violence against other journalists, there is also a high percentage of journalists (20.8%) who express uncertainty. In addition, two-thirds of the women reporters (66.7%) explicitly claim to be aware of at least one case of this kind of violence. Findings also show that although 75% of journalists from the south of Serbia think that journalists can influence the change of the position of women in the society, an equal number of them think that they do not influence the deconstruction of the gender stereotypes sufficiently. As a method for collecting data, authors used survey, while quantitative and qualitative analysis is used as an operational method.

Keywords: socio-economic status, women journalists, South Serbia, gender, media

Adresa autora
Authors' address
Tatjana D. Đukić
Samir Ljajić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Nišu
tatjana.aiki@gmail.com
ljajics@gmail.com

UDK 004.9:65.11.8]

Primljeno: 15. 05. 2018.

Pregledni rad
Review paper

Anita Jeličić, Tomislav Vidačić, Jelena Blaži

MODELIRANJE UPRAVLJANJA SLUČAJEVIMA U REFERENTNOM MODELU PROCESA IZGRADNJE KRIZNOG KOMUNIKACIJSKOG PLANA CMMN NOTACIJOM

Temelj pripreme za kriznu situaciju je krizni komunikacijski plan. On mora omogućavati precizan i točan odgovor u hitnim slučajevima. Cilj kriznog komunikacijskog plana je zaštiti reputaciju i imidž organizacije, te oblikovanje percepcije javnosti o organizaciji i njenoj ulozi u krizi. Izgradnja kriznog komunikacijskog plana bitno se olakšava uporabom referentnih modela. Referentni modeli su dobar temelj na kojem se zasnivaju prakse u procesima izgradnje kriznog komunikacijskog plana u službama za odnose s javnostima u organizacijama. Izgradnja referentnog modela je skup procesa i može se modelirati kao niz aktivnosti. Izgradnja komunikacijskog plana jest predvidljiv i rutinski niz aktivnosti. No, po definiciji kriza je nepredvidivi i iznenadni događaj koji svojim sadržajem ozbiljno prijeti ugledu organizacije, tvrtke, stranke, institucije, osobe. Dakle krizu nikako ne možemo smatrati predvidljivom i rutiniranom. Kod rješavanja kriznih situacija osim predvidljivih rutiniranih koraka, postoje i ne-rutinirane teško predvidljive aktivnosti koje zahtijevaju veliku fleksibilnost i veliko znanje, dakle sposobnost prilagođavanja određenoj situaciji, na način da se prepozna potreba i da se odgovori zahtjevima zadatka. Ovu komponentu organizacije vrlo je teško modelirati postojećom BPMN (eng. *Business Process Model and Notation*) notacijom, jer je ona namijenjena modeliranju ponavljajućih, rutiniranih aktivnosti. Iz tog razloga potrebno je uključiti notaciju namijenjenu modeliranju pojedinačnih slučajeva koja opisuje nepredvidive, ne-rutinske aktivnosti s ciljem izgradnje detaljnijeg referentnog modela. Upravo CMMN (eng. *Case Management Modelling Notation*) notacija OMG grupe omogućava izgradnju takvih modela (OMG 2017). U ovome radu referentni model procesa izgradnje kriznog komunikacijskog plana proširujemo elementima za opis nestrukturiranih i nepredvidljivih aktivnosti. Pri tome koristimo CMMN notaciju koja

je namijenjena za opisivanje nestrukturiranih poslova i aktivnosti u organizacijama, gdje pojedine aktivnosti ovise o razvoju situacije i o pojedinim odlukama. Rezultat je precizniji referentni model procesa koji vjerodostojnije opisuje slijed aktivnosti izgradnje kriznog komunikacijskog plana.

Ključne riječi: referentni modeli, CMMN, BPMN, krizni komunikacijski plan

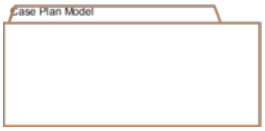
1. PREGLED LITERATURE I TERMIN REFERENTNOG MODELA

Jedinstvena definicija pojma referentni model ne postoji, no postoji cijeli niz različitih definicija renomiranih autora, pa navedimo neke. Autori Gottschalk, van der Aalst i Jansen-Vullers navode da su referentni modeli generička, ponovno iskoristiva rješenja za pojedinu klasu problema, odnosno procesni uzorci koji se jednom razvijeni pohranjuju u repozitorij, te ponovno koriste u sličnoj problemskoj situaciji (Gottschalk, van der Aalst i Jansen-Vullers 2007). Sveobuhvatnu analizu različitih pogleda na pojam referentnog modela daju Fettke i Loos (Fettke, Loos 2007). Bernus (1999) navodi kako referentni modeli obuhvaćaju zajedničke karakteristike organizacija unutar ili izvan pojedinih tipova industrija. Referentne komponente osiguravaju normalizirani opis ključnih koncepata za pojedinu domenu, te mogu biti upotrebljene kao početna točka za razvoj nove aplikacije slične prije razvijenim aplikacijama u pojedinoj domeni, proširujući ponovnu uporabu prethodnog razvoja, naglašavaju Betts i Clark (1999). Frank (1999) opisuje referentne modele kao klasu domena za razliku od autora Mertins i Bernus (1998) koji definiraju referentni model kao tipični model ili model paradigme, koji opisuje informacijski sustav ili neki njegov dio. Nadalje, Mišić i Zhao (2000) imaju sistematičniji pristup definiranja pojma referentnog modela kao konceptualnog okvira za opisivanje arhitekture sistema čime se osigurava specifikacija visoke razine za klase sustava. Rosemann (2003) navodi kako su referentni modeli generički konceptualni modeli koji formaliziraju preporučenu praksu za određenu domenu. Na temelju ovog niza definicija Fettke i Loos (2007) izdvajaju tri temeljne karakteristike referentnih modela: 1. referentni modeli osiguravaju najbolju praksu za određeni tip poslovanja, 2. univerzalna primjenjivost gdje se referentni model ne odnosi na određenu organizaciju te 3. višestruka primjenjivost referentnog modela shvaćena kao nacrt razvoja informacijskog ustava. Referentni model poslovnih procesa predstavlja poslovne procese bitne za poslovanje neke organizacije, njihovu hijerarhiju, odnosno opis

raščlanjivanja procesa na funkcionalne komponente niže razine (potprocese, aktivnosti) i međusobnu povezanost. Također sadrži opis, veze i slijed funkcionalnih komponenata niže razine, poslovna pravila i druge uvjete početka, izvršenja i završetka pojedine funkcionalne komponente, ulazne i izlazne podatke i informacije te metode, tehnike, pomagala i sredstva koja se u njihovom izvođenju koriste. Nadalje, referentni model opisuje resurse koji se koriste u pojedinim aktivnostima, te druge strukturne i semantičke aspekte. S obzirom na široku primjenu, standardizaciju i potporu alatima za modeliranje, notacija BPMN predstavlja logičan izbor za prikazivanje modela poslovnih procesa. S druge strane CMMN notacija je namijenjena za prikazivanje neponavljajućih aktivnosti, no zbog manje informatizacije takvih aktivnosti ona je manje raširena i relativno manje poznata.

2. ELEMENTI CMMN NOTACIJE

Pojednostavljeno rečeno CMMN notacija je za nestrukturirane nepredvidljive procese ono što je BPMN za strukturirane ponavljajuće predvidljive procese u organizaciji. Dakle BPMN se bavi rutiniranim poslovnim procesima, koje možemo opisati kao skup aktivnosti, koji su strogo predefinirane i u određenom slijedu, one koje su dobro poznate, ponavljajuće, normalne i uobičajene. Najvažnija stvar kod procesa je da je predvidljiv i da kod njega nema iznenađenja. S druge strane CMMN se bavi se procesima koji nisu predvidljivi, dakle slučajevima. CMMN model je grafička reprezentacija slučaja koji se sastoji se od niza međusobno povezanih elemenata. Svaki model **slučaja** (eng. *Case*) sadrži točno jednu datoteku slučaja (eng: *Case File*) i jedan plan modela slučaja (eng. *Case Plan Model*). Element grupiranja (eng. *Case plan model*) predstavlja fizičku barijeru koja sadrži sve aktivnosti pojedinog slučaja i ima oblik mape (OMG 2017).

Element grupiranja

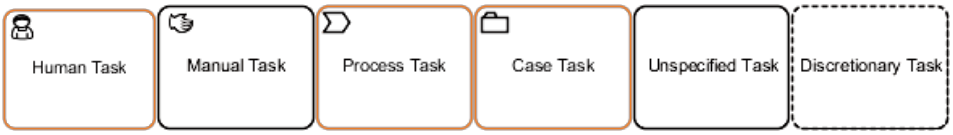
Slika 1. Element grupiranja
(Izvor: OMG 2017)

Slika 2. Elementi stadija/faze
(Izvor: OMG 2017)

Elementi stadija/faze (eng. *Stage*) služe kao kontejneri svakog elementa potrebnog da se izgradi i kasnije evaluira plan pojedinog slučaja. Faze se mogu

nalaziti unutar drugih stanja. Mogu biti raširene ili sužene (+/-) (OMG 2017). **Zadatak ili poslovni korak** je atomska jedinica rada u pojedinom slučaju. Faza može sadržavati više zadataka. Pojedini zadatak predstavlja određenu cjelinu i ne zahtijeva daljnju podjelu rada na manje dijelove (OMG 2017).

Slika 3. Elementi zadatka ili poslovnih koraka (Izvor: OMG 2017)

Postoji više vrsta zadataka: **Ručni zadatak** (eng. *Manual task*) je ne-blokirajući ljudski zadatak koji ne čeka da se rad završi. U potpunosti završava tijekom svojeg instanciranja. Njega izvršava radnik koji radi na slučaju. **Zadatak slučaja** (eng. *Casetask*) predstavlja referencu drugog slučaja i zadatka procesa koji predstavljaju drugi poslovni proces. On predstavlja reprezentaciju modela iz drugog jezika kao što su BPMN ili BPEL (OMG 2017). Prema CMMN specifikaciji i faze i zadaci mogu biti predmeti planiranja i diskrecijski odnosno nepoznati elementi. Dakle, ako nisu poznati svi zadaci i postoje otvorena pitanja, tko i što u određenom slučaju treba obaviti, tada se koriste diskrecijski elementi. Diskrecijski elementi se označavaju s crtkanim okvirom. **Veze** služe za prikazivanje zavisnosti između dvije faze ili zadatka. One se prikazuju crtkanom linijom. Bijeli romb koji se nalazi na elementu veze i spojenog elementa označava da element ima određene zavisnosti i da ne može biti završen. Uporabom veza i ograničenja moguće je prikazati uobičajene uvjete tipa I (AND) i ILI (OR) (OMG 2017). **Uskličnik** koji se pojavljuje u pojedinim zadacima označava da je taj zadatak ili faza obavezna. **Elementi događaja-okidača** označavaju događaje koji aktiviraju neku aktivnost (OMG 2017).

Slika 4. Elementi događaja okidača (Izvor: OMG 2017)

Događaji su okidači koji će nešto pokrenuti u slučaju da se nešto dogodi. Mogu biti vremenski ili korisnički (OMG, 2017).

Slika 5. Element prekretnice
(Izvor: OMG 2017)

Slika 6. Datoteka predmeta slučaja
(Izvor: OMG 2017)

Prekretnica (eng. *Milestones*) predstavlja postignute ciljeve, definirane da omoguće evaluaciju progresa pojedinog slučaja. To je logična oznaka koja predstavlja status slučaja. Prekretnica je drugačija od aktivnosti, Aktivnosti predstavljaju rad, dok prekretnice označavaju stanje slučaja. **Datoteka predmeta slučaja** (eng. *Case File Items*) je bilo koji dokument koji je korišten unutar slučaja ili je kreiran unutar slučaja. Naslov se piše ispod ikone dokumenta (OMG, 2017).

3. IZGRADNJA KRIZNOG KOMUNIKACIJSKOG PLANA

U ovome radu referentni model procesa izgradnje kriznog komunikacijskog plana opisanog u radu ″Referentni model procesa izgradnje kriznog komunikacijskog plana uz intenzivnu ICT potporu″ (Vidačić, Jeličić, Stanojević 2016) proširujemo elementima za opis nestrukturiranih i nepredvidljivih aktivnosti. Pri tome koristimo CMMN notaciju (eng. *Case Management Modelling Notation*) koja je namijenjena za opisivanje nestrukturiranih poslova i aktivnosti u organizacijama, gdje pojedine aktivnosti ovise o razvoju situacije i o pojedinim odlukama. Osim spomenutog rada (Vidačić, Jeličić, Stanojević 2016) autori nisu u literaturi pronašli referentne modele koji opisuju navedenu tematiku, iako bi se informatizacijom izgradnje kriznog komunikacijskog plana mnogo dobilo na reakcijama organizacije u slučaju krize.

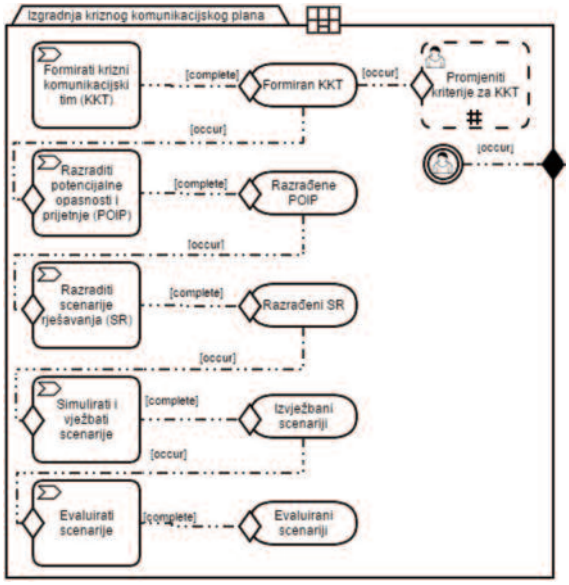
CMMN notacija nadopunjuje BPMN notaciju koja je pak namijenjena za opisivanje poslovnih procesa. Rezultat je precizniji referentni model koji vjerodostojnije opisuje slijed aktivnosti izgradnje kriznog komunikacijskog plana. Ima mnogo različitih definicija kriznog komunikacijskog plana, no općenito možemo krizni komunikacijski plan definirati kao skup postupaka i informacija potrebnih upravi i kriznom komunikacijskom timu kako bi brzo uspostavio i zadržao kontrolu nad kriznom situacijom i smanjio negativni utjecaj krize na organizaciju i ciljane interesne skupine. Izgraditi krizni komunikacijski plan traži angažiranje raspoloživih resursa organizacije, u ljudstvu, vremenu, opremi i sredstvima, što dovodi do toga da je taj postupak dosta skup. U manjim organizacijama koje nemaju organizacijske jedinice zadužene za odnose s javnostima, izgradnja kriznog komunikacijskog plana ima više projektni nego procesni karakter, zato jer se ovdje opisani procesi izvode rjeđe, manja je fluktuacija ljudi u organizaciji i manje su promjene u upravi i članovima kriznog komunikacijskog tima. Veće organizacije koje djeluju na više lokacija i na zahtjevnim međunarodnim tržištima, s većom fluktuacijom ljudi, a rukovodstvo i uprava se često mijenja, morale bi ovdje prikazane procedure izvoditi

češće. Izgradnja kriznog komunikacijskog plana tema je mnogih radova (Bernstein 2013), (Bernstein 2015), (Butterfield 2001), (Civil Air Patrol USAF 2015), (Gaab 2015), (Mills 2013), (Turney 2008), (Walker 2009), (Whaling 2015), no ako sve predložene postupke izrade kriznog komunikacijskog plana grupirano po aktivnostima, dobivamo pet temeljnih poslovnih procesa, i to: 1. formirati krizni komunikacijski tim, 2. razraditi potencijalne opasnosti i prijetnje, 3. razraditi scenarije rješavanja, 4. simulirati i vježbati scenarije i 5. evaluirati scenarije (Vidačić, Jeličić, Stanojević 2016). Za izvođenje poslovnih procesa kod izrade kriznog komunikacijskog plana odgovoran je krizni komunikacijski tim. Iz tog razloga ovdje prikazani modeli poslovnih procesa prikazani su u slobodnoj formi, a ne prema funkcijskim jedinicama. Za svaki poslovni proces potrebno je odrediti pojedine radne korake koji se odvijaju unutar poslovnih procesa. Zatim se za svaki radni korak određuje sadržaj razmjene, precizira se koji su ulazni podaci u pojedini radni korak i koji su izlazni podaci za pojedini radni korak. Ako sve sadržaje razmjene prikažemo prema poslovnim procesima dobivamo slijedeću tabelu (Tabela 1.) koja se naziva matricom poslovne tehnologije (Vidačić, Jeličić, Stanojević 2016). Iz te tabele vidljivo je koji sadržaji razmjene se koriste unutar kojeg poslovnog procesa i s kojim podacima su poslovni procesi međusobno povezani. U ovome referentnom modelu nisu definirani resursi zaduženi za svaki pojedini radni korak, s obzirom da je odgovornost za izvođenje svih poslovnih procesa na kriznom komunikacijskom timu.

Sadržaji razmjene / **Poslovni proces**	Podaci o članu	Lista članova	Podaci o voditelju	Podaci o glasnogovorniku	Podaci o ulogama	Podaci o odgovornosti članova	Podaci o zapovjednoj odgovornosti	Podaci o organizaciji	Podaci o organizacijskom okruženju	Lista opasnosti i prijetnji	Lista scenarija	Scenarij	Lista svih varijabli	Ključne varijable praćenja	Interesne skupine	Lista odgovornih KVP	Lista kanala dojave	Aktivnosti	Lista opreme	Sigurnosne procedure	Lista odgovornosti	Pitanja i odgovori	Zahtjev za simulacijom	Procjena	Simulacijska procedura	Rezultati simulacije	Analiza promjena
Formirati krizni komunikacijski tim	•	•	•	•	•	•	•	•																			
Razraditi potencijalne opasnosti i prijetnje								•	•	•	•	•															
Razraditi scenarije rješavanja												•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•					
Simulirati i vježbati scenarije								•	•			•											•	•	•	•	
Evaluirati scenarije	•	•			•	•	•	•	•			•											•			•	•

Tabela 1. Matrica poslovne tehnologije za Referentni model izrade kriznog komunikacijskog plana (Izvor: Vidačić, Jeličić, Stanojević 2016)

Isto tako ovaj referentni model ne sadrži vremena trajanja pojedinih radnih koraka, s obzirom da ta vremena mogu dosta varirati ovisno o veličini organizacije i njenoj strukturi (Vidačić, Jeličić, Stanojević 2016). Izgradnja kriznog komunikacijskog plana sastoji se od niza poslovnih procesa, no sama izgradnja ovisi od slučaja do slučaja, dakle ovisno o organizaciji za koju se krizni komunikacijski plan izgrađuje. Organizacije se jedna od druge mogu razlikovati po djelatnosti koju obavljaju, veličini, tržištu, strukturi, broju zaposlenih, itd. Sukladno tome poslovni procesi izgradnje kriznog komunikacijskog plana prilagođavaju se okvirima okoline u kojima se krizni komunikacijski plan misli primijeniti. Samim time svaku izgradnju kriznog komunikacijskog plana možemo promatrati kao slučaj. Ako navedeni slučaj izmodeliramo u CMMN notaciji dobivamo slijedeći model (Slika 7.). Iz tog CMMN modela slučaja vidljivo je da izgradnja kriznog komunikacijskog plana počinje procesom ***Formirati krizni komunikacijski tim,*** čiji je rezultat oformljen krizni komunikacijski tim (KKT), slijedi proces ***Razraditi potencijalne opasnosti i prijetnje*** čiji su razrađene potencijalne opasnosti i prijetnje (POIP). Nakon toga slijedi poslovni proces ***Razraditi scenarije rješavanja*** koji kompletira skup razrađenih scenarija rješavanja. Slijedi poslovni proces ***Simulirati i vježbati scenarije*** čiji je rezultat izvježbani scenariji. Model slučaja završava poslovnim procesom ***Evaluirati scenariji*** čiji je rezultat evaluirani scenariji.

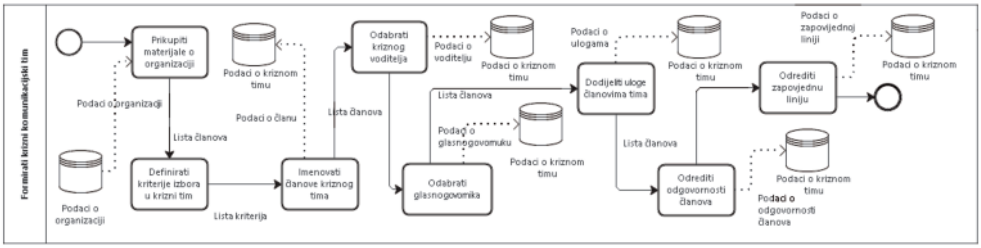

Slika 7. CMMN model slučaja Izgradnje kriznog komunikacijskog plana (Izvor: Autori)

Iz navedenog modela slučaja vidljiv je slijed izvođenja pojedinih poslovnih procesa i rezultat njihove aktivnosti. Iz ovdje prikazanog modela slučaja vidljivo je da se pozivaju četiri poslovna procesa. Navedeni procesi sadrže ponavljajuće aktivnosti, dok je vršni model izveden u CMMN notaciji i sadrži elemente koje ovise od slučaja do slučaja. Dakle samim time i rezultati pojedinih poslovnih procesa variraju ovisno o slučaju, no unutar predvidljivog skupa podataka.

3.1. Formirati krizni komunikacijski tim

Sastavni dio CMMN modela slučaja ***Izgradnje kriznog komunikacijskog plana*** je proces ***Formirati krizni komunikacijski tim.*** Cilj formiranja kriznog komunikacijskog tima je zaštiti organizaciju od štetnih učinaka krize. Njegova osnovna uloga je odlučivanje o tijeku aktivnosti i strategiji izlaska organizacije iz krize u što kraćem vremenu. On odgovara na krizna upozorenja i provodi planove predviđene za određene krizne situacije (Vidačić, Jeličić, Stanojević 2016). Poslovni proces ***Formirati krizni komunikacijski tim*** (Slika 8.) ovdje opisan BPMN notacijom odrađuje organizacijski tim zadužen za provedbu formiranja kriznog organizacijskog tima. To je tim najčešće sastavljan od zaposlenika organizacije i vanjskih članova organizacije npr. konzultanata i slično.

Slika 8. Poslovni proces Formirati krizni komunikacijski tim
(Izvor: Vidačić, Jeličić, Stanojević 2016)

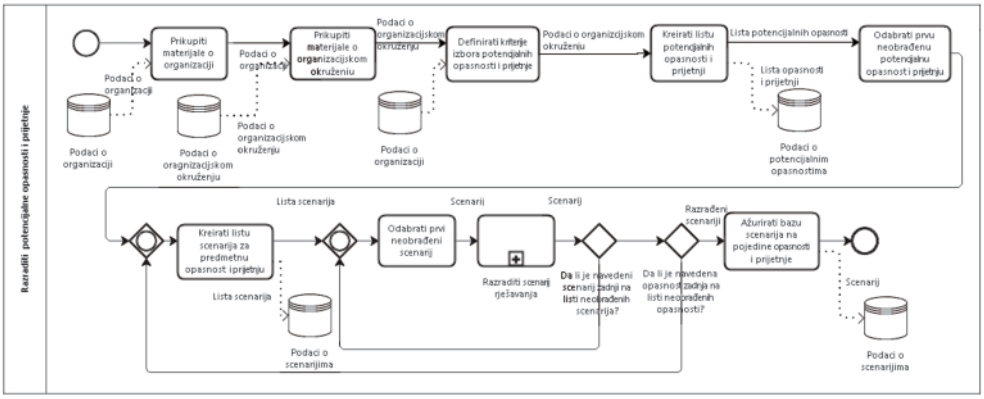
Krajnji cilj ovog poslovnog procesa je formirati krizni komunikacijski tim čiji zadatak je djelovanje u slučaju kriznih situacija. Svaki član kriznog komunikacijskog tima ima svoju ulogu i odgovornosti i ponaša se sukladno zapovjednoj liniji. Poslovni proces *Formirati krizni komunikacijski tim* započinje radnim korakom *Prikupiti materijale o organizaciji.* U tom radnom koraku prikupljaju se sve bitne informacije o organizaciji kao što su: čime se organizacija bavi, koji su joj proizvodi, kakva je

struktura organizacije, kakav je profil zaposlenika organizacije, informacije o potencijalnim opasnostima organizacije, informacije o tehnologiji koju organizacije koristi, resursima kojima raspolaže opremi, lokacijama, zgradama, itd. Dakle sve informacije koje bi dobro mogle doći u slučaju iznenadnog izbijanja krize. Slijedi korak *Definirati kriterije izbora u krizni tim.* Tu se navode profili koji su potrebni za pojedine uloge u kriznom komunikacijskom timu. Slijedi radni korak *Imenovati članove kriznog komunikacijskog tima.* Najčešće se u ovome koraku prema svakoj organizacijskoj jedinici šalje *Lista kriterija* prema kojem će ta organizacijska jedinica odabrati člana koji će popuniti krizni komunikacijski tim. Kad se skupi lista članova kriznog komunikacijskog tima izabire se krizni voditelj. Postoji niz kriterija prema kojem se odabire krizni voditelj, no najčešće se bira iskusan čovjek koji ima liderske sposobnosti i autoritet znanja i vještina potrebnih za brzo donošenje odluka. Nakon voditelja bira se i glasnogovornik kriznog komunikacijskog tima, to je čovjek koji će se obraćati zainteresiranim stranama u slučaju krize, kako unutar, tako i izvan organizacije. Voditelj i glasnogovornik su najvažnije, no ne i jedine uloge koje krizni komunikacijski tim može sadržavati. Nakon izbora ove dvije uloge dodjeljuju se i ostale uloge unutar tima i to u radnom koraku pod nazivom *Dodijeliti uloge članovima tima.* Slijedi radni korak *Odrediti odgovornosti članstva* i aktivnost *Odrediti zapovjednu liniju.* Svi podaci se bilježe u bazu podataka *Podaci o kriznom timu* gdje se nalazi *Lista članova* i njihovi kontaktni tj. *Podaci o članu, Podaci o voditelju, Podaci o glasnogovorniku, Podaci o ulogama, Podaci o odgovornosti članova* i *Podaci o zapovjednoj liniji* (Vidačić, Jeličić, Stanojević 2016). Poslovni proces *Formirati krizni komunikacijski tim* prikazan je na slici 8. u slobodnoj formi u BPMN notaciji.

3.2. Razraditi potencijalne opasnosti i prijetnje

Drugi poslovni proces koji se javlja u CMMN modelu slučaja ***Izgradnje kriznog komunikacijskog plana*** je proces ***Razraditi potencijalne opasnosti i prijetnje*** (Slika 9.). Njega odrađuje *Krizni komunikacijski tim*.

Krajnji rezultat ovog poslovnog procesa su podaci o svim razrađenim scenarijima rješavanja potencijalnih opasnosti i prijetnji. Poslovni proces započinje radnim korakom Prikupiti materijale o organizaciji i *Prikupiti materijale o organizacijskom okruženju.* U ovim radnim koracima prikupljaju se svi podaci bitni za razradu scenarija. To su obično podaci o organizaciji, ali i o organizacijskom okruženju, dakle

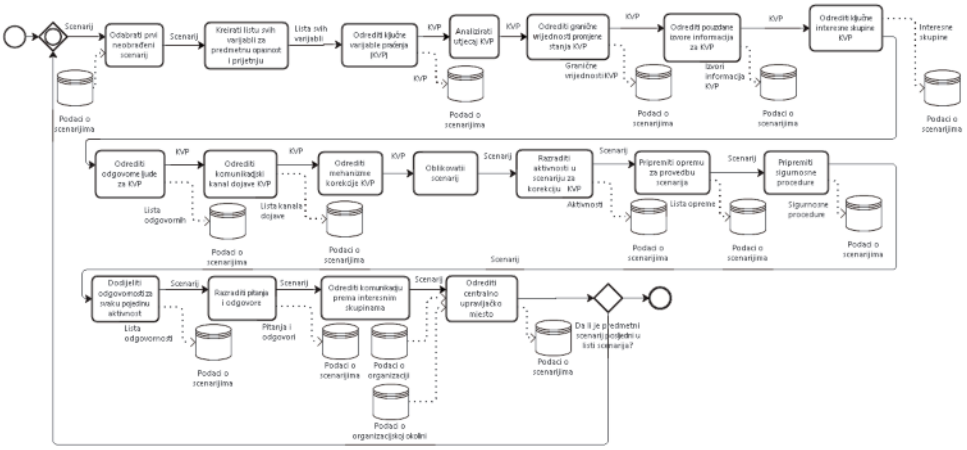

Slika 9. Poslovni proces Razraditi potencijalne opasnosti i prijetnje (Izvor: Vidačić, Jeličić, Stanojević 2016)

podaci o geografskom, političkom, konkurentskom, tržišnom okruženju u kojem organizacija djeluje. Ovi podaci su bitni da se definiraju kriteriji izbora potencijalnih opasnosti i prijetnji. Prema tim kriterijima kreira s lista potencijalnih opasnosti i prijetnji organizaciji. Za svaku od pojedinih opasnosti i prijetnji definira se lista scenarija rješavanja. Iz tog razloga kreiran je potproces *Razraditi scenarij rješavanja* koji se ponavlja tako dugo dok se ne razrade svi mogući scenariji za svaku postojećoj opasnosti i prijetnji. Nakon razrade svakog scenarija i potencijalne opasnosti ili prijetnje provjerava se da li je predmetni scenarij ili opasnost zadnja na listi, te ako nije cijeli se postupak ponavlja do zadnjeg predmetnog scenarija odnosno opasnosti ili prijetnje. Nakon svakog radnog koraka koji generira novi podatak ili ažurira postojeći podatak se sprema u bazu podataka *Podaci o scenarijima* (Vidačić, Jeličić, Stanojević 2016). Krajnji cilj ovog procesa je dobiti razrađen i detaljno opisan scenarij kojeg je moguće primijeniti u slučaju potrebe sa predviđenim resursima i na postojećim lokacijama (Vidačić, Jeličić, Stanojević 2016). Sastavni dio ovog poslovnog procesa je potproces *Razraditi scenarije rješavanja*.

3.3. Razraditi scenarij rješavanja

Sastavni dio CMMN modela slučaja ***Izgradnje kriznog komunikacijskog plana*** je proces ***Razraditi scenarij rješavanja*** (Slika 10.). Scenarij specificira mogući, ali ne i obavezni kontekst i skup događaja. Fokus scenarija je na razvoju signala ranog upozoravanja i odgovarajuće strategije za svaki scenarij. Na taj način tvrtke neće biti

iznenađene i mogu odmah primijeniti pravu strategiju za scenarij koji postaje stvarnost. Osim toga scenariji omogućavaju da se organizacija pripremi tako što će raspolagati informacijama koje su bitne za analizu i realizaciju pojedinog scenarija. Potproces *Razraditi scenarije rješavanja* (Slika 10.) započinje s prvim neobrađenim scenarijem. Za taj scenarij kreira se lista svih mogućih varijabli za predmetnu opasnost i prijetnju. Na temelju te liste varijabli određuju se ključne varijable praćenja (KVP). To su varijable čije vrijednosti utječu na pojavu, odnosno prestanak krize i koje su bitne za odabir pojedinog scenarija rješavanja. Ključne varijable praćenja se spremaju u bazu *Podaci o scenarijima.* Za navedene varijable potrebno je napraviti analizu utjecaja da se vidi koji je poredak važnosti varijabli, zatim se određuju granične vrijednosti tih varijabli. Granične tih varijabli su bitne da se zna koje aktivnosti treba poduzeti za bi se one dovele na normalne vrijednosti. Nakon toga određuju se pouzdani izvori informacija za svaku od ključnih varijabli praćenja. Ovo je vrlo bitno, jer nepouzdani izvor informacija može dovesti do toga da se poduzmu pogrešne aktivnosti koje mogu uzrokovati veće štete. Nakon toga slijedi određivanje ključnih interesnih skupina koje su zainteresirane za informacije o krizi i vrijednostima ključnih varijabli praćenja; to mogu biti investitori, zaposlenici, mediji, javnost, itd. Slijedi određivanje odgovornih osoba koje će biti zadužene za normalizaciju vrijednosti ključnih varijabli praćenja. Te osobe djeluju u skladu s unaprijed definiranim scenarijima ako je to moguće, no imaju slobodu odlučivanja na licu mjesta izvan okvira scenarija ako to okolnosti traže. Sad kad se znaju koje su ključne varijable praćenja, kad se zna koji su pouzdani izvori informacija, koje su interesne skupine i koji su ljudi odgovorni za pojedine ključne varijable praćenja određuju se komunikacijski kanali dojave tih vrijednosti. To moraju biti sigurni kanali tako da te informacije ne mogu procuriti na mjestima gdje bi to moglo načiniti štetu organizaciji. Nakon toga određuju se mehanizmi korekcije ključnih varijabli praćenja. To je skup srodnih zavisnih aktivnosti pomoću kojih se nastoji normalizirati stanje i izaći iz kriznog stanja. Na temelju svih prethodnih aktivnosti u potprocesu *Razraditi scenarije rješavanja* oblikuje se scenarij. Dakle ideja mehanizma korekcije ključnih varijabli praćenja opisuje se zajedno s odabranim komunikacijskim kanalima dojave, odgovornim ljudima, ključnim interesnim skupinama, izvorima informacija i graničnim vrijednostima ključnih varijabli praćenja. Slijedi razrada aktivnosti u navedenom scenariju, priprema opreme, definiranje sigurnosnih procedura, zatim odgovornosti za svaku pojedinu aktivnost.

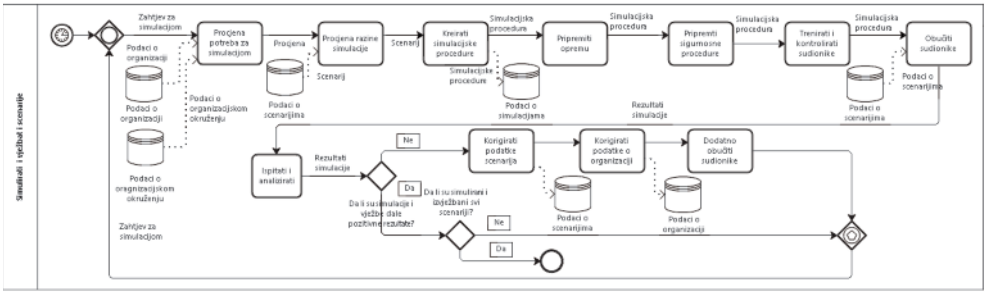

Slika 10. Poslovni potproces Razraditi scenarije rješavanja
(Izvor: Vidačić, Jeličić, Stanojević 2016)

Nakon toga razrađuju se sva moguća pitanja i odgovori za svaku ključnu interesnu skupinu. Cilj tog radnog koraka je predvidjeti sva bitna pitanja koja mogu biti postavljena glasnogovorniku kako bi on mogao biti pripremljen i kako ne bi bilo neugodnih iznenađenja. Slijedi radni korak u kojem se definira na koji način će se komunicirati sa svakom od interesnih skupina, dakle kako će se komunicirati sa zaposlenicima, njihovim obiteljima, kako će se komunicirati sa vlasnicima i investitorima, na koji način i preko kojih komunikacijskih kanala će se komunicirati sa javnostima, itd. Ovisno o predmetnoj opasnosti i prijetnji, te ovisno o parametrima scenarija odabire se centralno upravljačko mjesto. U ovome referentnom modelu upravljačko mjesto se ne bira nezavisno od predviđenog scenarija, nego na temelju parametara scenarija. Time se upravljačka funkcija za vrijeme krize pokušava približiti situaciji na terenu, kako bi se što brže odgovorilo na krizne situacije. Navedene aktivnosti u ovome poslovnom procesu ponavljaju se tako dugo dok se ne razrade svi scenariji po predmetnoj opasnosti i prijetnji. Krajnji cilj potprocesa *Razraditi scenarije rješavanja* su razrađeni svi potencijalni scenariji za predmetnu opasnost odnosno prijetnju (Vidačić, Jeličić, Stanojević 2016).

3.4. Simulirati i vježbati scenarije

Poslovni proces *Simulirati i vježbati scenarije* (Slika 11.) trebao bi se odvijati periodički tijekom godine, ovisno o zadanom rasporedu. U ovom poslovnom procesu

simuliraju se pojedini scenariji s ciljem uvježbavanja kriznog komunikacijskog tima s obzirom na zadaće, zadane uloge i odgovornosti, itd. Krajnji cilj ovog poslovnog procesa je uvježbavanje kriznog komunikacijskog tima za djelovanje u kriznim situacijama, prepoznavanje dobrih i loših elemenata scenarija, pronalaženja prostora za korekciju pojedinih elemenata scenarija i gdje dodatno treba obučiti krizni komunikacijski tim. Poslovni proces započinje radnim korakom *Procjena potreba za simulacijom* u kojem se procjenjuju slabosti pojedinih elemenata scenarija i što bi trebalo simulirati radi uvježbavanja kriznog komunikacijskog tima. Nakon toga slijedi procjena razine simulacije, dakle, da li u simulaciju treba uključiti sve razine kriznog komunikacijskog tima ili samo neke dijelove. Na temelju te procjene kreira se simulacijska procedura, priprema se oprema i sigurnosne procedure. Slijedi trening, kontrola i obuka sudionika. Nakon toga slijedi analiza rezultata simulacije na temelju koje se odlučuje da li je potrebno korigirati podatke scenarija, podatke o organizaciji i da li je potrebno dodatno obučiti sudionike. Simulacije bi trebalo ponavljati dok ne daju pozitivne rezultate (Vidačić, Jeličić, Stanojević 2016).

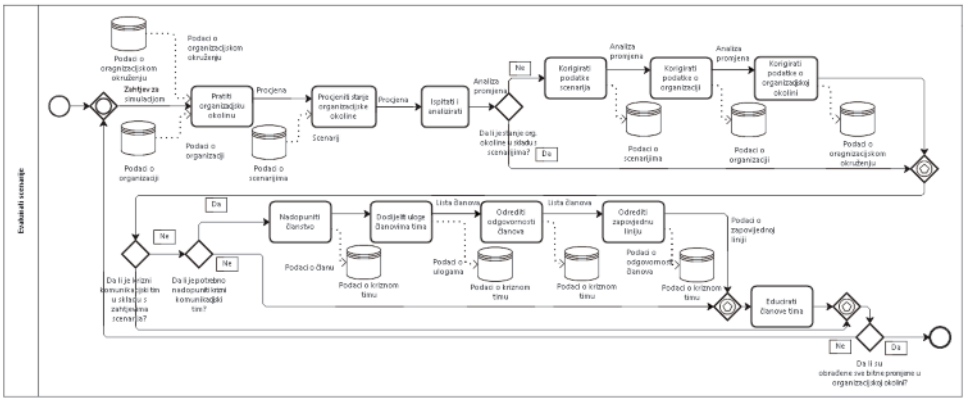

Slika 11. Poslovni proces Simulirati i vježbati scenarije
(Izvor: Vidačić, Jeličić, Stanojević 2016)

3.5. Evaluirati scenarije

Poslovni proces *Evaluirati scenarije* (Slika 12.) ima za cilj analizu, ocjenjivanja i vrednovanja svih scenarija s obzirom na promjene u organizaciji i organizacijskoj okolini.

U slučaju da scenariji nisu u skladu s podacima organizacije i organizacijske okoline, podaci se korigiraju i spremaju u bazu podataka. Po potrebi nadopunjuje se članstvo novim članovima kriznog komunikacijskog tima, raspoređuju se nove uloge, određuju se nove odgovornosti i određuje se nova zapovjedna linija. Na kraju poslovnog

Slika 12. Poslovni proces Evaluirati scenarije (Izvor: Vidačić, Jeličić, Stanojević 2016)

procesa sve uvedene promjene prezentiraju se članovima kriznog komunikacijskog tima tijekom dodatne edukacije. Svrha ovog poslovnog procesa je testirati scenarije u trenutnim organizacijskim uvjetima i uvjetima okoline (Vidačić, Jeličić, Stanojević 2016).

4. ZAKLJUČAK

U ovome radu prikazan je referentni model izrade kriznog komunikacijskog plana uz intenzivnu ICT potporu. Prikazani su temeljni poslovni procesi, radni koraci koje sadrži, temeljni sadržaji koje ti radni koraci razmjenjuju i njihovi međusobni odnosi i zavisnosti. Poseban naglasak stavljen je na modeliranje slučaja izgradnje kriznog komunikacijskog plana u CMMN notaciji, čime smo definirali slijed odvijanja potprocesa za svaki pojedini slučaj izgradnje komunikacijskog plana. Prikazan referentni model rezultat je nastojanja da se istovremenim organizacijskim modeliranjem i modeliranjem informacijskog sustava ta dva sustava maksimalno usklade, te da ne postoji razlika u međusobnoj podršci (eng. Gaps). Na ovom primjeru vidljivo je kako se pomoću referentnog modela izgradnje kriznog komunikacijskog plana može prikazati način objedinjenog modeliranja organizacijskog i informacijskog sustava. U prikazanom referentnom modelu organizacije izrade kriznog komunikacijskog plana uvažene su sve posebnosti tog postupka. Na taj način uporaba i potrošnja resursa pod stalnim su nadzorom, te se primjenjuje konstantna korekcija angažiranja resursa s ciljem maksimalne optimizacije njihove uporabe. Daljnja razrada išla bi u smjeru razrade sadržaja razmjene do razine pojedinih polja u bazi podataka i njihovih atributa. Pomoću tih podataka moguće je oblikovati bazu

podataka i servisa koji su potrebni za izvođenje navedenih poslovnih procesa. Dakle pomoću ovog referentnog modela moguće je oblikovati informacijski sustav koji bi sadržavao sve podatke bitne za ponašanje organizacije u slučaju kriznih situacija. Takav informacijski sustav otvara cijeli jedan novi svijet mogućnosti za poboljšanje ponašanja organizacije u slučaju krize. Prednosti takvog informacijskog sustava su višestruke, od skraćivanja vremena reagiranja, lakšeg dohvata predviđenih scenarija djelovanja ovisno o vrsti krize, do lakše razrade scenarija u slučaju nove vrste prijetnje, detaljnijeg, prilagođenijeg i optimalnijeg odgovor na kriznu situaciju, kvalitetnije distribucije odgovornosti, lakšeg donošenje odluka, itd. Takav informacijski sustav mogao bi optimizirati odgovor na krizne situacije na način da optimalno iskoristi resurse organizacije minimizirajući štetne utjecaje krize na organizaciju.

LITERATURA

1. Bernstein, Jonathan (2013), Bernstein Crisis Management, http://bernstein-crisismanagement.com/the-10-steps-of-crisis-communications/, pristupano 30. 11. 2015.
2. Bernstein, Jonathan (2015), The 11 Steps Of Crisis Communications, http://www.reevespr.com/articles_crisis.html, pristupano 01. 12. 2015.
3. Bernus, Peter, (1999), ″Generalised Enterprise Reference Architecture and Methodology″, Version 1.6.3. IFIPIFAC Task Force on Architectures for Enterprise Integration
4. Betts, Matt, Andrew Clark (1999), The scope for IT in construction, Strategic Management of IT in Construction, Blackwell Science Inc., UK
5. Butterfield, Bruce (2001), A Seven-Step Formula For Crisis Management, http://www.asaecenter.org/Resources/whitepaperdetail.cfm?ItemNum-ber = 12170, pristupano 01. 12. 2015.
6. Civil Air Patrol, United States Air Force Auxiliary (2015), http://members.go-civilairpatrol.com/media/cms/Crisis_Communications_Plans_D201F1E80E-595.pdf, pristupano 30. 11. 2015.
7. Fettke, Peter, Peter Loos (2007), Reference Modeling for Business Systems Analysis, Idea Group Publishing, London
8. Frank, Ulrich, (1999), ″Conceptual modelling as the core of the information systems discipline: Perspectives and epistemological challenges″, Paper presented at the Fifth Americas Conference on Information Systems (AMCIS 1999), Milwaukee, Wisconsin

9. Gaab, Katie (2015), 8 Steps to Create the Ultimate Crisis Communication Plan, http://www.cision.com/us/2015/06/8-steps-for-creating-a-crisis-communication-plan/, pristupano 30. 11. 2015.
10. Gottschalk, Florian, Will van der Aalst, Monique H. Jansen-Vullers (2007), ″Configurable Process Models: A Foundational Approach″, In J. Becker and P. Delfmann, editors, Reference Modeling: Efficient Information Systems Design Through Reuse of Information Models, Physica-Verlag, Springer, Heidelberg, Germany, p. 59-78.
11. Mertins, Kai, Peter Bernus (1998), ″Reference Models″, In: Schmidt, G. (ed.) Handbook on Architectures of Information Systems. Springer, Berlin et al., p. 615-617.
12. Mills, William (2013), Agency, Ten Steps to Crisis Communication Planning in the Financial Industry, http://www.williammills.com/blog/ten-steps-to-crisis-communication-planning-in-the-financial-industry/, pristupano 01. 12. 2015.
13. Mišić, Vojislav B., Leon J. Zhao (2000), ″Evaluating the Quality of Reference Models″, In: Storey, V. C. (ed.) Conceptual Modeling - ER 2000 - 19th International Conference on Conceptual Modeling, Salt Lake City, Utah, USA, October 9-12, Proceedings, Springer, Berlin et al., p. 484-498
14. Object Management Group (OMG) (2017), Business Process Modeling Notation Specification <http:www.bpmi.org> , pristupano 01.12.2017.
15. Rosemann, Michael, (2003), ″Application reference models and building blocks for management and control (ERP Systems)″, In P. Bernus, L. Nemes, & G. Schmidt (Eds.), Handbook of enterprise architecture Berlin, Springer, p. 595-615.
16. Turney, Michael (2008) Six Steps to Preparing a Rudimentary Crisis Communication Plan, http://www.nku.edu/~turney/prclass/tips/crisis_planning.pdf, pristupljeno 30.11.2015.
17. Vidačić, Tomislav, Anita Jeličić, Marija Stanojević (2016), ″Referentni model procesa izgradnje kriznog komunikacijskog plana uz intenzivnu ICT potporu″, Zbornik sažetaka "Dani kriznog upravljanja" / Toth Ivan (ur.), Veleučilište Velika Gorica
18. Walker, Warren E. (2009), ″The use of scenarios and gaming in crisis management planning and training″, https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/papers/2009/P7897.pdf, pristupano 11. 12. 2015.
19. Whaling, Heather (2015), 5 Steps to Develop a Crisis Communication Plan, http://prtini.com/5-steps-to-develop-a-crisis-communication-plan/, pristupano 30. 11. 2015.

MODELING OF CASE MANAGEMENT IN REFERENCE MODEL PROCESS OF BUILDING THE CRISIS COMMUNICATION PLAN WITH CMMN NOTATION

Summary

The basis for preparing for the crisis is the crisis communication plan. It must provide accurate emergency response. The aim of the crisis communication plan is to protect the reputation and image of the organization, and shape the perception of the public about the organization and its role in the crisis. The construction of a crisis communication plan is greatly facilitated by the use of reference models. Reference models are a good foundation to see the most common practice of the process of building a crisis communication plan in public relations services in organizations. Building a reference model is a set of processes and as such can be modeled as a series of activities. Building a communication plan is a predictable and routine set of activities. But, by definition, the crisis is an unpredictable and sudden event that seriously threatens its reputation with the organization, company, party, institution, person, and therefore crisis, cannot be considered predictable and routinely. In solving crisis situations other than predictable routine steps, there are also non-routinely difficult predictable activities requiring great flexibility and great knowledge, hence the ability to adapt to a situation, in a way that recognizes the need and responds to the demands of the task. This component of organization is very difficult to model with the existing BPMN notation, as it is designed to model repetitive, routine activities. For this reason, it is necessary to include notation for modeling individual cases that describe unpredictable, non-routine activities with a view to building a more detailed reference model. CMMN (Case Management Modeling Notation) of OMG Group allows the construction of such models (OMG, 2017). In this paper, the reference model of the process of constructing a crisis communication plan is expanded with elements for describing unstructured and unpredictable activities. We use this CMMN notation which is intended to describe unstructured jobs and activities in organizations, where individual activities depend on the development of the situation and on certain decisions. The result is a more precise reference model of the process that more credibly describes the sequence of activity of building a crisis communication plan.

Keywords: Reference Models, CMMN, BPMN, Crisis Communication Plan

Adresa autora
Authors' address
Anita Jeličić
Jelena Blaži
Tomislav Vidačić
Sveučilište Sjever, Varaždin, Hrvatska
ajelicic@unin.hr
tvidacic@gmail.com
jelena.blazi@unin.hr

UDK 316.774(497.6:436)-053.6

Primljeno: 15. 05. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Šejn Husejnefendić

AFINITETI STUDENATA NOVINARSTVA KA MEDIJSKOM AKTIVIZMU U BIH I AUSTRIJI (KOMPARATIVNA I KVANTITATIVNA ANALIZA)

Novomedijska situacija je restrukturirala medijske navike publike koja se u savremenoj komunikologiji rijetko danas naziva pasivnom. Aktivna publika odnosno pojava prosumera obilježlje je današnje medijske situacije u kojoj dominiraju platforme komunikacije bazirane na world wide webu i socijalnim medijima. Ovaj rad donosi informacije o nekim trenutnim komunikacijskim navikama mladih prosumera i budućih medijskih radnika u Bosni i Hercegovini i komparira ih sa navikama njihovih savremenika u Austriji. Rad pokušava dati odgovor na pitanje koliko se u naprednim evropskim demokratijama poput Austrije mladi pripadnici publike i osobe koje se školuju za zvanje novinara ili za rad u medijskoj branši razlikuju u nekim parametrima od onih koji odrastaju u društvima koja su još uvijek karakterizirana kao društva u demokratskoj tranziciji (kao što je Bosna i Hercegovina).

U radu se nalaze kvantitativni podaci o dominantnim izvorima informacija za nešto više od 300 studenata komunikologije i novinarstva Instituta za medije i komunikologiju univerziteta u Beču, njihovim vještinama za obradu medijskog sadržaja, afinitetu za komentiranje medijskog sadržaja kao i evaluaciji efekata medijskog aktivizma i analizi povjerenja u sadržaje istog. Identični parametri su bili predmet istraživanja na odsjecima za žurnalistiku tri univerziteta u Bosni i Hercegovini a u kojem je učestvovalo 134 studenta.

Rezultati empirijskog istraživanja daju zanimljive podatke i o tome koliko su mladi studenti novinarstva i komunikologije (i u BiH i u Austriji) voljni riskirati kad je u pitanju dokumentiranje odnosno pribavljanje informativnog sadržaja.

Ključne riječi: građanski, medijski, aktivizam, nova, publika, Austrija, BiH.

PROSUMER, DIGITALNI GRAĐANIN, GRAĐANIN-NOVINAR

Savremena medijska slika i kriza novinarstva polazište su za mnoge teorijske i empirijske radove komunikoloških, mediooloških pa i kulturoloških praktičara i teoretičara. Eksponencijalni razvoj weba 2.0 omogućio je enorman dijapazon platformi za komunikaciju preko www infrastrukture; socijalne mreže, interaktivnost, user-generated content i deregulacija su glavna obilježlja ove (internet) epohe i bez pompezno najavljivanog weba 3.0 kojem će trebati još mnogo da zaživi. U centru svih ovih dešavanja i hiperturbulentnih promjena medijskog prostora prvi put nalazi se – pojedinac. Nekadašnji anonimni pripadnik amorfne hegemone mase nazivane „publikom" više nije pasivan, podložan (tolikoj) manipulaciji i puki posmatrač promjena u medijskom sektoru već je evoluirao u prosumera. Medijamorfoza koja je redefinirala kompletan medijski sektor te transformirala tradicionalne masovne medije nije zaobišla niti one zbog kojih su mediji, prvobitno, i nastali – pripadnike masovne publike koji su iz pasivne transmutirali u aktivnu publiku koja ne samo da traži sadržaj koji je zanima niti se ograničava na to da provjera sadržaj masovnih medija već i generira sadržaj u nemjerljivim količinama koji publikuje online. Često je spomenuti user-generated content[1] toliko sadržajan i kvalitetan da premašuje i profesionalne novinarske uratke ili je intrigantan dovoljno da profesionalno novinarstvo uzima već objavljeni sadržaj kao polazište za istraživanje ili jednostavno izvrši nadogradnju za priču; ne iznenađuje stoga da već neko vrijeme postoji kovanica *pro-am novinarstvo* a mnoge svjetski priznate medijske kuće[2] dodjeljuju i priznanja u vidu finansijskih nagrada i nagrada za izvještavanje građanima-novinarima. Vođene su mnoge debate (Pavlik 2001; Bowman 2003; Gilmore 2004; Hackett &Caroll 2006, Angelo 2008, itd) o tome da li je građansko novinarstvo zapravo novinarstvo, koliko su građani medijski aktivni za vrijeme kriza, da li je riječ o objektivnom novinarstvu te koliko ono ugrožava profesionalne novinare. Savremeni trend komunikoloških istraživanja građanskog medijskog aktivizma je sve veća fokusiranost na osobine medijskog aktivizma građana te reperkusije koje izaziva ili koje će tek izazvati u medijskoj situaciji današnjice i sutrašnjice[3].

[1] Popularni neologizam koji označava „korisnički-generiran-sadržaj" ili sav sadržaj koji kreiraju korisnici novih platformi – u ovom slučaju novomedijska publika.

[2] CNN je već 2011. godine počeo s ovom praksom http://ijnet.org/en/blog/cnn-launches-citizen-journalism-awards , pristup ostvaren 18. 1. 2018..; ICTJ – International Center for Journalists od 2016. https://www.icfj.org/news/call-nominations-knight-international-journalism-awards, pristup ostvaren 18. 1. 2018., dok su neki manje poznati počeli i znatno ranije, npr. 2006. godine kada Nokia i UK Press Gazzete organizuju jedno od prvih priznanja ovog tipa: http://news.bbc.co.uk/2/hi/technology/5181396.stm, pristup ostvaren 18. 1. 2018.

[3] Zanimljiva zapažanja o ovom fenomenu dijeli Bowman, Shayne & Chris Willis (2003), ″We Media – Participatory journalism″, Media Center at The American Press Institute, California, str 47.

PRETPOSTAVKE FUNGIRANJA GRAĐANSKOG MEDIJSKOG AKTIVIZMA

Građanski medijski aktivizam zahtijeva ispunjenje dvije ključne pretpostavke da bi ostvario svoj potencijal: tehnološke pretpostavke bazirane na world wide webu i situacije koje definiramo kao doba kriza[4] (bile u pitanju krize demokratije ili prirodno nastale krize poput npr. elementarnih nepogoda). Istraživanja (Axel 2009; Banda 2010; Naila 2010, Matt 2012) pokazuju da je medijski aktivizam građana pokazao značajan potencijal u vrijeme velikih kriza kada – nerijetko – profesionalno novinarstvo ili nije bilo u mogućnosti odgovoriti zahtjevima struke ili se oslanjalo na građane-novinare kao izvor vijesti u vidu fotografija, audio-video zapisa ili pak samo tweet-ova na socijalnim mrežama[5].

Prva pretpostavka je da je geneza građanskog medijskog aktivizma direktno povezana sa razvojem tehničkih preduslova pristupa korisničkim mrežama weba 2.0. Danas se procjenjuje da postoji više od dvije i po milijarde smartphona na svijetu[6] što, kada dovedemo u korelaciju sa riječima Oh Yeon Hoa[7] *„Svaki građanin je novinar"*, govori da zapravo vijesti, informacije i uopšte medijski sadržaj ne moramo čekati na centralnim informativnim emisijama i omiljenim televizijskim kanalima budući da su građani (uglavnom) tehnički kompetentni i medijski pismeni da sadržaj zabilježe i diseminiraju. Iako zabilježeni medijski sadržaj često ne izlazi van okvira socijalnih medija istina je da nerijetko biva projektiran u diskurs uređivanih medija te tako dobija dio pažnje na globalnoj medijskoj pozornici.

Druga pretpostavka jeste da je građanski medijski aktivizam izražen posebno u vrijeme kriza demokratije, prirodnih nepogoda, terorističkih napada ili drugih događaja koji odstupaju od homeostaze društvenog uređenja u kojem egzistira. Primjeri su brojni: videosnimci i fotografije posljedica smrtonosnog cunamija u južnoistočnoj Aziji (2004), londonski bombaški napad u kojem su život izgubila 52 čovjeka (2005), masakr na Virginia Tech univerzitetu (2007), anti-vladini protesti u Burmi (2007)

[4] Generalna hipoteza doktorske disertacije pod nazivom ***Građansko novinarstvo u funkciji demokratske tranzicije postkomunističkih društava – studija slučaja Bosne i Hercegovine*** odbranjene na Univerzitetu u Tuzli, novembar 2015. godine, op. aut.

[5] Zanimljiv rad o tome nudi Lejla Turčilo (2014): „Profesionalno i građansko novinarstvo: saradnja ili konkurencija", dostupno na: http://www.media-com.me/MEDIJI%20I%20KOMUNIKACIJE%20%20-%20BROJ%201.pdf; pristup ostvaren 29. 1. 2018.

[6] Prema https://www.statista.com/statistics/330695/number-of-smartphone-users-worldwide/; pristup ostvaren 18. 1. 2018. Treba napomenuti da je cifra potpuno orijentacionog karaktera budući da tačan broj je praktično nemoguće utvrditi.

[7] Osnivač prve institucije građanskog novinarstva OHMYNEWS iz Južne Koreje (2000. godina) koja je postala landmark za sve buduće institucionalne forme građanskog novinarstva.

samo su neki od primjera[8] gdje su građani svojim uređajima zabilježili a poslije i podijelili vrijedan medijski sadržaj koji, iako amaterskog kvaliteta, subjektivan i katkad upitne etičnosti, jeste obogatio izvještavanje medija o svim spomenutim događajima. Događaji iz novijeg perioda poput pokreta „Wall Street Occupy" ili „Arapskog proljeća" obilježili su 2011. godini i prema nekim teoretičarima podučili novinare da nemaju više monopol nad informacijama i da će u budućnosti sve češće trebati pomoć građana-novinara ili socijalnih medija da bi izvještavanje bilo što potpunije, slikovitije i personalnije. Trendovi koji su generalno prepoznati su:

- publika se sve više okreće ka socijalnim medijima i građanima koji su voljni zabilježiti i podijeliti sadržaj tokom kriza na svojim profilima nego što su voljni vjerovati tradicionalnim medijima poput novina, radija i televizije[9];
- socijalni mediji i građanski medijski aktivizam katkad su jedini izvor informacija jer su mainstream mediji u nekim situacijama potpuno „offline" kao što je to bilo u primjeru „Arapskog proljeća"[10];
- mainstream mediji se često pozivaju na audio-video sadržaje ili foto-sadržaje građana-novinara kada im je potreban atraktivan ili posebno ličan prikaz događaja (nerijetko i nauštrb kvalitete foto/video sadržaja).

U Bosni i Hercegovini, koju karakterizira proces tranzicije od socijalističkog ka demokratskom društvu, potvrđena je hipoteza o postojanju pretpostavki za pojavu građanskog novinarstva; tehnološke pretpostavke i krizni period nužni su da bi građani postali aktivni sudionici u kreiranju medijskih sadržaja. Primjeri građanskih protesta povodom neusvajanja zakona o JMBG (kraj juna – početak jula 2013. godine) te februarskih protesta i majskih poplava iz 2014. potvrđuju trendove koji su uočeni širom planete: građani su skloni dijeliti značajne količine medijskog sadržaja online, najčešće na socijalnim mrežama koje nerijetko preuzimaju i mainstream mediji. Zabilježeni i diseminirani sadržaj građana pritom nema samo informativnu i deskriptivnu ulogu nego često doprinosi i raskrinkavanju vladinih dezinformacija te demaskira spin-informacije[11] koje također znaju biti prisutne u medijima.

---

8 Više o tome na http://www.adweek.com/digital/landmark-moments-in-citizen-journalism/; pristup ostvaren 29. 1. 2018.

9 Više o tome u članku Husejnefendić, Šejn: (2016), Građansko novinarstvo vs profesionalni mediji u kriznim situacijama (studij slučaja BiH)", DHS 1,˝Filozofski fakultet u Tuzli, Tuzla

10 Pogledati http://www.journalism.org/2012/11/28/role-social-media-arab-uprisings/; pristup ostvaren 29. 1. 2018. ili http://mashable.com/2011/12/21/arab-spring-lessons/#vtz2AOs4aOqg; pristup ostvaren 29. 1. 2018.

11 Iznimno ilustrativno objašnjeno u članku „Sping pong" Aldina Arnautovića dostupnom na http://www.media.ba/bs/magazin/sping-pong; pristup ostvaren 18. 1. 2018.

Alternativnost građanskog medijskog aktivizma te njegov doprinos ličnijem, životopisnijem i nužno subjektivnijem informiranju pretpostavlja da će, uz rast broja smartphonea, razvoj i dalje inovacije na polju bežičnog prenosa podataka te osviještena uloga današnjih i budućih prosumera u hiperkompleksnoj medijskoj situaciji današnjice, građansko novinarstvo (p)ostati nezaobilazan faktor kad je riječ o kreiranju medijskih agendi. Ishodišta građanskog novinarstva zasad su trojaka: sadržaji građana-novinara se rađaju u stvarnom svijetu i ostaju u domenu socijalnih medija; u drugom slučaju teme/sadržaji građana-novinara izazivaju pažnju profesionalnih novinara koji preuzimaju iste i obrađuju ih u okvirima struke te pro-am novinarstvo koje pretpostavlja sinergiju novinara-profesionalaca i novi-nara-amatera.

AFINITETI STUDENATA NOVINARSTVA KA MEDIJSKOM AKTIVIZMU U BOSNI I HERCEGOVINI I AUSTRIJI

Građanin-novinar je pojam koji je, kao i mnoge druge, teško precizno definirati. Definicije se kreću u dijapazonu jako opštih poput one Oh Yeon Hoa, novinara i osnivača OhMyNews, *Svako je novinar,* do ponešto diskutabilnih kao što je ona Chrisa Attona da je „građansko novinarstvo zapravo novinarstvo u kojem djeluju svi oni izvan mainstream medijskih organizacija“ (Atton 2008: 487), što u kategoriju građana-novinara svrstava i profesionalne novinare “slobodnjake” odnosni “freelancere” koji ne rade u mainstream medijima(?). Za ovu priliku, prije iznošenja metodologije empirijskog istraživanja, poslužit će nam definicija koja medijski aktivnog građanina vidi kao *protagonistu građanske produkcije vijesti, obično iniciranih lokalnim događajima i aktuelnostima, diseminiranih preko medija te podrazumijeva upotrebu modernih telekomunikacijskih tehnologija a čiji efekti mogu imati značajan doprinos potpunijem informiranju svih učesnika u komunikacijskoj situaciji.*

Da li se studenti novinarstva klasificiraju, ako imamo u vidu bilo koju dostupnu definiciju, kao medijski aktivni građani ili su već novinari? Dosadašnja istraživanja građanskog medijskog aktivizma (Tremayne 2007; Högerl 2010; Wilson 2012) uglavnom su u fokusu imala freelance-novinare, medijske teoretičare te blogere-građane koji često nisu svjesni uloge građanina-novinara čak i kada se radi o njihovom medijskom aktivizmu.

Glavna hipoteza istraživanja provedenog sredinom 2017. godine na namjernom uzorku od 440 studenata novinarstva i komunikologije u Bosni i Hercegovini i Austriji

jeste da postoje *izvjesne razlike u komunikacijskim navikama kada je riječ o aktivnoj medijskoj produkciji sadržaja.* Ovu pretpostavku nastojali smo ispitati kroz praćenje varijabli koje su trebale dati odgovore na sljedeća pitanja:

- *koji su im dominantni izvori informiranja studenata novinarstva i komunikologije u Beču u odnosu na njihove kolege u Bosni i Hercegovini?*
- *da li je medijska pismenost studenata novinarstva i komunikologije u Austriji veća od njihovih kolega u Bosni i Hercegovini?*
- *da li su više ili manje skloni komentiranju novinarskih članaka?*
- *da li su spremni riskirati kako bi zabilježili neki medijski događaj?*

Prije nego pogledamo rezultate studije potrebno je odgovoriti na sljedeća pitanja:

1) zašto je istraživanje provedeno u BiH i Austriji odnosno zašto se kompariraju baš ove dvije države/društva
2) zašto je istraživanje provedeno na namjernom uzorku studenata novinarstva i komunikologije?

Odgovor na prvo pitanje krije se u činjenici da je za genezu građanskog medijskog aktivizma, pored kvintesencijalne uloge tehničko-tehnoloških uređaja i world wide weba, potrebna kriza ili u ovom slučaju odstupanje od idealnog stanja i funkcioniranja demokratije (što potvrđuju i Dahlgreen 2010, Stanoevska-Slabeva 2012, Mutsvairo 2012). S tim u vezi čini se opravdanom pretpostavka da je zapadno demokratsko društvo, poput Austrije, vjerovatno više orijentirano ka aktivnom medijskom djelovanju amatera odnosno građana-novinara i svjesnije njegovih potencijala. S druge strane, mali je broj zemalja koje se nalaze (geografski) na tlu Evrope a u kojima postoje eklatantne krize demokratije. Bosna i Hercegovina spada u društva koja se nalaze u dugotrajnoj tranziciji ka zrelom demokratskom društvu što je proces u kojem postoji mnoštvo izazova. Komparativna analiza afiniteta ka medijskom aktivizmu uglavnom mladih ljudi (studenata) u kojem se nalazi dva društva sa različitim stadijem demokratije suprostavljaju i upoređuju je zanimljiva kao argument za ili protiv pretpostavke da su zapadna, progresivno orijentirana društva više medijski aktivna kada poredimo medijske navike njihovih građana.

Kada je riječ o anketiranju (što jeste metoda koja je korištena ovom prilikom) obično se polazi od pretpostavke da je reprezentativni uzorak najbolji mogući uzorak zbog dijapazona socio-demografske slike odgovora koju pretpostavlja. Ovaj put to nije slučaj i odlučili smo se za namjerni uzorak od 440 studenata novinarstva i komunikologije. Uzorak odnosno istraživanje na navedenom uzorku ponudit će jedinstvene i posebno

zanimljive rezultate jer daje uvid u afinitete medijskog aktivizma posebno ciljane grupe mladih ljudi koji se educiraju za zvanje diplomiranih novinara, medijskih radnika ili teoretičara/praktičara u domenu komunikologije ili medija (iako to još nisu!). S tim u vezi postavljamo dodatnu hipotezu koja glasi da je analizirana grupa mladih ljudi iz BiH i Austrije podjednako medijski pismena, prilično aktivna kad je riječ o produkciji medijskog sadržaja te inklinira ka većem medijskom aktivizmu uopšte.

Komparativna analiza

Kao što smo naveli anketirano[12] je ukupno 440 studenata novinarstva i komunikologije i to sa 316 ispitanika sa Instituta za medije i komunikologiju Univerziteta u Beču (Austrija) te 124 studenta sa Odsjeka za novinarstvo Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, Odsjeka za novinarstvo i komunikologiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci te Odsjeka za komunikologiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Budući da osnovne demografske karakteristike ispitanika (spol, starost i obrazovanje) nisu relevante za komparaciju medijskih afiniteta anketiranih ovaj put ćemo ih ostaviti po strani. U tabelama koje slijededati su rezultati anketiranja 124 studenta sa tri bh univerziteta:

Koji medij najviše koristite za informiranje:

	Televizija	Radio	Novine	Internet portali	Društvene mreže	Standard Deviation	Responses
All Data	14 (11%)	1 (1%)	2 (2%)	79 (64%)	28 (23%)	28.81	124

Tabela 1: Bh studenti novinarstva i komunikologije o dominantnim izvorima informiranja

U tabeli 1 vidimo da su dominantni mediji informiranja (u slučaju anketiranih bh studenata) internet portali (64%), slijede društvene mreže (23%) dok su tradicionalni mediji veoma zanemareni: televizija (11%), novine (2%) te radio (1%).

Jeste li ikad poslali medijski sadržaj nekom mediju?

	Nikad	Jednom	Nekoliko puta	Više od 10 puta	Šaljem fotografije, video-klipove ili tekst često.	Standard Deviation	Responses
All Data	41 (33%)	18 (15%)	33 (27%)	11 (9%)	20 (16%)	10.86	123

Tabela 2: Bh studenti novinarstva i komunikologije o diseminaciji vlastitog medijskog sadržaja

[12] Za anketiranje studenata korištena online anketa https://freeonlinesurveys.com

Kada je riječ o diseminaciji medijskog sadržaja ka tradicionalnim ili online-medijima tabela 2 govori nam da su anketirani relativno neaktivni; trećina nikad nije poslala medijski sadržaj nekom mediju (33%), za jedan pokušaj se odvažio u prosjeku svaki sedmi anketirani (15%) a nekoliko puta je svoj medijski sadržaj medijima poslala četvrtina anketiranih (27%). Odgovor „šaljem fotografije, video-klipove i tekst često medijima" dalo je svega 16% (svaki šesti anketirani) što i nije dokaz prevelike aktivnosti kada je u pitanju medijski aktivizam budućih novinara sa tri univerziteta u Bosni i Hercegovini.

Da li komentarišete članke online (u odjeljku za komentare)?

	Nikad	Jednom-dvaput ukupno	Nekoliko puta ali više ne	Komentarišem povremeno	Komentarišem često.	Standard Deviation	Responses
All Data	46 (37%)	17 (14%)	20 (16%)	37 (30%)	4 (3%)	14.93	124

Tabela 3: Frekventnost komentiranja online članaka bh studenata novinarstva i komunikologije

Tabela 3 rasvijetlila je da li i koliko često anketirani komentiraju online članke. „Često" to čini svega 3% dok se više od trećine (37%) izjasnilo da nikad ne komentarišu. Skoro trećina (30%) komentariše članke povremeno a 14% je kazalo da su svega jednom ili dvaput ukupno posegnuli za opcijom komentiranja. Iz prezentiranog vidimo da je ovaj vid medijskog aktivizma prilično zapostavljen ili iz nekog razloga nezanimljiv ili odbojan studentima novinarstva i komunikologije na bh univerzitetima.

Da li znate koristiti programe za medijsku manipulaciju?

	Ne	Znam koristiti jednostavne online programe i aplikacije	Imam osnovno znanje iz foto-editovanja (IrfanView, smanjivanje i uređivanje fotografije npr.)	Posjedujem znanje iz audio i foto montaže (Photoshop, Audition, Sony Soundforge i sl.)	Vješt/vješta sam u audio-video editovanju i foto-manipulaciji (npr: Adobe Suite paket programa)	Standard Deviation	Responses
All Data	21 (17%)	33 (27%)	17 (14%)	38 (31%)	15 (12%)	9.09	124

Tabela 4: Kompjutersko-medijska pismenost bh studenata novinarstva i komunikologije

Anketirani studenti novinarstva i komunikologije odali su da su skromnih vještina što se tiče digitalne obrade medijskog sadržaja (kao što je audio, video ili fotograska manipulacija). U tabeli 4 vidimo da je svega 12% anketiranih ili svaki osmi od 124 anketirana studenta vješt u foto, audio ili video obradi podataka. Nešto znanja iz foto i audio obrade ima 31% anketiranih što jeste podatak koji obećava a uz njega možemo

navesti da i 14% anketiranih raspolaže osnovnim znanjem iz foto-editovanja. Svaki šesti anketirani (17%) navodi da ne poznaje ijedan program za medijsku manipulaciju a 27% anketiranih (svaki četvrti) se izjasnilo da znaju koristiti jednostavne online programe i aplikacije za medijsku manipulaciju.

Iste varijable pratili smo kod 316 studenata Instituta za medije i komunikologiju Univerziteta u Beču. U tabeli 5 se nalaze odgovori na pitanje „Koji medij najviše koristite za informisanje?“:

Welche medialen Plattformen nutzen Sie meistens, um sich zu informieren:

	Fernsehen	Radio	Presse	Online-Nachrichtenportale	Soziale Medien	Standard Deviation	Responses
All Data	23 (7%)	13 (4%)	40 (13%)	**162 (51%)**	78 (25%)	54.14	316

Tabela 5: Studenti novinarstva i komunikologije Univerziteta u Beču o dominantnim izvorima informiranja

Dominantni mediji informiranja su, kao i u slučaju bh studenata novinarstva, internet portali ali sa nešto manje udjela (51%). Društvene mreže (25%) su na drugom mjestu i ne odstupaju značajno od navika bh studenata. Zanimljiviji podatak je distribucija odgovora u domenu tradicionalnih medija: štampa (13%) prednjači ispred televizije (7%) dok se za radio opredjelilo 4% anketiranih studenata.

Haben Sie jemals Medieninhalte an irgendwelche Medien weitergeleitet?

	Niemals	Einmal	Einige Male	Mehr als zehn Mal	Ich sende Photos, Videos und/oder schriftliche Inhalte öfter.	Standard Deviation	Responses
All Data	181 (58%)	13 (4%)	52 (17%)	16 (5%)	52 (17%)	61.44	314

Tabela 6: Studenti novinarstva i komunikologije Univerziteta u Beču o diseminaciji vlastitog medijskog sadržaja

Studenti novinarstva Univerziteta u Beču neaktivniji su (kad je diseminacija vlastitog medijskog sadržaja u pitanju) od svojih kolega sa bosanskohercegovačkih univerziteta što je vidljivo u tabeli 6. Više od polovine (58%) nikad nije poslalo medijski sadržaj nekom mediju, svega 4% je to pokušalo jednom a nekoliko puta je svoj medijski sadržaj medijima poslao tek svaki šesti anketirani (17%). Procenat aktivnih (koji „šalju fotografije, video-klipove i tekst često medijima“) je skoro jednak – 17% m – rezultatima dobijenim anketiranjem budućih novinara sa tri univerziteta u Bosni i Hercegovini.

Kommentieren Sie Nachrichtenartikel im Netz, wo Kommentare möglich sind?

	Nie.	Einmal.	Mehrere Male, aber nicht mehr.	Ich mache es gelegentlich.	Ich mache es sehr oft.	Standard Deviation	Responses
All Data	183 (58%)	27 (9%)	33 (10%)	65 (21%)	7 (2%)	62.83	315

Tabela 7: Frekventnost komentiranja online članaka studenata novinarstva i komunikologije Univerziteta u Beču

Tabela 7 daje podatke koji se mogu staviti u paralelu sa odgovorima koje su dali bh studenti na pitanje „Da li i koliko često komentirate online članke“. Odgovor „često“ dalo je samo 2% anketiranih a više od polovine (58%) se izjasnilo da nikad ne komentarišu online članke. Ravno trećina (33%) je „komentarisalo članke ranije ali više ne“ a 9% je kazalo da su svega jednom ili dvaput ukupno posegnuli za opcijom komentiranja. Opciju „povremeno komentarišem“ je izabrao svaki peti ili 21% od ukupnog broja anketiranih studenata.

Sind Sie vertraut mit Programmen zur Manipulation von Bild-, Audio- oder Videoinhalten?

	Nein.	Ich benutze einfache Online-Programme und Apps.	Ich habe bestimmte Grundkenntnisse in Photobearbeitung (IrfanView, Photoänderung und Filtern).	Ich habe Kenntnisse in Photo- und Audiobearbeitung (Photoshop, Audition).	Ich habe sehr gute Kenntnisse in der Audio- und Videobearbeitung (z.B. Adobe Suite programs).	Standard Deviation	Responses
All Data	74 (23%)	61 (19%)	60 (19%)	93 (29%)	28 (9%)	21.25	316

Tabela 8: Kompjutersko-medijska pismenost studenata novinarstva i komunikologije Univerziteta u Beču

Anketirani studenti novinarstva i komunikologije Instituta za medije i komunikologiju su nešto skromniji kad su pitanju njihova poznavanja programa za obradu medijskog sadržaja. Iz tabele 8 vidimo da samo 9% (svaki jedanaesti) od 316 anketiranih studenata je vješto u foto, audio ili video obradi podataka. Nešto znanja i vještina iz foto i audio obrade ima 29% anketiranih (skoro svaki treći student) a 19% anketiranih raspolaže osnovnim znanjem iz foto-editovanja. U prosjeku svaki peti anketirani (19%) student se izjasnio da zna koristiti jednostavne online programe i aplikacije za medijsku manipulaciju a skoro svaki četvrti (23%) priznaje da ne poznaje ijedan program za medijsku manipulaciju.

Komparativna analiza percepcijegrađanskog novinarstva

Nakon uvida u neke osnovne komunikacijske navike i afinitete bosanskohercegovačkih i austrijskih studenata novinarstva i komunikologije (dominantni mediji informiranja, sklonost komentiranju online članaka, poznavanje programa i aplikacija za manipulaciju medijskim sadržajem te diseminacija vlastitog medijskog sadržaja) pristupilo se mjerenju varijabli odnosno odgovora na pitanja o percepciji i kredibilnosti građanskog novinarstva (i u BiH i u Austriji) te o nivou rizika koji su spremni preuzeti budući novinari i medijski radnici da bi zabilježili neki medijski događaj. Rezultati/odgovori bh studenata dati u tabelama 9, 10 i 11:

Prema Vašem mišljenju, jesu li sadržaji (tekstovi, audio-video sadršaj i sl) koje postavljaju na web građani-novinari objektivni?

	Ne.	Neki od njih jesu, neki nisu.	Uglavnom jesu.	Skoro sve je objektivno.	Ne znam.	Standard Deviation	Responses
All Data	24 (19%)	86 (69%)	8 (6%)	1 (1%)	5 (4%)	31.58	124

Tabela 9: Bh studenti novinarstva i komunikologije o objektivnosti rada građana-novinara

Prema Vašem mišljenju, može li građansko novinarstvo imati neki veći efekat (poput podizanja društvene svijesti ili kreiranja javnog mnijenja) kod publike?

	Da, može (Mogu se sjetiti jedne ili više situacija npr. februarski protesti).	Da, ali ne tako često (potrebno je da se ispune i drugi faktori).	Da, ali veoma rijetko (više je izuzetak nego pravilo)	Ne, ne može.	Ne znam.	Standard Deviation	Responses
All Data	35 (28%)	52 (42%)	31 (25%)	4 (3%)	2 (2%)	19.16	124

Tabela 10: Bh studenti novinarstva i komunikologije o efektima djelovanja građana-novinara

Da li biste riskirali da snimite/fotografišete neki sadržaj odnosno zabilježite događaj kako biste ga objavili online ili poslali nekom mediju?

	Da – ako je to događaj koji se rijetko vida.	Da, bez obzira na događaj (ako mi izgleda bitno).	Možda, ovisi koliko moram riskirati.	Vjerovatno ne bih riskirao/riskirala.	Ne bih riskirao.	Standard Deviation	Responses
All Data	51 (41%)	36 (29%)	33 (27%)	3 (2%)	1 (1%)	19.6	124

Tabela 11: Sklonost bh studenata novinarstva i komunikologije rizicima dokumentiranja medijskog događaja

Rezultati dati u tabeli 9 daju sljedeće podatke: u objektivan medijski aktivizam građana vjeruje 1% ispitanih što je očekivan podatak budući da je građanski medijski aktivizam *sui generis* subjektivan, amaterski i obilježen ličnim utiscima i nerijetko afektima. Nešto veći broj anketiranih – 6% – smatra da je takvo djelovanje uglavnom objektivno. Svaki peti anketirani (19%) je kazao kako je sadržaj koji građani diseminiraju na webu neobjektivan a gro odgovora anketiranih studenata – dvije trećine ili 69% – je kazao kako „neki sadržaji jesu a neki nisu objektivni". Odgovor „ne znam" dalo je svega 4% anketiranih.

Mnogo su zanimljiviji odgovori u tabeli 10 gdje nalazimo distribuciju odgovora koja ide u prilog tezi o značajnim potencijalima građanskog medijskog aktivizma. Tako 28% ispitanih (ili malo više od jedne četvrtine) vjeruje da „građanski medijski aktivizam može imati veće efekte poput podizanja društvene svijesti o nekom problemu ili pak formiranja javnog mnijenja". Skoro polovina anketiranih (42%) je kazala da je navedena opcija „moguća ali ne i česta jer i ovisi od drugih faktora). Ravno četvrtina (25%) anketiranih dozvoljava takvu mogućnost ali veoma rijetko dovodeći je u ravan sa izuzecima dok za opciju „ne može" odabralo 3% ispitanih. Još manje (2%) anketiranih je kazalo da „ne zna" da li građanski medijski aktivizam može imati efekte kao što su formiranje javnog mnijenja ili podizanje društvene svijesti o nekom problemu.

Tabela 11 trebala je prezentirati sklonost preuzimanja rizika bosanskohercegovačkih studenata novinarstva i komunikologije kada je u pitanju snimanje ili dokumentiranje nekog događaja. Tako više od trećine (41%) njih je spremno rizikovati ukoliko je u pitanju događaj koji se rijetko viđa a nešto manji broj (29%) će rizikovati pri istom pokušaju ako im „nešto izgleda bitno". Kumulativno to je 70% (više od dvije trećine) onih koji su spremni rizikovati da bi zabilježili neki događaj i eventualno ga diseminirali u medijski sektor. Četvrtina anketiranih – 27% – je bila „oprezna" i izabrala opciju „možda, ovisi o stepenu rizika" a svega je 1% onih koji „ne bi riskirali" i 2% onih koji „vjerovatno ne bi riskirali". Ako imamo u vidu ove odgovore može se reći kako je većina budućih novinara i medijskih radnika dovoljno radoznala i sklona žrtvovanju/rizicima kako bi zabilježili neki događaj koji je bitan ili njima izgleda intrigantno.

Komparacija podataka podrazumijevala je da iste varijable mjerimo i kod austrijskih studenata stoga njihove podatke nalazimo u tabelama 12-14:

Sind die von den Bürger-Journalisten geposteten Inhate Ihrer Meinung nach objektiv?

	Nein.	Einige ja und einige nicht.	Meistens ja.	Fast alle sind objektiv.	Ich weiß es nicht.	Standard Deviation	Responses
All Data	90 (28%)	171 (54%)	10 (3%)	2 (1%)	43 (14%)	62.17	316

Tabela 12: Austrijski studenti novinarstva i komunikologije o objektivnosti rada građana-novinara

Kann Bürgerjournalismus Ihrer Meinung nach nachweisbare bzw. erkennbare Effekte auf die Öffentlichkeit haben (steigerndes öffentliches Bewusstsein oder zur Bildung der öffentlichen Meinung)?

	Ja, (ich kann ein oder mehrere Beispiele benennen.)	Ja, aber nicht so oft (selten, wenn andere Faktoren involviert sind)	Ja, aber sehr selten (Das ist mehr Erwartung als Regel)	Nein.	Ich weiß es nicht.	Standard Deviation	Responses
All Data	77 (24%)	108 (34%)	63 (20%)	7 (2%)	60 (19%)	32.76	315

Tabela 13: Austrijski studenti novinarstva i komunikologije o efektima djelovanja građana-novinara

Würden Sie sich selbst einem Risiko aussetzen, um ein Photo aufzunehemen von irgendeinem Event, um es zu veröffentlichen oder veröffentlchen zu lassen?

	Ja, wenn das Geschehen selten ist.	Ja, ungeachtet dessen was für ein Event es ist.	Vielleicht, abhängig davon, wie hoch das Risiko ist.	Ich glaube, ich würde es nicht machen.	Auf gar keinen Fall.	Standard Deviation	Responses
All Data	45 (14%)	11 (3%)	151 (48%)	80 (25%)	29 (9%)	49.43	316

Tabela 14: Sklonost austrijskih studenata novinarstva i komunikologije rizicima dokumentiranja medijskog događaja

Studenti Instituta za medije i komunikologiju Univerziteta u Beču – njih 316 – dali su svoju ocjenu objektivnosti sadržaja koji diseminiraju građani prikazanu u tabeli 12. Isti procenat kao i u slučaju bh studenata – 1% – smatra taj sadržaj neobjektivnim. Sličan postotak kao i u slučaju istraživanja bh studenata – 3% – smatra da su „uglavnom objektivni". Više od četvrtine (28%) smatra medijski sadržaj građana neobjektivnim a nešto više od polovine (54%) smatra da je „sadržaj nekad objektivan a nekad ne".

U tabeli 13 nailazimo na slične podatke kao što smo vidjeli kod bh studenata te se i u slučaju napredne demokratije kakva je Austrija te mišljenja studenata novinarstva može potvrditi teza o značajnom potencijalu građanskog medijskog aktivizma. 24% ispitanih (četvrtina) je mišljenja kako „građanski medijski aktivizam može imati veće efekte poput podizanja društvene svijesti o nekom problemu ili pak formiranja javnog

mnijenja“. Trećina (33%) je izabrala drugu opciju koja potvrđuje taj potencijal kao „moguć ali ne i čest jer ovisi od drugih faktora“. Svaki peti (20%) anketirani takvu mogućnost vidi ali veoma rijetko. Za odričnu opciju se izjasnilo 2% ispitanih. Skoro petina (19%) anketiranih je kazalo kako „ne zna“ da li građanski medijski aktivizam može imati efekte kao što su formiranje javnog mnijenja ili podizanje društvene svijesti o nekom problemu.

Tabela 14 otkrila nam je koliko su austrijski studenti skloni preuzimanju rizika kada je u pitanju snimanje ili dokumentiranje nekog događaja. Odgovori na ovo pitanje pokazuju daleko oprezniju narav austrijskih studenata novinarstva i komunikologije kada je u pitanju rizik. Svega 14% anketiranih je spremno rizikovati ukoliko je u pitanju događaj koji se rijetko viđa a još je manji broj – svega 3% – koji bi rizikovali ako im događaj „izgleda bitno“. Opreznih je mnogo više nego u slučaju bh studenata – skoro polovina (48%) je kazalo da bi „možda, ovisno o stepenu rizika“ poduzeli korake ka snimanju nekog događaja. Svaki četvrti anketirani (25%) kazao je kako „ vjerovatno ne bi riskirali“ te 9% anketiranih rezolutno tvrdi da „ne bi riskirali“.

Usporedba dobijenih odgovora grafički izgleda ovako:

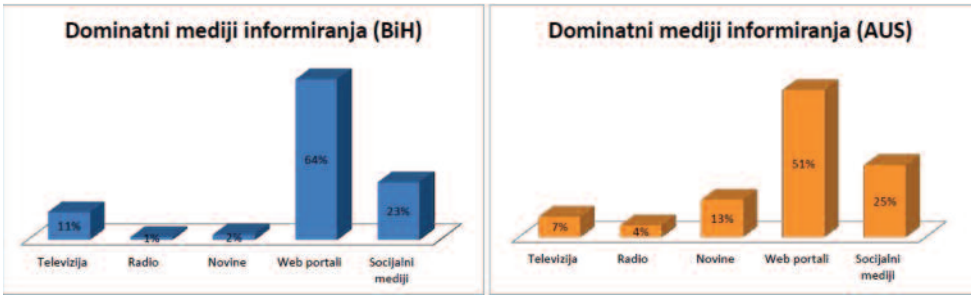

Chart 1: Distribucija odgovora bh studenata (plava boja) i austrijskih studenata (narandžasta boja) o dominantnim izvorima informiranja

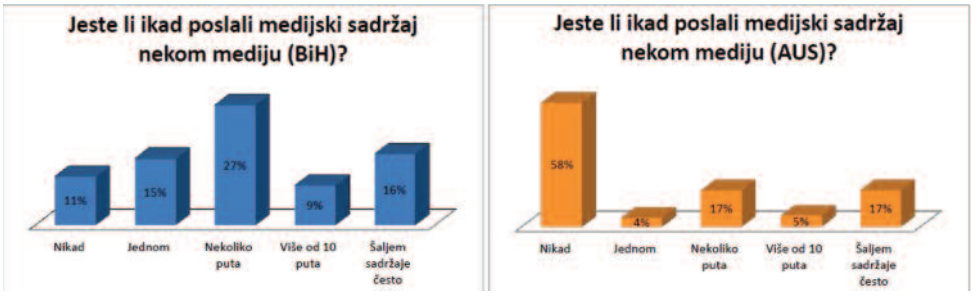

Chart 2: Distribucija odgovora bh studenata i austrijskih studenata o diseminaciji medijskih sadržaja medijskim kućama

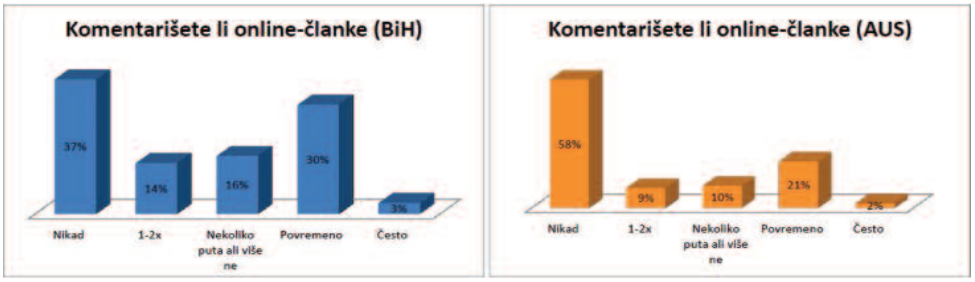

Chart 3: Sklonost komentarisanja online članaka bh studenata i austrijskih studenata

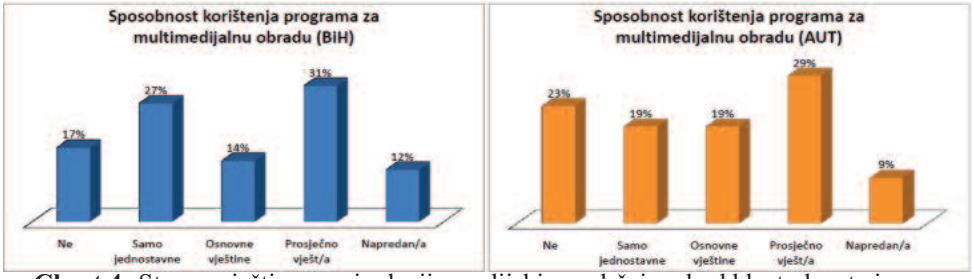

Chart 4: Stepen vještine manipulacije medijskim sadržajem kod bh studenata i austrijskih studenata

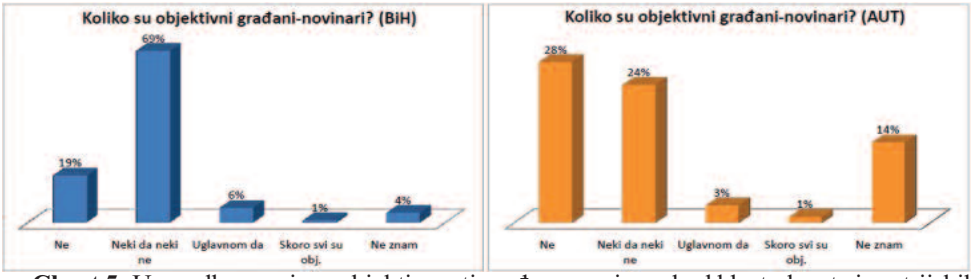

Chart 5: Uporedba procjene objektivnosti građana-novinara kod bh studenata i austrijskih studenata

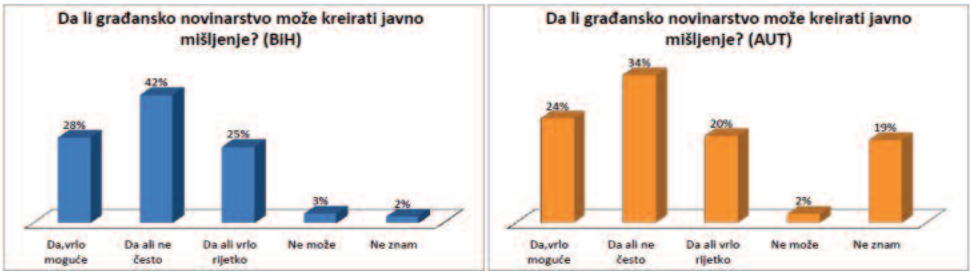

Chart 6: Uporedba procjene potencijala građanskog novinarstva kod bh studenata i austrijskih studenata

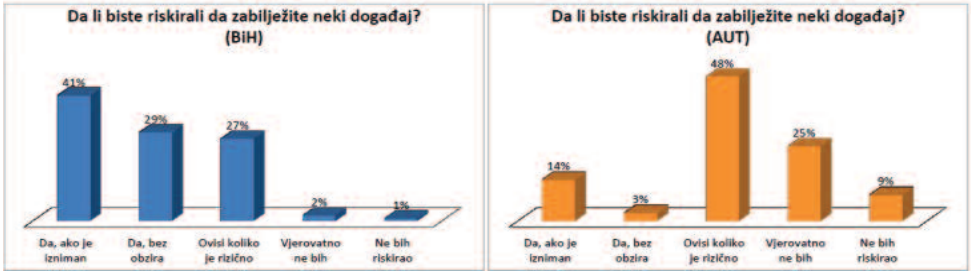

Chart 7: Uporedba spremnosti na rizično pribavljanje medijskog sadržaja kod bh i austrijskih studenata

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I ZAKLJUČCI

Istraživanje u kojem je učestvovalo 440 studenata novinarstva i komunikologije kompariralo je odgovore dobijene upotrebom metode ankete i deskriptivnom statističkom analizom pitanja/varijabli koje su trebale rasvijetliti razlike u mišljenjima kod studenata iz društva napredne demokratije (kakva je Austrija) i kod studenata koji dolaze iz društva demokratske tranzicije (Bosna i Hercegovina). Početna pretpostavka kako *postoje izvjesne razlike u komunikacijskim navikama kada je riječ o aktivnoj medijskoj produkciji sadržaja između grupe studenata iz BiH i one iz Austrije* je potvrđena što ilustriraju navedeni podaci. Također, pomoćna pretpostavka da je *zapadno demokratsko društvo, poput Austrije, vjerovatno više orijentirano ka aktivnom medijskom djelovanju amatera odnosno građana-novinara i svjesnije njegovih potencijala* potvrđena je djelimično. Posljednja pomoćna pretpostavka da je *analizirana grupa mladih ljudi iz BiH i Austrije podjednako medijski pismena, prilično aktivna kad je riječ o produkciji medijskog sadržaja te inklinira ka većem medijskom aktivizmu uopšte* potvrđena je u potpunosti.

Generalno, predominantni izvor informacija za obje grupe studenata jesu online portali i socijalne mreže. Treba spomenuti da su printani mediji u Austriji na visokom trećem mjestu sa nezanemarivim udjelom među novinarskom studentskom populacijom. Medijske sadržaje koje samostalno zabilježe studenti novinarstva u Austriji nešto češće prosljeđuju medijskim kućama (17% u odnosu na 16% kod bh studenata) ali ako uzmemo ukupan broj studenata i populaciju Austrije može se reći da je ovo demokratsko društvo zapravo *nešto medijski aktivnije* kad je riječ o produkciji i diseminaciji medijskog sadržaja (barem kad su studenti novinarstva u

pitanju). Sklonost komentarisanju online članaka inklinira na stranu bh studenata budući da više od polovine anketiranih austrijskih studenata nikad nije komentarisalo online članke. Kada su upitani za procjenu objektivnosti sadržaja koje diseminiraju građani-novinari putem medija obje grupe su se izjasnile da uglavnom ne smatraju objektivnim takve sadržaje.

Medijska pismenost, barem ona kada je u pitanju tehnički nivo odnosno kompjuterska obrada i manipulacija medijskih sadržaja kao što su fotografije, audio i video sadržaj, podjednako je distribuirana kod bh i austrijskih studenata. Osnovne vještine u multimedijalnoj manipulaciji te dobro i napredno snalaženje u programima za medijsku manipulaciju (kao npr. u anketi spomenuti Adobe Suite paket) ima više od polovine anketiranih ili kumulativno 57% studenata i u BiH i u Austriji.

Potencijal građanskog medijskog aktivizma prepoznaju, kako bosanskohercegovački, tako i austrijski studenti novinarstva i komunikologije. Oko dvije trećine anketiranih u obje grupe studenata priznaje da građanski medijski aktivizam može kreirati javno mnijenje i skrenuti pažnju na neki problem. Skoro podjednak procenat anketiranih studenata iz BiH i Austrije ne daje veliki značaj mogućnostima građanskog medijskog aktivizma ali je to skoro pa zanemariv postotak (2-3%). Naposlijetku, kad je riječ o snimanju, dokumentovanju ili pribavljanju medijskog sadržaja - mnogo su više skloni rizičnom ponašanju bh studenti u odnosu na kolege iz Austrije.

Zaključak koji možemo izvesti iz sprovedene komparativne analize jednostavan je: postoje razlike u poimanju građanskog medijskog aktivizma, sklonosti ka aktivnom učestvovanju u komentiranju online članaka te preuzimanju rizika (bilo kog nivoa) između bosanskohercegovačkih studenata i njihovih kolega/ica sa Instituta za medije i komunikologiju u Beču. S druge strane, studenti iz obje zemlje dijele istu sklonost ka platformama za informiranje, percipiraju građanski medijski aktivizam kao neobjektivan te priznaju da on posjeduje veoma značajan potencijal kad je riječ o podizanju društvene svijesti i kreiranju javnog mnijenja.

LITERATURA I IZVORI:

1. Bowman, Shayne, Chris Willis (2003), *We Media – Participatory journalism,* Media Center at The American Press Institute, California
2. Atton, Chris (2008), *International Encyclopedia of Communication,* Blackwell Publishing, USA
3. Fackson, Banda (2010), "Citizen Journalism & Democracy in Africa – study," Highway Africa, South Africa, str. 43-65
4. Fernando, Angelo (2008), *Citizen-powered journalism fills a void,* Communication World Magazine, San Francisco, USA
5. Gilmore, Dan (2004), "We the media: Grassroots Journalism by the People For the People", O'Reilly, ISBN-13: 978-0596102272, USA, str. 136-158
6. Husejnefendić, Šejn (2016), ″Građansko novinarstvo vs profesionalni mediji u kriznim situacijama (studij slučaja BiH)″, DHS – Društvene i humanističke studije, 1, Filozofski fakultet u Tuzli, Tuzla, str. 307-327
7. Husejnefendić, Šejn (2015), *Građansko novinarstvo u funkciji demokratske tranzicije postkomunističkih društava – studija slučaja Bosne i Hercegovine,* doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Tuzli, Tuzla
8. Johnson, Fred (2007), *What's going on in community media,* University of Massachussets, Boston, str. 19-21
9. Kelly, John (2009), *The rise, challenges and value of citizen journalism,* Reuters Institute, Oxford, UK, str. 5-17
10. Romano, Allison (2005), *Why everybody is a reporter,* Broadcasting&Cable, New York
11. Hamdy, Naila (2010), *Arab media adopt citizen journalism to change the dynamics of conflict* coverage, American University in Cairo
12. Tremayne, Mark (2007), *Blogging, citizenship and the Future of media,* Routledge, New York, str. 225-261
13. Turčilo, Lejla (2014), ″Profesionalno i građansko novinarstvo: saradnja ili konkurencija″, Časopis ″Mediji i komunikacije″, Crna Gora, str. 159-169
14. Wilson, Teresa (2012), *Community reporting vs citizen journalism,* Institute of Community Reporters.

Web izvori:

1. http://ijnet.org/en/blog/cnn-launches-citizen-journalism-awards
2. https://www.icfj.org/news/call-nominations-knight-international-journalism-awards
3. http://news.bbc.co.uk/2/hi/technology/5181396.stm
4. http://www.media.ba/bs/magazin/sping-pong
5. https://www.statista.com/statistics/330695/number-of-smartphone-users-worldwide/
6. http://mashable.com/2011/12/21/arab-spring-lessons/#vtz2AOs4aOqg
7. www.Onlinesurvey.com

THE DIFFERENCES IN THE TENDENCIES TOWARDS MEDIA ACTIVISM IN BIH AND AUSTRIA (COMPARATIVE AND QUANTITATIVE ANALYSIS)

Summary:

The new media situation restructured the audience's habits, which in today's modern communication are rarely called passive. The active audience with a new term "prosumer", is a reflection of today's media situation, dominated by communication platforms based on the world wide web and social media. This paper brings information about some current communication habits of young prosumers and future media workers in Bosnia and Herzegovina and compares them with the habits of their contemporaries in Austria. The paper attempts to give an answer to the question of how many young people in the advanced European democracies (such as Austria) and those who are trained for the work in the sphere of journalism or in the other media branch differ in some parameters from those who grew up in societies that are still characterized as societies currently in a state of democratic society transition (such as Bosnia and Herzegovina).

The paper presents quantitative data on the dominant sources of information for 314 students of journalism and media sciences at the Institute of Media and Communication of the University of Vienna, their media-manipulation content skills, the affinity for commenting on media content, and the evaluation of the effects of civic journalism as well as trust in contents of the same. The identical parameters were studied at the Journalistic Departments of the three universities in Bosnia and Herzegovina, in which 134 students participated.

The results of empirical research provide interesting data on how young students of journalism and communication (and in BiH and Austria) are willing to take risks when it comes to documenting or obtaining information content.

Keywords: citizen, civic, journalism, media, new, audience, Austria, BiH.

Adresa autora
Authors' address
Šejn Husejnefendić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Tuzli
sejn.husejnefendic@untz.ba

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God. III, Br. 3, decembar 2018.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

PRIKAZI

Enita Čustović:
(NOVO)MEDIJSKA PISMENOST MLADIH U BOSNI I HERCEGOVINI ("INFORMISANJE INTERNETSKE GENERACIJE", UREDILA ZARFA HRNJIĆ KUDUZOVIĆ, PLANJAX KOMERC, TEŠANJ, 2016.) 423

Mirela Karahasanović
O RANOJ GRČKOJ FILOZOFIJI ONKRAJ IMPRESIJE ETABLIRANIM AUTORITETIMA (ŽELJKO KALUĐEROVIĆ: "RANA GRČKA FILOZOFIJA", HIJATUS, ZENICA, 2017.) 443

društvene i humanističke studije

UDK 316.774(048.83)

Primljeno: 25. 08. 2018.

Stručni rad
Professional paper

Enita Čustović

(NOVO)MEDIJSKA PISMENOST MLADIH U BOSNI I HERCEGOVINI

(*INFORMISANJE INTERNETSKE GENERACIJE;* UREDILA ZARFA HRNJIĆ KUDUZOVIĆ, PLANJAX KOMERC, TEŠANJ, 2016.)

Knjiga *Informisanje internetske generacije* rezultat je petnaestomjesečnog naučno-istraživačkog projekta "Percepcija vjerodostojnosti online informacija među mladima". Projekat, kao i ovu publikaciju, realizirao je mladi istraživački tim docenata i asistenata sa Odsjeka žurnalistike Filozofskog fakulteta u Tuzli, na čelu sa Zarfom Hrnjić Kuduzović, ujedno i urednicom ove publikacije. Knjiga popunjava prazninu u fondu stručne literature iz oblasti (novo)medijske pismenosti i predstavlja svojevrsni leksikon temeljnih pojmova i pojava neophodnih za razumijevanje internetske generacije i adekvatno pozicioniranje online medija u Bosni i Hercegovini. Dosadašnja istraživanja u vezi sa informacijskom i medijskom pismenošću mladih uglavnom su bila paušalna i ograničena na pojedine segmente načina korištenja interneta i online medija. Sistematskih i preglednih studija, koje nivo informacijske i medijske pismenosti posmatraju kroz prizmu kriterija kojima se mladi u Bosni i Hercegovini rukovode prilikom vrednovanja online informacija, veoma je malo ili gotovo nimalo.

Na više od 150 stranica, ovaj udžbenik-publikacija obuhvaća veliki broj različitih tema i pristupa – komunikoloških, sociooloških, bihevioralnih, pa čak i psiholoških rasprava, svrstanih prema tematskoj srodnosti u tri dijela, unutar kojih se razmatraju sljedeće teme:

- Teorijski pristupi izučavanju publike, vijesti i novomedijske ekologije
- Tendencije u informisanju "digitalnih urođenika"
- Razumijevanje informativnih potreba i navika internetske generacije
- Percepcija vjerodostojnosti online informacija među internetskom generacijom
- Uloga analitičkih kriterija u procjeni vjerodostojnosti vijesti kod mladih
- Sindrom postnovinarstva: atraktivna multimedija i nediferenciran sadržaj

U prvom dijelu, koji se bavi teorijskim kontekstom, date su osnovne odrednice za razumijevanje temeljnih pojmova i sagledavanje ključnog pitanja studije – na koji način pripadnici tzv. "generacije Y" posreduju vijesti u savremenom medijskom okruženju. U traženju odgovora na ovo pitanje, autor ovog dijela publikacije Mirza Mahmutović razmatra "generaciju Y" iz pozicije (novo)medijske publike unutar izrazito dinamičnog okruženja, uzimajući u obzir i koncept vijesti, koji u ovom smislu izlazi iz okvira svog osnovnog značenja. Nadalje, u ovom dijelu razmatrana je i tzv. "novomedijska ekologija", koja, kako navodi autor, nudi priliku za izučavanje savremenog sistema informativnih medija u uvjetima konvergentnih komunikacijskih tehnologija, čija su ključna obilježja prožimanje i uvjetovanje tzv. "uspostavljenih" (printani i elektronski) i "izrastajućih" (online) medija, producenata i konzumenata (tzv. prosumeri), kao i sve veća diversifikacija i fragmentacija medija i publike.

Drugi dio knjige problematizira specifičan položaj tradicionalnih medija u kontekstu globalnih trendova. Autorica Zarfa Hrnjić Kuduzović prepoznaje kako mladi sve više preferiraju korištenje online medija i multimedijalne platforme, naglašavajući da su ove forme informiranja besplatne, lako dostupne i veoma frekventne. Nadalje, autorica analizira specifičnosti "generacije Y" uz prepoznavanje potrebe razvoja informacijske i medijske pismenosti, važne za uspješno valoriziranje pouzdanosti i vjerodostojnosti informativnih sadržaja. Nužno je razvijati i kompetencije mladih u procesu evaluacije i selekcije ponuđenih sadržaja sa aspekta njihove tačnosti, pouzdanosti, provjerenosti i provjerljivosti te sistematski pristupiti njihovoj edukaciji, koja se, prema trenutnim istraživanjima, uglavnom realizira u nevladinom sektoru, što predstavlja ozbiljan problem.

Naredno, treće poglavlje knjige sadrži rezultate sprovedenog istraživanja, a strukturirano je u četiri tematske cjeline. U prvoj tematskoj cjelini autori su elaborirali rezultate istraživanja koji se odnose na razumijevanje informativnih potreba i navika internetske generacije. Zanimljivo je da je televizija, do sada najdominantniji medij, mjesto ustupila internetu, mada mladi nisu sigurni u vjerodostojnost informacija koje dobijaju putem interneta. Također, ispitanici su jasno naglasili i da ne postoje jasni

kriteriji za procjenjivanje kvaliteta online informacija, da preferiraju kratke i jasne informacije, budući da nemaju strpljenja detaljno čitati duže vijesti/informacije. Na tragu utvrđene sumnje u vjerodostojnost online informacija, u narednom dijelu ovog poglavlja, stavljen je poseban fokus na ovu problematiku. Rezultati istraživanja su pokazali da mladi vjerodostojnost informacija provjeravaju na kredibilnim portalima. Najznačajnim karakteristikama online informacija ispitanici smatraju dostupnost, informativnost, selektivnost, besplatnost, otvorenost, multimedijalnost, reverzibilnost i interaktivnost. U narednoj, trećoj tematskoj cjelini, autorica Amela Delić analizira analitičke kriterije u procjeni vjerodostojnosti vijesti. Prema rezultatima sprovedenog istraživanja, mladi najveću pažnju posvećuju provjerljivosti online informacija. Ono što se može smatrati zabrinjavajućim jeste činjenica da su pokazali manji interes za autore takvih vijesti. U konačnici, mladi imaju razvijene analitičke kriterije za procjenu vjerodostojnosti vijesti, mada uvijek postoji prostor za unapređenje njihovih analitičkih kompetencija. U posljednjoj, četvrtoj cjelini autor Nermin Terzić analizira i problematizira sindrom postnovinarstva u kontekstu upotrebe web dizajna, fotografije i audiovizuelnih snimaka u plasiranju online informacija. Zanimljivo je da su ispitanici ukazali na veliki značaj vizuelnog dojma web stranica i portala. U prezentiranju online informacija, prema mišljenju ispitanika, fotografija zauzima značajno mjesto, što opet ukazuje na to da "generacija Y" preferira dobijanje što više informacija u što kraćem i jednostavnijem formatu.U tom kontekstu, i audio i video sadržaji koji prate određenu informaciju, ocijenjeni su kao značajan faktor.

Ovo jedinstveno istraživanje predstavlja svojevrsno pionirsko djelo u sistematskom izučavanju informacijske i medijske pismenosti mladih ("digitalnih urođenika") u savremenom bh. društvu i daje izuzetan doprinos informativnim medijima u prilagođavanju digitalnom okruženju, s ciljem što kvalitetnijeg i svrsishodnijeg informisanja novih generacija. Izuzetno jasan, precizan i lako čitljiv jezik i stil pisanja, besprijekorna metodička strukturiranost, izvrsna grafička opremljenost i činjenica da svako poglavlje, zapravo, predstavlja svojevrsno zasebno istraživanje, učinili su ovu knjigu, osim spomenutih vrijednosti i zanimljivom i lako čitljivom.

Nadalje, prikupljeni podaci su multidisciplinarnog karaktera i široko su primjenjivi, stoga ova knjiga, svoju upotrebnu vrijednost nalazi u različitim oblastima, uključujući i širu čitalačku publiku – nastavni kadar, studente društvenih i humanističkih fakulteta i sve one pojedince koji sistematski i seriozno pristupaju mladima, medijima, komunikaciji… Nadati se da će hvale vrijedni napori uloženi u realizaciju ove publikacije poslužiti kao primjer za dalja istraživanja i nadogradnju, odnosno ažuriranje podataka, u skladu sa promjenjivim novomedijskim okruženjem.

Adresa autora
Authors' address
Enita Čustović
Fakultet političkih nauka u Sarajevu
enita.custovic@fpn.unsa.ba

UDK 1(38) Kaluđerović Ž.
1(048.83)

Primljeno: 30. 08. 2018.

Stručni rad
Professional paper

Mirela Karahasanović

O RANOJ GRČKOJ FILOZOFIJI ONKRAJ IMPRESIJE ETABLIRANIM AUTORITETIMA

(ŽELJKO KALUĐEROVIĆ: *RANA GRČKA FILOZOFIJA*, HIJATUS, ZENICA, 2017.)

Zapitanost i stalno propitivanje, koje odolijeva smjenama prostorno-vremenskih horizonata, suštinska je odrednica filozofije na čijem tragu razumijevamo i njenu potrebu da se u različitim okolnostima vraća vlastitim počecima. Vraćanje iskonu, ispitivanje osnova i „porijekla" svebivstvujućeg neizostavno podrazumijeva i povratak drevnim grčkim misliocima koji su zaslužni za utemeljenje i uobličavanje onoga što nazivamo filozofskim promišljanjem svijeta. Težnja da se kroz povratak ranim grčkim misliocima iznova otkrije i sagleda izvorna bit grčke filozofije uključuje i restauriranje svjedočanstava, prvobitnih izvora antičke filozofske misli. Naime, kako je tradicionalno tumačenje predsokratovske filozofije dovođeno u pitanje, tako se povećavala potreba za propitivanjem vjerodostojnosti i dosljednosti prije svega Aristotelovih svjedočenja o filozofskim stavovima ranih mislilaca. Filološkom i doksografsko-povijesnom analizom Aristotelovih spisa u kojima tretira stavove predsokratovaca, relativizirana je pouzdanost Aristotela kao valjanog izvora za njihovo razumijevanje. Štaviše, javile su se tendencije da se minimizira ili u cijelosti ospori autoritativnost Aristotelovih tumačenja predsokratovaca, ali, uporedo s tim, opstajala je i suprotna tendencija odbrane Aristotelova predsokratovskog ligitimiteta, kojoj pripada i Željko Kaluđerović.

U knjizi *Rana grčka filozofija* on se argumentovano suprotstavlja odbacivanju Aristotela i njegova značaja za razumijevanje predsokratske misli. Već u samom

predgovoru Kaluđerović ističe u čemu se sastoji intencija knjige: "Moja intencija u knjizi *Rana grčka filozofija* bila je da, rukovodeći se filozofskom pretenzijom strogosti i doslednog tumačenja i zrele tematizovane refleksije, utvrdim odnosno obrazložim kako i zašto predsokratski nazori iznose na videlo samu „stvar filozofije" i u značajnoj meri određuju njen pravac i karakter kroz skoro čitav antički period" (Kaluđerović, Rana grčka filozofija, str. 8). Na tom zadatku Kaluđerović se fokusira na Aristotelovu teoriju o uzrocima, koja uključuje, kako Aristotelova stanovišta tako i stanovišta ranih grčkih filozofa, a autor je smatra jednim od najboljih svjedočenja o historiji rane grčke filozofije. Takvo uvjerenje proisteklo je iz dugogodišnjeg interesa za antičku filozofiju, iz čega se oblikovao i kritički odnos prema njenom tumačenju.

Vođen kritičnošću i dosljednošću Kaluđerović izražava suprotne stavove u odnosu na neke od najznačajnijih stručnjaka za antičku filozofiju, predsokratovace posebno, kao što su J. Burnet, G. S. Kirk, J. E. Raven, J. B. McDiarmid, H. Cherniss i F. Uberweg, stavljajući se na stranu manjine W. K. C. Gatrija i J. Rittera, koji za razliku od prethodno navedenih ne dovode u pitanje legitimitet Aristotelovih tumačenja, kako njihovu filozofsku tako i historijsku vrijednost. Kaluđerović je stoga jedan među rijetkim i odvažnim koji nije impresioniran autoritativnošću i stručnom pozicioniranošću etabliranih komentatora. Na temelju vlastitih kritičkih uvida, dijalogizirajući sa Aristotelom, on donosi zaključak, koji smatra filozofski relenvantnim, da se sve u knjizi iznesene dileme vezano za predsokratovce mogu dosljedno i konsekventno objasniti slijedeći Aristotelov pristup. To je možda i najznačajniji razlog za autorovo prihvatanje Aristotelove pozicije. Ne samo da temporalna i duhovna blizina predsokratovcima Aristotela stavlja u prednost, već i više od toga, smatra Kaluđerović, ono što centrira i opravdava poziciju naboljeg svjedočanstva o ranoj grčkoj filozofiji je: „Aristotelovo priznavanje zasluga njegovih prethodnika za samu stvar filozofije, zbog čega je i njegovo vlastito mišljenje određeno nužnošću istine naučavanja njegovih prethodnika" (Ibid, 21). Kaluđerović podsjeća da ne smije biti zanemarena istina kao primarni interes filozofije, zbog čega intencija filozofa poput Aristotela treba biti shvaćena kao put ka traganju za njom, a nikako njeno obesmišljavanje na način da se stanovišta drugih filozofa preoblikuju ili podrede vlastitom. Autor dalje ističe da je Aristotelova težnja potvrđivanja vlastitih stanovišta kroz promišljanja njegovih prethodnika vođena traganjem za istinom, uz uvažavanje specifičnosti i misaonih dometa ranijih učenja, koja nastoji pojmovno objediniti, pri tom otkrivajući divergentnost predsokratske misli, tragajući za kohezionim faktorom te divergentnosti i nalazeći ga u „prvoj filozofiji", njenim načelima, odnosno uzro-

cima. Kako je za Aristotela sistematizacija toka predsokratskog mišljenja predstavljala uslov razumijevanja vlastite filozofske pozicije, tako je komparacija i sistematizacija toka Aristotelovog mišljenja o predsokratovcima nepobitno uslov, ali i teži put, otkrivanja suštine njegovih zapažanja o ranim misliocima. Prema tome, procjena u kojoj mjeri su rani mislioci doprinijeli i odredili dalji tok filozofskog mišljenja kroz cjelokupni antički period, nužno podrazumijeva iscrpnu analizu Aristotelovih spisa, u čemu se Kaluđerović pokazao vještim i pedantnim stručnjakom, kako kroz problemsku, kritičku, hermeneutičku, tako i kroz filološku analizu, pokazujući zavidan nivo poznavanja starogrčkog jezika koje je ključno za razumijevanje misaonog ambijenta i artikulacije pojmova unutar određene filozofske pozicije.

Knjiga *Rana grčka filozofija* podijeljena je u tri tematske cjeline: *Predelejska stanovišta, Objekcije elejaca* i *Postelejski domašaji.* Već sami nazivi poglavlja govore o smještanju elejaca u srce predsokratovske filozofije. Njihov značaj ogleda se u preokretanju cjelokupne dotadašnje filozofske putanje, dovođenjem u pitanje nekih do tada samorazumljivih filozofskih objekcija. Opravdanost naziva poglavlja u dobroj mjeri proizilazi iz sveprisutnosti Parmenidovog utjecaja na kasnije predsokratovce, kojima je najznačajniji zadatak odbraniti vlastita stanovišta protiv elejskih argumenata (Barnes). Shodno tome rana misao se posmatra kao misao prije i poslije Parmenida.

Prvi dio knjige obuhvata filozofe prije Parmenida i to: Talesa, Anaksimandra, Anaksimena kao i Pitagoru i Heraklita. Predelejski mislioci, suočeni sa postepenim napuštanjem tradicionalnog pogleda na svijet koji se zasnivao na religioznim i mitološkim predstavama, okreću se od naivnog posmatranja prirode prema refleksivnom i činjeničnom objašnjenju. Iz viđenja svijeta kao koherentne, obnovljive, žive cjeline, prvi mislioci (Milećani) postuliraju ideju da svijet kao takav mora imati početak, izvor, načelo svih stvari, svega što živi, zbog čega potraga za takvim načelom postaje glavnom okupacijom ranih mislilaca. Potreba za nadilaženja pojava kako bi dospjeli do mišljenja, do logosa koji sabira, uspostavlja jedinstvo raznolike tvarne zbiljnosti u jedan ili više tvarnih elemenata koje nazivaju izvorom svega, čini nedvojbeno rane mislioce rodonačelnicima filozofskog pogleda na svijet. To načelo, bez obzira da li imenovano vodom (Tales), apeironom (Anaksimandar), vazduhom (Anaksimen), brojem (Pitagora) ili vatrom (Heraklit), u Aristotelovoj recepciji predstavlja materijalni uzrok koji je najranija misao prepoznala, sa izuzetkom Pitagore kod koga su prisutne i naznake formalnog uzroka. Milećanin Tales, kod koga se rađa najranija ideja o praizvoru svega, koji naziva vodom, svodeći tako raznolikost pojavnog svijeta na jednu kauzalnu postavku, prema Kaluđeroviću zavređuje mjesto

prvog filozofa u povijesti mišljenja i začetnika zapadne nauke i filozofije. Imenujući Talesa prvim filozofom Kaluđerović ne dijeli mišljenje onih (Hajdeger) koji tvrde da zapadnoevropska filozofija započinje sa Anaksimandrom i njegovim prvim sačuvanim fragmentom shvaćenim kao prvi zapis koji podstiče na apstraktno i metafizičko mišljenje (Barns), ali i kao prvi iskaz u smislu početka filozofiranja kao mišljenja bitka (Hajdeger).

Prema Kaluđeroviću "vrednost Talesovog izričaja leži u prvom zabeleženom pokušaju da se objasni celina svega na jedan „prirodni" i znanstveni način, bez posredovanja i pomoći drevnih mitova i antropomorfnih bogova" (Ibid, 39). Religijski i mitološki motivi imali su značajan utjecaj na rane mislioce. Autor na njihovo prisustvo ukazuje gdje god se za to pojavi mogućnost, kako bi ih razlikovao u odnosu na racionalne motive koji su predstavljali izraz nagona za osamostaljivanjem mišljenja i kreiranja nove predstave o svijetu. Upućujući na različite motive, zatim na prisustvo umjetničke forme izkazivanja filozofskih stavova kod ranih mislilaca, autor skreće pažnju i na utjecaj narodnog nefilozofskog konstituisanja slike svijeta koja se osjeti kod prvih filozofa, ali i, generalno, na problem kako da se izrazi novi pogled na svijet. Takvim pristupom čitalac je upućen na važnost sagledavanja u kojoj mjeri su rani filozofi zaslužni za utemeljenje određenih fundamentalnih specifičnosti grčkog mišljenja a koje se ogledaju u ne samo pukom prihvatanju, inkorporiranju, već i u revidiranju zatečenih spoznajnih konjunktura.

Historijska i kulturna pozadina kroz koje se u knjizi kontekstualizuju i prelamaju misaoni dometi ranih mislilaca, predodžbe o duhu njihova vremena, dodatna su satisfakcija znatiželji onih koji posjeduju interes za najranije filozofske ideje. Na taj je način uobičajeno hronološko izlaganje, tzv. pregled filozofskih problema, u ovoj knjizi dodatno ojačano. Pritom autor ne izražava pretenziju zaokruživanja sistema mišljenja koji ne bi dopuštao različite pristupe i tumačenja. Knjiga *Rana grčka filozofija* predstavlja dio otvorenog kritičkog horizonta mišljenja. Ona je zapravo poziv na dijalog u kojem se različiti pristupi međusobno argumentovano nadmeću.

Na osoben način argumetovano sučeljavanje misli prisutno je u drugom dijelu knjige koji obuhvata domete elejskih filozofa Ksenofana, Pitagore, Melisa i Zenona, zrcaleći ih u dvjema suprotnim misaonim pozicijama – Parmenidovoj i Aristotelovoj. Činilo se da Parmenidova slika nerazvojnog statičnog bivstva, njegovo odbacivanje kretanja i Aristotelova aitiologija u svojim nepremostivim suprotstavljenostima ne mogu imati ičeg zajedničkog. Međutim, Kaluđerović se nije spotaknuo tako što bi prihvatio na taj način postavljen problem. Iscrpno i pedantno analizirajući Aristotelove stavove o Parmenidu, on uočava da su, iako se čini nemogućim kauzalno

tretirati Parmenidovu poemu *O prirodi*, takvi pokušaji kod Stagiranina ipak prisutni. Nemogućnost kauzalnog tretmana puta istine ne isključuje nužno i kauzalni tretman puta mnijenja, jer se putevi nigdje ne ukrštaju. Takvo neukrštanje, prema autoru, onemogućava jednu koherentnu predstavu o Parmenidovoj filozofiji. Vrijedno zapažanje je o današnjoj potcijenjenosti puta mnijenja: „Put mnijenja Parmenida čini istinskim pluralistom i anticipatorom peripatetičkog materijalnog i eficijentnog uzroka" (ibid. 110). Zahvaljujući putu mnijenja, kao putu objašnjenja uređenja pojavnog svijeta, Parmenid se svrstao među rane mislioce koji su barem naslućivali ideju kauzalnog poretka univerzuma.

Posljednjim dijelom knjige posvećenom postelejskim domašajima u kome se tretiraju stavovi Empedokla, Anaksimandra, Leukipa i Demokrita završava se misaono putešestvije kroz aporije predsokratskih objekcija. Kao i u slučaju predparmenidovaca i postparmenidovci bivaju kauzalno tretirani. Iz ugla promjene misaonog kursa koja se javlja sa elejcima, cjelokupna postparmenidovska rana filozofija se može posmatrati kao reakcija na elejsku poziciju. U ovom dijelu knjige je primijetno Kaluđerovićevo nastojanje da ukaže na pozitivne konsekvence elejske filozofije, prije svega na Empedokla i Anaksagoru koji su se odvažili da prepoznaju ili barem naslute teleološke principe svijeta kroz pokretačka načela Ljubav i Um. Iako do jasne ideje o *causa finalis* nije došao nijedan predsokratovac pa čak ni oni posljednji u nizu Leukip i Demokrit, to nije osporilo Aristotelov pozitivan sud o misaonom iskoraku Empedokla i Anaksagore. Akvizicije ranih mislilaca predstavljaju postupno osamostaljenje mišljenja i progres refleksije koja je vodila ka metafizici.

Razvojni put ranog filozofskog promišljanja potvrđuje se u Aristotelovoj aitiologiji kao jedan oblik jedinstva, donekle i saglasja između različitih i naizgled nepomirljivih filozofskih pozicija. Aristotelova težnja je, kako u zaključku knjige Kaluđerović ističe, bila uspostava pojmovnog jedinstva mnoštva raspršenih filozofskih fragmenata njegovih prethodnika, jedinstva koje je, prema autoru, rezultat Aristotelove prerade ali i ogromne sintetičke moći njegovog mišljenja. To pojmovno jedinstvo on ostvaruje kroz učenje o uzrocima, koje predstavlja ključ za poimanje cjeline predsokratske filozofije.

Na kraju recimo da, iako Kaluđerović namjenjuje (i posvećuje!) knjigu studentima sa Odsjeka za filozofiju i sociologiju Filozofskog Fakulteta u Tuzli, gdje je aktivno angažovan kao nastavnik na predmetima Antička filozofija, Srednjovjekovna filozofija i Etika, ona svojim kako metodološkim, tako i problemsko-sadržajnim aspektima prevazilazi udžbeničku svrhu. Ozbiljna je to studija o problemima koji su fokusu značajnog broja savremenih komentatora antičke filozofske misli.

Adresa autora
Authors' address
Mirela Karahasanović
Filozofski fakultet u Tuzli
mirela.2205@hotmail.com

UPUTSTVO ZA AUTORE

DHS – D*ruštvene i humanističke studije* časopis je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. U časopisu se objavljuju radovi iz društvenih i humanističkih nauka. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje će časopis biti uključen. Časopis izlazi dvaput godišnje i besplatan je.

Radove treba slati e-mailom na: nir.ff@untz.ba.

Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;

1. stranica: naslov, podnaslov, ključne riječi i sažetak na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);

2. stranica i dalje: glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoe treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoe treba upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom.

Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redoslijed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćenica ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj

stranica početka i kraja članka;
- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Monnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo